

Bəxtiyar Nəcəfov

DÜŞMƏNİN İÇ ÜZÜ

**XIX-əsrin sonu XX-əsrin əvvəllərində
Türkiyə və Cənubi Qafqazda
erməni terrorizminin tarixi**

**ÇAŞIOĞLU
2006**

Redaktor: filologiya elmləri namizədi

Nəriman Seyidəliyev və

Elmira Məmmədova

Rəyçi: akademik **Ziya Bünyadov**

Nəcəfov Bəxtiyar İsgəndər oğlu. Düşmənin iç üzü. XIX-əsrin sonu XX-əsrin əvvəllərində Türkiyə və Cənubi Qafqazda erməni terrorizminin tarixi. II hissə. Bakı: Çəşioğlu, 2006.-436 səh.

Monoqrafiyanın 2-ci cildi erməni terrorizminin insanlığa zidd mahiyyətinin, xüsusilə bariz təzahür olunduğu 1917-1924-cü illər dövrünü əhatə edir. Kitabda ermənilərin 1918-ci ilin martında Bakıda törədilmiş qanlı hadisələrdəki cinayətkar rolu, Zəngəzurda, Qarabağda və Azərbaycanın digər rayonlarında etdikləri vəhşiliklər göstərilir. Daşnakların xaricdəki ağaları ilə beynəlxalq əlaqələri, onların bolşeviklərlə əməkdaşlığı və bunun sayəsində saxtakarlıq və zor gücünə ermənilərin öz ərazilərini əzəli Azərbaycan torpaqları hesabına genişləndirməsi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin zorakılıqla devrilməsində onların iyrənc rolu, 1920-ci ildən sonra Azərbaycanın bolşevik rəhbərliyinin ermənipərəst kursu ifşa olunur.

0503020900-299

N -----

082-06

© "Çəşioğlu" nəşriyyatı, 2006.

I FƏSİL

1917-18-ci illərdə Cənubi Qafqazda erməni terrorizmi.

1. Rusiya imperiyasının dağılması. Zaqafqaziya seymi. Brest sülhü və erməni manevrləri.

1917-ci ildən Cənubi Qafqazın tarixində böyük sarsıntılar, faciəli münaqişələr, millətlərarası müharibələr və xarici müdaxilələrlə müşayiət olunan yeni mərhələ başladı. On illər boyu yığılıb qalan bütün milli, sosial, ideoloji ziddiyyətlər, 1905-ci ildə də aradan qalxmayan və hərbi dövrün problemləri və məhrumiyətləri üzündən daha da artan gərginlik bir sıra dağıdıcı partlayışlara, amansız toqquşmalara səbəb oldu. Nəticədə Cənubi Qafqazın siyasi siması kaleydoskopda olduğu kimi dəfələrlə dəyişmişdi. Bu illərdə tez-tez yeni dövlətlər, hökumətlər meydana çıxır, ittifaqlar bağlanır və dağılır, müharibələr baş qaldırırdı. Qeyri-sabit şəraitdən istifadə edən xarici dövlətlər növbə ilə və hamı birdən Cənubi Qafqazı ələ keçirməyə, onun sərvətlərinə yiyələnməyə can atırdı.

Türk, ingilis, amerikan, alman, fransız qoşunları Gürcüstan və Azərbaycana dalğalanan bayraqlar və təbil sədaları altında, hərbi orkestrlərin haray-həşiri ilə daxil olur, sonra isə buranı əksər hallarda dəbdəbəsiz tərkdir, bəzən də gecənin qaranlığında vahimə içərisində baş götürüb qaçır, dərhal dənizə çıxmağa hazır olan gəmilərin körpülərinə özlərini güclə çatdırırdılar. Partiyalar yaranır, buraxılır, adları, proqramları və müttəfiqləri dəyişir, yeni bloklara daxil olur, ayrılırdılar. Bütün yeni siyasi qüvvələr nəticəsi görünməyən oyuna qoşulurdular, qumara qoyulan isə Cənubi Qafqaz xalqlarının təhlükəsizliyi, normal həyatı, başlıcası isə gələcəyi idi.

1917 - 20-ci illərdə regionda baş verən bütün hadisələrin ümumi mənzərəsini yaratmaq üçün, yəqin ki, onlarca tarixçinin uzun illər boyu ağır zəhməti tələb olunur. Belə bir vəzifəni qısa müddətdə yerinə yetirmək müşkül işdir. Lakin bizcə, zəruridir. İlk növbədə, ona görə ki, Cənubi Qafqazda Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra bu mövzuda yazılanların hamısı birtərəflidir, tendensiyalıdır, kökündən səhv müddəalara, bir çox hallarda isə ağ yalana əsaslanmışdır.

Bu tendensiya ilk növbədə millətlərarası münasibətlər sahəsində baş verən faciəvi hadisələrin səbəblərinin və hərəkətverici qüvvələrinin qiymətləndirilməsində özünü göstərir. Gəlin, kommunist ideologiyasının hökmranlığı dövründə tarix elminin istifadə etməyə məcbur olduğu sadə sxemi xatırlayaq. "Burjua millətçiləri - müsavətçilər, daşnaklar, gürcü menşevikləri (bunlar hamısı bir-birinə bərabər tutulurdu) öz xalqlarını sataraq xarici

müdaxiləçiləri köməyə çağırırdılar, xalqlar arasında qardaş qanının tökülməsinə gətirib çıxaran müharibələrə rəvac verirdilər. Bunun əksinə olaraq bolşeviklər inamla və uzaqgörənliklə, həm də zəhmətkeşlərin mənafeyi naminə fəaliyyət göstərirdilər. Xalq kütlələrinə arxalanırdılar, Lenin partiyasının müdrikliyi və sarsılmaz iradəsi sayəsində qələbələr qazanırdılar".

Bu "sərgi tablosunun" gerçəkliklə heç bir əlaqəsi olmadığını qeyd etməyə dəyərmə?! Bu dövrdə Cənubi Qafqazda baş verənlər bundan min dəfə ziddiyyətli, mürəkkəb və faciəvi olmamışdırmı?!

İnqilab və vətəndaş müharibəsi illərində baş verən siyasi hadisələrin bütün təfərrüatlarını işıqlandırmaq bizim tədqiqatın bilavasitə vəzifəsi deyildir. Bu əsərdə ümumi tarixi fon yalnız əsas mövzunun - bütün Cənubi Qafqazı o dövrdə lərzəyə salan və istisnasız olaraq bütün xalqlara saysız-hesabsız bədbəxtliklər gətirən erməni millətçiliyinin rolunun açılmasına lazım olacaq qədər işıqlandırılır.

1916-cı ilin axırlarında vəziyyət bütün cəbhələrdə nisbətən sabitləşdi: müharibə mövqə xarakteri daşımağa başladı. Səngər xətləri Avropanı kəşib doğradı və səbatsız müvazinətdə dayanıb qaldı. Cənubi Qafqaz cəbhəsində də vəziyyət belə idi. Burada rus qoşunları bir sıra uğurlu hücum əməliyyatlarından sonra Trabzon - Ərzincan - Oqnot - Muş - Bitlis xəttindən qərbdə - cənub-qərbdə mövqə tutdular və buradan irəli getmədilər.

1915 - 1916-cı illərdə Rusiya ordusunun Türkiyə ərazisinin bir hissəsini tutduqdan sonra, ermənilər Ermənistan muxtariyyəti yaradılması barədə məsələni yenidən konkretləşdirməyə çalışdılar.

"Daşnaksütyun"un "xarici işlər naziri" Zavrıyev bununla əlaqədar olaraq İngiltərə, Fransa və Rusiya ilə uzun-uzadı danışıqlar apardı. Lakin ermənilərin ümidləri puça çıxdı. Üstəlik 8 mart 1915-ci ildə İngiltərə, Fransa və Rusiya bədnam "Konstantinopol sazişi"ni imzaladılar (ona görə belə adlanmışdı ki, sazişə əsasən Konstantinopol Rusiyaya verilməli idi). Erməni əhalisi yaşayan Türkiyə ərazilərinə gəldikdə isə, onlar Fransa və Rusiya arasında bölüşdürülməli idi. Zeytun, Hacin, Diyarbəkir, Meyafarkin, Sivas, Edessa və üzdəniraq Kiçik Ermənistan (Adana, Kayseri, Maraş, Zeytun), yəni erməni əhalisinin çox hissəsinin toplandığı türk vilayətləri Fransaya, Trabzon, Ərzurum, Bitlis, Van, habelə Türkiyə Kürdüstanı Rusiyaya veriləcəkdi. Bu sövdələşmə ilk əvvəl Fransa və İngiltərə arasında aparıldı (üzdəniraq Sayks-Piko sazişi), sonra isə danışıqlara Rusiya da qoşuldu.

Baş verənlərin maraqlı cəhəti ondan ibarət olmuşdur ki, müttəfiqlərin gizli danışıqları ermənilərsiz aparılırdı, London, Paris və Peterburq arasında danışıqların nəticəsi kimi meydana çıxan məxfi sazişlərdə isə müstəqil erməni dövləti barədə söhbət belə getmirdi. Sazişdə erməni muxtariyyəti barədə də konkret fikir söylənilməmişdir. Razılığa gələn tərəflər erməni xalqının "qanuni hüquqları"nın

təmin olunmasının zəruriliyi barədə dumanlı ifadələrlə kifayətlənmişdilər. Mahiyyət baxımından Sayks-Piko sazişi Türkiyənin parçalanmasına dair açıq-aşkar yirtıcı imperialist sənəindən başqa bir şey deyildi. Lakin öldürülməmiş ayının dərisini bölüşdürən böyük dövlətlər həmişə olduğu kimi erməniləri danışıqlara "dəvət etməyi" unutmuş və müzakirələri onların iştirakı olmadan aparmışdılar. Əgər ermənilər əvvəllər Rusiya və Türkiyə arasında bölünmüşdülərsə, bu dəfə onlar Rusiya ilə Fransa arasında parçalanırdılar. Bu xəbər ermənilər arasında böyük səs-küyə səbəb ola bilərdi, çünki sazişdə heç bir müstəqil erməni dövlətindən söz getmirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələ ilə əlaqədar Rusiyanın özünün əsaslı dəlilləri var idi. Arxiv mənbələrində göstərilir ki, İngiltərə və Fransa danışıqlar zamanı erməni muxtariyyəti barədə məsələ qaldıranda, Rusiya imperiyasının Xarici İşlər Nazirliyi Qafqazın ali hakimiyyətinin fikrini soruşdu. Bununla bağlı keçirilən müşavirədə, o cümlədən, generallar Yanuşkeviç, Yudeniç, Volski və başqaları iştirak edirdilər. Yüksək vəzifəli Rusiya nümayəndələrinin fikri yekdil oldu: "Ermənilər müttəfiqlər naminə çoxlu qurbanlar versələr də, muxtariyyətə layiq deyillər. Çünki onların inqilabi təşkilatlardan başqa təşkilatları yoxdur. Həmin təşkilatlar erməni xalqının iradə və arzularının ifadəçisidir. Bu təşkilatlar Rusiyaya düşmən münasibət bəsləyirlər, ona görə də onların əlinə keçən erməni muxtariyyətinin də Rusiyaya düşmən münasibət bəsləyəcəyi təhlükəsi vardır".

Diplomatik qəlibə salınan formaya malik olan bu cavab İngiltərə və Fransa hökumətlərinə verildi. Onlar da bu məlumatı ermənilərə ötürdülər. Ermənilər arasında ağlagəlməz qarışıqlıq başlandı: "həddən ziyadə inqilabi" görünməmək üçün tez-tələsik siyasi fəsadı dəyişməyə və başqa rəngə boyamağa başladılar. Xarici işlər naziri Zavpiyev Parisdən geri çağırıldı və onun yerinə daha mötədil sosial-demokrat Mikael Varandıyan təyin olundu. "Erməni millətçi-xalq partiyası" adı ilə yeni təşkilat yaradıldı və görkəmli ictimai xadim Ambarsum Arakelyan onun başçısı seçildi. Partiyanın idarə heyətinə İvan Spəndaryan, Karqanov (Karqanyan), İvan Ter-Qriqoryans, məşhur yazıçı və şair Şirvanzadə, Aşot Atanasyan, Ovanes və Stepan Malxasyanlar, görkəmli heykəltəraş Mikaelyan, arximandrit Benik və başqaları daxil oldular. Onlar, əsasən, mötədil cərəyana mənsub olan ictimai xadimlər olmuşlar. Göründüyü kimi, yeni, tez-tələsik yaradılmış partiya "qeyri-inqilabi" səciyyəli görünsün deyə, ermənilər dəridən-qabıqdan çıxırdılar. 1916-cı ilin yanvarında keçirilən təşkilati yığıncaqda partiyanın lideri Ambarsum Arakelyan bildirmişdi: "Son 20 - 30 ildə, xüsusilə müharibə başlayandan bəzi apardığımız avantürist siyasət bizdən xalqımızın bu siyasətin fəlakətli nəticələrindən xilas olunması üçün bütün qüvvəmizi toplamağı tələb edir". Sonra o göstərirdi ki, erməni xalqı guya demokratizm və təkamül tərəfdarıdır, lakin onun böyük hissəsi "meydanı ifrat inqilabçı ünsürlərə vermişdir.

Sonuncular avantürist və məhdud partiya fəaliyyətinə qoşulmuş və xalqı məhvə aparmışlar".

Yeni partiyanın gələcək programında əsas diqqətin "əkinçiliyə, botanikaya, kənd təsərrüfatına, erməni tarixinə və ədəbiyyatına yönəldilməsi və bu yolla ermənilərdə milli özünüdərkini inkişaf etdirilməsi, onların maddi rifahının yüksəldilməsi" nəzərdə tutulurdu. Sənəddə göstərilirdi ki, partiyanın son məqsədi muxtar Türkiyə Ermənistanı yaratmaqdan ibarətdir.

Lakin tez-tələsik quraşdırılmış bu dekorasiyalar uğur qazanmadı. Qafqazdakı Rusiya hakim dairələri gözəl başa düşürdülər ki, yeni "demokratik, qeyri-inqilabi" partiya gözdən pərdə asmaq üçün yaradılmışdır, ermənilər arasında real hakimiyyət və güc yalnız "Daşnaksütyun"a və ona qoşulmuş ekstremist təşkilatlara məxsusdur. Odur ki, erməni muxtariyyəti məsələsinə dair çar hökumətinin mövqeyi, İngiltərənin və Fransanın cəhdlərinə və xahişlərinə baxmayaraq, dəyişilməz qaldı. Uğursuzluqla barışmayan ermənilər manevrlərə əl atmağa başladılar. Onlar müttəfiq ölkələrin ictimai fikri vasitəsilə çar hökumətinə dolayısı yolla təsir göstərməkdən ötrü xarici ölkələrdə fəallıqlarını xeyli artırdılar.

Belə ki, inqilab ərəfəsi dövründə xarici ölkələrdə, xüsusilə Amerikada, Fransada, İngiltərədə olan erməni cəmiyyətləri ikiqat qüvvə ilə işləməyə başladılar. Bu yöndə onlara dəstək verən həddən ziyadə şişirdilən "erməni soyqırımı" mövzusu idi ki, xeyriyyəçilik və "Türkiyədən olan bədbəxt qaçqınlara" humanitar yardım adı altında xarici ölkələrdəki erməni diasporu öz fəaliyyətini kəskin surətdə genişləndirmişdir. Yeni-yeni erməni cəmiyyətləri, mərkəzləri və komitələri yaradılır, "xeyriyyə" tədbirləri (əslində isə siyasi tədbirlər) keçirilirdi.

Məsələn, 1916-cı ildə Nyu-Yorkda "Amerika Birləşmiş Ştatlarının, Fransanın və İngiltərənin görkəmli ictimai xadimlərindən ibarət" cəmiyyət yaradıldı. Onun məqsədi "erməni xalqına münasibətdə vəhşiliklərin və təqiblərin səbəblərini öyrənmək, qurbanların sayını müəyyənləşdirmək və beləliklə, gələcəkdə azad və müstəqil Ermənistan yaradılması üçün əlverişli zəmin hazırlamaq idi.

Həmin mənbədə göstərilirdi ki, "adı çəkilən ictimai xadimlər "Daşnaksütyun" partiyasının rəsmi orqanı olan "Droşak" qəzeti redaksiyası ilə yaxın ünsiyyətdədirlər, redaksiyada olan məlumatlardan istifadə edilir və "Yeni Ermənistan" ("The new Armenia") qəzetini nəşr edirlər.

O cümlədən göstərilirdi ki, "Amerikada erməni məsələsinin təbliği üçün olduqca əlverişli şərait vardır: birincisi, ona görə ki, orada 120 min nəfər erməni yaşayır; ikincisi, ona görə ki, hələ 1900-cü ildən etibarən orada erməni inqilabi komitələri: daşnaqçılar, hıncıqçılar və yenilənmiş hıncıqçılar fəaliyyət göstərirlər". Bu illərdə ABŞ-da yeni erməni cəmiyyətləri və komitələri yaradıldı, "qaçqınlara kömək üçün" Ermənistana missionerlər (Reynolds, Yarou və b.) göndərildi.

Mühazirələrdən əlavə, bu cəmiyyətlər "oyunlar" keçirir, "hərbi dəstələr" təşkil edirdilər. Müharibə zamanı bu komitələr birləşdilər və ümumamerikan erməni milli müdafiə komitəsinə çevrildilər. Erməni millətçilərini ABŞ-ın hakim dairələrinin yüksək eşelonlarında da başa düşür və dəstəkləyirdilər. ABŞ prezidenti Teodor Ruzveltin özü, habelə ABŞ-ın Konstantinopoldakı səfiri Margento və digər rəsmi şəxslər açıq-aşkar erməniləri dəstəklədiklərini bildirirdilər. Birləşmiş Ştatların hökuməti isə Ümum-Amerikan erməni Komitəsinin təhriki ilə Türkiyəyə memorandum göndərdi. Həmin sənəddə "erməni qırğınları"nın dayandırılması tələb olunurdu. Yuxarıda göstərilən komitələrlə yanaşı Amerikada daha bir komitə - "Ermənilər üçün Amerika Komitəsi" ("American Committee for Armenia") yaradılmışdı. Onun sədri Konqresin nüfuzlu üzvü Klivlend Dac, üzvləri isə professorlar Qart, Stiffon, Sayz və başqaları idi. Həmin komitə xeyriyyəçilik adı altında, əsasən, erməni icmalarından 10 milyon rubldan çox vəsait toplamışdı.

"Daşnaksütyun"un görkəmli üzvləri təbliğat məqsədi ilə neytral ölkələrdən keçərək Avropaya müntəzəm səfərlər edirdilər. Belə ki, 1916-cı ildə Avetis Aqronyan Cenevrədə oldu və onun səfəri nəticəsində "Daşnaksütyun"un Şərq bürosu "Ermənistən uğrunda" ("Pro Armenia") jurnalının nəşrinin bərpa edilməsi və "erməni məsələlərinin müsbət həlli naminə təbliğatı təşkil etmək" barədə qərar qəbul etdi. Adı çəkilən Yakov Zavreyev dəfələrlə Parisə səfər etmişdi, sonra ona kömək məqsədi ilə "Droşak" redaksiyasının Katibi Misak Qazaryan Cenevrədən ezam olundu.

Bu vaxt Parisdə daha bir erməni orqanı - üzdənirəq "erməni milli nümayəndəliyi" ("Delegation Armeniekkə") yaradıldı. Onun rəhbəri Katolikosun şəxsi nümayəndəsi Poqos Nübar paşa idi. Təşkilatın məqsədi müstəqil və yaxud heç olmazsa, muxtar Ermənistan yaradılmasına dair müttəfiqlərin vədlərini konkretləşdirmək üçün Fransa və İngiltərənin hakim dairələrinə müntəzəm təzyiqlər göstərməkdən ibarət olmuşdur. Rusiya Daxili İşlər Nazirliyinin bununla əlaqədar olan məlumatlarının birində deyilirdi: "Poqos Nübar paşanın İngiltərənin ictimai xadimi Ceyms Braysla İngiltərə diplomatik dairələrində erməni məsələsinin vəziyyəti barədə son danışıqlarında Brays bildirmişdir ki, İngiltərə Ermənistana muxtariyyət verilməsinə rəğbətlə yanaşsa da, Rusiya onun reallaşmasına maneçilik göstərə bilər. Fransaya gəldikdə isə, bu ölkədə Ermənistanın gələcək vəziyyətinə dair müəyyən fikir hələ formalaşmamışdır".

Bununla kifayətlənməyən Nübar paşa "Fransa Xarici ölkələrlə Dostluq Federasiyasının" filialı kimi Parisdə Fransa-Erməni Komitəsi yaratdı. Daim Paris və London arasında səfərlər edən Nübar paşa katolikosla da sıx əlaqələr saxlayırdı. Ona bildirirdi ki, Fransa və İngiltərənin hakim dairələrinin nümayəndələri ilə danışıqlarda baş verən faciə ilə bağlı "ermənilərə diqqət və dərin hüsn-rəğbət görmüşdür".

Bu xeyirxah diqqətin səbəbini asanlıqla izah etmək olar: müttəfiq dövlətlər müharibədən sonra Rusiyanın güclənəcəyindən (onlar Rusiyaya Sayks-Piko sazişinə görə Konstantinopolu da vəd etmişdilər) və cənuba doğru irəliləyəcəyindən qorxurdular. Ona görə də London və Parisdən idarə olunan müstəqil (heç olmazsa muxtar) Ermənistan, Yaxın və Orta Şərq ölkələrində Rusiyanın nüfuzunun genişlənməsi yolunda bufer ola bilərdi. Ənənəvi olaraq, bu ərazilər İngiltərənin və Fransanın müstəmləkə marağı dairəsinə daxil idi.

Eyni zamanda, erməni diasporunun səyləri nəticəsində İngiltərədə "Londonun lord-merinin adına erməni qaçqınlarına kömək fondu" yaradıldı. Onun nümayəndəsi, tanınmış jurnalist Harold Bekston xüsusi canfəşanlıq göstərdi: Qafqaza səfər etdi, oradan geniş reportajlar verdi və israrla belə bir fikri təbliğ etməyə başladı ki, "Ermənistan üçün muxtariyyətin qətiyyətlə tələb olunmasından ötrü erməni xalqının Rusiyaya və müttəfiq dövlətlərə rəğbəti üzündən məruz qaldığı qurbanlara, məhrumiyətlərə və təqiblərə dair hər cür sənədlə faktları toplamaq lazımdır".

Bekstonu Qafqaza səfərində müşayiət edən "Orizon" qəzetinin əməkdaşı Arşak Safrastyan öz qəzeti vasitəsilə "türk vəhşiliklərinə" dair məlumatların ona göndərilməsi üçün hamıya müraciət etdi. "Dəhşətlərin şahidi" axtarışında adını çəkdiyimiz Safrastyan öz dostu lord Braysa əsaslanırdı. Brays ona bildirmişdi ki, "tezliklə erməni xalqının əzablarının bütöv tarixini nəşr etmək istəyir".

Bakıda nəşr olunan ermənipərəst "Araz" qəzeti nə qədər qədim abidənin (təbii ki, ermənilərin) dağıdıldığını, müharibə vaxtı ermənilərin hansı təqiblərə məruz qaldıqlarını, necə və hansı şəraitdə "erməni qırğını"nın başladığını, kimin ona rəhbərlik etdiyini və icraçıların kimlər olduğunu müəyyənləşdirməyi nəzərdə tuturdu. Habelə, "ermənilərin Rusiyaya qaçmasının təfərrüatlarının müəyyənləşdirilməsi, ermənilərin kədərli yolları boyu məruz qaldıqları fiziki və mənəvi məhrumiyətlərin cidd-cəhdlə öyrənilməsi təklif olunurdu".

Həmin məqalədə "soyqırımı" barədə böyük sayda ədəbiyyat hazırlayan erməni "mətbəxinin" içərisində azca göstərilirdi. Belə ki, rus və Avropa dillərində kitabça və almanaxların nəşri planlaşdırılır, "Droşak"ın redaksiyası "türk vəhşilikləri" barədə kitabça hazırlayır, Londonda "Ararat" jurnalının redaksiyası nəzdində göstərilən səciyyəli nəşrlərin buraxılması üçün" xüsusi komissiya yaradılmışdır. Belə komissiyalar Parisdə və Milanda da təşkil olunmuşdur. İsveçrənin erməni komitəsi "türk vəhşilikləri" nə və ermənilərin "sıxışdırılması"na həsr olunmuş kitabçaların bütöv seriyasını nəşr etdirmişdir.

Arxiv sənədlərindən görüldüyü kimi, bu, kortəbii kampaniya deyil, yaxşı düşünülmüş siyasi addım idi "... Ermənilər İngiltərəni, Fransanı, İtaliyanı və Almanıyanı (erməni-alman ittifaqı vasitəsilə) erməni müsibətləri barədə geniş məlumatlandırır bu dövlətlərə təsir göstərməklə ümid edirdilər ki, onlarda

Rusiyaya təzyiqliq vasitəsilə Ermənistanı muxtariyyət qazandıracaqlar. "Orizon" və "Arev" qəzetlərinin erməni bədbəxtlikləri barədə mümkün qədər geniş material toplayaraq onlarda adı çəkilən ölkələrin həm hökumətlərinə, həm də ictimai fikrinə təqdim etmək arzusu da bununla izah olunur".

İtaliya da "erməni məsələsi"ndən kənarda qalmamışdı. "Daşnaksütyun"un oradakı rezidentləri Qrant Nazaryan və Bazarçyan "Ermənistan üçün İtaliya Komitəsi" (Comitate Italiano pro Armenia) yaratdılar. Bundan əlavə, Bazarçyan Turində "Ermənistan" jurnalı təsis etmişdi. Romada İtalyan-erməni Komitəsi yaradılmış və onun rəhbəri İtaliyanın sabiq baş naziri Lutsati idi. Komitənin üzvləri arasında İtaliyanın millət vəkilləri Qalli, Bissolati, Bonomi vardı. Mənbədə göstəriləni kimi, Leon Bissolati İtaliyanın ən populyar və nüfuzlu simalarından olmuşdur, nazir təyin edilmişdir və o, dəfələrlə demişdir ki, "heç bir xalqın məsələsi bizim üçün erməni məsələsi qədər mühəddə olmamışdır".

1916-cı ilin sonunda Bazeldə xarici erməni təşkilatlarının konfransı keçirildi. Konfransın gündəliyinə erməni qaçqınlarına kömək göstərilməsi ilə yanaşı, "Ermənistanın bərpasının mümkün formaları" və "erməni məsələsinin xeyrinə təbliğat" məsələləri də daxil edilmişdi. Konfransda Eçmiədzin arximandriti Abel Abramyan, Sürix Universitetinin professoru Abelyan, "Erməni milli nümayəndə heyəti"nin İsveçrədəki nümayəndəsi Aqatam bəy (Qahirə), Pastor Lersius (Berlin) və b. iştirak edirdilər.

Gətirdiyimiz misallar 1916 - 17-ci illərdə xarici ölkələrdə ermənilərin işə saldıqları nəhəng təbliğat mexanizminin cüzi bir hissəsi barədə təsəvvür yaradır. Avropa ölkələrinin və ABŞ-ın ictimaiyyəti üzərinə belə total hücumun məqsədi erməni muxtariyyəti ilə bağlı məsələdə müttəfiqlərin konkret vədlərinə nail olmaq idi. Bu zaman uğursuzluqlar erməni millətçilərini ruhdan salmırdı, onlar öz xətlərini yeridir, əzəldən "əzabkeş" olan xalqın müsibətlərlə üzləşdiyini dünyaya car çəkirdilər.

Xarici ölkələrdə ermənilərin fitnələrinin güclənməsinə ilk növbədə çar hökumətinin və Qafqazdakı 1916-cı ilin sonu-1917-ci ilin əvvəlində ermənilərin etibarsız müttəfiq qənaətinə gəlmələri rəvac verirdi. Üstəlik, müntəzəm və əsassız iddiaları, hiylələri, tamahkarlığı, qorxaqlığı ilə ermənilər Qafqazdakı Rusiya hakimiyyəti nümayəndələrini, zabitləri də özlərinə qarşı qaldırırtdılar. Vüsət almaqda olan erməni-rus antaqonizminin səbəbləri Qafqaz canişini dəftərxanasının xüsusi şöbəsinə daxil olmuş məxfi raportda ətraflı işıqlandırılmışdır. Bu maraqlı sənəddən bir parçaya diqqət yetirək: "Artıq, məlum olduğu kimi, Türkiyə ilə müharibənin əvvəlində üzvləri müxtəlif ölkələrdən gələn və tökəcəkləri qanın gələcək erməni muxtariyyətinin bünövrəsini yuyacağı, özlərinin isə erməni qoşununun əsasını təşkil edəcəyi fikri ilə qızışdırılan erməni könüllü drujinalarının formalaşması ilə əlamətdar oldu. Lakin bu niyyətlər özünü doğrultmadı, çünki

müharibə başlanandan altı ay sonra Qafqaz ordusunun ali baş rəisi drujinalar əvəzinə hərbi təşkilatların - nizami zabitlərin rəhbərliyi altında erməni atıcı batalyonlarının yaradılmasının zəruriliyini etiraf etdi. Könüllülərə verilən hüquqdan istifadə olunmadı. Bu batalyonlara daxil olmaq çağırışına könüllülərin cüzi bir hissəsi qoşuldu və faktiki olaraq, könüllülər drujinaları öz fəaliyyətlərini dayandırdılar. Milli iş dəyən bu birinci zərbə erməni drujinalarının Andronik kimi nüfuzlu rəhbərləri tərəfindən də məyusluqla qarşılandı. O, özünün dediyi kimi, 30 il uğrunda mübarizə apardığı Ermənistan muxtariyyəti yaradılması barədə niyyətlərinin iflasa uğradığını etiraf etdi".

Qeyd etmək lazımdır ki, erməni drujinalarının yenidən təşkili haqqında əmr dəstə başçıları tərəfindən sabotaj olunurdu və, demək olar ki, yerinə yetirilmirdi. Bununla bağlı, arxiv mənbələrindən birində belə məlumat verilir: "Andronik istəyir ki, erməni drujinaları qoşun rəislərindən asılı olmasınlar və türklərlə, kürdlərlə partizan müharibəsi aparsınlar (yəni, dinc əhalini qırsınlar və qarət etsinlər - B.N.). Drujinaların gələcək vəziyyəti ilə əlaqədar olaraq, İqırda erməni könüllüləri başçılarının - Andronikin, Basturmacyanın, Dronun, Brasiyanın və başqalarının müşavirəsi keçirildi. Müşavirədə səs çoxluğu ilə drujinaların buraxılmaması, daha güclü enerji ilə başlamış işin davam etdirilməsi qərara alındı".

Başqa bir mənbədə göstərilirdi: "Partiya ("Daşnaksütyun" - B.N.) bütün gücü ilə bu layihənin həyata keçirilməsinə müqavimət göstərməyi qərara almışdır. Əgər drujinaların alay kimi yenidən təşkilinə başlanılsa, onda həmin dəstələr ingilis qoşunları ilə birləşmək üçün cənuba çəkiləcək, çünki partiya drujinalara yalnız özünün sərəncam verə biləcəyi şəxsi silahlı qüvvələri kimi baxır". İndi isə yuxarıda iqtibas gətirdiyimiz məxfi raportdan daha bir çıxarış: "Sonra Ali Baş Komandanın qərargah rəisinin 5 iyun 1916-cı il tarixli 739 nömrəli əmri müharibə hüququ ilə ələ keçirilmiş Türkiyə vilayətlərinin inzibati idarə olunmasını həll etməklə, ermənilərin muxtariyyətlə bağlı ümidlərinə birdəfəlik son qoydu, hərçənd ki muxtariyyətin zəruriliyində həm rus ("Kavkazskoye slovo"), həm də erməni mətbuatı ("Orizon") ısrarlı idi.

Rusiya hökumətinin iradəsi ilə muxtar Ermənistan yaratmaq ümidlərini itirən ermənilər indi bu məsələnin həllinə başqa yol ilə yanaşmaq, Rusiyanın müttəfiqləri olan İngiltərənin və Fransanın ictimai fikrinə müraciət etmək istəyirlər. Ermənilər müvafiq hazırlıqdan sonra ingilislərin və fransızların sülh müqaviləsinin müzakirəsi zamanı Ermənistana muxtariyyət bəxş olunması məsələsini irəli sürəcəklərinə belə bağlayırlar".

Erməni məsələsi ətrafında siyasi oyunlarda hətta Almaniyə də (Türkiyənin onunla müttəfiq olmasına baxmayaraq) heç kimdən geri qalmaq istəməirdi. Arxiv sənədlərində "Almaniyanın guya ermənilərin məruz qaldığı ağır sınaqlardan

kədərlandıyını və gələcək sülh konfransında Ermənistan muxtariyyəti barədə onların söylərini dəstəkləməyə hazır olduğu" barədə məlumatlara rast gəlirik.

Xarici ölkələrdə 1916 - 17-ci illərdə ermənilərin təbliğətçilik fəaliyyətinin təhlili göstərir ki, onlar bilavasitə məqsədlərinə - Rusiyanı erməni muxtariyyəti ideyasını tanımağa sövq etməyə nail olmasalar da, Qərbi Avropa ölkələrinin siyasətçilərini və ictimaiyyətini öz xeyrinə səmərəli şəkildə istiqamətləndirə bildilər. Bu, sonrakı illərdə öz rolunu oynadı: Rusiya imperiyası dağılından və Cənubi Qafqazda hərə-mərəlik başlayandan sonra ermənilər ingilis müdaxiləçilərinin süngüləri sayəsində qoşunlarının, əsasən, Azərbaycanın torpaqları hesabına öz dövlətlərini yaratmağa müvəffəq oldular.

Bizcə, tarixin bu dərşini müasir siyasətçilərimiz unutmamalıdır. Axı bu gün, 85 il əvvəl olduğu kimi, erməni millətçiləri Azərbaycana qarşı öz təcavüzkarlıqlarına hazırlığa ictimai fikrə intensiv təsir göstərməklə başladılar (istər sabiq İttifaqda, istərsə də xarici ölkələrdə). İndiyə kimi onlara kütləvi təbliğət və həyasızcasına, yalanı tez-tez təkrarlamaqla qaranı ağ, ağı isə qara kimi qələmə vermək müyəssər olmuşdur. Bizim respublikanın rəhbərləri (bu illərdə bir-birini əvəz edənlərin hamısı) isə erməni təcavüzkarlarının fitnəkarlıqlarının ifşasına lazım olan diqqət və vasitələrin heç onda birini yönəltməmişlər. Nəticə göz qabağındadır: Qarabağ haqqında həqiqət özünə çətinliklə yol açır, bir qismi yalan məlumatlandırılan, bir qismi də ermənilərə rəğbət bəsləyən beynəlxalq ictimaiyyət isə erməni təcavüzü ilə əlaqədar olaraq "təəssüfünü" bildirməklə kifayətlənir.

Lakin 1916-cı ildən başlayaraq, daxili siyasi hadisələr tamamilə başqa məcraya yönəldi, "erməni məsələsi" də ikinci plandan üçüncü plana keçdi. Bu dövrdə Rusiyada iqtisadi və siyasi vəziyyət xeyli pisləşdi. Əsas cəbhədə - Qərb cəbhəsindəki uğursuzluqlar nəticəsində rus qoşunları Polşanın, Ukraynanın, Belorusiyanın, Pribaltikanın bir hissəsini tərk etməli oldular ki, bu da sarsılmış çar rejiminə ağır zərbə vurdu. Acların qiyamları, tətillər, fərarilik aydan-aya artırdı. Arxa cəbhənin zəifləməsində deməqoqluqla əsgərləri müharibəni bitirməyə səsləyən sosial-demokratyönlü radikal siyasi partiyalar az rol oynamadı. Onlar əsgərləri silahı atmaq, evə qayıtmaq və mülkədar torpaqlarını bölüşdürməyə çağırırdılar. Burjuaziya da çar hökumətinin zəif və qeyri-ardıcıl siyasətindən, hakimiyyətin yüksək eşelonlarındakı hərki-hərkillikdən, rejimin arxa cəbhədə sabitliyi və cəbhədə qələbəni təmin edə bilməməsindən narazı idilər.

Bütün bunlar Cənubi Qafqazdakı vəziyyətə də öz təsirini göstərirdi. Burada, o cümlədən Bakıda 1916-cı ilin fevralında aclıqdan, bahalıqdan, möhtəkərlikdən cana doymuş qadınların görünməmiş miqyas almış çıxışı baş verdi. Kütləvi çıxışlar nəticəsində çoxlu mağaza, anbar, ticarət məntəqələri yandırıldı və dağıldı. Fevralın 14-dən 16-na kimi 64 nəfər öldürüldü və yaralandı, şəhərə 3 milyon manat məbləğində ziyan vuruldu. Qiyamı yatırmaqdan ötrü hakimiyyət orqanları

Tiflisdən, Petrovsk-Portdan (Mahaçqala), Dərbənddən, Yelizavetpoldan və digər şəhər və qəzalardan Bakıya qoşun hissələri, yüzlərlə polis nəfəri və atlı kazak artilneriyası gətirməli oldu.

1916-cı ilin sonu - 1917-ci ilin əvvəlində belə həyəcanlı vəziyyət Cənubi Qafqazın digər şəhərlərində də yaranmışdı. Uğursuz müharibə, iqtisadi böhran, dağıntılar, ümumi narazılıq, bir çox siyasi partiyaların hökumət əleyhinə təbliğatları bütün bunlar 1917-ci ilin martın əvvəllərində Peterburqda burjuva inqilabının mümkünlüyünü şərtləndirdi. Martın 8-də imperiyanın paytaxtında üsyan başladı, sonra isə qarnizon itaətdən çıxdı. Martın 11-də Duma çara tabe olmaqdan imtina etdi və ertəsi gün Müvəqqəti hökumət formalaşdırıldı. Beləliklə, çevriliş baş verdi və nəticədə ölkə sonu görünməyən təlatümlü hadisələrin burulğanına atıldı. Hadisələr Cənubi Qafqazdan da yan keçmədi.

Artıq martın 15-də baş vermiş inqilab haqqında xəbər Tiflisə - Cənubi Qafqazın inzibati mərkəzinə çatdı. Hələ bu yaxınlara qədər güclü olan Mərkəzin köməyini itiran imperiya aparatı döyüşsüz təslim oldu: dövlət müəssisələri fəaliyyətini dayandırır, kortəbii, kütləvi mitinqlər baş verirdi, hər yerdə hamını cana doydurmuş çar rejiminin devrilməsi ilə əlaqədar şən əhvali-ruhiyyə hökm sürürdü. Qafqaz canişini böyük Knyaz Nikolay Nikolayeviç işsiz qaldı, Tiflis polisinin rəisi həbs olundu. Məqamdan istifadə edən gürcü ruhaniləri müstəqil gürcü kilsəsinin yaradılması barədə bəyanat verdilər. Rus eparxiyasını və onun yepiskoplarını qovub onları gürcülərlə əvəz etdilər. Müvəqqəti hökumət bu qərarla razılaşmamağa cəsarəti çatmadığından Rusiya hüdudlarında gürcü kilsəsinin qanuniləşdirilməsi layihəsini işləyib hazırlamağı təklif etdi. Lakin gürcülər Müvəqqəti hökumətin bu zəif cəhdini də qulaqardına vurdular. Müvəqqəti hökumət mahiyyət baxımından Cənubi Qafqazın gələcək taleyini həll edəcək heç bir qüvvəyə və dəstəyə malik deyildi. Hər yerdə azadlıq, bərabərlik və qardaşlıq şüarları eşidilirdi, hər yerdə qırmızı bayraqlar və qırmızı lentlər - qalib gəlmiş inqilabın rəmzini - görmək olardı. Ümumi eyforiya hökm sürürdü: insanların çoxu inanırdı ki, indi, çarizm devriləndən sonra, bütün ağırlı məsələlər həll olunacaq və müharibəyə, dağıntıya, aclığa, işsizliyə, millətlərəarası düşmənçiliyə son qoyulacaqdır.

Lakin çarizmin iflasından sonra Cənubi Qafqaz xalqları qarşısında yeni problemlər meydana çıxdı. Onlardan ən vacibi hakimiyyət məsələsi idi. Bütün Qafqazda az qala hər gün yeni siyasi partiyalar, vətəndaş komitələri, cəmiyyətlər, birliklər, ittifaqlar yaranırdı. Cənubi Qafqazda nəzarəti saxlamağa can atan Müvəqqəti hökumət 22 mart 1917-ci ildə Dövlət Duması üzvlərindən Xarlamov, Papacanov, Cəfərov, Knyaz Abaşidze və Pereverzevdən ibarət Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi (Ozakom) yaratdı. Xarlamov komitənin sədri təyin olundu. Komitə bilavasitə Müvəqqəti hökumətə tabe idi və onun üzərinə sabiq çar hökumətinin

Qafqazda həyata keçirdiyi vəzifələr qoyulurdu. Sonra da Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin tərkibinə gürcü sosial-demokratlarının tələbi ilə Petroqrada Sovetinin rəhbəri Çxeidze daxil edildi. Lakin Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi real hakimiyyətə malik deyildi, onun Müvəqqəti hökumətin zəifliyini əks etdirən zəifliyi, əyalətlərdən təcrid olunması ona gətirib çıxardı ki, Cənubi Qafqazda faktiki hakimiyyət sovetlərin və digər inqilabçı təşkilatların əlində cəmləndi. Belə ki, Tiflisdə inqilabdan sonrakı ilk günlərdə bütün idarəetmə funksiyalarını öz üzərinə götürən Şəhər İcraiyyə Komitəsi yaradıldı.

Yaranmış vəziyyətdən istifadə edən sosial-demokratlar Cənubi Qafqazda hakimiyyətdə möhkəmlənməyə can atırdılar. RSDFP-nin Diyar Komitəsinin 16 mart 1917-ci ildə çağırılmış konfransında Cənubi Qafqazda sosialist hərəkatına rəhbərlik etmək üçün İcraiyyə Komitəsi təsis olundu, martın 18-də isə Tiflis Fəhlə və Əsgər Deputatları Soveti yaradıldı. Sovet, faktiki olaraq, ali hakimiyyətin bir çox funksiyalarını yerinə yetirməli, "yerli və mərkəzi hakimiyyət orqanlarına, əgər onların hərəkatları kifayət qədər inqilabi olmazsa və demokratiyanın mənafeyinə zidd gərsə, inqilabi təzyiqlə göstərməli idi".

Cənubi Qafqazın inqilabi qüvvələrində fevral inqilabı ərəfəsində menşeviklər üstünlük təşkil edirdilər. Onlardan Noy Jordaniyanın başçılıq etdiyi gürcü menşevikləri daha yüksək nüfuzə malik idilər. Bakı istisna olmaqla, bütün Cənubi Qafqazda onlar əksəriyyət təşkil edirdilər və buna görə də inqilabi hadisələrin inkişafının birinci mərhələsində meydana çıxan menşevik sovetləri, komitələri və digər təşkilatları rəsmi hakimiyyət orqanları ilə, əsasən razılaşdırılmış fəaliyyət göstərirdilər. Menşeviklər Tiflis Sovetinin fəaliyyətinə nəzarət edir, Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsində öz nümayəndələrini saxlayır, nəinki Gürcüstanda, habelə Cənubi Qafqazın digər yerlərində əhəmiyyətli nüfuzə malik idilər. Bolşeviklərə gəldikdə isə, onlar əməkdaşlıq və saziş yoluna deyil, parçalanmaya, digər siyasi qüvvələrdən ayrılmağa meyil edir, onların nümayəndələrini kifayət qədər inqilabi olmamaqda, "müdafiəçilikdə" ittiham edirdilər. Bolşeviklər Leninin məşhur Aprel tezislərinə istinadən "burjuaziya ilə əməkdaşlığın" əleyhinə çıxır, "inqilabın dərinləşməsi və genişlənməsi" uğrunda mübarizə aparırdılar, 1917-ci ilin yayında bolşeviklərlə menşeviklər arasında parçalanma reallaşdı. 1917-ci ilin oktyabrında Tiflisdə bolşevik təşkilatlarının birinci Zaqafqaziya Diyar qurultayı çağırıldı. Qurultayda əsas rolunu Stepan Şaumyan oynayır. Milli məsələyə ayrıca baxıldı. Qurultayın qərarında göstərilirdi ki, prinsip etibarilə, Rusiyadan ayrılmaq da daxil olmaqla, xalqlar öz milli müqəddəratlarını həll etmək hüququna malikdirlər. Lakin hazırkı məqamda bu məsləhət görülmürdü. Eləcə də Qafqazda federal dövlətin yaradılması tövsiyə olunmurdu. Belə ikiüzlü mövqə bolşeviklər üçün səciyyəvi idi: sonrakı illərdə də onlar sözdə suverenlikdən və xalqların öz müqəddəratlarını həll etmək hüququndan

çox danışmışlar. Əslində isə millətlərin real müstəqillik qazanmaması üçün əllərindən gələni etmişlər. Sözügedən məsələdə də bolşevizmin imperiyapərəst mahiyyəti özünü göstərirdi. Sonrakı illərdə isə bu siyasət daha aşkar xarakter kəsb etdi.

İnqilabi hadisələrin inkişafının bu məsələsində bolşeviklərin mövqeyi ilə "Daşnaksütyun"un və digər millətçi erməni partiyalarının mövqeləri üst-üstə düşürdü. Düşünmək olardı ki, heç kim də olmasa, çoxdan bəri müstəqil dövlətlərini yaratmağa can atan erməni millətçiləri suverenlik, milli müstəqillik tərəfdarı kimi çıxış etməlidirlər. Lakin bu, yalnız zahirən belə təsir bağışlayırdı. Əslində isə daşnaklar və onların yolu ilə gedənlər hədsiz dərəcədə qorxurdular ki, inqilab, milli ayrılımlar Rusiyanı, onun ordusunu zəiflədər və Qafqaz cəbhəsində pozuculuğa gətirib çıxarar. Belə halda, onlar nəinki Rusiya ordusunun köməyi ilə əldə olunmuş xəyali "nailiyyətləri" itirər, həm də müharibə dövründə dinc türk əhalisi əleyhinə törətdikləri cinayətlərə görə cavab verməli olarlar. Daşnaklar başa düşürdülər ki, rus süngüsü olmadan onlar heç bir şeydirlər, ona görə də hiylə taktikasını seçdilər: yığılmaq və mitinqlərdə gurultulu inqilabi çıxışlarla yanaşı əllərindən gələni edirdilər ki, Cənubi Qafqazda dezinteqrasiya baş verməsin və nəyin bahasına olursa-olsun Qafqaz ordusu dağılmasın. Bu məsələdə onlar "Qələbəyə kimi müharibə!" şüarı ilə Müvəqqəti hökumətin mövqelərində dayanan eser və menşeviklərlə həmrəy idilər. Belə ki, "Orizon" daşnak qəzeti 1917-ci ilin mayında yazırdı: "Hal-hazırda inqilabi qüvvələri parçalamaq üçün milli məsələyə toxunmaq lazım deyildir".

Bununla belə, yarım milyonluq Qafqaz ordusu bu məqamda Cənubi Qafqazda yeganə real güc idi. O, cəbhəni və müharibənin gedişində zəbt olunmuş Türkiyə ərazilərini öz əlində saxlayırdı. Orduya nəzarəti üzərinə götürən partiya dərhal Cənubi Qafqazda əsas siyasi qüvvəyə çevrilə bilirdi. Əsgər və zabitlərin 90%-dən çoxunun ruslar olduğundan, "Daşnaksütyun", "Müsavat" və digər milli partiyalar onlar arasında nüfuza malik deyildilər. Odur ki, ordu uğrunda mübarizə əsasən bolşeviklərlə eserlər arasında gedirdi. 1917-ci ilin mayında Qafqaz ordusu nümayəndələrinin birinci qurultayı keçirildi.

Bolşevik nümayəndələr (Kavftoradze, Korqanov) ordunu buraxmaq, imperialist müharibəsini vətəndaş müharibəsinə çevirmək haqqında qətnaməni qəbul etdirməyə can atsalar da, buna müvəffəq ola bilmədilər. Əvəzində, ordunun dağılmasının qarşısını almaq məqsədilə orada sabitliyin möhkəmləndirilməsinə yönəlmiş qətnamə qəbul olundu. Lakin bolşeviklər bildirdilər ki, bu qətnaməni tanımaq istəmirlər. Onlar alaylarda qeyri-leqal partiya özləklərinin yaradılmasına və "Rədd olsun müharibə!" şüarı altında əsgərlər arasında təşviqat işini genişləndirməyə başladılar. Nəticədə döyüş ruhu, intizam zəifləyirdi, lakin ordu

yaşayır və 1917-ci ilin noyabr-dekabr aylarına kimi cəbhədə öz mövqelərini əldə saxlamaqda davam edirdi.

Aprelin son günlərində "Daşnaksütyun"un növbəti qurultayı keçirildi. Qurultayda inqilaba münasibət əsas məsələ idi. Təbiidir ki, qurultayın qətnamələrində (3 qətnamə qəbul olunmuşdu) inqilabi ibarələr baş alıb gedirdi, "Rusiya xalqlarının azadlığı" alqışlanırdı. Lakin praktiki bəndlərdə daşnakların status-kvonu saxlamaq, Cənubi Qafqazda cəbhədə iflasa gətirib çıxara biləcək parçalanmaya yol verməmək cəhdi açıq-aydın görünürdü. Bu mənada onlar gizləndə imperiyanın iflasına təəssüflənsələr də, konyunktura naminə çarizmə fəhşlər yağdırır və gen-bol solçu çağırışlar səsləndirirdilər. Qurultayda açıq bəyanatlar da verilmişdi. Aləmi-məşhur erməni millətçisi və siyasi xadim X.N.Vermişev belə bir fikir söyləmişdi: "Bədnam Rusiya imperializmi üzərinə hücumlar tam başa düşülmür. Qafqazda bu imperializm qanun və qayda yaratdı, ermənilərin həyatını, təhlükəsizliyini təmin etdi. Əvvəllər belə olmamışdı. Rusiya imperializmi mənfi cəhətlərə malik olsa da, ümumiyyətlə, mütərəqqi qüvvə idi. Görəndə ki, ruslar bu sözdən qorxur və hər kəs ondan imtina edir, mən, bir erməni kimi bundan ağrıyıram. Çünki Rusiyanın keçmişini inkar olunur. Rusiya və Almaniya imperializmi arasında böyük fərqlər mövcuddur. Siz, ruslar xalqlara azadlıq gətirirsiniz, siz müsəlmanların zülmü altında inildəyən xalqların həyatının təhlükəsizliyini təmin edirsiniz, sizin bu gün başa düşdüyünüz mənada imperializmin inkarı Şərqə münasibətdə bağışlanılmaz faciəli səhv olardı. Uzun illər boyu Ermənistan gözləmişdir ki, rus imperializmi Türkiyə Ermənistanında öz nüfuzlu sözünü desin və erməniləri Türkiyə zülmündən qurtarsın. Sizin imperializmi rədd etməyiniz Türkiyənin erməni viranəliklərində dərin ümitsizlik yarada bilər.

Bu çıxışda Türkiyə qarşısında vahiməli qorxu, "Türkiyənin viranəliklərində" törətdikləri vəhşiliklərə görə ermənilərin cavab verəcəkləri qorxusu nəzərə çarpır. Vəhşiliklər bu qorxu qarşısında bütün digər mülahizələr ikinci plana keçirdi və daşnaklar devrilmiş çarizm, hətta, mövcud olmayan məziyyətlərini belə üzə çıxarmağa hazır idilər, tək Rusiyanın Cənubi Qafqazda qalmasına xələl gəlməsin.

Təbiidir ki, Müvəqqəti hökumətin siyasəti bütün erməni partiyaları və təşkilatları tərəfindən tamamilə bəyənilirdi və dəstəkləndi. Moskvada xüsusi ümumerməni konfransı çağırıldı. Həmin konfransda "Daşnaksütyun", "Hnçaq" və digər partiyalar yekdilliklə Rusiyanın xilasını, başlıcası isə hələ o vaxt ciddi narahatlıq doğuran ordunun vəziyyətinin sabitləşdirilməsi üçün fəvqəladə qüvvə sərəf etməyə çağırırdılar.

Burada istər-istəməz yaxın keçmişin - "yenidənqurma" və "yenidənqurma"dan sonrakı dövrlərin hadisələri ilə analogiya ortaya çıxır. Erməni

millətçiləri Mərkəzin sıxışdırmalarından, yeni rəhbərlərin imperiya təfəkküründən, əsl suverenlik qazanılmasının zəruriliyindən və i.a. hamıdan çox danışırdılar, haray-həşir salırdılar. Məhz ermənilər millətlərarası düşmənçiliyin və ittifaqın dağıdılmasının təşəbbüsçüləri oldular. Bu mənada onlar Litvanın "Sayudis", Ukraynanın "Rux" təşkilatları ilə, habelə digər radikal millətçi qüvvələrlə həvəslə əməkdaşlıq edirdilər. Eyni zamanda ermənilər cidd-cəhdlə MDB-yə can atır, hər vaxtlə ondan bərk-bərk yapışır, bütün vasitələrlə 7-ci ordunun Ermənistandan çıxarılıb Rusiyaya aparılmasının əleyhinə çıxış edir, ittifaqın hər yerindən erməni hərbi qulluqçularının gətirilməsi və bu orduya yerləşdirilməsi üçün bütün vasitələrə əl atır, rus hərbi mütəxəssislərinə hər cür qayğı göstərir, onlara istənilən şərait yaradırdılar ki, ixtisaslı kadrlar çıxıb getməsinlər və onlardan Azərbaycana qarşı başlanmış təcavüzkar müharibənin gedişində istifadə etsinlər (onlar buna uğurla müvəffəq oldular). Eyni zamanda bu, ermənilərə yüksək xitabət kürsülərindən "imperiya əməllərini", "parçala və hökm sür" siyasətini ifşa etməyə, Rusiya hərbi qulluqçularını "işğalçı" adlandırmağa mane olmurdu.

Tipik daşnak taktikasıdır. Bu riyakar taktika həm 1917-ci ildə əsrin əvvəllərində, həm də və 90-cı illərdə əsrin axırlarında da dəyişilməz qalmışdır. O vaxt olduğu kimi, daşnaklar gözəl başa düşürdülər ki, rusların hərbi köməyi olmadan onların niyyətləri uğursuzluğa məhkumdur. Ermənilər suverenlikdən bəhs edəndə, istər o vaxt, istərsə də indi "imperialistlərin" çıxıb getməməsi, "əzabkeş" erməni xalqını müdafiəsiz qoymamaları üçün onlara yalvarırdılar. Özgə (Rusiya) süngüləri arxasında gizlənən ermənilər öz müdafiəçilərinə ləkə vurmaqdan çəkinmirdilər. Bu tipik erməni, tipik daşnak mövqeyidir!

Lakin Rusiyanı və Müvəqqəti hökuməti dəstəkləyən daşnaklar və digər erməni millətçiləri ehtiyatda başqa variantlar da saxlamışdılar. Onlar vaxt itirmədən özlərinin "sırf milli" hakimiyyətinin formalaşdırılması üçün tədbirlər görməyə başladılar. Əgər qabaqlar "Daşnaksütyun" "dövlət daxilində qeyri-leqal dövlət" idisə, indi, imperiyanın iflasından sonra daşnaklar heç nədən çəkinmədən Cənubi Qafqazda ermənilərə rəhbərliyi bütövlükdə ələ keçirmək üçün leqal hakimiyyət orqanlarını formalaşdırma bilirdilər. Bu məqsədlə 1917-ci ilin oktyabrında "Daşnaksütyun"un təşəbbüsü ilə Tiflisdə erməni milli qurultayı keçirildi. Qurultayda müxtəlif erməni partiyalarının əksəriyyəti təmsil olunmuşdu ki, qurultaya və onun seçdiyi orqanlara legitimlik görünüşü verilsin. Hərçənd ki, həqiqətdə qurultayın fəaliyyəti bütövlükdə "Daşnaksütyun"un nəzarəti altında idi və bütün qərarlar onun diktəsi ilə qəbul olunurdu. Qurultayın qətnaməsində qeyd olunurdu ki, Rusiya Ermənistanı (erməni millətçiləri, demək olar ki, Cənubi Qafqazın bütün qərbində və mərkəzi hissəsini bu cür adlandırır dılar - B.N.) gələcək müəssislər məclisinin hakimiyyətini tanıyır və bütün Qafqazla birlikdə Rusiya Federativ Respublikasının tərkibinə daxil olacaqdır. Başqa sözlə, gələcək "Rusiya

Ermənistanı" timsalında erməni dövlətçiliyinin "dayaqları" vurulurdu. Təbii ki, həmin dövlətin yaradılması qonşu torpaqlar (Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstan əraziləri) hesabına təmin olunmalı idi. Rusiya ordusunun ələ keçirdiyi ərazilər, üstəgəl zəfərlə müharibə qurtarandan sonra Türkiyədən kəsilib ayrılmalı olan torpaqlar hesabına yaradılacaq üzdnəraq Türkiyə Ermənistanına gəldikdə isə, qurultayın qətnaməsində yezuitcəsinə bəyan olunurdu: "Bu məsələ yerli əhalinin arzularına müvafiq olaraq həll edilməlidir". Belə qətnaməni qəbul edən erməni millətçilərinə yaxşı məlum idi ki, bu ərazilərin köklü əhalisi daşnakların "üsyancı dəstələri" tərəfindən amansızlıqla məhv edilir və özgə əmlakı, özgə torpaqları hesabına varlanmaq təşnəsində olan yüz minlərlə erməni kütləvi qaydada oraya köçürülməkdədir. Qafqaz cəbhəsinin hərtərəfli gücləndirilməsi zərurəti xüsusi olaraq qeyd olunurdu, çünki bu, ermənilər üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Qurultayda "qonşu gürcülərin və tatarların (azərbaycanlıların - B.N.) tam razılığı ilə" muxtariyyət məsələsinin qaldırılması (gələcək Müəssislər məclisi qarşısında), habelə erməni məktəblərinin müstəqilləşməsi və erməniləşməsi (müəssislər məclisinin icazəsini gözləmədən daşnaklar fəvriyə bu məsələnin həyata keçirilməsinə başladılar) qərara alındı.

Qətnamənin yekun hissəsində ermənilərin hakimiyyət orqanlarının - 25 nəfərdən ibarət milli məclisin və 15 nəfərdən ibarət milli şuranın yaradılması bəyan olundu. Daim fəaliyyət göstərəcək bu orqan "erməni xalqının bütün məsələlərini həll etməli idi". Tiflis şuranın iqamətgahı elan olunurdu, onun rəhbəri isə tanınmış daşnak fitnəkarı Avetis Aqaronyan idi.

Milli şuranın strukturu ümumi cəhətləri ilə hökumət strukturunu xatırladırdı. Onun tərkibində nazirlik funksiyalarını yerinə yetirən bir neçə şöbə vardı. Bundan əlavə, şuranın tərkibinə Türkiyə ermənilərinin nümayəndələri də daxil edilmişdi.

Milli şuranın bütün ermənilərə ünvanlanmış müraciətində deyilirdi ki, bundan sonra erməni xalqının mənafeyini yenicə seçilmiş bu orqanlar (Milli məclis və Milli şura) təmsil etdirəcəklər.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə erməni millətçilərinin siyasi fəaliyyəti, əsasən, Tiflisdə cəmləşmişdi, çünki bütün yeni hakimiyyət orqanları, siyasi partiyaların iqamətgahları, mətbuat bu şəhərdə yerləşirdi. Ermənilərin öz dövlətlərini "bərqərar" edəcəklərini planlaşdırdıqları əraziyə gəldikdə isə, bu, hələ də "Zaqafqaziya siyasətinin kiçik körfəzi" kimi qalırdı və erməni xalqının əksər hissəsi daşnakların və digər millətçi liderlərin onlar üçün nəzərdə tutduqları aqibətdən bixəbər idi.

Fevral inqilabından sonra Cənubi Qafqazdakı siyasi şəraitin xülasəsini yekunlaşdırmaq üçün Bakıda yaranmış vəziyyəti də qısaca səciyyələndirmək zəruridir. Burada 19 mart 1917-ci ildə köhnə hakimiyyət strukturlarını əvəz etməyə

fəal iddia edən Fəhlə Deputatları Soveti yaradıldı. Lakin bu sovetlə yanaşı başqa bir orqan - tamamilə fərqli zəmində fəaliyyət göstərən ictimai təşkilatların İcraiyyə Komitəsi təşkil olundu: onun tərkibinə bütün milli partiya və qrupların nümayəndələri (o cümlədən "Müsavat"ın, "Daşnaksütyun"un və s.); Neft Sənayeçiləri Şurasının Bakı Şəhər Sovetinin və s. nümayəndələri daxil oldular. Bakı Sovetinin sədri Stepan Şaumyan seçildi. Lakin tezliklə bu vəzifədə onu eser Sako Saakyan əvəz etdi. Sovetdə aşkar azlıqda qalan bolşeviklər 1917-ci ilin yayında əksəriyyətlə açıq qarşıdurmaya keçdilər və Moskvanın (şəxsən Leninin) göstərişi və öz təşəbbüsləri ilə "sosialist partiyalarının qurultayını" yaratdılar. Qurultayda bolşeviklər öz proqramlarını qəbul etdirməyə cəhd göstərdilər: burjuaziya ilə - "o, əksinqilabçı" elan olunurdu, əməkdaşlıqdan imtina edilir, vətəndaş sülhü əvəzinə vətəndaş müharibəsi yolu seçilir; fəhlələrin bütün iqtisadi tələbləri qeyd-şartsız təmin olunur, dövlət hakimiyyətinin bütün funksiyaları Bakı Sovetinə verilir. Lakin menşeviklər və digər partiyalar belə ekstremist proqramın əleyhinə çıxdılar ki, bu da sosial-demokrat qüvvələrinin parçalanmasını dərinləşdirdi.

1917-ci ilin oktyabrında sovetə yeni seçkilər keçiriləndə məlum oldu ki, "Müsavat" çoxluq qazanmış və səslerin 40 faizini toplamışdır. Rus əhalisinin əksəriyyətinin səs verdiyi eserlər, bütün ermənilərin bir nəfər kimi dəstəklədiyi "Daşnaksütyun" da çoxlu səs toplaya bildi. Bolşeviklər və menşeviklər isə azlıqda qaldılar. Onlara, əsasən, fəhlələr səs vermişdilər. Sovetə seçkilər göstərdi ki, Bakıda siyasi qüvvələrin ayrılması milli əlamətlər üzrə baş verir. Bu da bütün regionda gələcək hadisələrin xarakterini müəyyənləşdirmiş oldu.

Seçkilərdən sonra birdəfəlik parçalanma baş verdi: burjua partiyaları, daha mötədil siyasi qüvvələr, o cümlədən "Müsavat"ın nümayəndələri bolşeviklər və sol eserlərlə əməkdaşlıq etmək istəmədiklərindən yeni sovetin tərkibinə daxil olmaqdan imtina etdilər.

Bununla əlaqədar bolşeviklərə qoşulmayan partiyaların buraxdığı məlumat vəərəqəsində göstərilirdi:

"1. Bolşeviklərin çıxışı və Petroqrada Soveti və qarnizonu tərəfindən hakimiyyətin ələ keçirilməsi inqilabi demokratiyanın əksəriyyətinin iradəsinin ziddinədir. Biz bunu inqilab və fəhlə sinfi üçün ölümcül hesab edirik. Bu çıxış mümkün qədər tez və ağrısız ləğv edilməlidir.

2. Petroqradda Sovetlər qurultayını... yalnız bolşeviklər qurultayı üzvlərinin müşavirəsi hesab edirik.

3. Bakı Fəhlə və Əsgər Deputatları Sovetinin Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi Bakıda hakimiyyəti ələ keçirməyə girişdiyindən, adı çəkilən partiyalar bu məhvedici addımın nəticələrinə görə məsuliyyəti öz üzərlərinə götürmək istəmədiklərindən, özlərinin bütün nümayəndələrini İcraiyyə Komitəsindən və

onun orqanlarından geriye çağırır və öz təşkilatlarının üzvlərinə belə orqanlara daxil olmamağı təklif edirlər...

4. Bizim partiya təşkilatlarının bütün üzvlərinə dərhal iclas zalını tərk etməyi təklif etmişik. (bu bəyanatdan sonra fəhlələrin yarısından çoxu buraxılmış sovetin iclas salonunu tərk etmişdi.)

Beləliklə, müsəlman seçicilərinin əsas hissəsi Bakı Sovetində təmsilçilikdən məhrum oldular. Hər şeyi sol eserlər və bolşeviklər idarə edirdilər. Sovet tamamilə bolşeviklərdən, sol əsərlərdən və daşnaklardan (əsasən, bolşevik adı altında maskalanmış ermənilərdən) ibarət İcraiyyə Komitəsi seçdi. Onun sədri yenidən Şaumyan seçildi. Bu sovet və onun İcraiyyə Komitəsi, seçicilərin əksəriyyətinin iradəsini ifadə etməsə də, mühüm zaman kəsiyində hakimiyyəti ələ keçirdi və tezliklə öz üstünlüklərindən istifadə etdi, o cümlədən, ilk növbədə, qırmızı qvardiya yaratmağa başladı.

İyun ayında "Hümmət" bolşevik qəzeti çapdan çıxmağa başladı. Onun 2 iyun tarixli ilk nömrəsində Nəriman Nərimanovun bolşevik proqramını şərh edən böyük məqaləsi dərc olunmuşdur. Əsasən mizadlı iranlı fəhlələr arasında iş apararı "Ədalət" bolşevik təşkilatı iyunun əvvəllərində Azərbaycan və fars dillərində "Bayraqı-ədalət" ("Ədalət bayrağı") qəzetinin nəşrinə başladı.

Qızğın fəaliyyətini genişləndirən bolşevik Bakı Soveti 1917-ci ilin oktyabrın axırlarında Petroqradda açılacaq fəhlə və əsgər deputatlarının II Ümumrusiya qurultayına öz əlaltılarının nümayəndə seçilməsinin qayğısına qalmışdı. Bu deputatlar arasında S.Şaumyan, M.Semyonov, A.Raşkeviç (bolşeviklər) və İ.Suxarev (sol eser) də var idi. Göründüyü kimi, qurultayda köklü Azərbaycan əhalisi bir nümayəndə ilə də təmsil edilməmişdi.

Artıq bu mərhələdə "Daşnaksütyun"un bolşeviklərlə ittifaqının meydana çıxması və möhkəmlənməsi müşahidə olunurdu. Bu ittifaqın süngüsü müsəlmanlara (azərbaycanlılara) və onların mənafeyinin müdafiəçisi olan "Müsavat" partiyasına qarşı yönəlmişdi.

Daşnakları, eləcə də bolşevikləri "Müsavat"ın təmsilində müsəlmanların (yəni azərbaycanlıların) təşkil olunmaları və siyasi səhnədə gələcəyi olan real qüvvə kimi çıxış etmələri faktı olduqca narahat edirdi, çünki köklü əhalinin böyük əksəriyyəti onları dəstəkləyirdi.

Fevral inqilabından bir neçə həftə sonra müsəlman ictimai təşkilatlarının müvəqqəti Komitəsi yaradıldı. Komitə bəyan etdi ki, Cənubi Qafqazın bütün müsəlmanlarının mənafeyini təmsil etdiyindən, onun nümayəndələri gələcək Müəssislər məclisinin tərkibinə daxil olmalıdırlar. 1917-ci ilin mayında müsəlmanların Ümumqafqaz qurultayı keçirildi. Qurultay mötədil inqilabi proqram qəbul etdi, Müvəqqəti hökumətə münasibətdə loyallığını bildirdi, təhsil məsələlərinə, o cümlədən tədrisin Azərbaycan dilində aparılmasına xüsusi diqqət

yetirdi. Qurultay həmçinin hərbi qurumların (müsəlman alaylarının) yaradılması və onların silahlandırılması, əhalinin siyahıya alınması və s. barədə qərar qəbul etdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə gürcülər xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin icazəsi ilə "Qafqaz cəbhəsini əldə saxlamaq üçün" öz hərbi bölmələrini artıq yaratmışdılar. Ermənilər isə faktiki "Daşnaksütyun" a tabe olan əla silahlandırılmış hərbi qüvvələrini çoxdan formalaşdırmışdılar. Belə ki, bu məsələdə (digər məsələlərdə olduğu kimi) azərbaycanlılar ləngiyirdilər və bu ləngimə sonradan onlara çox baha başa gəldi. "Müsavat" partiyası nümayəndələrinin Bakı Sovetinə daxil olmaqdan imtina etməsini də böyük siyasi səhv kimi qiymətləndirmək lazımdır. Məhz bunun nəticəsində hakimiyyət şəriksiz olaraq bolşeviklərin (o cümlədən maskalanmış daşnakların) və eserlərin əlinə keçdi. Bu ekstremist qüvvələr yaxşı başa düşürdülər ki, azərbaycanlıların özünüdərkinin daha da yüksəlməsi və onların təşkil olunması hadisələrin normal, təkamül yolu ilə inkişafı şəraitində labüd olaraq müsəlman çoxluğu nümayəndələrinin hakimiyyətə gəlməsinə gətirib çıxaracaqdır. Odur ki, bolşeviklər və daşnaklar (qismən də eserlər) artıq o vaxt hakimiyyəti əllərində saxlamaq üçün silahlı qüvvələrə güvənirdilər. Bolşeviklərlə daşnakların heç yerdə açıqlanmayan, əslində "gizli" ittifaqı yalnız ilk baxışdan qeyri-təbii görünürdü. Belə ki, beynəlmilətçi bolşeviklər "dünya inqilabı" tərəfdarı kimi çıxış edir, ultramillətçi daşnaklar isə, əksinə, "Böyük Ermənistan" uğrunda mübarizə aparırdılar. Lakin son məqsədlərində belə uyarsızlıq əngəl yaratmırdı. Üstəlik, bolşeviklərin və daşnakların xülyaları perspektivsiz idi (həqiqətən, "dünya inqilabı" haqqında mif "Böyük Ermənistan" mifi kimi puçdur). Azərbaycanlıları, ilk növbədə "Müsavat"ı hakimiyyətdən kənarlaşdırmaq cəhdləri o vaxt daşnakları və bolşevikləri birləşdirirdi. Onları prinsipsizlik, vasitələrin seçilməsində ağına-bozuna baxmamaq, total terror praktikası, demokratiyanın heç bir formasının qəbul olunmaması, bütün məsələlərin həllində güc işlədilməsi, onlarla razı olmayanlara və fərqli düşüncələrə amansız təzyiq göstərilməsi və s. doğmalaşdırırdı. Daşnakları və bolşevikləri inqilabi cümləpərdazlıq, demaqqoq şüarları, populist jestlər, sosializmə sadıqlıq barədə səs-küylü bəyanatlar birləşdirirdi.

Bu ittifaqdan tərəflər həm də xeyli faydalanırdılar: daşnaklar hələ o zaman ciddi qüvvə olan Rusiya bolşeviklərinin və eserlərin tərəfkeşliyini və dəstəyini qazanırdılar (hadisələrin sonrakı gedişində - 1917-ci ilin oktyabrında bu, özünü doğrultdu), bolşeviklər isə daşnakların hazır hərbi təşkilatını - Cənubi Qafqazdakı getdikcə artan siyasi qeyri-sabitlik şəraitində həlledici rol oynaya biləcək zərbə qüvvəsini əldə etmiş olurdular.

Bolşevik - daşnak İttifaqının formalaşdığı və yetişdiyi dövrdə azərbaycanlılar və onların mənafeyini təmsil edən "Müsavat", əsasən, qanuni mübarizə metodlarına arxalanır, öz arzu və istəklərini gələcək Müəssislər məclisi

ilə bağlayır, bir sözlə, həmişə olduğu kimi, qanuna itaətkarlıq nümayiş etdirir və mötədil inqilabi - demokratik tendensiyalar yönündə fəaliyyət göstərirdi.

Ümumiyyətlə, iki inqilab arasındakı dövr (fevral-oktyabr 1917-ci il) Cənubi Qafqazda siyasi qüvvələrin, əsasən, milli əlamətlər üzrə ayrılması və cəmlənməsi dövrü olmuşdur. 1917-ci il inqilabından sonra Cənubi Qafqazı sarsıntılara və kataklizmlərə gətirib çıxaran ilkin şərtlər məhz bu mərhələdə, tam yetişmiş oldu.

Qış sarayının alınması və Petroqradda bolşeviklərin hakimiyyəti ələ keçirməsi haqqında xəbər ertəsi gün Tiflisə çatdı, daha bir gün sonra isə bütün Cənubi Qafqaz bundan xəbərdar oldu. Tiflisdə Fəhlə, Əsgər və Kəndli Deputatları Diyar Soveti, esərlərin və sosial-demokratların (menşevik fraksiyası) icraiyyə komitələri 6-10 noyabrda birgə müşavirə keçirdilər. Müşavirədə Oktyabr çevrilişinin qanuniliyi rədd olundu və "Müəssislər məclisi"nin çağırılması şərti ilə üsyanın dinc yolla aradan qaldırılmasının zəruriliyi etiraf edildi. Qəbul olunmuş digər qətnamədə "qələbəyə kimi müharibə" tezisi təsdiq olundu, Almaniya və onun müttəfiqləri ilə separatçı sülh rədd edildi.

Səciyyəvidir ki, Leninin "Rusiya xalqlarının hüquq bəyannaməsi" bütün millətlərin tam ayrılmağa qədər öz müqəddəratlarını təyin etmək hüquqları qəbul olunsa da, diyar soveti yaranmış şəraitdən istifadə etməyə və Cənubi Qafqazı milli dövlətlərə parçalamağa tələsmirdi. Nəhayət, Müəssislər məclisininin çağırılmasına qədər hakimiyyət funksiyalarını həyata keçirmək üçün Muxtar Zaqafqaziya hökuməti yaratmaq qərara alındı.

Zaqafqaziya hökuməti yaratmaqdan ötrü noyabrın 24-də diyar sovetinin, dairə sovetinin, Tiflis şəhər dumasının, Qafqaz İctimai Təhlükəsizlik Komitəsinin, Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin, siyasi partiyaların, müsəlman təşkilatlarının, həmkarlar ittifaqlarının və s. nümayəndələri toplaşdılar. Yeni yaradılmış hökumət Zaqafqaziya Komissarlığı adlandırıldı. Onun tərkibi milli əlamətə görə belə müəyyənləşdirilmişdi: 3 gürcü, 3 azərbaycanlı, 3 erməni və 2 rus. Komissarlığın sədri gürcü menşeviki Y.Gegeçkori seçildi. Bundan əlavə A.Çxenkeli, D.Donskoy, Alekseyev-Mesxiyev, M.Cəfərov, X.Məlik-Aslanov, A.Neruçev, A.Ter-Qazarov, A.Oğacanyan, X.Xasməmmədov da komissar təyin olundular.

Zaqafqaziya Komissarlığı müxtəlif siyasi və milli qüvvələri təmsil etsə də, hökumət kimi zəif və səmərəsiz oldu. Onun öz qoşunları yox idi, silahlı qüvvələrə müxtəlif milli şuralar rəhbərlik edirdilər. Odur ki, Zaqafqaziya Komissarlığı öz dekretlərini həyata keçirə bilmədi. Komissarlıqda menşeviklər böyük nüfuzə malik idilər. Bolşeviklər isə hökumət əleyhinə təbliğat aparır, ilk növbədə ordunu dağıtmağa can atır və ondan menşeviklərə qarşı istifadə etməyə cəhd göstərirdilər.

Menşeviklər silahlı bolşevik üsyanına yol verməmək üçün özlərinin yaratdığı Qırmızı Qvardiyadan istifadə edərək noyabrın 29-da Tiflis cəbbəxanasını ələ keçirdilər. Lakin bu, bolşeviklərin qarşısını ala bilmədi. Onlar Tiflisdə, Oktyabr

çevrilişində olduğu kimi, hakimiyyəti silahlı yolla ələ keçirmək cəhdlərindən imtina edərək, əsgər kütlələrinin əhvali-ruhiyyəsindən istifadə etməklə onları inandıрмаğa çalışırdılar ki, inqilabı daha da dərinləşdirib genişləndirmədən nə sülh, nə torpaq, nə də çörək əldə etmək mümkün olmayacaqdır. Bu taktika öz faydasını verdi: Qafqaz ordusunun ikinci dairə qurultayında yeni dairə qoşun şurasının tərkibində bolşeviklər və sol eserlər əksəriyyət təşkil etdilər. Sovetin sədri bolşevik Korqanov seçildi. O, sonralar Bakı Kommunasının hərbi komissarı oldu.

Qurultayın qətnamələrində Petroqraddakı Xalq Komissarları Sovetinin (yəni bolşeviklərin) dəstəkləndiyi ifadə olunurdu. Qurultayın özü isə "Zaqafqaziyada silahlı qüvvələrin ali hakimiyyəti" elan olunurdu. Təbii ki, menşeviklər, daşnaklar və digər qeyri-radikal partiyalar bu qərarlarla razılaşa bilməzdilər: onlar özlərinin ordu qurultayını çağırıdılar. Lakin ordunun böyük hissəsi bolşeviklərin nəzarəti altında idi. Bu da yaxın gələcəkdə Qafqaz ordusunun dağılmasını və əsgərlərin kütləvi surətdə Rusiyaya qayıtmasını şərtləndirdi.

Qarşı duran partiyalar arasında siyasi mübarizə yalnız ordu uğrunda deyil, həm də sovetlər və həmkarlar ittifaqları uğrunda aparılırdı. Bakı Sovetinin sədri Şaumyanın təşəbbüsü ilə çağırılmış Sovetlərin ikinci diyar qurultayında menşeviklərlə bolşeviklər arasında təmsilçilik uğrunda amansız mübarizə başlandı. Nəticədə bolşeviklər məğlubiyyətə uğrayaraq qurultayı tərk etdilər. Rəhbərlik menşeviklərin əlinə keçdi. Qurultay "qanuni hökumət" kimi Zaqafqaziya Komissarlığını tam dəstəklədiyini bildirirdi. Menşeviklər Tiflisdə Zaqafqaziya Həmkarlar İttifaqları konfransında da bu cür qələbə qazandılar. Konfrans 1918-ci ilin yanvarın 7-də keçirildi, Bakıdan, Tiflisdən, Batumdan və Cənubi Qafqazın digər şəhərlərindən 82 deputat topladı. Konfransın qəbul etdiyi qətnamədə Müəssislər məclisinə etimad ifadə olunurdu və Həmkarlar İttifaqlarının Mərkəzi Orqanının yerləşdiyi yer Tiflis şəhəri müəyyən olunurdu.

Bolşeviklərin Cənubi Qafqazda özlərini inamlı hiss etdikləri yeganə yer Bakı şəhəri idi. Onların fikrincə, məhz burada inqilabi fəaliyyətin mərkəzi, Cənubi Qafqazın ələ keçirilməsi üçün dayaq nöqtəsi yaradılmalı idi. 6 dekabr 1917-ci ildə Xalq Komissarları Sovetinin iclasında Stalin "Zaqafqaziyadakı vəziyyət haqqında" məruzə ilə çıxış etdi. Qərara alındı ki, görkəmli bolşevik lideri, həm də erməni millətçi təşkilatları ilə möhkəm əlaqələri olan Stepan Şaumyan Qafqazın fəvqəladə komissarı təyin olunsun.

Əlverişli şəraitdən istifadə edən bolşevik Bakı Soveti özünü qanuni hakimiyyətin yeganə nümayəndəsi elan etdi və Azərbaycanın görkəmli ictimai xadimi və hüquqşünası Fətəli xan Xoyskinin rəhbərlik etdiyi Bakı Dumasının qərarlarının etibarsız olduğunu bildirdi. Dağıdılmaq təhlükəsi qarşısında Bakı Sovetinə münasibətdə müxalif olan digər təşkilat - Petroqradda Müvəqqəti

hökumətin devrilməsinə cavab olaraq 18 noyabr 1917-ci ildə yaradılmış İctimai Təhlükəsizlik Komitəsi də öz fəaliyyətini dayandırdı.

Bakı Soveti ilə iri partiya olan "Müsavat" arasında yaranan ciddi narazılıqlar getdikcə artmaqda idi. İlk vaxtlar taktiki mülahizələr baxımından "Müsavat" rəhbərliyi bir sıra məsələlərdə bolşeviklərlə birləşirdi. Belə ki, müsavətçilər bolşeviklərlə birlikdə Müəssisələr məclisinin buraxılmasını, Brest-Litovsk sülhünü bəyəndiklərini bildirir, İctimai Təhlükəsizlik Komitəsini buraxmağı tələb edirdilər.

Bununla yanaşı "Bütün hakimiyyət sovetlərə!" şüarı "Müsavat"ın rəhbərliyi tərəfindən bəyənilmədi. Məsələ ilə bağlı partiyanın lideri M.Ə.Rəsulzadə bəyanat verdi: "Müsavat" partiyası, prinsip etibarilə, hakimiyyətin Sovetlərə verilməsinə etiraz etmir. Lakin Bakı Sovetinin demokratik yolla seçilmədiyinə, habelə Sovetdə kəndlilər təmsil edilməsinə görə "Müsavat" partiyası hakimiyyəti bu Sovetə verməkdən imtina edir və onun icraiyyə komitəsinə daxil olmayacaqdır". Bununla yanaşı, Qafqaz cəbhəsində faciəli hadisələr yetişməkdə idi. Bolşeviklərin təşviqatı, nizam-intizamın pozulması nəticəsində ordu özbaşına, kortəbii surətdə cəbhəni tərk etdirdi. Rusiya hərbi hissələri çıxıb getdikdən sonra cəbhə xəttində yalnız erməni (sol cənab) və gürcü (sağ cənab) hərbi hissələri qalmışdı.

Lakin Türkiyənin ali baş komandanı Fəriq Vehib paşa hücum üçün əlverişli məqamdan istifadə etmədi, əksinə, hərbi nazir Ənvər paşanın adından gürcü komandanı general Odişelidzeyə ədalətli sülh müqaviləsi bağlanması ilə əlaqədar olaraq Brest-Litovsk sülh konfransında iştirak etmək üçün danışıqlara başlamağı təklif etdi.

1917-ci ilin dekabrında Zaqafqaziya Komissarlığı sülh barədə təklifi müzakirə etdi və bu vaxt ərzində qoşunların strateji baxımdan yenidən qruplaşmalarını nə o, nə də bu tərəfin həyata keçirməyəcəyi şərti ilə qəbul etdi. 18 dekabr 1917-ci ildə Türkiyə tərəfi ilə Zaqafqaziya Komissarlığı arasında Ərzincan sülhü bağlandı. Danışıqlarda Qafqaz ordusunun baş komandanı general Prjevalski də iştirak edirdi. Barışıq imzalanandan sonra ordunun kortəbii dağılması "qanuniləşmiş" forma aldı. Rus Qafqaz ordusunun buraxılması barədə rəsmi əmr verildi. Daha sonra üç piyada diviziyasından, süvari briqadasından və ərazi alaylarından ibarət ordu korpusunun yaradılması barədə başqa bir əmr verildi. Nəzərdə tutulurdu ki, bu qüvvələr, əgər Türkiyə tərəfi barışıq pozarsa, boşalmış cəbhəni müdafiə etməli idilər.

Sabiq Qafqaz ordusuna gəldikdə isə, Oktyabr inqilabından və bolşeviklərin "Sülh haqqında" dekreti elan etmələrindən sonra bu silahlı qüvvələr əslində pərəkəndə silahlı gücə çevrildi, çünki əsgərlər yalnız tezliklə evə qayıtmaq arzusu ilə yaşayırdılar. Bütün əsgərləri istisnasız olaraq bu axına cəlb etməmək və heç olmazsa hansısa bir hərbi qüvvəni saxlamaq üçün komissarlığın qərarı ilə

millətlərin Hərbi şurası yaradıldı. Həmin şurada ermənilər, gürcülər və azərbaycanlılar təmsil olunmuşdular.

Bununla bərabər, Türkiyə ilə sülh barədə danışıqlar təxirə salınırdı və bu işdə Türkiyə tərəfinin günahı yox idi.

Məsələ burasında idi ki, Zaqafqaziya Komissarlığı Cənubi Qafqazın statusu kimi mühüm məsələdə öz mövqeyini hələ tam müəyyənləşdirə bilməmişdi: Zaqafqaziya yenə də Rusiyanın bir hissəsi hesab olunmalıdır və yaxud müstəqil dövlət qurumudur? Bolşeviklərin təşəbbüsü ilə çağırılan Brest-Litovsk sülh konfransında iştirak etmək lazımdırımı? Zaqafqaziya Komissarlığı ləngiyir, vaxtı uzadır, danışıqların müddətini təxirə salır, məsələnin həllini Müəssislər məclisinin çağırılmasına qədər nəzərdən keçirməməyə can atırdı.

Nəhayət, yalnız 1918-ci il yanvarın sonunda Zaqafqaziya Komissarlığı Türkiyə tərəfinin sülh təkliflərinə dumanlı və yaygın cavab verdi: Zaqafqaziya Komissarlığı prinsip etibarilə danışıqlara başlamağa razıdır, lakin bu məsələ ilə əlaqədar Rusiya ərazisindəki digər muxtariyyətlərlə də məsləhətləşmələrdir. Bu cavab açıq-aşkar türklərlə ciddi danışıqlar aparmamaq istəyindən xəbər verirdi. Həqiqətən, gürcülər Ukraynanın və üzdənirəq Cənub-Şərq İttifaqının nümayəndələrini 14 fevral 1918-ci ildə Tiflisdə keçiriləcək sülh konfransına dəvət edəndə yeni yaradılmış hökumətlərdən heç biri bu təklifi qəbul etmədi.

Bu arada ermənilər bekar qalmırdılar. Onlar görünməmiş canfəşanlıq nümayiş etdirirdilər. Daşnaklar Rusiya ordusunun getdiyini və 4 il ərzində arxasında gizləndikləri süngülərin himayəsindən məhrum olduqlarını görüb nəyin bahasına olursa-olsun, tutulmuş əraziləri əlində saxlamaq istəyirdi. Əvvəlcə "Daşnaksütyun" Müvəqqəti hökumətə vədlər verirdi ki, cəbhədən gedən rus qoşunlarının əvəzinə meydana "bütöv korpuslar" çıxaracaqdır. 1918-ci ilin əvvəlində "Daşnaksütyun" 35 yaşına qədər bütün vətəndaşların səfərbərliyə alınması barədə qərar qəbul etdi. Xainləri və fərariləri ölüm gözləyirdi. "Vidəni olanların" hamısı heç olmazsa indi öz borcunu yerinə yetirməyə və könüllülər sırasına daxil olmağa çağırılırdı.

Yaradılmış "erməni korpusu"nun komandanı Nazarbekyan erməni xalqına çağırışla müraciət etdi: "... silahla davranmağı bacaranların hamısının gəlməsini istəyirik. Öz silahınız və patronlarınızla gəlin, özünüzlə beş günlük ərzaq ehtiyatı götürün".

Eyni zamanda daşnaklar dinc türk əhalisinə qarşı cəza tədbirlərini gücləndirdilər. İndi onların törətdikləri vəhşiliklər cəzasız qalırdı. Rus zabıtlərinin olmaması onların əl-qolunu açmışdı. Bununla əlaqədar Vehib paşa 1918-ci ilin yanvarında, general Odişelidzeyə və Prjevalskiyə şikayətlə müraciət etdi. Müraciətdə bildirilirdi ki, ermənilər ələ keçirdikləri ərazilərdə dinc türk əhalisinə vəhşicəsinə divan tutur, hətta onları yandırır.

Odişelidze, görünür, bu faktın reallığını etiraf etmişdi, çünki Vehib paşa başqa bir məktubunda müsəlman əhalisini erməni təcavüzündən müdafiə etmək üçün verdiyi vədlərə görə ona minnətdarlığını bildirdi. Lakin bu vədlər kağız üzərində qaldı: erməni terroru davam edirdi. Belə ki, erməni yaraqlılarının 15-16 yanvarda Ərzincanda törətdikləri qırğın zamanı 1500 nəfər günahsız dinc əhali məhv edildi.

Fevralın 12-də Vehib paşa yenə erməni vəhşiliklərindən şikayətlənərək Odişelidzeyə məktub göndərdi. O, xəbərdarlıq edirdi ki, Türkiyə ordusu bu kütləvi qırğınlara biganə qalmayacaqdır. Lakin bu da bir nəticə vermədi. Yalnız bu zaman Türkiyə qoşunları hücumə keçdilər. Məlum oldu ki, tərifi göylərə qaldırdıqları və öz gücünə görə Rusiya ordusunu geridə qoyan "zəhmli ordu" yaratdıqları barədə bəyanatlar verən ermənilərin döyüş qabiliyyəti bir qəpiyə də dəymir. Hərbi əməliyyatlar yenidən başlamışdı ki, başıpozuqluq, qorxaqlıq, kütləvi fərarilik döyüşlərin aqibətini həll etmiş oldu. "Məşhur" Andronik fərsiz sərkərdə və təşkilatçı olduğunu sübut etdi. Ərzurumun müdafiəsinə rəhbərlik edərkən, şəhəri türklərə döyüşsüz təslim etdi, hərçənd ki, ermənilər say etibarilə türklərdən çox idi və onların sərəncamında rus zabitlərinin idarə etdiyi artilleriya vardı. Bununla belə, daşnaklar vahimə içərisində geri çəkildəndə də talanı, soyğunu və dinc türk əhalisini qırmağı unutmurdular. Bu faciəvi hadisələr barədə Ərzurum mövqeyində artilleriya rəisi vəzifəsini icra edən və 2-ci Ərzurum qala artilleriyası alayının komandiri çar xidməti podpolkovniki Tverdoxlebov özünün yazdığı oçerkində ətraflı və obyektiv söhbət açmışdı. "2-ci Ərzurum qala artilleriya alayının yaradıldığı gündən Ərzurumun Türkiyə qoşunları tərəfindən tutulmasına qədərki (27 fevral/12 mart 1918-ci il vəziyyətinin oçerki)". Biz aşağıda bu maraqlı sənəddən nümunələr gətirəcəyik. Bitərəf, vicdanlı rus zabiti olan oçerkin müəllifi, dəbdəbəli sözlərdən uzaq, sadə və inandırıcı şəkildə erməni millətçilərinin əsl simasını ifşa edir.

Tverdoxlebov öz yoldaşları ilə rus ordusu əsgərlərinin 1917-ci ilin dekabrında cəbhədən çıxıb getməsindən sonra xidməti borcuna görə "toplari" tərک etmədi, çünki 400 topu qaladan çıxarmaq qeyri-mümkün idi.

Tverdoxlebovun və digər artilleriya zabitlərinin müsibətləri ordunun Oktyabr inqilabından dərhal sonra başlayan "erməniləşməsi" ilə bağlı idi.

Ordunun bölünüb milli mənzillərə daşınması başlayanda ermənilər daha böyük hakimiyyət ələ keçirməyə çalışdılar və buna qədər Ərzurumda qərarlaşmış sabit vəziyyət faciəvi surətdə pisləşməyə başladı.

Ərzurum şəhər qarnizonunun rəisi bolqar mənşəli erməni polkovniki Torkon idi. Türk sakinlərinin qırğını başlandı. Əvvəlcə bu təsadüfi xarakter daşıyırdı. Sonra isə qırğınlar, talanlar, müsəlman əhalisinin yoxa çıxması halları çoxaldı və kütləvi xarakter aldı".

Tverdoxlebov erməni özbaşınalığını, qətlərini, talanlarını, türk əhalisinə qarşı zor işlədilməsini sübut edən çoxsaylı konkret faktları nümunə gətirir...

"Şayiə gəzir ki, Ərzincanda ermənilər hər cür vəhşiliklərlə dinc əhalini qırır və sonra Ərzincan üzərinə hücum edən türk qoşunlarından canlarını qurtarmaq üçün üz qoyurlar qaçmağa. Ordu komandanının məlumatlarına və buraya gələn rus zabitlərinin dediklərinə görə, 800-ə qədər türk qətlə yetirilmişdir, türklərin özünümüdafiəsi zamanı cəmi bir erməni zərər çəkmişdi. Məlum olmuşdu ki, Ərzurum yaxınlığındakı İlicə kəndində də silahsız dinc sakinlər ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmişlər.

Fevralın 7-də günortadan sonra mən ona diqqət yetirdim ki, küçələrdə milis nəfərləri və əsgərlər türk kişilərini dəstə-dəstə tutur və harayasa aparırdılar. Mənim suallarına belə izahat verdilər ki, onları qar örtmüş dəmiryolunu təmizləmək üçün toplayırlar".

"... həmin gün ərzində şəhərdə ermənilər tərəfindən bir neçə nəfər öldürüldü və bazarda yanğın törədildi. Ümumiyyətlə, bu dövrdə şəhərin müxtəlif yerlərindən və onun ətrafındakı yaşayış məntəqələrindən ermənilərin silahsız dinc türkləri bir-bir öldürdüləri barədə məlumatlar daxil olurdu. Tafta istehkamının yanında türkü öldürmüş erməni əsgəri mənim əmrimlə tutuldu və şəhərin komendantına təhvil verildi.

Türk sakinləri danışdı ki, işə göndərilən türklərin çoxu, ümumiyyətlə, geri qayıtmır, itib-batırlar. Bu barədə şəhər starşinaları ordu komandanına məruzə edirdilər.

... Fevralın 12-də vağzalda təpədən-dırnağa qədər silahlanmış erməni əsgərləri 10 və yaxud 12 nəfər silahsız türk sakinini güllələdilər. Təsədüfən burada olan iki rus zabiti bu vəhşiliklərə mane olmağa cəhd göstərdi. Lakin vəhşiləşmiş kütlə onların da başına belə oyun açacaqları ilə zabitləri hədələdi. Bir nəfəri də olsa tutmaq mümkün olmadı.

... Şəhərdə zorakılığın sonu görünmürdü... Silahsız sakinləri öldürən alçaqların edam olunacağı barədə vədlər yerinə yetirilmirdi. Təyin olunmuş səhra məhkəməsi işləmirdi. Onlar erməni əsgərlərinin hədə-qorxularından ehtiyatlanırdılar. Ermənilər vəd etsələr də, bir nəfər də olsun təqsirli erməni edam olunmadı...

Türk sakinləri əminliklə deyirdilər ki, heç vaxt ermənilər erməniləri edam etməyəcəklər. Biz də bunu öz gözlərimizlə görürdük. Atalar demişkən: "it itin ayağını basmaz". Sağlam, silah gəzdirməyə qadir olan ermənilər qaçan ailələrini müşayiət etmək üçün şəhərdən çıxıb gedirdilər.

Həbs olunmuş praporşik Karaqadayeov mənim xəbərim və icazəm olmadan azadlığa buraxılmışdı.

... Taftada həbs etdiyim qatil də mühakimə olunmadı..."

Bununla yanaşı, erməni döyüşçüləri işğal etdikləri şəhərlərin əhalisindən oddan qorxan kimi qorxurdular. Törətdikləri vəhşiliklərə haqq qazandırmaq üçün onlar guya türk əhalisinin üsyana hazırlaşdığı barədə əsassız şayiələr yayırdılar.

"Ərzurumda onun müsəlman əhalisi ilə iki ilə yaxın müddətdə bir yerdə yaşadığımız və onları çox gözəl tanıdığımız üçün biz rus zabitləri belə bir üsyanın mümkün olmadığını bilirdik və açıqdan-açığa ermənilərin qorxaqlığına gülürdük".

Tverdoxlebov və digər rus zabitləri hadisələrin passiv müşahidəçiləri olmamışlar: onlar dəfələrlə erməni vəhşiliklərinə qarşı çıxmış, etirazlarını bildirmişlər.

"Mən fikrimi yekunlaşdırdım... ki, biz rus zabitləriyik və Ərzurumda ona görə qalmadıq ki, adımız və mundirimizlə müdafiəsiz əhaliyə vəhşicəsinə divan tutan quldur ermənilərin hərəkətlərini müdafiə edək. Biz qaldıq ki, Rusiyaya xidmət edək, borcumuza və rəislərimizə sadıqliyimizi nümayiş etdirək; qaldıq ki, erməni qırğınına və yirticiliğine deyil, rus işinə xidmət edək. Və bizim öz adımızı dünyada biabır etmək fikrimiz yoxdur; hələ ki, biz burdayıq, tələb edirik ki, erməni özbaşnalıqlarına son qoyulsun".

Ermənilər rus zabitlərinə çoxlu vədlər verdilər, lakin türk əhalisinə qarşı cəza tədbirləri davam etməkdə idi.

"Andronikin vədləri elə vəd olaraq qalırdı. Sakinlər ona inanmırdılar. Bazarlar bağlanmışdı, hamı qorxu içərisində idi. Şəhərin müsəlmanlar yaşayan hissəsində küçələrdə ölü sükutu hökm sürürdü; yalnız şəhər idarəsinin yaxınlığında bir neçə dükən açılmışdı və günorta çağı buraya bir neçə müsəlman toplaşdı. Bir nəfər də olsun erməni edam olunmamışdı".

... Ermənilərin ikiüzlülüüyü getdikcə daha çox ikrah doğururdu. Dinc sakinlərə qarşı zor işlədilməsi artıq gizli şəkildə davam edirdi. Ermənilər öz fəaliyyətlərini şəhərdən şəhərətrafi kəndlərə - gözdən uzaq yerlərə keçirmişdilər. Şəhərə yaxın kəndlərdən türklər yoxa çıxdılar; lakin necə və hara aparıldıqları mənə bəlli deyildi. Uzaq kəndlərdə isə əhali silahla müdafiə olunurdu.

Şəhərdə üsyana qarşı tədbirlər adı ilə əhali arasında həbslər gücləndi. Mən polkovnik Moreldən soruşdum: "Həbs olunanların həyatının təhlükəsizliyi hansı səviyyədədir və bu həbslər, Ərzincanda olduğu kimi, adamların mütəşəkkil surətdə qoyun kimi qırğına verilməsi üçün aparılmırmı?" Cavab verdi ki, güman olunan türk üsyanının həbs olunmuş başçıları yaxşı mühafizə ilə, Tiflisə aparılacaq, qalanları isə üsyan əleyhinə etibarlı təminat kimi Ərzurumda girov saxlanılacaqlar".

Bununla bərabər, erməni döyüşçülərinin təşkil olunmaması, qorxaqlığı özünü göstərirdi: erməni əsgərləri və zabitləri yaxınlaşmaqda olan Türkiyə ordusuna açıq müqavimət göstərmək fikrində deyildilər. Onları yalnız bir məsələ narahat edirdi: "asta qaçan namərddir" - deyib çapıb taladıqlarını da özləri ilə

götürüb aparsınlar. Üstəlik, erməni komandanlığı, o cümlədən tərifi göylərə qaldırılan Andronik hərbi məsələlərdə öz səriştəsizliyini nümayiş etdirdi.

"Bilmirəm, bəlkə də Andronik hərbi işdən yaxşı baş çıxarır. Lakin polkovnik Doluxanov tərəfindən onun artilleriya ilə bağlı mənə çatdırılan sərəncamları öz naşılığı və mənasızlığı ilə məni heyrətə gətirirdi" (Kursiv bizimdir - B.N.).

Görünür, ermənilər bütün ümidlərini Andronik başda olmaqla rus toplarına və rus artilleriya zabitlərinə bağlamışdılar... Əsas vəzifə aydın idi: qaçarkən topları sipər etmək. Həqiqətdə də belə oldu".

Bu arada Türkiyə qüvvələri pozğunlaşmış erməni dəstələrinin faktiki olaraq müqavimətinə rast gəlmədən təcridən Ərzuruma yaxınlaşmışdılar.

"Geriyə çəkilənlər... yazıq və iyrənc təəssürat oyadırdılar. Onlar yolun kənarında qısa seyrək zəncir kimi gah sərələnir, gah da yığılırdılar; görünür, onları vahimə və irəliyə hərəkət etmək qorxusu bürümüşdü.

Mən o gün belə bir cəhətə də fikir verdim ki, vahimə içərisində Təkə dərəsindən qaçan əsgərlər yol üstündəki kəndlərdən mal-qaranı qaçırdıb, özləri ilə aparmağı, rast gəldikləri tək-tük silahsız yerli adamları öldürməyi yaddan çıxarmırdılar.

Döyüşməyə qadir olmadıqlarını nümayiş etdirən ermənilər geri çəkilərkən talançılıqda və qatillikdə hamını heyrətə gətirirdilər. Gücsüzlükdən doğan qəzəblə və ikiqat enerji ilə ermənilər dinc müsəlman əhalisini qırmaqla məşğul idi.

"Mən doktor Zavriyevə bildirdim ki, şəhərdə yanğınlar başlanmışdır; yolboyu yanan dükənləri öz gözümlə görmüşəm, onları heç kəs söndürmür; o isə cavab verdi ki, yanğının söndürülməsi üçün əmr verilmişdir və artıq tədbirlər görülür.

Sonra mən ondan soruşdum ki, milis nəfərləri müsəlman sakinləri nəyə görə yığır və haraya aparırlar? O dedi ki, müsəlmanlar dəmiryolunu təmizləyirlər. Mən heyrətləndim ki, bəs niyə bunu qaranlıqda, gecə vaxtı həyata keçirir və əsasən isə qadir olmayan qocaları və əlilləri toplayırlar. O cavab verdi ki, bu barədə heç nə bilmir, lakin öyrənər.

Nə etirazlar, nə də xahişlər kömək etmirdi. Erməni özbaşınalığı davam edirdi. Əlbəttə, xatirələrin müəllifi hadisələrin hamısını görə bilməzdi. Üstəlik, ermənilər əsasən, gizli surətdə və gecələr fəaliyyət göstərirdilər. Lakin müəllifin tək-cə gördükləri kifayətdir ki, erməni vəhşiliklərinin miqyası barədə təsəvvür yaransın.

Vəziyyəti müqayisə edib mən belə nəticəyə gəldim ki, bizim arxamızda ermənilər — azadlıq uğrunda bu qanıçən və qorxaq mübarizlər köməksiz qocaları, qadınları və uşaqları qırmağa başlayırlar və düşünməzlər ki, bununla əclafcasına

bizi aldadırlar və yalnız özlərini deyil, həm də rus zabıtlərinin adını bütün dünyada biabır edirlər".

Bütün erməni qüvvələrinin Ərzurumdan vahimə içərisində qaçması türk əhalisinin qırılmasına son qoydu. "...Ehtiyat elədiyim şey baş verdi. Ermənilər rus zabıtlərinin və toplarının arxasında gizlənərək aradan çıxırdılar. Hücum edən düşmənin qarşısını almaq üçün rus zabıtləri döyüşdə topları doldurub tuşladıqları vaxt, erməni "döyüşçüləri" arxada silahsızları qırır və maneəsiz aradan çıxırdılar..." Bu zaman daşnak qatilləri öz şər əməllərini həyata keçirməkdə davam edirdilər. "Bizi amansız silah atəşi və insan ah-naləsi qarşıladı. Küçələrdə nə baş verdiyini görə bilmirdik, döngə mane olurdu. Bircə onu gördük ki, döngədə küçənin qarı qana boyanmışdı... Bu zaman atışma və vay-şivən səsi eşidilən küçədə at üstündə bir erməni, şəhər milisinin rəisi göründü. Onda başa düşdüm ki, orada nə baş vermişdi. Sonralar mənim gümanlarım təsdiq olundu". Axırda müdafiəsiz türk əhalisinə vəhşi, amansız və mənasız divan tutulmuşdu.

"...Aydın oldu ki, cəsur erməni piyadaları gecənin qaranlığında döyüş meydanından bir nəfər kimi qaçmış və Qars şosesi ilə aradan çıxmaqdadırlar. Qaçış tufana bənzəyirdi. Heç qasırğa Ərzurumu ermənilərdən belə təmizləyə bilməzdi, necə ki, onlar özləri şəhəri təmizlədilər.

Müdafiə xətlərində və şəhərdə nə ölən, nə də yaralanan ermənilərin qalmaması faktı onların necə müdafiə olunduqlarından və nə qədər davamlı müqavimət göstərdiklərindən xəbər verir.

...İndi biləndə ki, qaçmazdan əvvəl ermənilər Ərzurumda nələr ediblər və nə qədər silahsız qoca, qadın və uşaq öldürüblər, Allaha şükürlər edirəm ki, nə yaxşı iş belə gətirdi ki, mən onlarla gedəsi olmadım. Zira belələri haqqında hələ Qədim Roma tarixçisi Petroni yazırdı: "Ermənilər də adamdırlar, lakin evlərində iməkləyərək gəzirlər" və belələrini rus şairi Lermontov da dəqiq səciyyələndirirdi: "Sən qulsan, sən qorxaqsan, sən ermənisən".

Biz podpolkovnik Tverdoxlebovun xatirələri üzərində ona görə çox dayandıq ki, bu qeydlərində o, erməni qoşun dəstələrinin tutduğu sabiq Qafqaz cəbhəsinin ayrı-ayrı yerlərində baş verən hadisələrin tipik mənzərəsini vermişdir. Yalnız Ərzurumda deyil, hər yerdə erməni millətçiləri dinc türk əhalisini amansızlıqla talayır, öldürür, sonra isə türk qoşunları ilə elə ilk toqquşmada qorxaqcasına qaçmağa üz qoyurdular. Lakin qaçanda da yolboyu əhalini qırmaqdan və talamaqdan əl çəkmirdilər.

Görkəmli gürcü sosial-demokratı Karibi baş verənləri dəqiq yekunlaşdırmışdı: "Rus ordusu cəbhəni atıb gedəndə onun müdafiəsi erməni xalqı və əsgərləri arasında şöhrət qazanmış general Andronikə həvalə olundu. Erməni mətbuatı onu "erməni xalqının ən gözəl əfsanəsi" adlandırmışdı". General Andronik ermənilərə rəhbərlik edərək, 17 fevral 1918-ci ildə yaxşı

möhkəmləndirilmiş Ərzuruma gəldi. Burada məlum oldu ki, bu tərifi erməni silahlı qüvvələri artıq dərəcədə pozğunlaşmışdı ki, köməksiz dinc türk əhalisinin talan edilməsi və qırğını ilə məşğul olurdu".

Lakin müsəlman əhalisinin talanı və kütləvi qırılması genişmiqyaslı vəhşi planın yalnız bir hissəsi idi. 1917-ci ildən başlayaraq erməni millətçiləri birbaşa "Daşnaksütyun"un göstərişlərinə və təlimatlarına əməl edərək, başlıca strateji niyyətlərini - gələcək erməni dövləti üçün ərazilərin təmizlənməsi ilə bağlı öz cinayətkar əməllərini davam etdirir və genişləndirirdilər. Bu plan ilk dəfə hələ 1905 - 1906-cı illərdə sınaqdan çıxarılmışdı. Onda müsəlmanlardan "ayrılmaq" şüarı altında ermənilər azərbaycanlıları öz dədə-baba torpaqlarından sıxışdırıb çıxarmaq üçün bir sıra silahlı aksiyalar həyata keçirdilər. Dinc əhalinin fiziki məhvi, qanlı divanlar, vəhşiliklər, hədə-qorxular, vahiməli şayiələr - bütün vasitələr daşnak quldurları tərəfindən işə salınmışdı ki, köklü əhalini dədə-babadan əsrlərlə yaşadıkları torpaqlardan çıxarsınlar. Beləliklə, ermənilərin yığcam halda yaşamaları üçün süni olaraq ərazilər yaradılırdı. Həmin ərazilər Türkiyədən gələn qaçqın axını hesabına daim artır və genişləndirdi.

Birinci Dünya müharibəsi və inqilab erməni millətçilərinə belə "yayılan soyqırım" praktikasını genişləndirmək üçün nadir imkan yaratdı. Buna bir sıra amillər səbəb oldu. Birincisi, ermənilərin başdan-başa silahlandırılması, həm rus ordusu ilə paralel olaraq, həm də onun tərkibində fəaliyyət göstərən xüsusi könüllü erməni dəstələrinin - drujinalarının yaradılması gələcək silahlı qarşıdurmalar baxımından ermənilərə çox böyük üstünlüklər verdi. Axı, məlum olduğu kimi, azərbaycanlılar çar ordusuna xidmətə çağırılmırdılar. Belə olan halda onlar silahı hardan tapmalı, hərbi işin təşkilinin və taktikasının əlifbasına necə yiyələnə bilərdilər? Ona görə də genişlənən silahlı mübarizədə bütün üstünlüklər ermənilərin əlində idi və daşnak millətçiləri dərhal bundan istifadə etdilər. İkincisi, Qafqaz hərbi əməliyyatlar teatrında Rusiya imperiyasına qarşı Türkiyə olduğundan, təbii ki, türklərlə tarixi, etnik və dil baxımından bağlı olan azərbaycanlılar istənilən məqamda düşməyə rəğbət göstərə biləcək xalq kimi şübhə altına düşürdü. İnqilaba qədər də (1914 - 17-ci illər), inqilabdan sonra da, 1918-ci ilin yayında Türkiyə ilə müqavilə bağlanana qədər də belə olmuşdur. Əlbəttə, belə şəraitdə azərbaycanlılar üçün təşkil olunmaq, xüsusilə hərbi təşkilata bənzər qurumlar yaratmaq son dərəcə çətin idi. Hər hansı belə cəhd "alman-türk barbarlarına kömək", "dağıdıcı fəaliyyət" və s. ittihamlarla müşayiət olunurdu. Üçüncüsü, vüsət alan anarxiya, cəbhənin və hakimiyyətin arxa cəbhəsinin dağılması (əvvəl çar hakimiyyəti, sonra isə Zaqafqaziya seymi) yerlərdə vəziyyətə nəzarəti zəiflədirdi. Bu da, əlbəttə, cəzasız olaraq öz bəd əməllərini həyata keçirən daşnak quldurlarına sərf edirdi. Dördüncüsü, bəlkə də bu, ən başlıcası idi, hərbi komandanlıq və hakimiyyət orqanları ermənilərin özbaşnalıqlarına və vəhşiliklərinə barmaqarası baxırdılar,

çünkü ermənilər bu müharibədə onların müttəfiqləri idilər. Müsəlmanlara isə istənilən məqamda əks tərəfə keçməyə hazır olan potensial düşmən kimi yanaşırdılar.

Beləliklə, 1915 - 17-ci illərdə ermənilərin cinayətkar niyyətinin - hələ heç mövcud olmayan erməni dövləti üçün ərazilərin təmizlənməsinin müvəffəqiyyətli həyata keçirilməsindən ötrü bütün ilkin şərtlər yetişdi. Hələ 1915-ci ildə Qarsda baş verən hadisələr başlanğıc oldu. Onda erməni silahlı qüvvələri müsəlman əhalisini qılıncdan keçirmişdilər. Böyük sayda erməni qaçqınları məlum 1915-ci il Türkiyə hadisələrindən sonra Qarsa, Qarabağa, Erivana, Zəngəzurə, Göycəyə axışmaqda idi. Sonradan Kaçaznunun yazdığı kimi, onlar "on və yüz minlərlə Rusiya erməniləri qəzalarına dolmuşdular. 1917-ci il Oktyabr inqilabından sonra rus ordusu Qafqaz cəbhəsini tərk edəndə erməni və gürcü hissələrinin vahimə içərisində geri çəkildiyi dövrdə rus ordusu tərəfindən müvəqqəti işğal olunmuş Türkiyə vilayətlərində məskunlaşmağa başlayan yüz minlərlə erməni yenə də böyük axınlarla Erivan və Yelizavetpol quberniyalarına, Qarabağa, Zəngəzurə, Göycəyə və s. axışdılar. Buna qədər Türkiyə torpaqlarında daimi yaşayan ermənilər də onlara qoşulurdular. Qəzəblənmiş, son həddə çatdırılmış bu nəhəng axın da harada gəldi yox, məhz ermənilərin yaşadığı kəndlərdə - dayaq nöqtələrində " məskunlaşdı.

Aydındır ki, bu yerlərdəki erməni əhalisi qısa müddətdə dəfələrlə artıb çoxalmışdı. Bundan istifadə edən ermənilər ləngimədən bütün mümkün vasitələrlə: hədə-qorxu, şantaj, terror aktları, bunlar da kömək etməyəndə, köklü dinc əhalini kütləvi surətdə qırmaq və zorla qovmaqla azərbaycanlıları sıxışdırırdılar. Qarsda, Erivan quberniyasında, Zəngəzurda, Göycədə, Yelizavetpol quberniyasının bir sıra qəzalarında, ilk növbədə isə Qarabağda belə olmuşdu.

Cənubi Qafqazın cənub-qərb hissəsindən müsəlman əhalisini sıxışdırıb çıxarmaqdan ötrü ermənilərin törətdikləri əməllərin miqyasını təsəvvür etmək üçün "1918-ci ilin martına qədər Erivan quberniyasında talanıb dağıdılmış və sakinlər tərəfindən tərk edilmiş müsəlman kəndlərinin siyahısı" ilə tanış olmaq kifayətdir. Bu siyahıya Erivan quberniyasının Sürməli, Eçmiədzin, Erivan və Yeni-Bəyazid qəzalarının ermənilər tərəfindən talanıb dağıdılmış və azərbaycanlı əhali tərəfindən tərk edilmiş 199 kəndi daxildir. Təəccüblü deyil ki, Erivan quberniyası, ilk növbədə Erivan qəzası gələcək Ermənistan dövlətinin yaradılması üçün mərkəz rolunu oynadı. Bir başqa arxiv sənədində deyilir: "Erivan qəzasında Zəngibasar kəndlərindən başqa qalan bütün kəndlər məhv edilmişdir (ermənilər tərəfindən - B.N.).

Bütün bu ərazilərdə silahlı erməni dəstələrinin və cəmi müsibətlərində türkləri (azərbaycanlıları) təqsirli bilən, hər şeyə hazır olan qaçqınların mövcudluğu, həmçinin hərc-mərclik, hakimiyyətsizlik, xüsusilə 1917-ci ildən

sonra artan cəzasızlıq şəraiti gələcək Ermənistan üçün ərazi təmizlənməsinə dair daşnak planının reallaşdırılmasına rəvac verdi. 1917-ci ilin oktyabrından sonra erməni millətçiləri daha çox fəallaşdılar - əslində bu aylarda gələcək Ermənistanın ərazi özü, həm də qonşulara qarşı yeni iddialar üçün zəmin yaradıldı.

Cənubi Qafqazın şərq hissəsinin süni şəkildə, zorakılıqla "erməniləşdirilməsi" bir çox sanballı əsərlərdə əksini tapmışdır. Bunların arasında tanınmış amerikalı tarixçisi Castin Makkartinin "Ermənilər Osmanlı imperiyasında və müasir Türkiyədə" və "Erməni terrorizmi" kitabları xüsusi yer tutur. Müəllif yazır: "1828 - 1920-ci illər arasında 2 milyondan çox müsəlman zorla qovulmuş, müəyyənləşdirilməmiş sayda qətlə yetirilmişdir... iki dəfə, 1828-ci və 1854-cü illərdə ruslar Şərqi Anadoluya soxulmuş və hər iki dəfə geri çəkilməyə məcbur olanda özləri ilə Qafqaza 100 min erməni aparmış və onları mühacirət etmiş və ya həlak olmuş türklərin (azərbaycanlıların - B.N.) yerlərində məskunlaşdırmışlar. 1877 - 78-ci illər müharibəsində Rusiya Qars-Ərdəhan rayonunu tutmuş, müsəlmanları sıxışdıraraq 70 min erməni arada yerləşdirmişdir... Təqribən 60 min erməni Rusiya Qafqazına 1895-ci il hadisələri zamanı köçmüşdür... Birinci Dünya müharibəsi dövründə, demək olar ki, miqrasiya bərabər mübadiləyə çevrildi - Şərqi Anadoludan 400 min erməni Qafqazın 400 min müsəlmanına".

Yeri gəlmişkən, erməniçiliyin məddahlarından biri Zori Balayan özünün "Ocaq" kitabında etiraf etdi: "Oranın (Yerevanın - B.N.) sakinləri gəlmə adamlarıdır. Köklü yerevanlı praktiki olaraq yox dərəcəsinədir". Əlavə edək ki, köklü yerevanlılar heç vaxt olmamış və ola da bilməzdi.

Yuxarıda göstərilən ərazilərdə ermənilərin özbaşınalığı və dinc müsəlman əhalisinə qarşı törətdikləri zorakılıqlar haqqında məsələsi Zaqafqaziya seyminin müsəlman fraksiyası tərəfindən dəfələrlə müzakirəyə çıxarılmışdı. Lakin erməni təcavüzkarlarının cilovlanması üçün heç bir tədbir görülmürdü. Nə Zaqafqaziya Komissarlığı, nə də Zaqafqaziya seymi real gücə malik deyildi. Odur ki, "Müsəvat" nümayəndələrinin etirazlarını özləri deyib-özləri eşidirdilər. Üstəlik də, seym üzvlərinin üçdə ikisini erməni və gürcü fraksiyaları təşkil edirdi. O zaman gürcülər, əsasən, cəbhənin dağılması təhlükəsindən və Türkiyə ordusunun hücumlarından narahat idilər. Onların maraqları "Müsəvat" partiyasının təmsil etdiyi azərbaycanlı əhalisinin maraqları ilə üst-üstə düşmürdü. Aydın ki, ermənilərdən heç danışmağa dəyməz: onlar "soyqırımı" və "əzabkeş xalqın" sıxışdırılması barədə ah-nalələrlə istənilən etiraz səsinə boğurdular.

Bu arada Rusiyada və Cənubi Qafqazda hadisələr öz axarı ilə inkişaf edirdi. 1918-ci ilin yanvarında bolşeviklər tərəfindən Müəssislər məclisi qovulduqdan sonra Zaqafqaziya Diyar Soveti bəyanatla çıxış etdi. Bəyanatda, həmçinin deyilirdi: "Müəssislər məclisinin buraxılması Rusiyanı və Ümumrusiya inqilabi demokratiyasını birləşdirə biləcək sonuncu sapı da qırdı. ... Müəssislər məclisinin

buraxılması Zaqafqaziyanı öz qüvvələrinin hökmünə buraxdı". Odur ki, Diyar Soveti tərəfindən "ölkədə inqilabi qayda-qanunu qoruyub saxlamağa və islahatlar keçirməyə qadir olan" güclü Zaqafqaziya hökuməti yaradılması barədə məsələ qaldırıldı.

Yaradıcılarının mülahizələrinə görə, belə bir orqan Zaqafqaziya seymi olmalı idi. Onun ilk sessiyası 1918-ci il fevralın 23-də toplandı. Seymə seçkilər keçirilməmişdi. O, hər bir partiyaya verilmiş səsə nisbətini nəzərə almaqla Müəssislər məclisinə namizədlərin siyahısı əsasında təşkil olunmuşdu. Deputatların böyük əksəriyyəti Cənubi Qafqazın 3 böyük etnik qrupunu təmsil edən üç əsas partiya mənsub idi: menşeviklər (gürcülər), "Müsavət" (azərbaycanlılar), "Daşnaksütyun" (ermənilər). Aşkar azlıqda qalan bolşeviklər hər vəchlə seym işini sabotaj edir, mitinqlər və etiraz nümayişləri keçirirdilər. Lakin seym ilk iclasında "Zaqafqaziya və Rusiya arasında son əlaqələri qıran" Brest-Litovsk danışıqlarını pisləyən qətnamə qəbul etdi. Bəyan edildi ki, Cənubi Qafqaz ilk növbədə Türkiyə ilə sülh bağlamalıdır, "lakin bolşeviklərin almanlarla bağladığı sülhdən yox, çünki sonrakı nəsillərin lənətinə gəlməkdənsə, namusla ölmək daha yaxşıdır". Martın 1-də seym tərəfindən Xüsusi Komitə yaradıldı. Onun tərkibinə bütün partiya və milli qrupların nümayəndələri daxil edildilər. Qısa bir müddətdə Türkiyə ilə sülhün şərtlərini işləyib hazırlamaq və sülh müqaviləsi bağlamaq komitəyə həvalə olundu. Əlbəttə, belə bir sülh bağlamaq bilərdi (Türkiyə tərəfi bu vaxta qədər dəfələrlə özünün xoş məramını nümayiş etdirmişdi). Lakin sonsuz iddialar, tələblərlə çıxış edən daşnakların mövqeyi konstruktiv dialoqu qeyri-mümkün etdi. Həmişə olduğu kimi, daşnaklar yenə də xəyanətə əl atdılar və növbəti konyunktura yolunu seçdilər.

Belə ki, sülh müqaviləsi üzrə təkliflər hazırlanan zaman "Daşnaksütyun"un nümayəndəsi A.Xatizyan "erməni tələbləri" ilə çıxış etdi. Ermənilər nə az, nə çox, altı şərq vilayəti əsasında Türkiyənin tərkibində Ermənistan muxtariyyəti istəyirdilər. Erməni tələbində təzə bir şey yox idi. Sensasiyalı cəhət ondan ibarət idi ki, Xatizyan öz bəyanatında ermənilərin öz talelərini Rusiya və Antanta ilə deyil... Türkiyəyə üz çevirməklə onunla bağlamaq niyyətində olduqlarını bildirmişdi. Bəyanatda deyilirdi: "Ermənilər Türkiyənin ən loyalları (? - B.N.) vətəndaşlarıdır və onlar Osmanlı imperiyasının parçalanmasına yönəlmiş bütün cəhdləri aradan qaldırmağa qadirdirlər. Türkiyə Ermənistanı barəsində məsələ həmişə beynəlxalq məsələ olmuşdur; lakin əgər indi biz onu məqbul səviyyədə həll etsək, onda bu artıq beynəlxalq məsələ olmayacaqdır". Yüz səksən dərəcəlik fantastik dönüş! Sanki daşnaklar soyqırımını haqqında ah-nalələri unutmuş və dünənki ən qatı düşmənləri qarşısında quyruq bulamağa hazır idilər.

Belə heyrətamiz metamorfozanın səbəbi nədədir? Məsələ burasındadır ki, məhz həmin bu günlərdə Rusiya Almaniyaya ilə alçaldıcı sülh barədə danışıqlar

aparırdı. Məlum idi ki, bolşeviklər istənilən şərtlərlə belə bir müqavilənin bağlanmasına razı idilər. Ermənilər hesab edirdilər ki, Rusiyanın müharibədən çıxması Antantaya güclü zərbə vuracaqdır. Almaniya öz qüvvələrini şərq cəbhəsindən çıxararaq qərbdə qələbə qazanacaqdır. Deməli, mərkəzi dövlətlər - Almaniya və o cümlədən onun müttəfiqi Türkiyə müharibədən qalib çıxacaqdır. Növbəti "erməni manevri"nin başqa sətiraltı mənası da vardı. Danışıqlar baş tutarsa, Türkiyənin ürəyini ələ almaq, daşnakların müharibə illərində Türkiyə ərazisində törətdikləri cinayətlər barədə yaddaşlara hopanları bir qədər yumşaltmaq. Burada daşnakların bütöbün prinsipsizliyi, onların hər cür xəyanətə hazır olmaları - tək qalibin tərəfini tutsunlar - bütöbün çıpaqlığı ilə özünü göstərir.

Daşnakların proqnozlarının səhv olduğunu və onların öz yalançı, riyakar və satqın simalarını bir daha nümayiş etdirdiklərini söyləməyə dəyərmə?

Nəticədə seym qərara aldı ki, Türkiyə ilə müqavilə 1914-cü ilin sərhədlərinə qayıtmaq əsasında bağlanmalıdır. "Erməni məsələsi" nə gəldikdə isə, daşnak nümayəndələrinin təzyiqlə ilə qərara alındı ki, nümayəndə heyəti "Şərqi Anadolunun öz müqəddəratını təyin etməyə və yaxud Türkiyənin tərkibində Türkiyə Ermənistanı muxtariyyətini təmin etməyə səy göstərəcəkdir".

Lakin 1918-ci il martın 3-də bolşeviklərin Almaniya ilə Brest sülhünü imzalamaları nəticəsində nümayəndə heyətinin planları alt-üst oldu. Üstəlik, müqavilənin bəndlərinin birində deyilirdi ki, əvvəllər Rusiyaya məxsus olan Qars, Ərdəhan və Batum əraziləri də yenidən Türkiyəyə qaytarılır. Təbii ki, orada "ermənilər üçün muxtariyyətdən" söhbət getmirdi. Bu, Cənubi Qafqazın bütöbün xalqlarına, ilk növbədə ermənilərə arxadan vurulmuş xəyanətəkar zərbə idi. Bolşeviklər hakimiyyətdən bərk-bərk yapışaraq, öz canlarını xilas etmək üçün belə bir zərbəni endirdilər. Yeri gəlmişkən, bolşeviklər nəinki Cənubi Qafqaz xalqlarına, hətta ukraynalılara, beloruslara və ruslara da xəyanət etdilər. Brest sülhünə görə, Keçmiş Rusiya imperiyası ərazisinin 1 milyon kvadrat kilometrə bu və ya digər şəkildə xarici ölkələrin protektoratı altına düşürdü. Bu zərbə bir də ona görə gözlənilməz və sarsıdıcı oldu ki, lap bu yaxınlarda - 1918-ci ilin yanvarında Rusiya Xalq Komissarları Soveti xüsusi dekret qəbul etmişdi. Həmin dekretə ermənilərin öz milli müqəddəratlarını təyin etmək hüququ bəyan edilmiş, bütöbün qoşunların Türkiyə Ermənistanından çıxarılması, milli erməni milisinin yaradılması, qaçqınların qayıtması və s. nəzərdə tutulurdu. Bu sənəd Lenin və Stalin (milli məsələlər üzrə xalq Komissarı) tərəfindən imzalanmışdı. İndi isə Brest sülhü bağlanandan sonra, həmin sənəd adı kağız parçasından başqa bir şey deyildi. Lakin bolşeviklərin xəyanətləri bununla məhdudlaşmırdı. Brest-Litovsk müqaviləsində nəinki tezliklə Şərqi Anadoludan köçürülmə nəzərdə tutulurdu, habelə Rusiya hökuməti istər Rusiyada, istərsə də işğal olunmuş Türkiyə ərazilərində erməni könüllü dəstələrini tərk silah etməli idi.

Brest sülhünün şərtləri erməniləri iflic vəziyyətinə saldı. Onların bütün ümidləri puça çıxdı. Türkiyə üçün Brest sülhü gözlənilməz hədiyyə oldu. Üç il ərzində ardıcıl olaraq müharibəni uduzan Türkiyə nəinki itirilmiş şərq vilayətlərini özünə qaytardı, habelə ərazisini kifayət qədər genişləndirdi. İndi Zaqafqaziya seyminin nümayəndələri ilə danışıqlar zamanı türklər güc mövqeyindən çıxış edə bilərdilər. Təbii ki, onlar belə də etdilər. Yeri gəlmişkən, hələ Trabzon sülh konfransının açılışınadək Bakıda faciəli hadisələr baş verdi. Həmin hadisələr Cənubi Qafqazda nəinki qanlı qarşıdurmaların başlanğıcı oldu, həm də seymin nümayəndə heyəti arasında parçalanmaya səbəb oldu. Baş verənlər Cənubi Qafqaz nümayəndələri qarşısında duran vəzifəni - Türkiyə ilə ədalətli o qədər də ağır olmayan sülh bağlamaq vəzifəsini ciddi surətdə mürəkkəbləşdirdi.

2. Bolşevik-daşnak bloku. Bakıda 1918-ci ilin "Qara mart"ı.

Zaqafqaziya Federasiyası. Müstəqil dövlətlərin yaranması.

1918-ci ilin martında Bakıda baş verən hadisələr yuxarıda bəhs etdiyimiz daşnak-bolşevik ittifaqının məntiqi nəticəsi idi. "Müsavat" partiyasının kütlələr arasında təsirinin daha da artacağından qorxan bolşeviklər və daşnaklar başa düşürdülər ki, onlar hətta zəif təşkil olunmuş və zəif silahlanmış, lakin köklü əhalinin böyük əksəriyyəti tərəfindən dəstəklənən bu partiya ilə təkbətək mübarizədə gücsüzdürlər. Şaumyanın özü bu barədə sonralar yazırdı: "İlk əvvəldən Zaqafqaziyada ən zəif siyasi partiya olan "Müsavat" bu inqilabın gedişində yaranmış, heç bir təşkilata, heç bir partiya ənənəsinə, heç bir hakimiyyətə malik olmadan, inqilabın əvvəlində heç bir rol oynamadan, ikinci ilin əvvəlində Zaqafqaziyada ən güclü siyasi partiya çevrildi". Üstəlik, "Müsavat" və Müsəlman Milli Komitəsi açıq-aşkar Azərbaycanın heç olmazsa muxtariyyət formasında müstəqilliyinə can atdığını bəyan etdi. M.Ə.Rəsulzadə sonralar yazırdı: "... O vaxt gündəlikdə siyasi proqram kimi Muxtar Azərbaycan dururdu".

Bu, Moskvanın bolşevik əlaltıları tərəfindən çox kəskin qarşılandı. S.Şaumyan 1918-ci ilin fevralında "Bakinski raboçi" qəzetində dərc etdirdiyi "Vət. Rəsulzadəyə cavab" məqaləsində yazırdı ki, Azərbaycan üçün muxtariyyət guya burjuaziya muxtariyyətidir ki, nə rus burjuaziyası, nə də rus demokratiyası muxtariyyətin bu forması ilə razılaşa bilməz. "Muxtar Azərbaycan arzulayan müsavətçilər nəticədə xarabazarlıq qazanacaqlar". Tamamilə daşnak ruhunda söylənilmiş mülahizədir. Burada "rus demokratiyası" deyəndə bolşevik diktaturası nəzərdə tutulurdu. Başlıcası isə, hər şeyi, o cümlədən öz xalqını məhv etməyə

hazırlıq nümayiş etdirilirdi və əgər qarşıya qoyulmuş niqşədlərə nail olmaq mümkün olmazsa, bütün ətraf "xarabazara" çevriləcəkdir.

Hakimiyyəti ələ keçirmək üçün bolşeviklər qabaqlayıcı zərbə endirməli idilər. Onlar bunu daşnakların silahlı qüvvələrini köməyə çağıraraq düşünülmüş şəkildə, həyasızcasına həyata keçirdilər. Moskvadan gələn direktivlərdə Şaumyandan qəti hərəkət etmək tələb olunurdu. Belə ki, Bakı Soveti mərkəzi hakimiyyətin bütün göstərişlərini yerinə yetirəcəyini bəyan etsə də, "Müsavat" bununla razılaşmırdı və müstəqilliyə can atırdı, çünki geniş əhali kütlələri Azərbaycana muxtariyyət verilməsini tələb edirdilər. Mərkəz (Moskva) başa düşürdü ki, partlayışa yol verməkdənsə, ehtirasları söndürmək daha yaxşıdır. Mart hadisələri ərəfəsində, 19 mart 1918-ci ildə Rusiya Bolşeviklər Partiyasının Mərkəzi Komitəsi Şaumyana və Caparidzeyə göndərdikləri məktubda birbaşa göstərilirdi: "Əgər müsəlmanlar tələb edirlərsə, onlara muxtariyyət vermək lazımdır".

Sonralar "Müsavat"ın lideri Məmmədamin Rəsulzadə baş verən hadisələrdə Azərbaycan muxtariyyəti ideyasının rolu barədə yazırdı: "Mart hadisələrində "Müsavat"ı günahlandırırıldı. Bu, tamamilə əsassız idi. Belə ki, müharibə elan etməkdən ötrü hər hansı bir fiziki qüvvəyə malik olmaq lazımdır. "Müsavat"ın belə qüvvəsi yox idi. Başqa biriləri "Müsavat"ı onda ittiham edirdilər ki, o, Azərbaycanın muxtariyyəti ideyasını müdafiə etməklə mart çıxışlarını təhrik etdi. Bu, qismən həqiqətə oxşaya bilər. Əgər biz azadlığımızın düşmənləri qarşısında itaətlə başımızı əysəydik, bəlkə də bu hadisələr baş verməzdi. Lakin biz bunu edə bilməzdik. Biz o vaxt açıq-aşkar Azərbaycan üçün muxtariyyət tələb edirdik. Biz bununla düşmənlərimizin sayını artırırırdıq. Düşmənlərimiz deyirdilər ki, Azərbaycanın muxtariyyətini bir sıra şəxslər öz şəxsi mənafeləri üçün arzulayırlar və bu, heç də bütün Azərbaycan xalqının arzusu deyildir. Lakin onlar gözəl bilirdilər ki, Azərbaycan xalqı "Müsavat"ın ardınca gedir. Onlar bizimlə mübarizə apararkən, Azərbaycan xalqı ilə mübarizə aparırdılar".

Lakin müsəlmanlara nifrətdən gözü tutulmuş Şaumyan dayanmaq bilmirdi və o, silahlı münaqişəyə bel bağlayırdı. O, yaxşı silahlanmış və yaxşı təşkil olunmuş daşnak dəstələrinə böyük ümidlər bəsləyirdi. Hadisələr ərəfəsində - martın 15-də "Bakinski raboçi" qəzetində V.İ.Leninin Şaumyana məktubu dərc olundu. Məktubda Şaumyan milli məsələdə tutduğu mövqeyə görə kəskin tənqid olunurdu. Hələ bundan əvvəl V.İ.Lenin Şaumyana yazmışdı: "Erməni hini nöqtəyindənə dayanmaq Rusiya marksisti üçün ayıb deyilmi?... "Erməni" korluğundan siz purişkeviçlərin və onların millətçiliyinin ələltisinə çevrilirsiniz". Azərbaycanlıların əzab-əziyyətlərdən keçərək irəli sürdükleri muxtariyyət barədə təbii tələblərini Şaumyan "Azərbaycan millətçilərinin" Bakını "Azərbaycan xanlığının paytaxtı" etmək arzusu kimi qələmə vermişdi. Lakin Şaumyan yalnız Azərbaycan muxtariyyətinə münasibətdə belə mövqedə idi. Ermənistan

muxtariyyətinə gəldikdə, o, müharibə gedişində Rusiya qoşunları tərəfindən işğal olunmuş Türkiyə ərazisində Ermənistan muxtariyyəti haqqında V.İ.Leninin imzaladığı dekreti böyük sevinclə alqışlamışdı. Bolşeviklər də, daşnaklar da tələm-tələsik silahlanırdılar. Şaumyan Stalinə göndərdiyi məktubda Qafqaz Qırmızı Ordusunun formalaşması üçün təcili surətdə 10 milyon rubl vəsait ayırmağı xahiş edir və açıq bildirir ki, nizami silahlı qüvvələr və donanma olmadan bolşeviklər Bakını əldə saxlaya bilməyəcəklər.

Lakin Rusiyanın özü anarxiya, dağıntı və vətəndaş müharibəsi burulğanında batmaqda idi. Petroqradda silahlı üsyandan sonra imperiyanın dağılması prosesi başladı: Donda ataman Kaledin öz hakimiyyətini elan etdi, Şimali Qafqazda Terek-Dağıstan müsəlman hökuməti quruldu. Nəticədə Rusiyanı Cənubi Qafqaz ilə bağlayan dəmiryol magistralları kəsildi və Leninin Bakıya - bolşeviklərə kömək üçün göndərdiyi çörək eşelonları təyinat yerinə gəlib çatmadı. Şəhərdə aclıq təhlükəsi hökm sürürdü, əhali vahiməli şayiələrlə qorxudulurdu.

Bununla belə, erməni millətçiləri Moskvadan ən azı mənəvi dəstək alırdılar. 29 dekabrda Lenin Türkiyə ərazisində Ermənistan muxtariyyət verilməsi barədə dekret imzaladı. Əlbəttə, o vaxt bu "muxtariyyət"i həyata keçirmək üçün bolşeviklərin əlində real hakimiyyət yox idi. Lakin buna baxmayaraq, həmin dekret həyata keçirilməsi üçün hər cür köməklik göstərmək tapşırığı ilə şəxsən Şaumyana göndərildi. Bu, daşnakları "Müsavat" ilə ləbüd silahlı münaqişədə bolşeviklərin tərəfində çıxışa sövq etmək üçün Moskvanın "Daşnaksütyun"a atdığı yağlı tikə idi. "Dekret hərbi ittifaq əsasında Bakı Soveti ilə sıx əlaqələrin qurulması üçün "Daşnaksütyun"a təsir göstərməli idi". Üstəlik, bu dekretə görə Şaumyana əzilən "erməni xalqının əsrlər boyu gözlədiyi milli ideyalarının həyata keçirilməsi üçün" erməni təşkilatlarına (oxu: "Daşnaksütyun"a - B.N.) kömək göstərmək həvalə olunurdu.

Bununla bərabər, Bakı Soveti ilə "Müsavat" arasında narazılıqlar getdikcə kəskinləşirdi. Bolşevikləri xüsusilə belə bir fakt narahat edirdi ki, Cənubi Qafqaz müsəlmanlarının konfransında azərbaycanlıların və Qafqaz dağlılarının Müəssislər məclisinin çağırılması qərara alınmışdı. Daşnakların daim bolşevikləri qorxutmaq üçün istifadə etdikləri "panislamizm" kabusu yenidən gündəmdə idi.

1917-ci ilin mart ayının əvvəllərində bolşevik Bakı Soveti Şaumyanın rəhbərliyi altında daşnakların silahlı təşkilatından istifadə etməklə "Müsavat"a güclü zərbə endirmək və onu hakimiyyət uğrunda siyasi mübarizə meydanından vurub çıxarmaq üçün qəti qərara gəldi. Lakin öz mövqeyinə "obyektivlik" görünüşü vermək üçün bolşevik mətbuatı hadisələrdən xeyli qabaq "millətçilər" üzərinə həmlələr etdi. Həm də nəinki "Müsavat"ı, "Daşnaksütyun"u da ifşa etməyə, hər vəchlə ictimai fikrə təlqin etməyə çalışırdı ki, "dövlətə qarşı yönəlmiş bu iki əksinqilabi qüvvə proletar kütlələrini silahlandırıb bir-biri üzərinə qaldıraraq fəhlə

hərəkəti xarabazarı üstündə özlərinin millətçi binasını ucaltmaq istəyirlər". "Bakinski raboçi" qəzeti hələ yanvar ayında yazırdı: "Toqquşma labüddür". Beləcə bolşeviklər ictimai fikri tədricən baş verəcək hadisələrə hazırlayı, "əksinqilabçı millətçilərin" təqsiri üzündən qanlı qırğının labüdlüyü haqqında fikir formalaşdırırdılar. "Daşnaksütyun"un liderlərindən biri Kaçaznuni sonralar bununla əlaqədar fikrini belə açıqlamışdı: "Bolşeviklərə qarşı yalnız iki partiya - tatar (azərbaycanlı - B.N.) "Müsavat"ı və erməni "Daşnaksütyun"u real qüvvə çıxara biləcəkdə. Bolşevizmlə mübarizədə uğur qazanmaq üçün bu partiyalar birləşməli idilər. Lakin bu, təsəvvürəgəlməz idi. Bakının erməni əhalisinin fikrincə, "Müsavat" diktaturası ilə müqayisədə bolşevik diktaturası daha məqbul idi.

Məhz bununla izah olunurdu ki, biz (yəni daşnaklar - B.N.) Bakıda daha çox bolşevik hərəkətinə meyil edir və bir növ ondan ötrü dayaq rolunu oynayırdıq".

Kaçaznuni burada "bir növ dayaq" deyəndə, təvazökarlıq edir. "Daşnaksütyun" "növsüz"-filansız 1918-ci ilin martında bolşeviklər üçün zərbə qüvvəsi rolunu oynadı. Daşnakların köməyi olmadan bolşeviklər bütün demokratik hakimiyyət orqanlarını məhv edə və Bakı Kommunasının diktaturasını qura bilməzdilər. Yeri gəlmişkən, sonrakı sətirlərdə daşnak lideri yalançı təvazökarlıqdan uzaq açıq mətnlə yazır: "Bizim köməyimizlə Bakıda bolşeviklər "Müsavat"ı darmadağın etdilər (1918-ci ilin martında)". Sonra o, bir qədər düzəlişlə etiraf edir ki, marta, bolşevik - "Müsavat" mübarizəsi zamanı "müsəlman əhalisinin qırğına yol verilmişdi".

Bolşeviklərə gəldikdə isə, onlar, həmişə olduğu kimi, hər şeydə "burjua millətçiləri"ni günahlandırır, əsas diqqəti "Müsavat"a yönəldirdilər. Yeri gəlmişkən, qələbədən başı gicəllənən Şaumyan Bakıdakı qanlı qırğından sonra Bakı Sovetinin 19 aprel 1918-ci il tarixli iclasında bildirmişdi: "Şəhərimizin əhalisinin milli tərkibi bizi qorxudurdu (!? - B.N.). Biz qorxurduq ki, mübarizə arzuolunmaz yön ala bilər. Biz hətta erməni alayının (yəni silahlı daşnak dəstələrinin -B.N.) köməyinə müraciət etməli olduq. Biz hətta onların xidmətindən imtina edə bilməzdik. Lakin qələbəmiz o qədər böyükdür ki, bu gerçəkliyə kölgə sala bilmir". Əlbəttə, daşnak bolşeviki, qulyabanı Şaumyan - Şaumov üçün minlərlə öldürüləni, qətlə yetirilən, divan tutulan müsəlman qələbə sevincini pərdələyə bilməzdi. O, heyrətamiz riyakarlıqla bildirdirdi ki, bizi (bolşevikləri və erməniləri) Bakının "milli tərkibi" qane etmirdi. Buradan da məntiqi nəticə çıxır: əgər "tərkib" qane etmirsə, deməli, onu müsəlman əhalisinin qırılması və fiziki cəhətdən məhv edilməsi yolu ilə öz xeyrinə dəyişmək lazımdır.

Bu vəhşi divanların başlıca təşkilatçısı o vaxt Qafqaz işləri üzrə müvəqqəti fəvqəladə komissar, Bakı Sovetinin sədri, Bakı şəhərinin inqilabi müdafiəsi komitəsinin başçısı rütbələrini daşıyan Şaumyanın özü idi. Onun əlaltıları daşnaklar Arakelyan, Nurucanyan, Məlik-Balqan, daşnak birləşmələrinə

komandanlıq etmiş çar ordusunun polkovniki Z.Avetisyan, rəsmi olaraq Bakıda Qırmızı Ordunun qərargah rəisi sayılan, 1905 - 06-cı illərdə azərbaycanlı əhaliyə vəhşi divanlar tutması ilə ad çıxarmış qanlı cəllad Amazasp olmuşlar. İndi o, özünün quldur dəstəsini "Qırmızı Ordunun 3-cü briqadası" adı ilə formalaşdırmışdı; üzdənəraq Qırmızı Ordunun birləşmiş dəstəsinin komandiri, çar ordusunun polkovniki Qazarov, A.Əmiryan və b. Ay yarımından sonra Şaumyan düz-düzünə bildirmişdi: "Siyasətimiz vətəndaş müharibəsidir. Kim bizim siyasətin əleyhinə gedirsə, düşmənlərimizə xidmət edir".

Daşnak-bolşevik Şaumyan üçün bir nömrəli düşmən, əlbəttə ki, azərbaycanlılar və onların mənafeyini ifadə edən "Müsavət" idi.

Müsəlman əhalisinin qırılması, bolşeviklər və daşnaklar tərəfindən hakimiyyətin ələ keçirilməsi planı xeyli əvvəl hazırlanmışdı. Zavodlarda və mədənlərdə Qırmızı Ordu sıralarına əsgər yazdıranda müxtəlif bəhanələrlə azərbaycanlıları uzaqlaşdırırdılar, lakin erməniləri maneəsiz və böyük sevinclə qəbul edirdilər. "...O, (Qırmızı Qvardiya - B.N.) yalnız rusdilli əhəlidən formalaşdırılırdı. Ordu sıralarına müsəlmanların cəlb olunması və silahlandırılması ilk növbədə esərlərin və daşnakların təsiri altında olan Xəzər Dəniz Donanmasının Mərkəzi Komitəsi ("Sentrokaspi"), habelə Bakı proletariatının və Bakı Sovetinin müvafiq hissələri tərəfdən müqavimətlə qarşılanırdı". Çağırış məsələləri ilə məşğul olan Avakyan belə siyasətlə ona nail oldu ki, bir çox dəstələr tamamilə ermənilərdən təşkil edildi. Qırmızı Ordu sıralarına zinvorlar, iri erməni kapitalistlərinə xidmət etmiş mühafizəçilər və keşikçilər həvəslə qəbul olunurdu. Dəniz və dəmir yolu nəqliyyatı magistrallarının kəşidyi yerdə yerləşən Bakıda hakimiyyət nümayəndələri tərəfindən Həştərxandan, Krasnovodskdan, Petrovsk-Portdan gələn və yaxud bu portlara yollanan erməni əsgərlər toplanılırdı.

Cəbhədən qayıdan erməni əsgərlərini Bakıda saxlamaq və hazırlanan silahlı münəqişədə onlardan istifadə etmək üçün Erməni Milli Şurası 1918-ci il mart ayının əvvəllərində "Erməni döyüşçülərinə" müraciətnaməsini qəbul etdi. Sənəddə deyilirdi: "Siz, çoxəsrlik düşmənlə döyüşlərdə əbədi şöhrət qazananlar, bu gün mərdanə qətiyyətlə xalqımızı ruhlandırın məqsədlə üz-üzə durmusunuz... İnqilabi ideallar və Zaqafqaziya demokratiyası, keçmişin yaraları və əzabkeş erməni millətinin gələcəyi naminə bu gün biz siz döyüşçüləri yüksək sayıqlığa və inqilabi məsuliyyətə çağırıraq... Bu gün sizin əlinizdə olan silahlar irticanın bütün hücumlarından keçilməz və etibarlı müdafiəyə xidmət etməlidir. Harada millətin mənafeyinin müdafiəsi və inqilabi ədalətin təsdiqi tələb edərsə, orada siz inqilabi demokratiya işinə xidmət etməyə hazır olmalısınız".

Burada pərdələnmiş formada, daşnaklara xas olan ibarəli sözlərlə erməni əsgərlərinə birbaşa direktiv verilir: silahlı hazır saxlamağı və onu "irticanın bütün hücumları"na qarşı, həm də "millətin mənafeyinin müdafiəsi tələb edərsə", tətbiq

etməyə hazır olmalı. Ermənilər yaxşı silahlanmışdılar. Sovet hökumətinin adına İrandan və Orta Asiyadan göndərilən silah və sursatlar daşnaklara ötürülürdü. Milyonçu Mantaşevin və digər iri erməni neft sənayeçilərinin zavodları ermənilərin mərkəzi silah anbarına çevrilmişdir.

Həmin vaxt müsəlmanların yeganə hərbi birləşməsi Lənkəranda könüllülərdən təşkil olunmuş "vəhşi diviziya" idi. Təəccüblü deyildir ki, bolşeviklər və daşnaklar ilk zərbəni məhz bu diviziyaya endirdilər. Bəhanə ondan ibarət oldu ki, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin həmin diviziyada xidmət edən və faciəli surətdə həlak olmuş oğlu Məhəmmədin dəfnində iştirak etmək üçün onun alay yoldaşları, o cümlədən general Talışinskiyin başçılıq etdiyi qərargah üzvləri Bakıya gəlmişdilər. Onların hamısını Şaumyanın sərəncamı ilə birbaşa vəğzalda Bakı Soveti adından qırmızı qvardiyaçı matroslar həbs etdilər. Bu, nöinki Bakıda, Azərbaycanın digər rayonlarında da müsəlmanların kəskin qəzəbinə səbəb oldu. Belə ki, zirehli qatarın komissarı Kandelaki (bolşevik) Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin Rəyasət Heyətinə göndərdiyi rapordda yazırdı: "...Yelizavetpolda bizim nümayəndə heyətimdən soruşurdular: nə üçün Bakıda müsəlman qərargahını həbs etmişik? Nə üçün Şaumyanın müsəlmanları öz bəylərini hakimiyyətdən devirməyə çağıran intibahnamələrini yayırıq? Bu ki müsəlman kütlələri arasında həyəcan doğurur. Bolşeviklər müsəlmanları müsəlmanlara qarşı çıxmağa çağırmaqla anarxiya yaradırlar".

Hələ bundan əvvəl Şaumyanın sərəncamı ilə bir neçə silahlı dəstə Hacıqabuldan Salyana və oradan da o yana, bir qismi də dəniz yolu ilə Lənkərana göndərilmişdi. Bu aksiyaların rəsmi məqsədi Bakı Sovetinə tabe olmayan "vəhşi diviziya"nı tərksilah etmək idi. Lakin yolboyu daşnaklar azgınlıq etməyə, Azərbaycan kəndlərini talayıb, dağıtmağa başladılar. Bundan Astara əhalisi xüsusilə böyük zərər çəkdi. Orada onlarca ev talan olundu və yandırıldı. Müqavimət göstərənləri daşnaklar amansızlıqla qətlə yetirdilər. Fitnəkarlıqlar bir-birini əvəz edirdi. Martın 30-da Şaumyanın əmri ilə Bakı portunda bir qrup azərbaycanlı hərbi qulluqçunun Lənkərana qayıtdığı "Evelina" gəmisi tutulub saxlandı. Komanda müqavimət göstərmək istəsə də tərksilah edilmişdi. Arxiv sənədləri sübut edir ki, bütün bu fitnəkarlıqlar bolşeviklər və daşnaklar tərəfindən planlaşdırılmışdı. "Bakı drujinasının tarixi oçerklərində" bu barədə deyilir:..."Evelina" gəmisinə yunkerlər və silah yüklənmişdi. "Müsavat" bunları Lənkəran şəhərinə göndərməyi qərara almışdı...

Bu, əvvəlcədən Bakı Soveti tərəfindən (başqa sözlə Şaumyanın rəhbərliyi ilə bolşeviklər tərəfindən - B.N.) nəzərdə tutulmuşdu. Silah tətbiq etməklə yunkerlər tərksilah olunmuşdu. Yunkerlərin silahları alındıqdan sonra "Müsavat" silahların geri qaytarılması barədə Bakı Sovetinə ultimatum verdi". Sözügedən sənəddə deyilirdi: "Gərgin vəziyyət yaranmışdı. Mağazalar bağlanmışdı. Şəhərin

müsəlmanlar yaşayan hissəsində silahlı xalq kütləsi toplaşmışdı. Fitnəkarlıq baş tutmuşdu (Kursiv bizimidir - B.N.) və bu, vətəndaş müharibəsinin başlanması üçün signal idi". Necə deyərlər, mətnin şərhə ehtiyac yoxdur.

Martın 17-də "Avetik" gəmisində də insident baş verdi. Gəmidə "Müsavat" partiyasının nümayəndələri və azərbaycanlı əsgərlər var idi. Şaumyanın əmri ilə erməni yaraqlıları limanı mühasirəyə alıb gəminin sərnişinlərinə atəş açdılar. Həmin gün Avakyan Hərbi-inqilabi Komitənin qərargahı adından "Astoriya" mehmanxanasında daşnaklara silah paylamağa başladı. Eyni zamanda xəbər gəldi ki, S.Lalayevin quldur dəstələri Şamaxıda müsəlman əhalisinə divan tuturlar. Daşnak-bolşevik patrulları ağına-bozuna baxmadan müsəlmanları həbs edirdilər. Silah səsəri və pulemyot atəşləri eşidilirdi.

Bu məqamda daşnaklar və Bakı Soveti hiyləgər gediş etdi. Bu da nəinki son nəticədə qələbəni təmin etdi, həm də hadisələri sonradan sərfəli şəkildə təqdim etməyə imkan verdi. "İsmailiyyə" binasında keçirilən Azərbaycan Milli Şurasının iclasında erməni icmasının görkəmli nümayəndələri, Erməni Milli Şurasının üzvləri Ter-Mikaelyan, Tagianosov və doktor Ter-Zaxaryan bolşeviklərə qarşı birgə çıxış etmək və onların zorakılığına son qoymaq təklifi ilə Azərbaycan Milli Şurasına müraciət etdilər. Bu şeytan fitnəsinin əsl məqsədi müsəlmanları müqavimətə təhrik etmək, silahlı münaqişəyə başlamaq və həlledici məqamda "Müsavat"a arxadan xəyanət zərbəsi endirmək idi. Digər siyasi qüvvələrə gəldikdə isə, onlar da bolşeviklərin və daşnakların təbliğatının təsirinə düşdüklərindən, "panislamizm"dən ehtiyatlanaraq Bakı Sovetinin tərəfinə keçdilər. Belə ki, Bakı menşeviklərinin rəhbəri Ayollo bildirdi ki, onlar bütövlükdə Bakı Sovetini dəstəkləyirlər və hətta kadetlər (əsasən, rus əhalisinin nümayəndələrini birləşdirən nisbətən mötədil partiya) Şaumyana kömək göstərəcəklərini vəd etmişdilər, çünki o, bolşevikləri "müsəlman fanatizminə" qarşı duran "rus işi uğrunda mübarizlər" kimi təqdim etmişdi. Beləliklə, həlledici məqam yetişəndə, "Müsavat" tam təcrid olunmuş vəziyyətə düşdü. "Açıq söz" qəzeti həmin günlərdə təəssüflə yazırdı ki, ilboyu menşeviklərlə mübarizə aparan bolşeviklər indi həm onlarla, həm də kadetlərlə və daşnaklarla birləşmişlər. İcmalçı düzgün qeyd edirdi ki, bu cür qeyri-təbii ittifaq "milli mahiyyət daşıyır və bir millətin digər millət üzərinə salıhdırılması siyasəti demokratiyanın faciəli təslimçiliyindən xəbər verir".

Lakin ikinci dərəcəli siyasi qüvvələr genişlənməkdə olan qanlı hadisələrdə yalnız vasitəçi rolunu oynayırdılar. Bununla əlaqədar olaraq tarixçilərdən biri yazırdı: "... Mart günlərində Bakı Sovetinin kadetlər, menşeviklər, nə də eserlər xilas etməmişdilər. Öz hərbi təşkilatı olan "Daşnaksütyun" məsələni Sovetlərin xeyrinə həll etdi. Əvvəlcə Erməni Milli Şurası "Müsavat"la Sovetlər arasında narazılığa münasibətdə özünün neytrallığını bəyan etdi. Güman olunurdu ki, guya ermənilər müsavatçılara demişlər ki, onlar bolşeviklərə qarşı mübarizədə

daşnaklara bel bağlaya bilərlər. Əgər məsələ belə idisə, onda ermənilər baş vermiş qırğının əsas səbəbkarı kimi məsuliyyət daşıyırlar, çünki "Müsavat" silahlı toqquşmaya başlayanda o, yalnız bir düşmənlə üzbəüz dayandığını güman edirdi. Stepan Şaumyanın qardaşı Suren Şaumyan yazırdı: "Güman etmək olardı ki, Müsəlman Milli Şurası müttəfiqə (daşnaklara - B.N.) inanmasaydı, silaha əl atmazdı".

Bu arada müsəlmanları çıxışa təhrik etmək üçün daşnaklar əllərindən gələni əsirgəmədilər. Daşnakların zirehli maşınından "Müsavat" partiyasının birinci bölməsi atəşə tutuldu. "Naməlum şəxslər" tərəfindən patrullara atəş açılırdı, bolşeviklərlə daşnaklar isə bunu dərhal azərbaycanlıların adına çıxırdılar. "Müsavat" partiyasının son təşvişə düşmüş nümayəndələri Bakı Sovetinin İcraiyyə Komitəsinə müraciət edəndə, növbətçi Qaraxyanan açıq-aydın bildirmişdi: "Sizə bu da azdır!" Həmin günlərdə Şaumyan əlindən gələni etdi ki, şəhərin müsəlman əhalisinə divan tutulması mümkün qədər kütləvi və amansız səciyyə alsın. O, teleqramla Saritsin Sovetindən Bakıya "bütün hidroaeroplanların və sursatla döyüş aeroplanlarının" göndərilməsini xahiş etmişdi".

Eyni zamanda, Şaumyan və onun əlaltıları hər vəchlə müsəlman əhalisinin silahlarını almağa can atır, adamları silahlanmamağa, müdafiə olunmamağa, dağılışıb getməyə inandırmağa çalışırdılar. Hadisələrin şahidlərindən birinin dediklərindən: "Şaumyanın iştirakı ilə keçirilən müşavirədən sonra Nəriman Nərimanov xalqı sakitləşdirmək və qəbul olunmuş qərar barədə məlumat vermək üçün Təzəpir məscidinə yollandı. O, adamlara müraciətlə dedi: "Müsəlman qardaşlarım, aldanmayın, təhriklərə uymayın, ara qarışdıranlara qulaq asmayın! Sovet hakimiyyəti hamıya cavab vermək üçün kifayət qədər gücə malikdir. Onun topları var, çoxlu silahları və əsgərləri vardır. Onun hərbi gəmiləri və sursatları vardır... Bir az səbr edin. Hər şey yoluna düşəcəkdir". Caparidze də belə "sakitləşdirici" ruhda çıxış etdi. Bu arada daşnaklar yeni-yeni fitnəkarlıqlar təşkil edirdilər.

Daşnaklar Xəzər Donanmasının matroslarını inandırdılar ki, İçərişəhərdə müsəvatçılar rusları qırırlar. Matroslar şəhərin müsəlmanlar yaşayan hissəsini atəşə tutdular. Bir az sonra matros nümayəndəsi Natansonun köməyilə bu fitnəkarlıq ifşa olundu və atəş dayandırıldı.

Şəhərdə müsəlman əhalisinin kütləvi qırğını başlandı. Biz aşağıda o dəhşətli günləri yaşamış şahidlərin bəzi ifadələrindən nümunə gətirəcəyik.

"Şəhərin mərkəzi küçələrində vahimə başlandı. Kimisi qaçmağa üz qoydu, kimisi atışmaya başladı. Həmin gün Bakının bir çox məhəllələrində səngərlər qazıldı. Atışma saatbasaat güclənirdi. Qırmızı qvardiyaçılar "Metropol" mehmanxanasının damında pulemyot qoydular və "İsmailiyə"yə atəş açdılar. Qoşa qala qapısının yanında, yaşayış evinin damında (Konstitusiyə Məhkəməsinin

binası) pulemyotlar qoyulmuşdu. Bütün şəhəri tüstü və od bürümüşdü. Gecə səhərə kimi atışma davam etdi. Şəhərin ayrı-ayrı məhəllələrində yanğınlar başlandı. Şəhərin varlı sakinləri çəkidə yüngül vəzndə ağır nə vardısıa faytonlara və arabalara yükləyib tələm-tələsik Bakını tərk edirdilər. Qalanlar qayıqlarda və barkaslarda qaçırdılar. Kəsiblər isə öz komalarında gizləni, ümidlərini Allaha bağlayırdılar.

Əvvəlcə öz neytrallıqlarını elan etmiş daşnaklar tezliklə yaranmış şəraitə milli rəng verməyə çalışdılar. Onlar Salyan kazarmalarından şəhərin müsəlman məhəllələrinə atəş açmağa başladılar. Eyni zamanda silahlı süvarilər və piyada dəstələri hücumə keçdilər".

Qocaman müəllim Məhərrəm Sultanovun söylədiklərindən: "Dəhşətli, qanlı günlər idi, o günü Allah bir də göstərməsin... Səhərisi Salyan kazarmalarındakı daşnak əsgər və zabitləri məhəllələrimizi artilleriya və pulemyot atəşinə tutdular. İndiyə kimi yadımdadır: güclü xəzri əsirdi, yağış yağırdı. Biz üç nəfər günəməzd işləyən emalatxanada gizləndik. Ödümüzü udmuşduq.

Tezliklə yaxınlıqda mərmilər partlamağa başladı. Komalar dağıdılır, evlər yerlə-yeksan edilirdi. Camaat aqlını itirmişdi. Küçədə hara gəldi qaçır, birtəhər başlarını bu bəladan qurtarmaq istəyirdilər. Çığırtı, bağırtı, ürəkparçalayan ah-fəğanlar, kömək üçün çağırışlar, hönkürtülər göylərə yüksəlirdi. Valideynlərini itirən uşaqlar ağlaşırdılar. Şəhər üzərinə irəliləyən daşnak qoşunları mahnı oxuyurdular:

Bir, iki, Bakı əlimizdədir,
Bir, iki, Qafqaz əlimizdədir.
Ömrün uzun olsun, Andronik paşa
Bizə xoş günlər gətir, Andronik paşa".

Qocaman neftçi-bolşevik danışırdı ki, Mart qiyamı zamanı (hadisələrin canlı şahidi bu hadisələri belə adlandırır - B.N.) daşnaklar azərbaycanlı əhaliyə divan tuturdular, evləri soyub-talayırdılar, qadınları və uşaqları öldürürdülər, evlərə girir və hər cür özbaşnalıqlar edirdilər.

Hadisələrin daha bir şahidi söyləyirdi: Martın 20-də Tatevos Əmirovun üç silahlı erməni ilə "Kaspi" qəzeti redaksiyasının yanındakı döngə tərəfdən "İsmailiyyə"nin binasına necə daxil olduqlarını öz gözümlə gördüm. Tezliklə bina alışıb yanmağa başladı. Alovun qonşu binaya - Tağıyev məktəbinə keçmək qorxusu vardı. Lakin realni məktəbin işçiləri dolu kimi yağın güllələr altında məktəbin damına su tökməklə onu yanmağa qoymadılar.

Bakı Xalq Komissarları Sovetinin sabiq xalq maarifi komissarı N.N.Kolesnikova 1918-ci ilin martında Bakıdakı vəziyyət haqqında yazırdı. "Mart hadisələri döyüşlərində erməni Milli Şurası öz alçaq rolunu oynadı. Demək lazımdır ki, bu şura əvvəlcə öz məqsədləri naminə silahlı qüvvələri ilə birlikdə müsavətçilərlə əlbir çıxış etmək istəyirdi. Lakin Sovet hakimiyyətinin tərəfində

dayanan erməni fəhlələrinin müqavimətilə qarşılaşaraq daşnaklar ilə qiyamın əvvəlində bolşeviklərin apardığı mübarizəyə qoşulmalı oldular...".* Ayrı-ayrı daşnak qrupları şəhərdə talanlara, evlərin yandırılmasına, soyğunçuluğa, heç bir günahı olmayan dinc vətəndaşların, xüsusilə azərbaycanlıların qətlinə başladılar. Yaxşı yadımdadır, andlı vəkil Leontoviçin arvadının və qızının qətlə yetirilməsi dərin qəzəb doğurdu: onlar küçəni keçərkən qonşu evdən atəş açan daşnaklar tərəfindən öldürülmüşdülər".

Başqa bir şahid - Bakı sakini Aleksandr Naumoviç Kvasnikin 1919-cu ilin martında Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasında verdiyi ifadədən bir parçanı nəzərinizə çatdırırıq:

"17 - 21 martda Bakıda baş verən hadisələri vicdan əzabı çəkmədən belə adlandırmaq olar: "azərbaycanlıları fiziki cəhətdən məhv etmək məqsədilə erməni əhalisi tərəfindən müsəlmanlara qarşı təşkil olunmuş qanlı qəsd əvvəlcə Bakıda, sonra onun ətraf yaşayış məntəqələrində müsəlmanların əmlakının ələ keçirilməsi və onların bütün sərəvətlərinin ermənilərə verilməsi məqsədini güdürdü... Bolşevizm Bakıda da peyda oldu. Şaumyan, Avakyan, Karqanyan (Karqanov - B.N.) və başqaları öz fəaliyyətlərini Bakı şəhərinə köçürdülər. Əvvəlcə ictimai təşkilatların icraiyyə komitəsinin, şəhər ictimai özünüidarəsinin və digər təsisatların fəaliyyətini sıfıra endirdilər və sonra onları tamamilə ləğv edərək, özlərini ön plana çəkdiilər. Məlum oldu ki, ermənilər bolşevik olmuşlar. Onlar tezliklə erməni əhalisini və habelə rus və digər millətlərin yuxarı təbəqələrini öz əks-təbliğatlarının təsiri altına saldılar. Tezliklə aydın oldu ki, Fəhlə, Əsgər və Matros Deputatları Sovetinin İcraiyyə Komitəsi təxminən doxsan faiz ermənilərdən ibarətdir (Kursiv bizimdir - B.N.). Müsəlman əhalisi bu şübhəli millətin nümayəndələri tərəfindən hakimiyyətin ələ keçirilməsindən güclü təhlükə duydu, bolşevizmdən və ümumiyyətlə, sosializmin bütün təzahürlərindən üz döndərdi. Bu vəziyyətdən bir qədər şoka düşmüş erməni kütləsi Şaumyanı və başqalarını sevinclə qarşıladılar, onların şəxsində çoxdankı arzularının Bakıda və digər yerlərdə ermənilərin hakimiyyəti ələ alması və müsəlmanları sıxışdırmasının təcəssümünü gördülər.

Bolşeviklərin hakimiyyətdə qərarlaşması ilə Rusiyada dağıntılar və qarşılıqlı qırğınlar başladı. Belə özbaşınalıqların əks-sədası Bakıya da gəlib çatdı.

---

* N.N. Kolesnikova ya səmimi deyil, ya da mart hadisələri barədə versiyanı kor-koranə surətdə təkrarlayır. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, daşnaklar heç vaxt "Müsəvat"la birləşmək niyyətində olmamışlar. Onlar müəyyən məqamda müsəlmanları çıxışa təhrik etmək üçün özlərini belə göstərmişdilər. Burada erməni fəhlələrindən söz salmağa heç bir ehtiyac yoxdur.

Yanvar ayından etibarən hazırlığı gedən hadisələr barədə şayiələr yayılmağa başladı. Bizim kimi dinc əhvali-ruhiyyəli insanlar üçün bu şayiələr tam anlaşılmaq idi və heç kim onları qəbul edə bilmirdi. Lakin tədricən bu şayiələr real forma kəsb etməyə başladı. Gecələr əvvəlcə ayrı-ayrı atəş səsləri eşidilirdi, sonra fasiləsiz atışmalar səhərə kimi davam etməyə başladı. Adamlar silah ehtiyatı görməyə başladılar. Silahın qiyməti ağlagəlməz səviyyəyə çatmışdı. Gecələr artıq heç kim küçəyə çıxmırdı, çünki bu, həyat üçün təhlükəli idi. Atəşlər müsəlman əhalisini çıxışlara təhrik etmək, əhali arasında vahimə yaratmaq, habelə müsəlmanları şəhərin neytral mövqedə dayanan əhalisinin gözündə nüfuzdan salmaq məqsədi güdürdü. Belə ki, sonralar dəqiq məlum oldu ki, bir neçə ay ərzində fasiləsiz təhrikədi atışmalar müəyyən sistem üzrə şəhərin müxtəlif yerlərində ermənilər tərəfindən həyata keçirilmiş. Ermənilər şəhərdə belə bir versiya yaymağa başladılar ki, yaxın vaxtlarda müsəlmanlar öz vəhşi diviziyaları ilə şəhəri "ələ keçirmək" və Qafqaza yiyələnmək üçün qalan əhalini qılıncdan keçirəcəklər. "Hazırlaşın, silah ehtiyatı görün, tezliklə azərbaycanlılar qırğına başlayacaqlar və onlar əhalinin digər ünsürlərindən yaxa qurtarmaq istəyirlər. Onlar heç kimə aman verməyəcəklər. Tezliklə onlar şəhərə daxil olacaqlar".

Bu vaxt erməni əhalisi cidd-cəhdlə odu və soyuq silah ehtiyatı görməyə başladı. Elə bir ev yox idi ki, orada ən azı iki-üç tüfəng, iki-üç revolver, qılınc və odu silah sursatı olmasın. Yüksək qiymətə Qafqaz cəbhəsini tərk edən rus əsgərlərindən silah alınır, başqa yerlərdən silah gətirilir, mümkün olan hər şey edilirdi.

İcraiyyə Komitəsi tamamilə ermənilərdən ibarət idi və beləliklə çıxış məqamını müəyyən edəcək baş aparat onların əlində idi. Bundan ötrü tezliklə fürsət yetişdi. Hadisələr ərəfəsində Hacı Zeynalabdin Tağıyevin faciəli surətdə həlak olmuş oğlunun dəfnini keçirilirdi. Həlak olmuş hərbiçiyə son borcunu vermək üçün dəfn mərasimində müsəlman "vəhşi diviziya"sının bir hissəsi iştirak edirdi. Dəstənin bir hissəsi Ənzəliyə yollanmaq istəyəndə, İcraiyyə Komitəsi onlara silahları təhvil vermək barədə ultimatum verdi. Götür-qoy etmək üçün müsəlmanların sərəncamında cəmi 24 saat var idi. Bu, şənbə axşamına təsadüf edirdi. Həmin məsələ ilə əlaqədar "İsmailiyyə"nin iclas salonunda mitinq keçirildi. Deyildi ki, erməni hissəsini də tərksilah etmək lazımdır. Hərçənd ki, hissə deyil, bütün erməni əhalisi silahlanmışdı. Lakin deyilənlər bir nəticə vermədi.

Bazar gününə keçən gecə "Müsavət" və erməni Milli Şurası müşavirə keçirdi. Hakimiyyəti ələ keçirən bolşeviklər əleyhinə, lazım gələrsə, əlbir hərəkət etmək qərara alındı. Lakin bu, azərbaycanlılar üçün ermənilərin qurduğu hiyləgər tordən başqa bir şey deyildi. İcraiyyə Komitəsinin silahları təhvil vermək barədə müsəlmanlara verdiyi vaxt sona çatırdı. Ermənilər müsəlmanların cüzi tərəddüdünü belə gözdən qaçırmırdılar və qabaqcadan bu əlverişli məqamın əldən verilməməsi

üçün ciddi hazırlıq görmüşdülər. Ona görə də ermənilərin başçıları fasiləsiz müşavirələr keçirirdilər. Müsəlmanların nümayəndələri İcraiyyə Komitəsinə gəlib bildirəndə ki, onlar qan tökülməməsi üçün bütün güzəştlərə gedirlər, onda Şamaxı yolunda gizlənən ermənilər tərəfindən fitnəkar atəş səsləri eşidildi. Həm də, deyilənə görə, bolşevik patrulundan yaralananlar olmuşdu. İcraiyyə Komitəsində müsəlmanların nümayəndələri ilə danışıqlar yarımçıq qaldı. Beləliklə, müsəlmanların nümayəndələri öz evlərinə dağılışdılar və martın 18-də bazar günü saat 6-da şəhərin bütün küçələrində atışmalar başlandı. Bu dəhşətli gecədə əhali böyük müsibətlər keçirirdi. Başlanan qırğınların motivləri və əsl xarakteri ermənilərdən başqa hələ heç kimə bəlli deyildi.

Lakin ertəsi gün həqiqəti hamı anladı. Müsəlman qrupları hücum edən dəstələrdən pis müdafiə olunurdular. Bu bolşevik dəstələrində hücumu hər b qaydalarına uyğun olaraq aparan cəbhəçi əsgərlər vardı. Onlar müsəlmanlarla vuruşarkən əmin idilər ki, ədalətli iş görürlər. Başqa sözlə, düşündürdülər ki, öz hakimiyyətləri uğrunda doyuşurlər. Onlar elə başa düşürdülər ki, müsəlmanlar hakimiyyəti öz əllərinə keçirsələr, onlara divan tutacaqlar. Rusların arxasınca ermənilər gəlirdilər. Hər dəstədə tərədən-dırnağa kimi silahlanmış 5-10 erməni olurdu. Bu dəstələrdə 2-ci, 3-cü sinif şagirdlərindən tutmuş yaşlı ermənilərə kimi bütün kişi əhli iştirak edirdi. Onların hamısı 3 və daha çox sıralı patrondaşı olan əsgər forması və yaxud yarıməsgər forması geymiş, tüfəng, revolver və xəncərlə silanlanmışdılar.

Erməni əhalisinin bütün təbəqələrinin nümayəndələri bu müharibədə iştirak etməyi özünə "borc" bilirdi. Burada neft sənayeçiləri, mühəndislər, həkimlər, kontor işçiləri, bir sözlə, erməni əhalisinin bütün zümrələri özlərinin "vətəndaşlıq" borcunu yerinə yetirirdi.

Bazar ertəsi saat 11-də azərbaycanlılar bizim məhəlləni tərkd etdilər. Pəncərəmin önündən əsgərlər ötüb keçirdi və yalnız ehtiyat üçün atəş açırdılar. Onlar ötüb keçəndən sonra erməni "dəstələri" gizlənməmiş azərbaycanlıları axtarmağa başladılar: qapıları sındırır, otaqlara girir, hər yeri ələk-vələk edirdilər. Pul və qiymətli zinət əşyalarını zorla alır, azərbaycanlıları isə yerindəcə - otaqda, həyətdə və darvaza önündə güllələyirdilər. Azərbaycanlıların heç birinə aman vermirdilər. Onlar bazar ertəsi bütün günü cidd-cəhdlə "işlədilər" və şəhərin bütün küçələrini və evlərini al qana boyadılar. Evlərdə gizlənən adamları qorxudub bayıra tökmək, özgələrinin sərvətini maneəsiz talayıb oğurlamaq üçün onlar əvvəlcə evləri atəşə tuturdular. Ərzaq ehtiyatlarına xüsusi diqqət yetirirdilər və ilk növbədə un, düyü, qənd kisələrini, bir sözlə, nə tapırdılarsa, hamısını daşıyıb aparırdılar. Görünür, bilirdilər ki, 17 mart hadisələrindən sonra aclıq baş verəcəkdir. Ərzağı daşıyandan sonra pal-paltarı və qiymətli metal əşyaları da aparırdılar. Məbeli isə, əsasən sındırır və həyətdə tökürdülər. Bununla bərabər, qohum-əqrəbələrinin gözü

qarşısında qadınları zorlayırdılar. Ermənilər şəhərin qeyri-erməni hissəsinə beləcə "əl gəzdirdilər".

Onlar bazarlara da divan tuturdular: qapıları sındırır, bütün manufakturanı və başqa malları furqonlara yükləyib daşıyır, sonra da mağazalara od vururdular. Alov küçələri başına alırdı. Yanğından ermənilər narahat olmurdular, çünki alov şəhərin müsəlmanlar yaşayan hissəsini bürüyürdü. Həm də qarət etdikdən sonra onlar yalnız mağazaları odlayırdılar. Evləri isə soyub-talayırdılar. Bütün erməni dəstələrində hər bir müsəlman evini tanıyan erməni olduğu üçün, əsasən, varlı müsəlmanların evlərinə can atırdılar. Serkovni küçəsində (indiki Vidadi - B.N.) yerləşən Əliyev qardaşlarının evində üç gün "iş" getdi. Bu dördmərtəbəli mülkdə saysız-hesabsız otaqlar, ölçüyəgəlməz varidat var idi. Birinci talandan qalanları ikinci, üçüncü, dördüncü və i.a. erməni dəstələri daşıyıb aparırdılar. Bu küçələr çoxdan "zəbt olunmuşdu". Ermənilər yalnız orada gizlənən azərbaycanlıları axtarırdı və özgə sərvətlərini talayırdılar. Haqq naminə demək lazımdır ki, dənizçilər dinc əhalinin güllənməsində iştirak etmirdilər və imkan daxilində onları erməni qatillərinin əlindən xilas etməyə çalışırdılar.

Ermənilər müsəlmanları əsir kimi "Rekord" və Mayilov teatrlarına salırdılar. Lakin yolda çoxlu sayda adamı güllələyirdilər. "Daşnaksütyun" partiyası guya əsirlərin toxunulmazlığını təmin edirdi. Lakin bu, yalançı və hiyləgər addım idi. Bir-birinin ardınca burada erməni dəstələri girir, sağlam müsəlmanları seçib ayırır və binanın arxasına çıxarıb orada güllələyirdilər. Bu binaların yaxınlığında yaşayan Törqovü küçəsinin (indiki Nizami - B.N.) sakinləri bunu öz gözləri ilə görmüşdülər. Ölülərin əynindən paltarlarını və daş-qaşlarını çıxarırdı, meyitlərin başına oyun açır, onları xəncərlə deşik-deşik edir, içalatlarını çıxarırdı, tanınmaz dərəcədə eybəcərləşdirirdilər. Küçələrdə, künc-bucaqda qalaq-qalaq meyit toplanmışdı. Hər yerdə ölüm və dəhşət hökm sürürdü. Bu zaman müsəlmanların ayrı-ayrı nümayəndələri öz həyatları bahasına İcraiyyə Komitəsinə gəlib şəhər əhalisinin bütöv bir hissəsi üçün təşkil olunmuş görünməmiş qanlı qırğını dayandırmağı xahiş edirdilər. İcraiyyə Komitəsinin ermənilərdən ibarət olan üzvləri bu rüsvayçılığa son qoymaq istəmir və hər dəfə yeni-yeni tələblər irəli sürürdülər. Belə ki, əvvəllər onlar silahların təhvil verilməsini, sonra isə qeyd-şərtsiz bolşeviklərin hakimiyyətinin tanınmasını, daha sonra Tiflisə gedən yolun müsəlmanlar tərəfindən açılmasını tələb edirdilər. Onlar min bir bəhanə ilə qırğını dayandırmaq istəmirdilər, çünki bir məqsədləri vardı: bütün Cənubi Qafqazda öz sərvətləri, nüfuzu, səxavətliyi ilə seçilən şəhərin müsəlman əhalisini sonadək qırmaq. Əmin idilər ki, hələ sülhə çox var və başlanmış işi başa çatdırmağa nail olacaqlar. Burada Caparidzenin adını yaxşı mənada xatırlamaq lazımdır. O, canlı insan alverinə son qoymağa və sülhə gəlməyə nail oldu. Çərşənbə günü saat 11-də sülh bağlandığı elan edildi.

Lakin əli qana boyanmış ermənilər sülh bağlanması ilə sakitləşmədilər. Onlar bu sülhü tanımaq istəmirdilər və öz amansız cinayətlərini davam etdirirdilər. "Sülh" sözünü eşidən şəhərin bitərəf əhalisi küçələrə çıxdı. Onların ardınca müsəlmanlar da şəhərə çıxdılar. Lakin elə bil yer yarılib qatillər peyda oldu, əhalini qırmağa, əsir tutmağa və öldürməyə başladılar. Bu dəhşətli səhnələr şəhərin bütün küçələrində baş verirdi. Yalnız ertəsi gün cümə axşamı bir neçə erməni cəzalandırıldıqdan, deyilənlərə görə, güllələndikdən sonra qanlı qırğın dayandırıldı. Sonrakı günlərdə qələbəni qeyd edən erməni əhalisi küçələrə tökülüşdü. Onlar bir-birini "zəfərli müharibə" münasibətilə təbrik edir, sevinc və şadlıqla qucaqlaşib öpüşürdülər.

Müsəlman əhalisi isə başısağrı, susqun, yaxşı gələcəyə ümidlərlə yaşamaqda davam edirdi.

Müsəlmanlar murdar əllərlə təhqir olunmuş "İsmailiyyə"nin və "Təzəpir"in yanından kədərlə və köks ötürərək keçir, lakin murdarların ünvanına bir kəlmə də söyüş söyləmirdilər. Öz-özümə dəfəllərlə düşünürdüm ki, bu, örnək olası təmkinlilikdir.

"Daşnaksütyun" partiyasına gəldikdə isə, bu qanlı sui-qəsdə o, rəhbərlik edirdi və kələfin ucu ona gedib çıxırdı. Daşnaklar mənzil-qəragahlar yaradır, orderlər verirdilər və talanmış sərvətlərlə yüklənmiş çoxsaylı avtomobillər daşnak partiyasının anbarlarına boşaldılırdı...

Mart hadisələrindən sonra, Şaumyanın, Kaqranyanın, Avakyanın əmri ilə ermənilərdən ibarət Qafqaz Qırmızı Ordusu təşkil olundu. 17 yaşından yeniyetmələr və heç nəyə yararlı olmayan qocalar da bu ordu sıralarına cəlb olundular. Hər yerdə aclıq hökm sürdüyü vaxt onlar qarınlarını doydurmaq, geyinmək, habelə ayda 200 manat məvacib almaqdan ötrü hərbi xidmətə gədirildilər. Bundan əlavə, uğurlu səfərlərdə onların iştahalarına uyğun "əlavə qazancları" da olurdu. Şəhərdə onlardan ötrü ən yaxşı müsəlman evləri ayrılırdı və ermənilər burada gecə-gündüz sərxoşluq edir, zurna çalırdılar. Onlar özlərini cənnətdəki kimi hiss edirdilər, çünki küçələrdə aclığın, ölümün cövlan etdiyi bir vaxtda, üzülmüş insanların gözü qarşısında onlar doyunca yeyib-içir, piy bağlayırdılar.

Mənlərlə öldürülən, qırılan, başını itirən müsəlman əhalisi bu qanlı özbaşnalıqdan sarsılmışdı. Erməni cəlladlarının amansızlığı təsvirə gəlmirdi. Əslində, silahlı qüvvələri olmayan, müttəfiqlərdən məhrum olan "Müsavat" ciddi müqavimət göstərə bilməzdi və artıq martın 15-dən sonra birtərəfli qırğın, azərbaycanlıların "vəhşi" ovu başlandı. Bunu yuxarıda göstərilənlər bariz şəkildə

sübut edir. Bu dəhşətli günlərdə 30 minə yaxın azərbaycanlı qətlə yetirildi, bütün məhəllələr dağıdıldı və yandırıldı.*

Martın 19-da azərbaycanlı əhalinin nümayəndələri Bakı Sovetinə, şəxsən Şaumyana müdafiəsiz əhalinin qırğınının dayandırılması xahişi ilə müraciət etdi, tam təslim işarəsi kimi ağ bayraqlar qaldırdı. Lakin qırğınlar və qətlər martın 21-nə kimi davam etdi. Kütləvi terrora Caparidzenin qətiyyətli müdaxiləsindən sonra son qoyuldu. 36-cı Türkünstan alayının qəti tələbləri və Xəzər dənizçilərinin Bakı Sovetinin tabeliyindən çıxmaq hədəsi də, Caparidzeyə dəstək oldu.

"Azərbaycan" qəzeti sonralar bununla əlaqədar yazırdı: "Martın 21-nə kimi müsəlmanları qırırdılar və 36-cı Türkünstan alayının tələblərindən və İcraiyyə Komitəsinin sədri Caparidzenin hədələrindən və müdaxiləsindən sonra qırğınlar dayandırıldı; "Ərdəhan" və "Krasnovodsk" hərbi gəmiləri şərq sahil körpülərinə yan aldılar və əgər müsəlman qırğını dayandırılmasa şəhərin ermənilər yaşayan hissəsini atəşə tutacaqları ilə hədələdilər. Azərbaycanlıların təslim olması ilə kifayətlənməyən bolşeviklər və daşnaklar martın 31-də müsəlman Milli Şurasına ultimatum verdilər. Həmin sənəddə deyilirdi:

4. Soveti qeyd-şərtsiz və kütlə qarşısında yeganə hakimiyyət kimi tanımalı və onun bütün əmrlərinə mütləq tabe olmalı;

5. Bakı ərazisindən azərbaycanlıların "vəhşi diviziyası"nı çıxarmalı;

6. Sovetin Bakı-Tiflis, Bakı-Petrovsk-Port dəmir yoluna nəzarəti.

Ultimatumla bərabər, bolşeviklər misli görünməmiş dezinformasiya, və böhtan kompaniyasını genişləndirdilər, baş verən hadisələrə görə bütün günahları "Müsəvat"ın üstünə atdılar. Fövqəladə vəziyyətlə bağlı Sovetin yaratdığı inqilabı müdafiə Bakı Komitəsinin, müraciətində deyilirdi ki, "Müsəvat"ın rəhbərlik etdiyi əksinqilab Sovet hakimiyyəti üçün təhlükədir və "Müsəvat" guya Sovetə qarşı hərbi fəaliyyətə "başlamışdır". Bu intibahnaməni Şaumyan, Caparidze və Qafqaz Qırmızı Ordusunun hərbi inqilab komitəsinin sədri Korqanov imzalamışdı.

1918-ci ilin martında Bakıda baş verən hadisələri sonralar M.Ə.Rəsulzadə müxtəsər belə qiymətləndirmişdi: "1918-ci ilin 17-21 martında gündən-günə gərginləşən vəziyyət qanlı mart hadisələri ilə başa çatdı... Bakı Soveti silahlı erməni dəstələri ilə əlbir olaraq "Müsəvat" partiyasına və müsəlman Milli Şurasına müharibə elan etdilər və nəticədə 10000 zavallı müsəlman qətlə yetirildi. Ölənlərin əksəriyyətini fəhlələr və əhalinin kasıb təbəqələri təşkil edirdilər. Onların arasında

---

* Müxtəlif mənbələr, müxtəlif rəqəmlər göstərir. Məsələn, fransız tarixçisi Henri Barti özünün "Bolşevizm ifaçılığı və erməni epopeyası" kitabında yazırdı: "1918-ci ilin qanlı günlərinin nəticəsi 7000 azərbaycanlının və 3000 bolşevik və erməninin qətlə yetirilməsi oldu";

minlərlə qadın, uşaq və silah gəzdirməyə qadir olmayan insanlar vardı". Görkəmli Azərbaycan siyasi və ictimai xadimi Əlimərdan bəy Topçubaşov özünün məşhur "Memorandum"unda (noyabr 1918-ci il) mart hadisələrinin dəqiq xarakteristikasını vermişdir: " Bakıda başlanmış və dörd gün davam edən (18 - 22 mart) mahiyyətcə dəhşətli vətəndaş müharibəsinə bolşeviklər tərəfindən, onlara xas olan nifrət və dağıdıcılıq instinkti ilə icazə verilmiş, nəticədə dinc müsəlman əhalisi arasında kütləvi qırğınlar və talanlar baş vermişdir. Bütün bunlar bir məqsədlə - hakimiyyəti ələ keçirmək üçün həyata keçirilirdi. Məlum olduğu kimi, müsəlmanlar Bakıda hakimiyyətə bitərəfcəsinə yanaşırdılar. Xüsusilə Kerenski hökuməti iflasa uğrayandan sonra onlar başa düşürdülər ki, bu qarışıq dövrdə hökumətlərin vəziyyəti necə qısamüddətli və amanabənd olur. Şəhərin müsəlman əhalisinin qırılmasına səbəb olan bu hadisələrdə erməni ünsürlərinin iştirakı da öz mənfur rolunu oynadı.

Ermənilər, hər yerdə olduğu kimi, Bakıda da, əsasən, millətçiyyətlü partiyaların, məsələn, "Daşnaksütyun"un ətrafında birləşdilər.

...Bir gecənin içində həm daşnaklar, həm də mötədil milli-demokratik partiyaların nümayəndələri gozlənilmədən bolşeviklərə çevrildilər və məqam yetişəndə onların sıralarında, bəlkə də rəhbərlikdə qərb cəbhəsindən vətəninə qayıdan və Zaqafqaziya dəmiryolunda qatarların hərəkətinin qəflətən dayanması nəticəsində Bakıda oturaqlaşan üç mindən çox erməni əsgəri özünə yer tutdu. Sonralar məlum oldu ki, bolşeviklərin hakimiyyəti ələ almaq üçün başlamış olduğu vətəndaş müharibəsində və onun Bakının erməni əhalisi tərəfindən ermənilər və müsəlmanlar arasında milli zəmində irimiqyaslı münəqişəyə çevrilməsində məhz bu əsgərlər təşəbbüskar oldular və fəal iştirakçı idilər.

...Hər halda, həmin dəhşətli dörd gün ərzində erməni əhalisinin müsəlman məhəllələrinə dəfələrlə hücumları nəticəsində aralarında qadınların, qocaların və uşaqların olduğu 6000 adam həlak oldu... Müsəlmanlar üçün misilsiz tarixi və mədəni əhəmiyyət kəsb edən binalar, o cümlədən müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinə məxsus olan, bütün siyasi partiyaların büro və komitələrinin yerləşdiyi xalq evi* yanğın nəticəsində məhv edildi və dağıldı. Rus dilində çıxan "Kaspi" və türk dilində çıxan "Açıq söz" qəzetlərinin nəşri tamamilə dayandırıldı. Bir çox görkəmli siyasi xadimlər təqiblərə məruz qaldı və həbsxanalara salındı..."

Daha sonra Ə.M.Topçubaşov bolşeviklərin və onların müttəfiqləri daşnakların Azərbaycan xalqına gətirdikləri müsibətlərin mahiyyətini dərinləndirən

---

* "İsmailiyyə" nəzərdə tutulur.

səciyyələndirirdi: "Bizcə, Bakı hadisələrinin əsas nəticəsi həm şəhərdə, həm də rayonda bolşevik rejiminin qəti qurulması və möhkəmlənməsi oldu ki, bu da bəşər mədəniyyətinin əsasını təşkil edən bütün bəşəri dəyərlərin planlı surətdə məhv edilməsi üçün özünəməxsus impuls idi".

Bu dəhşətli mart günlərində azərbaycanlıların kütləvi surətdə qırılması yalnız Bakıda baş vermirdi. Erməni daşnakları Şamaxı qəzasında da çox vəhşiliklər törətmişlər. Şəhərdən yalnız yanib tüstülənən viranəlik qalmışdı. Nadir tarixi abidə - Cümə məscidi məhv edilmişdi. Şamaxını "itaətə" gətirmək üçün oraya tanınmış daşnak yaraqlılarının rəhbərliyi altında silahlı dəstələr göndərilmişdi: yaxın vaxtlara qədər adamların oğurlanması və zorla pul qoparmaqla məşğul olan soyğunçu quldur dəstənin rəhbəri, "sosialist ordusu"nun başında duraraq "Bakıda altı min nəfər müsəlman kasıbını qılıncdan keçirən T.Əmirov və öz vəhşilikləri ilə ad çıxarmış, onları evlərdən küçələrə çıxararaq güllələməklə bir sıra məhəllələri müsəlman ziyalılarından təmizləyən, "daşnak (sosialist)" quldur dəstələrinin rəhbəri Stepan Lalayev, görünür, Şaumyan və onun kimi "demokratiya" rəhbərləri öz komandirləri üçün belə stajı olduqca məqbul hesab etdilər və Əmirovla Lalayevi seçmə daşnak dəstələrinin başında Şamaxıya, əksinqilabla mübarizə üçün göndərdilər". Qəzet daha sonra yazırdı: "Şamaxı "əksinqilabçıların başına nə gəldiyini bilmirik. Lakin bildiyimiz budur ki, "sosialistlər" Əmirovun və Lalayevin başçılıq etdikləri "qırmızı sosialist" dəstələri bütün Şamaxının müsəlman əhalisini qılıncdan keçirdilər və qırx kəndi yerlə-yeksan etdilər. Bu müharibə zamanı gördüyümüz bütün dəhşətlər Lalayevin Şamaxı müsəlmanlarına qarşı törətdikləri vəhşiliklərlə müqayisədə heç nədir."

Lalayevçilərin vəhşilikləri o qədər qəddar idi ki, hətta Bakı Bolşevik Soveti etiraf etməli olmuşdu ki, "dinc əhaliyə münasibətdə bir çox ədalətsizliklərə yol verilmişdir". Yəni "müsəlman əhalisinin elliklə qırılması, hamilə qadınların qarınının parçalanması, qızların vəhşicəsinə təhqir olunması, onların məsciddə diridiri yandırılması və s. - bütün bunları daşnaksakanlar "bəzi ədalətsizliklər" adlandırırıldı. Bakı Soveti Kojemyakonun rəhbərliyi ilə hərbi təhqiqat komissiyası yaratmağa məcbur oldu. Təhqiqatdan sonra komissiya Lalayevə - müsəlman əhalisinin qırılmasının və şəhərin dağıdılmasının təşkilatçısına qarşı ittihamnamə tərtib etdi.

Lakin "Kojemyako Lalayevi komissiyaya dəvət edib və ona həbs olunduğunu elan edəndə, Lalayev ona "bildiyini beş qaba çək" deyib Şaumyana zəng vurdu. Şaumyan Kojemyakonu aparata çağıraraq bildirdi: "Lalayevi həbs etmək yaxşı deyil, bu nə dəcəllikdir?" Bu sözlərlə "demokratiyanın ideya rəhbəri" canını müdafiə etdi və Lalayev heç nə olmayıbmiş kimi daşnaksakanlar bürosundan olan mühafizəçilərinin müşayiəti ilə Velikoknyajeski prospekti ilə gəzintiyyə yollandı.

Bəs məhkəmə? 3-4 gündən sonra qəzetlərdə məlumat dərc olundu ki, fəvqəladə hərbi-təhqiqat komissiyası ləğv edilmişdir".

Daha dəhşətli vəhşilikləri aləmi-məşhur erməni yaraqlısı - daşnak Amazaspin dəstəsi Quba rayonunda törətmişdi.

Bu hadisələrdən Fəvqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü Novatskinin həmin Komissiyanın sədrinə təqdim etdiyi "Quba şəhərinin və Quba qəzasının kəndlərinin dağıdılması və adı çəkilən şəhərin və kəndlərin əhalisinə edilmiş zorakılıqlar haqqında" adlı məruzəsində ətraflı bəhs olunur. Aşağıda cüzi ixtisarla həmin sənədin mətnini nəzərinizə çatdırırıq:

"1918-ci ilin aprelində, Bakı və Bakı quberniyası bolşeviklərin əlində olanda, Quba şəhərinə 187 nəfərlik silahlı əsgərlə bolşevik partiyasının nümayəndəsi David Gelovani gəldi. Özünü Quba qəza komissarı elan etməklə, əhaliyə dərhal Sovet hakimiyyətini tanımağı təklif etdi. Qubalıların onun tələbini yerinə yetirdilər. Gelovani şəhərdə bolşevik idarəçiliyini tətbiq etməyə başladı. Quba müsəlmanlarının dinc əhvali-ruhiyyəsi ilə tanış olan Gelovani həbsxanadan 200 nəfərə yaxın ermənini azad etdi. O, əmin oldu ki, müsəlmanlar tərəfindən onlar üçün heç bir təhlükə yoxdur.

Bir neçə gün sakit keçdi. Birdən qubalıları üçün gözlənilmədən ətraf dağ kəndlərindən olan ləzgilər şəhərə yaxınlaşdılar və Gelovaniyə öz dəstəsi ilə şəhəri tərk etməyi, ya da təslim olmağı təklif etdilər. Gelovani bu təklifi rədd etdi. Ləzgilər şəhəri atəşə tutdular. Tərəflər arasında atışma bir neçə gün davam etdi. Bir top və pulemyotlarla silahlanmış əsgər dəstəsi Gelovaninin köməyinə gəldi. O, şəhəri tərk edərkən əksəriyyəti ermənilərdən ibarət olan xristian əhalisini zorən özü ilə apardı. Ləzgilər geri çəkilənləri təqib etdilər və atəşə tutdular. Atışma zamanı Gelovaninin şəhərdən çıxardığı mülki xristian əhalisindən bir neçə nəfəri öldürüldü... Gelovani öz dəstəsi ilə və sağ qalmış qaçqınlarla çıxıb getdi. Bundan sonra şəhərdə sakitlik hökm sürürdü. Gelovanini Qubanı tərk etməyə vadar edən silahlı ləzgilər evlərinə dağılışdılar.

Təsvir olunan hadisələrdən təqribən iki həftə sonra xəbər çatdı ki, Bakıdan toplar və pulemyotlarla silahlanmış böyük dəstə Qubaya gəlir. Sakinlərin bir qismi ev-əşiyini tərk edərək meşələrə qaçdı. Lakin çoxları şəhərdə qaldı. Onlar ağıllarına da gətirə bilməzdilər ki, dəstə tərəfindən onları təhlükə gozləyir. 1 may 1918-ci ildə səhər çağı yalnız ermənilərdən ibarət sözügedən dəstə məşhur daşnaksakan Amazaspin və onun köməkçisi Nikolayın rəhbərliyi altında şəhəri mühasirəyə aldı və toplardan, pulemyotlardan və tüfənglərdən atəş açmağa başladı. Dəhşətli vahimə və qarışıqlıq başlandı. Dəstə maneəsiz şəhərə daxil oldu. Şəhərin tutulması müsəlman əhalisinin qırılması və onlara qarşı zor işlədilməsilə müşayiət olunurdu. Ermənilər qarşılarına çıxan kişiləri, qadınları və uşaqları amansızlıqla qətlə yetirirdilər; evlərə soxulur, bütöv ailələri qırır, südəmər uşaqlara belə aman vermir,

onları analarının qucağında güllələyir və yaxud xəncərlə doğrayırdılar. Belə ki, məsələn, Kərbəlayı Məmməd Tağı oğlu 14 nəfərlik ailəsi ilə birlikdə qətlə yetirildi. Məhəmməd Rəsul həyat yoldaşından və üç uşağından ibarət ailəsi ilə məhv edildi. Onun qarnını parçaladılar, uşaqlarının başlarını kəsdilər. Hacı Dadaş Balaqasım oğlu həyat yoldaşı Məşədi Bibixanım və oğlu Əbdül-Qasımla birlikdə öz evlərində yandırıldı. Kərbəlayı Əbuzər Məstan oğlunun iki qızı - Hökumə və Püstə xəncərlə analarının qucağında öldürüldü. Məşədi Qənbər Molla Məhəmməd Saleh oğlu, arvadı və bir neçə azyaşlı uşağı ilə qətlə yetirildi. Bundan əlavə, Molla Şahbaz, usta Məhəmməd Rəsul Bayram oğlu öz oğlu ilə, Məşədi Musa Zeynal oğlu, Məşədi Əli Məşədi Feyzulla oğlu, Kərbəlayı Dadaş Bağır oğlu, Məşədi Musa Zeynal oğlu və başqaları da vəhşicəsinə öldürüldülər. Zülmələr və təhqirlər baş alıb gedirdi. Belə ki, əsgərlər ahıl qocalara onlar üçün müsəlman qadınları gətirməyi əmr edirdilər. Əmri yerinə yetirmədiyinə görə Əli Paşa Kərbəlayı Məhərrəm oğlu və onun oğlu öldürüldü. Özü də atanın gözü qarşısında oğlunun gözlərini çıxarıb, sifətini və qarnını doğrayıb, sonra süngüyə keçirdilər. Ümumiyyətlə, 2 minə yaxın kişi, qadın və uşaq öldürülmüşdü. Ermənilər yüzə qədər müsəlman qadınını və qızları zorlamışdılar. Onların adlarını qohumları gizli saxlayırdılar. Müsəlmanların əmlakı talan edilmişdi. İctimai xadimlərin hesablamalarına görə, Quba şəhərində Amazaspin dəstəsi dörd milyon manat nağd pul, dörd milyon beş yüz min manatlıq qızıl əşya və qiymətli daşlar, iyirmi beş milyon manatlıq müxtəlif mal və ərzaq ehtiyatları qarət etmişdi. Bundan əlavə, Amazaspin dəstəsi İbrahim bəy Şıxlarskiyə, Məşədi Əli Hüseynova, Orucəli Əhmədova (və b.; sonra zərərçəkənlər sadalanır - B.N.) məxsus olan yüz beş ev və tikilini yandırmış, habelə müsəlman təsisatlarının yerləşdiyi evlərə od vurmuşdu. Yangından dəyən zərərin məbləği yüz milyon manatdan çox idi.

Amazaspin dəstəsi Qubaya gələnə qədər yolboyu dəmir yol xəttinin hər iki tərəfində yerləşən müsəlman kəndlərinə hücumlar edir, evləri yandırır, talayır, əmlakı oğurlayır, qadınlara, uşaqlara aman vermir, qaçmağa imkan tapmayan bütün sakinləri qılıncdan keçirirdi.

Elə hallar olurdu ki, əhali ağ bayraqla ermənilərin yanına nümayəndələr göndərirdi. Lakin ermənilər onlarla danışıqlara belə getmirdilər. Nümayəndələri güllələyir, onları göndərən kəndləri yerlə-yeksan edirdilər. Əlixanlıda, məsələn, belə hadisə baş vermişdi. Erməni dəstəsi onların yanına nümayəndə kimi gəlmiş icma başçısı Mirzəməmməd Dadaş oğlunu və Gülhüseyn Məhərrəm oğlunu öldürmüşdülər. Dəvəçidə də buna bənzər hadisə baş vermişdi. Dəvəçibazar və Qızılburun kəndlərinin sakinləri 15 nəfər ahıl qocanı duz-çörəklə ermənilərin yanına göndərmişdi. Ermənilər duz-çörəyi qəbul etməmiş və onu gətirənləri qətlə yetirmişdilər. Daşnak dəstəsi qeyzindən müsəlmanların dini hissələrini də təhqir edirdilər: Onlar məscidlərə od vurur, müqəddəs Qurani kəsinə-doğrayır və

yandırıldılar. Müəyyən olunmuşdur ki, Amazasp Quba qəzasında 122 müsəlman kəndini, o cümlədən Dəvəçi, Saadan, Çarxana, Dəryazerost, Zağlıcan, Əlixanlı, Elbulaq, Ərəb Əlməmməd, Ağasıbəyli, Kolanı, Ərəb Xamiyə, Tuqay, Nardaran, Siyəzən (bundan sonra 122 kənd sadalanır - B.N.) oda qalamışdı. Bu kəndlər dağıdılarkən 60 kişi, qadın və uşaq öldürülmüş və 53 kişi yaralanmışdı. Evlərin, tikililərin, ictimai binaların dağıdılması, daşınan əmlakın və mal-qaranın oğurlanması nəticəsində Amazaspın dəstəsi göstərilən kəndlərin sakinlərinə 58 milyon 121 min manatdan çox ziyan vurmuşdu. Adı çəkilən Gelovaninin ifadələrindən görünür ki, Amazaspın dəstəsi Qubaya, Şaumyanın arzusu ilə, digər komissarların xəbəri və razılığı olmadan, cəza məqsədilə göndərilmişdi. Dəstənin tərkibi o vaxtkı hərbi komissar Korqanov tərəfindən müəyyənləşdirilmişdi. Dəstə istisnasız olaraq "Daşnaksütyun" partiyasına mənsub olan ermənilərdən təşkil olunmuşdu və sayı 2 min nəfərə çatırdı. Komissar isə Venuns familiarı birisi təyin olunmuşdu. Bu, "cəza" dəstəsi adını almışdı və siyasi məqsədlər güdmürdü. Amazasp qubalılara müraciətlə etdiyi çıxışlarda da bu faktı etiraf etmişdi. O bildirmişdi: "Mən erməni xalqının qəhrəmaniyam və onun mənafeələrinin müdafiəçisiyəm. Mən buraya (Qubaya) cəza dəstəsi ilə göndərilmişəm ki, iki həftə bundan qabaq burada öldürülmüş ermənilərin intiqamını alım. Mən qayda-qanun yaratmaq və sovet hökuməti qurmaq üçün gəlməmişəm, qətlə yetirilmiş ermənilərin intiqamını almaq üçün gəlmişəm. Mənə dənizin (Xəzər) sahilindən Şah dağa kimi bütün müsəlmanları məhv etmək və evlərinizi yerlə-yeksan etmək əmri verilmişdir, Şirvanda (Şamaxıda) etdiyimiz kimi sizin və türklərin öldürdüyü erməni qardaşlarımıza görə. Lakin mən sizə aman verdim". Amazaspın "cəza dəstəsində" onun özündən, köməkçisi Nikolaydan və komissar Venunsdan başqa Quba şəhərinin sakinləri Arutyun Ayrapetov, dəllək Cavad Arutyunov, balıq sənayeçisi Avakovun oğlu Avakov, tacir Mirzə Əmircanovun qardaşı uşaqları - tələbələr Əmircanovlar, Mirzə Əmircanovun özü (sonra adlar sadalanır - B.N.) "cəza dəstəsinin" üzvləri kimi zorakılıqlarda iştirak etmişdilər.

Deyənlər, adı çəkilən zərərchəklərdən başqa Quba şəhərinin zərərchəkən sakinləri (sonra 100-ə yaxın zərərchəkənin familiyası və adı sadalanır - B.N.), habelə Quba şəhərinə baxış protokolu və zərərchəkən icmalar tərəfindən tərtib edilmiş aktla sübuta yetirilmişdir.

Deyənlərin əsasında Quba şəhərinin və Quba qəzasının 122 kəndini darmadağın etmiş Amazaspın ("cəza dəstəsi"nin) yuxarıda adları çəkilən iştirakçılarına: Amazaspa, onun köməkçisi Nikolaya, komissar Venunsa, Arutyun Ayrapetova, dəllək Cavada, Avakovlara, Əmircanovlara və başqalarına qarşı cinayət məəcəlləsinin 13, 129, 927, 1633, 1634, 1453-cü maddələrinə müvafiq olaraq törədilmiş cinayətlərdə müqəssir bilinməsi üzrə cinayət işi qaldırılmalıdır.

Komissarlardan Şaumyan və Korqanova qarşı, öldüklerine görə, cinayət işi qaldırmamalı.*

"Azərbaycan Kommunist Partiyası tarixinin öçerkləri" kitabında isə bu erməni vəhşiliklərini belə təsvir edirdilər: "Bakıdan gəlmiş sovet qoşunları dəstəsi aprelin 14-də Lənkəranı azad etdi. 17-18 apreldə Şamaxı şəhəri sovetləşdi, aprelin 21-də Salyanda Sovet hakimiyyəti elan olundu, 23 apreldə Sovet hakimiyyəti Qubada elan edildi".

Nəhayət, Bakıda bolşeviklər tərəfindən guya qayda-qanun yaradıldı, küçə və həyətlərdə qalaqlanmış minlərlə meyit yığışdırıldı, yanğınlar söndürüldü. Sakinlər özlərinə gəlməyə başlayanda gördülər ki, şəhərdə bolşevik sovetindən başqa heç bir real hakimiyyət yoxdur. Təbii ki, bolşevik mətbuatı baş verənləri qiymətləndirərək hər şeydə millətçiləri, həm də müsavətçiləri və daşnaksakanları eyni dərəcədə ittiham edirdi. Bu, hiyləgər manevr idi: günahın bir qismini mart hadisələrinin gedişində zəifləyən və əhali arasında nüfuzunu itirən "Daşnaksütyun"un üzərinə qoymaqla bolşeviklər dünənkı müttəfiqlərinə, indi isə hakimiyyət uğrunda yeganə rəqiblərinə zərbə endirirdilər. Erməni Milli Şurası idarəetmədən kənarlaşdırıldı, daşnakların silahlı birləşmələri qismən tərksilah olundu, qismən də Qırmızı Ordunun tərkibinə daxil edildi. Bakı Sovetinə müxalifətdə dayanan Bakı şəhər duması buraxıldı. Ermənipərəst "Baku" və menşevik orqanı "Naşe slovo" bağlandı. Bolşevik diktaturası dövrü başladı.

Bakıda mart qırğınları və cəza ekspedisiyalarının gedişində minlərlə dinc azərbaycanlı sakin məhv edildi. Bütün bunlar "Bakının özündə hakimiyyətin erməniləşdirilməsi"nin həyata keçirilməsi ilə məhdudlaşmırdı, "Müsavət"ı aradan götürməkdən əlavə, Azərbaycanın digər rayonlarının da bu cür, "erməniləşməsi"nə nail olmaq məqsədi güdüdü". Ən böyük alçaqlıq isə ondan ibarət idi ki, bu cəza əməliyyatları guya zəhmətkeşlərin, Sovet hakimiyyətinin və Bakı proletariatının mənafeyi naminə həyata keçirilirdi. Azərbaycan əhalisinin qırğınları bolşevik mətbuatında belə təqdim olunurdu. Şaumyan Moskvaya raport verirdi ki, proletariatla bəy-xan ünsürləri arasında "vətəndaş müharibəsi" baş verir.

Bakı Xalq Komissarları Sovetinin bəyannaməsində deyilirdi: "Qırmızı qvardiyadan və Qırmızı ordudan olan yoldaşlarımızın qabaqcıl dəstələri Petrovskda, Şamaxıda döyüşürlər, Lənkəranda, Dərbənddə, Qubada, Salyanda və s.-də Sovet hakimiyyəti qururlar". Lalayevin, Amazaspın və digər daşnak qatillərinin "qabaqcıl dəstələri"nin nə törətdikləri barədə yuxarıda danışılmışdır.

---

* Məruzə 1918-ci ilin oktyabrında, yəni 26 Bakı komissarlarının güllələnməsindən sonra tərtib olunmuşdu.

Mart hadisələrinin baş təşkilatçısı və ilhamçısı S.Şaumyan Rusiya Xalq Komissarları Sovetində baş verən hadisələr barədə aşağıdakı şəkildə məruzə etmişdi: "Zaqafqaziya Sovet hakimiyyəti uğrunda fəal silahlı mübarizə dövrünə qədəm qoymuşdur. Üç gün ərzində - 30, 31 mart və 1 aprelə Bakı şəhərində amansız döyüşlər baş verdi. Bir tərəfdən Sovet Qırmızı qvardiyası, bu yaxınlarda yaratdığımız Qırmızı Beynəlmiləl ordu, tez bir zamanda yenidən təşkil etdiyimiz, Qırmızı donanma erməni milli dəstələri vuruşurlar, digər tərəfdə cəmi bir neçə rus zabitanın olduğu müsəlman "vəhşi diviziyası", "Müsavat" partiyasının rəhbərlik etdiyi silahlı müsəlman dəstələri döyüşürlər... Bizdən ötrü döyüşlərin nəticələri parlaq olmuşdu. Düşmən tamamilə dağıdılmışdır. Diktə etdiyimiz şərtləri qeydsiz şərtsiz imzalamışlar".

Şaumyanın tələsik özündənrazı tonu Moskvadakı ağalarına verdiyi məlumatın özü hər şeyi açıb göstərir. Lakin başlıcası ondan ibarətdir ki, baş vermiş hadisələrin mahiyyəti bilərəkdən təhrif edilmiş, eybəcər şəkllə salınmışdı. "Bakıda mart qırğını sinfi əlamətə görə deyil, milli əlamətə görə həyata keçirilmişdi. O, "Azərbaycan xalqının məqsədyönlü məhvi"ni həyata keçirirdi. "Daşnaksütyun" partiyası bolşevik şüurları arxasında gizlənərək bu ərazilərdə ermənilərin süni surətdə yerləşdirilməsi üçün köklü əhalinin qırılması siyasətini həyata keçirirdi". Erməni millətçilərinə gəldikdə isə, onlar izləri itirməyə çalışır, baş verən faciələrdə "Müsavat" partiyasını günahlandırirdilər. Arxiyepiskop Baqratın Bakıdakı erməni missiyasına göndərdiyi rəsmi məktubda deyilirdi ki, azərbaycanlılar türklərin, deməli, həm də almanların tərəfdarları olduqlarından, buna görə rüslərə və ermənilərə də düşməndirlər. Türkiyə Rusiya ilə vuruşur, müsəlmanlar isə Rusiyaya "daxildən hücum edirlər". Mart günlərində müsəlmanların kütləvi qırğına gəldikdə isə, burada arxiyepiskop sadə yol seçərək bildirirdi ki, ermənilər heç kəsi öldürməmiş və talamamışlar, əksinə, guya "ermənilər 20 min müsəlmanı xilas etmişlər". Bu versiya ermənilərin xarici ölkələrdəki vəfadarlarına İngiltərənin, Fransanın, ABŞ-ın ictimai fikrinə təkidlə təlqin edilirdi.

Belə ki, Bakıdakı Amerika nümayəndəliyinin başçısına ünvanlanmış məktubda deyilirdi: "Mart ayında, məlum olduğu kimi, Bakıda bolşevik hakimiyyəti və Müsəlman Milli Şurası arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə baş verdi.

Ermənilər milli kollektiv kimi bu hakimiyyətə heç bir iddia edə bilməzdilər. Çünki onlar Bakı quberniyasında cüzi azlıq təşkil edirlər".

Daha sonra bu məktubda iddia olunurdu ki, guya ermənilər yalnız "öz fiziki mövcudluqlarını, əmlaklarını yerli müsəlmanların fanatikleşmiş alman-türk casuslarından qorumuşlar". Azərbaycanlılara qarşı bir sıra böhtançı ittihamlar irəli sürən erməni ruhanisi yazır: "Qafqaz cəbhəsində Türkiyə qoşunları fəaliyyət

göstərən zaman, Türkiyə casusları və "Müsavət" partiyası arxa cəbhədə işləyirdilər. Burada onlar Türkiyənin müdaxiləsi üçün əlverişli şərait yaratmışdılar".

Məktubda göstərilirdi ki, guya "müsəlman quldur dəstələri" dəmiryolu əlaqəsini iflic vəziyyətə salmış və "nəhayət, Yelizavetpol və Bakı quberniyasının əksər hissəsində hakimiyyəti faktiki olaraq ələ alandan sonra ölkənin başlıca və əhəmiyyətli müdafiə mərkəzini - Bakı şəhərini tutmaq qərarına gəlmişdilər".

Sonra açıq-aşkar faktların əleyhinə gedən arxiyepiskop Baqrat təsdiq edirdi ki, "erməni əsgərləri rus-alman və İran cəbhələrindən evlərinə, bir hissəsi də Qafqaz cəbhəsinə qayıdarkən Bakıda ləngiyib-toplanmış, ac-yalavac, evsiz-eşiksiz qaldıqlarından hiddətlərini "Müsavət" partiyası əleyhinə və müsəlman "vəhşi diviziya"sına qarşı çevirmiş, əsgərlərin bir hissəsi isə baş verən qanlı mübarizədə bolşeviklərə qoşulmuşdu. Bakı ermənilərinin, onları müsəlman-bolşevik vətəndaş müharibəsinə müdaxilə etməkdən saxlamaq cəhdləri puça çıxdı".

Daşnakların interpretasiyasında mart hadisələrinin mahiyyəti tanınmaz dərəcədə təhrif olunmuşdu. Onların təqdimatlarında bu, "müsəlman-bolşevik qırğını" idi (yəni biz ermənilərə bunun dəxli yoxdur), bolşeviklərin təsvirində isə burjua millətçiləri ("Müsavət" ilk növbədə və "Daşnaksütyun") ittiham olunurdular. Bu nöqtəyi-nəzər Sovet hakimiyyəti illərində nəşr olunmuş bütün ensiklopediyalarda, dərsliklərdə və monoqrafiyalarda 70 il ərzində təkrar olunurdu.

Arxiyepiskop Baqratin sözügedən məktubunda qanlı qırğının miqyası dəfələrlə kiçildilmişdi. "İkigünlük döyüşlərdə, Sovetin məlumatına görə, 300-ə yaxın rus və erməni və 700-ə yaxın müsəlman həlak olmuşdu. Digər mənbələrin çox şişirdilmiş hesab edilən məlumatlarına görə 1200 rus və erməni və 2 minə yaxın müsəlman həlak olmuşdu. Həqiqətdə bu toqquşmalar eybəcər talan formasını almışdı. Həm də şəhərin bir sıra yerlərində yanğınlar baş verdi. Nəticədə bir neçə erməni evi, müsəlman qəragahının yerləşdiyi "İsmailiyyə" və bazarın bir hissəsi məhv edildi. Qanlı mart toqquşmaları yalnız iki gün davam etdi və silahlı müsəlmanlarla silahlı bolşevik qoşun hissələri arasında vətəndaş müharibəsi xarakteri daşıyırdı". Biz bu məktubdan geniş hissəni ona görə nümunə gətirdik ki, erməni millətçilərinin mart hadisələrindən sonra faciənin miqyasını azaltmağa, özlərinə bəraət qazandırmağa və öz siyasi düşmənlərini - ilk növbədə "Müsavət" partiyasını, sonra da bolşevikləri ləkələməyə can atdıqlarını əyani surətdə göstərək. Axı, bolşeviklər qələbə çaldıqdan sonra "Daşnaksütyun"un silahlı qüvvələrini şəhərdən uzaqlaşdırdılar və erməni Milli Şurasının fəaliyyətini qadağan etdilər. Daşnaklar bolşeviklərə lənətlər yağdırdılar, bolşeviklər isə öz növbələrində daşnakları "burjua millətçiləri" adlandırır, onları hər şeydə ittiham edirdilər. Lakin 1918-ci ilin mart hadisələrindən sonra bolşeviklərin və daşnakların yollarının ayrıldığını güman etmək səhv olardı. Onların strateji mənafeləri (hələlik!) ümumi idi: Azərbaycanda milli hərəkatı yatırmaq, "Müsavət" partiyasını məhv etmək.

Lakin indi "Daşnaksütyun"un rəhbərliyi Bakıda öz nüfuzunu, əvvəllər olduğu kimi, birbaşa deyil, dolayısı ilə, bolşevik partiya və dövlət aparatında artıb çoxalan yüksək vəzifəli erməni bolşevikləri vasitəsilə möhkəmləndirdi. Buna əmin olmaq üçün Bakı Sovetinin 25 aprel 1918-ci il tarixli iclasında yaradılmış Bakı Xalq Komissarları Sovetinin tərkibini göstərmək kifayətdir.*

Bakı quberniyası Xalq Komissarları Sovetinin sədri S.G.Şaumyan təsdiq olunmuşdu. O, həm də xarici işlər üzrə xalq komissarı idi; daxili işlər xalq komissarı P.A.Caparidze, hərbi və dəniz işləri xalq komissarı Q.N.Korqanov idi; o, həm də hərbi-inqilabi komitənin sədri idi; xalq təsərrüfatı işləri üzrə xalq komissarı İ.T.Fioletov; şəhər təsərrüfatı komissarı N.N.Nərimanov idi; xalq maarifi komissarı N.N.Kolesnikova; ədliyyə xalq komissarı A.B.Karinyan, əkinçilik xalq komissarı M.S.Vəzirov, nəqliyyat, poçt və teleqraf xalq komissarı İ.Suxarseva, maliyyə xalq komissarı Kireyev, əmək xalq komissarı Y.D.Zevin, yollar komissarı Markaryan, FK-nın sədri Ter-Qabrielyan, dövlət nəzarəti rəisi Boqdanov, təchizat komissarı Sıbulski təyin olunmuşdu. Komissarlardan yalnız üç nəfəri (Vəzirov, Kireyev*, Sıbulski) sol eser olmuşdur, qalanları bolşeviklər idi.

Beləliklə, Bakı XKS-nin üzvlərinin siyahısına ötəri nəzər saldıqda belə, hakimiyyətə erməni-bolşevik diktaturasının gəldiyi aydın olur. Həqiqətən, 12 vəzifənin yarısını ermənilər tuturdu. Həm də bütün əsas məsələlər onların nəzarətində idi (sədrlik, xarici işlər, ordu və donanma, hərbi-inqilabi komitə, dəmiryolu və dəniz nəqliyyatı, FK, dövlət nəzarəti).

Azərbaycanlılara cəmi iki vəzifə verilmişdi.* Özü də elə bir əhəmiyyəti olmayan (şəhər təsərrüfatı, əkinçilik). Azərbaycan sakinlərinin böyük əksəriyyətini təşkil edən köklü əhalinin hüquqlarının belə həyasızlıqla pozulması, əlbəttə, yalnız bolşeviklərin amansız dikturası şəraitində mümkün ola bilərdi. Heç bir demokratiyadan, heç bir xalq nümayəndəliyindən söhbət belə gedə bilməzdi. Bakı Kommunası bolşevik dikturası aparatını təmsil edirdi, o, bolşeviklərlə daşnakların birgə qanlı, zorakı çevrilişindən sonra hakimiyyətə gəlmişdi. Mart hadisələrini məhz belə qiymətləndirmək lazımdır. Şaumyan başda olmaqla bolşevik sayılan erməni komissarları millətçiliyi damğalayan çıxışlar etsələr də, onlar mahiyyətcə erməni millətçiləri olaraq qalırdılar və əllərindən gələni edirdilər ki, erməni millətçilərinin əsas vəzifəsini - Azərbaycan torpaqları hesabına dövlət yaratmaq vəzifəsini yüngülləşdirsinlər.

---

* Əlamətdardır ki, bütün namizədlər əvvəlcə bolşeviklər partiyasının Bakı Komitəsinin iclasında irəli sürülür və təsdiq olunurdu. Yeni gələcək nomenklatura sisteminin prinsipləri hələ o vaxt qoyulmuşdu.

* Kireyev tezliklə öz idarəsindən külli miqdarda vəsait oğurladı, lakin tutuldu və FK-nın hökmü ilə güllələndi.

* Sonralar M.Əzizbəyov Bakı quberniya komissarı təyin olundu.

Moskva bolşeviklərinin əlində oyuncaq olan yenidən yaradılmış Xalq Komissarları Soveti dərhal bildirir ki, Ümumrusiya Sovetlər qurultayının bütün qərarlarını özü üçün məcburi hesab edir və "MİK və Komissarların Ali Soveti ilə tam razılıq" əsasında fəaliyyət göstərəcəkdir". Moskvanın birbaşa göstərişi ilə Bakı XKS tərəfindən neft sənayesinin milliləşdirilməsi həyata keçirildi və Bakı nefti tələb olunan miqdarda Rusiyaya göndərilməyə başladı. 22 may 1918-ci ildə Rusiya dövlət xəzinəsi Leninin göstərişi ilə neftin çıxarılması və nəqli üçün xərclərin ödənilməsindən ötrü yüz milyon rubl vəsait ayırdı.

"Qırmızı Ordu hissələrinin təşkili və qiyam zamanı zərər çəkən kasıblara kömək göstərilməsi üçün" Bakı sənayeçilərindən 50 milyon rubl vergi alındı. Neft sənayeçiləri və bank sahibləri etiraz edəndə, İnkilabı Müdafiə Komitəsi Neft Sənayeçiləri Qurultayı Şurasının bütün rəhbərliyini həbs etdi və bundan sonra tələb olunan məbləğ ödənilmədi.

Beləliklə, müəyyən məqamda bolşeviklər Bakının və onun neft sərvətlərinin yeganə sahibi oldular. Təbii ki, onların iştahası bununla məhdudlaşmırdı. Bakı Soveti rəsmi şəkildə bildirdi ki, bütün Cənubi Qafqazda Sovet hakimiyyətinin qurulması üçün mübarizə aparacaqdır.

Bakı Soveti Fətəli xan Xoyskinin rəhbərlik etdiyi Bakı dumasını buraxdı, habelə Zaqafqaziya seyminin əksinqilabi qurum olması barədə qətnamə qəbul etdi və "Gürcüstanın və Ermənistanın fəhlələrini və Azərbaycanın kəndlilərini bəylərin, gürcü zadəganları və menşeviklərinin hakimiyyətini devirməyə və Bakı fəhlələri, bütün Rusiya proletariati və kəndliləri ilə ittifaqda Zaqafqaziyada Sovet hakimiyyəti qurmağa" çağırırdı.

Əlbəttə ki, bolşevik Bakı Sovetinin bütün hərəkətləri Kremlin qızgın dəstəyi ilə qarşılanırdı. Belə ki, Bakı partiya konfransında çıxış edən və V.İ.Leninlə görüşündən söz açan Sovetin üzvlərindən biri S.Ter-Qabrielyan deyir ki, o (Lenin - B.N.), Bakı Sovetinin siyasətindən vəcdə gəldiyini ifadə etmiş və "...Bakı proletariyatını maddi və mənəvi cəhətdən daim dəstəkləməyə hazır olduğunu" bildirmişdir".

V.İ.Lenin Bakı Soveti ordusunun zəruri silah və sursatla təmin olunması barədə hərbi komissara və İnkilabı Müdafiə Şurasına şəxsən göstəriş verdi. Bakıya göndərmək üçün tezliklə 5 min tüfəng, 2 milyon patron, 35 pulemyot ayrıldı.

Xəzər hərbi donanmasının rəhbərliyini möhkəmləndirməkdən ötrü Bakıya fəvqəladə komissar V.Poluxinin başçılığı ilə Baltik donanmasının 200 hərbi dənizçisi göndərildi. Moskvadan Bakıya həmçinin 4-cü Moskva qanadlı inkilabi dəstə də gətirildi. Bütün bunlar bolşevik diktaturasına 1918-ci ilin sentyabrına kimi hakimiyyətdə qalmağa kömək etdi.

Bununla yanaşı, hələ ki, Bakıda bu faciəli hadisələr baş verirdi, Zaqafqaziya seyminin nümayəndə heyəti Türkiyə ilə məqbul şərtlər əsasında sülh müqaviləsi

bağlamağa can atırdı. Yuxarıda göstəriləyi kimi, Cənubi Qafqaz xalqlarının hamısını zərbə altında qoyan Brest sülhünün bolşeviklər tərəfindən imzalanması bu vəzifəni xeyli çətinləşdirdi. Sülhün şərtləri məlum olanda, Zaqafqaziya Komissarlığı dərhal etiraz bəyanatı verdi. Həmin sənəd Petroqrada, Berlinə, Konstantinopola, Vyanaya, Kiyevə, Vaşinqtona, Londona, Parisə göndərildi. Etiraz bəyanatında deyilirdi ki, Cənubi Qafqaza aid olan, lakin onun xəbəri və razılığı olmadan imzalanan müqavilə "öhdəlik kimi qəbul olunmayacaqdır".

Türkiyə ilə sülh bağlanmasını mürəkkəbləşdirən digər amil daşnakların ciddi müqavimət göstərməsi olmuşdur. Ov.Kaçaznuni yazırdı: "Daşnak fraksiyası seymin tələblərinə xüsusi bənd (dörd əsas bəndlərdən biri) daxil etdirə bildi. O bəndə əsasən Osmanlı dövləti hüduqlarında Türkiyə ermənilərinin öz müqəddəratlarını təyin etmələri tanınırdı".

Daha sonra daşnak lideri etiraz edirdi: "...Seymin öz tələblərində ciddi təkid etmək niyyəti yox idi. Gürcülər özlərinə əlavə qayğılar yaratmaq əhvali-ruhiyyəsinə deyildilər, azərbaycanlılara isə Türkiyənin dövlət mənafeyi ermənilərin tələbindən daha yaxın idi... Ədalət naminə demək lazımdır ki, əgər o vaxtkı müttəfiqlərimiz (gürcülər və azərbaycanlılar) tam səmimiyyətlə və ciddiliklə ermənilərin tələblərini müdafiə etmiş olsaydılar belə, heç bir müvəffəqiyyətə nail ola bilməzdilər..."

Trabzon sülh konfransı mayın 14-də açıldı. Lakin hələ buna qədər Türkiyə ali baş komandanı Vehib paşa Zaqafqaziya seyminin nümayəndələrindən Brest sülhü əsasında Türkiyəyə keçən ərazilərin boşaldılmasını xahiş etdi və bunu ermənilər tərəfindən törədilən arasıkəsilməyən vəhşiliklərlə və onların Türkiyə əhalisini qırmaları ilə izah etdi. O bildirdi ki, əks halda, Türkiyə qoşunları irəliləməyə məcbur olacaqdır.

Türkiyə tərəfi habelə təkid edirdi ki, Zaqafqaziya seyminin nümayəndələri kimi təmsil etdiklərini də müəyyənləşdirsinlər. Əgər Rusiyanın bir hissəsinin adından danışırlarsa, təbii ki, Brest-Litovsk sülh müqaviləsi ilə razılaşmalıdırlar. Yox, əgər Zaqafqaziya özünü Rusiyadan müstəqil hesab edirsə, onda bu müstəqillik nə vaxt və harada rəsmən bəyan olunmuşdur? Türkiyənin məntiqlə əsaslandırılmış tələblərinə Seym "Zaqafqaziya, demək olar ki, müstəqil dövlətdir" (guya beynəlxalq hüquqa belə bir anlayış var!) cavabından başqa yaxşı bir şey tapa bilmədi". Eyni zamanda Seym Türkiyə ilə müharibə vəziyyətində olan Antanta ölkələrinin köməyinə belə bağlamaq istəyirdi, lakin onlar Avropa teatrında hərbi problemlər içində elə itib-batmışdılar ki, Cənubi Qafqaza hər hansı köməkdən söhbət belə gedə bilməzdi. Belə ki, Tiflisdəki Amerika konsulu Smit dövlət katibi Lansinqə göndərdiyi sorğusuna cavabda deyilirdi: "ABŞ Qafqaz cəbhəsində fəal hərbi əməliyyatları dəstəkləmək iqtidarında deyildir". Digər müttəfiq dövlətlər də belə mövqe tutmuşdular.

Bu zaman yeni "erməni manevri" işə düşdü. Erməni Milli Şurası Almaniyaya reyxstaqının prezidentinə nota göndərdi. Həmin sənəddə deyilirdi: "Ermənistanın gələcək taleyi üçün bütün məsuliyyət Almaniyanın üzərinə düşür və Türkiyə əsgərlərinin adı eksseslərinə son qoymağa onun gücü çatar". Görünür, daşnaklar uydurma "türk vəhşiliklərini" nəzərdə tuturdular. Çünki Türkiyə ordusu hücumla keçən kimi ermənilər bununla bağlı mifi dərhal dövrüyyəyə buraxmışdılar. Ermənilərin (sonra da gürcülərin) almanlara müraciəti Cənubi Qafqaza müdaxilə üçün yaxşı bəhanə oldu və almanlar da bundan yaxşı istifadə etdilər. Bütövlükdə isə məhz erməni nümayəndələri Q.Xatizyan və R.İ.Kaçznuni danışıqları ləngidir və pozurdular. Onlar bu yaxınlara kimi öz torpaqları hesab etdikləri Rusiya tərəfindən tutulan ərazilərin Türkiyəyə qaytarılması fikri ilə heç cür barışa bilmirdilər. Bu barədə sonralar Ov. Kaçznuni yazırdı: "...ermənilərə Qars lazım idi. Qarsı almaq üçün biz Acariyada (yəni Gürcüstanın hesabına - B.N.) böyük güzəştlərə getməyə hazır idik".

Bundan əlavə, mart hadisələrindən və Bakıda bolşeviklərin hakimiyyəti ələ almasından sonra müsəlman sosialist blokunun üzvləri, "Müsəvat"ın lideri M.Ə.Rəsulzadə Seymdən bolşeviklərə qarşı müvafiq tədbirlər görməsini tələb etdilər, əks halda Seymi boykot edəcəkləri ilə hədələdilər. Azərbaycandan olan nümayəndəliyin üzvləri M.H.Hacınski, İ.Heydərov, M.Y.Mehdiyev, Şeyxülislamov da bu mövqedə dayanmışdılar.

Burada daha bir "erməni manevri" edildi. "Daşnaksütyun"un Seymdəki fraksiyasının üzvləri güzəştlər barədə Zaqafqaziya Mərkəzi Müsəlman Şurasına müraciət etdilər.

Seymin üzvü F.Xoyski bununla əlaqədar Seymdəki bütün müsəlman fraksiyalarının və Zaqafqaziya Mərkəzi Şurası üzvlərinin 6 may 1918-ci il tarixli birgə yığıncağında aşağıdakı bəyanatla çıxış etdi: "Daşnaksütyun" partiyasının Seymdəki fraksiyasının məsul nümayəndələri ərz edirlər ki, məlum şərtlərlə Bakı hadisələrinin aradan qaldırılmasını öz üzərlərinə götürürlər. Onun mahiyyəti bundan ibarətdir ki, Bakıda gələcək hakimiyyət sırf müsəlman hakimiyyəti deyil, beynəlmilətçi hakimiyyət olacaqdır və erməni hissələri Bakıda qalacaqlar".

Ermənilərin belə gözlənilməz mövqeyi ondan irəli gəlirdi ki, onlar Bakıda Sovet hakimiyyətinin gücsüz, müvəqqəti olduğunu başa düşürdülər. O zaman bolşevik Rusiyası vətəndaş müharibəsi girdabına düşmüşdü və Bakı Kommunasına kömək edə bilmirdi. Cənubi Qafqaz cəbhəsi dağılırdı. Türkiyə qoşunları irəliləyirdilər. Gürcüstan və Azərbaycan danışıqlarda erməni mənafeələrini müdafiə etmək fikrində deyildilər. Xarici dövlətlərin başı Avropada həlledici mərhələyə qədəm qoymuş müharibəyə qarışmışdı. Onlar Cənubi Qafqazdakı vəziyyətə hələlik real təsir göstərə bilmirdilər. Belə şəraitdə ermənilər dünənə qədər bir nömrəli düşmənlərinin - "Müsəvat"ın köməyinə arxalanmaq istəyir, eyni zamanda, həmişə

olduğu kimi, öz şərtlərini irəli sürüdülər ki, Bakıda hakimiyyət beynəlmiləlçi olsun və erməni hissələri orada qalsın (yəni ermənilər vəziyyətə faktiki nəzarət edə bilsinlər).

Lakin bu dəfə daşnakların manevri heç kəsi aldada bilmədi. Müsəlman Şurasının üzvləri yekdil idi. Fətəli xan Xoyski erməni təklifini həyasız təklif kimi səciyyələndirdi; Nəsim bəy Yusifbəyli bildirdi ki, ermənilərin təşəbbüsü "həqiqi dinc yanaşı yaşama arzusu ilə deyil, Türkiyə ordusunun yaxınlaşması ilə izah olunur... Türklərin gəlməsindən qorxaraq onlar bu şahmat gedişini edir... Daşnaksakanların təklifi rədd edilməlidir". Xəlil bəy Xasməmmədov bildirdi ki, Bakıda və bütün Cənub-Şərqi Qafqazda hakimiyyət müsəlmanlara məxsus olmalıdır. Və əgər biz bu hakimiyyəti müvəqqəti olaraq itirmişiksə, bu, onu bütövlükdə və birdəfəlik geri qaytarmaq üçün edilmişdir; daşnaksakanların təklif etdiyi şərtlər onların qarşısında biabırçı təslimçilik kimi məqbul deyildir".

Ermənilərin qarşısında aşağıdakı şərtləri qoymaq qərara alındı: 1) Bakıda hakimiyyəti müsəlmanlara verməli; 2) hakimiyyəti əldə saxlamaqdan ötrü oraya müsəlman hərbi hissələrini yeritməli; 3) tərksilal olunmuş erməni hərbi hissələrini şəhərdən çıxarmalı.

Cənubi Qafqaz xalqlarının mənafeləri arasında mövcud olan prinsiplial ziddiyyətlər, daşnakların riyakar taktikası, özünün qabiliyyətsizliyini göstərən Zaqafqaziya seyminin möhkəm olmaması və vəziyyətinin qeyri-müəyyənliyi - bütün bunlar Türkiyə ilə danışıqların normal gedişinə mane olurdu. Belə ki, nümayəndəliyə başçılıq edən Çxenkeli danışıqların Brest-Litovsk müqaviləsi əsasında aparılması ilə razılaşdı, 10 aprel 1918-ci ildə bu barədə Türkiyə nümayəndəliyinə məlumat verdi.

Seymdə oturan erməni daşnak millətçiləri dərhal bildirdilər ki, "gürcülər erməni xalqına xəyanət etmişlər", hərçənd ki, danışıqlarda daşnakları təmsil edən A.İ.Xatizyan və R.İ.Kaçaznuni vəziyyətin gərginliyini başa düşdüklərindən "Brest-Litovsk müqaviləsinin qəbul olunmasını ən az ziyan" hesab edirdilər. Aleksandropolda keçirilən erməni milli məclisi Brest sülhünü rədd etmək və müharibəni davam etdirmək barədə qərar qəbul etdi. Ov. Kaçaznuni yazırdı: "Lakin bu qərarı həyata keçirmək lazım gəlmədi, çünki biz vəziyyətə və hətta öz taleyimizə də sahiblik etmirdik".

Bununla belə ermənilər müttəfiqlərdən hər hansı birini, hətta etibarsızını da öz tərəflərinə cəlb etməkdən ötrü böyük cəhdlər göstərirdilər. Aşağıda "Qafqaz demokratiyasına doğru" adlanan maraqlı sənəddən bir parçanı nəzərinizə çatdırırıq. Trabzon danışıqlarının keçirildiyi dövrə aid olan bu vərəqə rus və erməni dillərində çap olunmuş və "Erməni Milli Şurasının Bakı şöbəsi" tərəfindən imzalanmışdı. Ağrımayan başa dəsmal bağlayan anonim müəlliflər yazırdılar; "...İmperialist Türkiyəsinin dağıdıcı hökmdarları Qafqaz xalqları ilə ədalətli demokratik sülh

bağlanması barədə ciddi düşünmələr. Onlar sülh danışıqları ilə hiyləgərcəsinə bizim sayıqlığımızı yatırtmaq, müqavimət gücümüzü iflic halına salmaq istəyirlər ki, ölkəmizi daha asanlıqla ələ keçirsinlər. Amansız və qaniçən düşmən evlərimizin astanasındadır... O, bizi Çingizxanların və Teymurlənglərin dövrünə qaytarmaqla hədələyir.

Biz əminik ki, Gənc Türklər Partiyasının rəhbərlik etdiyi Türkiyə nəinki erməni, gürcü və Rusiya demokratiyasının, habelə müsəlman demokratiyasının da ən qatı düşmənidir.

Bax, buna görə də cəbhənin müdafiəsi yalnız erməni, gürcü və rus demokratiyasının deyil, bütün Qafqaz demokratiyasının işidir.

Ermənilərin çağırışları və deməliq ah-nalələri öz təsirini göstərdi. Tiflisdə Seymin erməni və gürcü deputatları aprelin 14-də Brest-Litovsk müqaviləsi əsasında Türkiyə sülh təkliflərini rədd etdilər. Azərbaycan nümayəndələri öz fikirlərində qaldılar və müsəlman fraksiyasının nümayəndəsi Hacinski sülh danışıqlarını davam etdirdi. "Müsəvat"ın nümayəndəsi Rüstəmbəyov Seymin iclasında bildirdi ki, azərbaycanlılar öz din qardaşları ilə vuruşmayacaqlar. Lakin səbəb yalnız bunda deyildi: mart hadisələrindən sonra azərbaycanlılar, təbii ki, "erməni işi" uğrunda vuruşmayacaqdılar.

Erməni və gürcü nümayəndələrinin təzyiqi altında Seym aprelin 14-də Türkiyəyə müharibə elan etdi. Cənubi Qafqaz xalqlarına müraciətdə deyilirdi: "...Biz iki yoldan birini ya - biabırçı sülhü və köləliyi, ya da müharibə yolunu seçməli idik... Biz tərəddüdsüz seçim etdik. Biz biabırçı sülhü imzalamadıq". Eyni zamanda Seym "Zaqafqaziya sosial demokratiyasının Rusiya demokratiyasına müraciəti"ni qəbul etdi: "Zaqafqaziyanı böyük təhlükə gözləyir. Bu anda siz, böyük inqilab üzrə mübarizə qardaşlarımız köməyə gəlməlisiniz. Rusiyanın fəhlələri, kəndliləri və əsgərləri, bizim çağırışımıza səs verin və biz birlikdə Böyük Rusiya inqilabının və azadlığımızın qırmızı bayrağını düşməndən müdafiə edək!"

Lakin bolşeviklər Rusiyada daha ciddi işlərlə məşğul idilər: onlar nəyin bahasına olursa-olsun artmaqda olan dağıntılar, aclıq, nəinki əksinqilabi qüvvələrin, habelə əhalinin daha geniş kütlələrinin artan müqaviməti fonunda öz hakimiyyətlərini möhkəmləndirməyə can atırdılar. Seymin çağırışına cavab verilmədi. Bu arada Türkiyə qoşunları Batumu tutdular, özü də Acarıstanın yerli əhalisinin fəal dəstəyi ilə.

Aprelin 22 - 24-də Zaqafqaziya seymi uzun və çoxşün müzakirələrdən sonra Zaqafqaziyanın müstəqilliyini elan etdi. Burada daşnak nümayəndəsi Kaçaznuninin bəyanatı mühüm amil rolunu oynadı. "Daşnaksütyun" partiyası bu dövrdə artıq əmin oldu ki, bolşevik Rusiyasının köməyinə bel bağlamağa dəyməz və Zaqafqaziyanın müstəqilliyi uğrunda ardıcıl çıxış edən ... "Müsəvat" ilə birləşməyi qərara aldı. M.Ə.Rəsulzadə öz çıxışında göstərirdi ki, "inqilabdan Rusiya

xalqlarına azadlıq gətirəcəyini gözləyirdilər. Lakin bunun əvəzinə o, despotların zamanında olduğundan daha böyük zülmər gətirdi". O, "şimal imperializmi" təhlükəsinin gündəlikdə qalması barədə xəbərdarlıq etdi.

Nəticədə Zaqafqaziyanın Müstəqil Federativ Demokratik Respublika elan olunması və Zaqafqaziya hökuməti yaradılması barədə qərar qəbul olundu. Hökumətdə yerlər milli əlamət üzrə bölüşdürülmüşdü (gürcü, erməni və azərbaycanlıların nümayəndələrinə hərəyə dörd vəzifə verilmişdi). Çxenkeli baş nazir kimi qalmışdı. Zaqafqaziya hökumətinə Azərbaycandan F.Xoyski, M.N.Hacımski, İ.Heydərov daxil oldular. Baş nazir Çxenkelinin bəyanatında xüsusi olaraq göstərilirdi: "Bakı hələ müstəqil Zaqafqaziyanın bir hissəsi deyildir", yəni 1918-ci ilin mart-aprelində bolşeviklərin hakimiyyəti ələ alması qeyri-qanuni hesab olunmuşdu.

Ermənilər Seymə Rusiyadan ayrılmağa həvəsiz səs verdilər. Hələ dünənə qədər onlar Rusiyaya böyük ümidlər bəsləyirdilər - lap elə bolşeviklər hakimiyyətdə olsunlar, tək Rusiyanın qanadı altında erməni dövlətini yarada bilsinlər. Ov.Kaçaznuni yazırdı: "Ayrılmağa getmək bizdən ötrü çətin idi. Əgər əleyh çıxsaydıq, Zaqafqaziya Federasiyası dağılardı. Gürcülər və tatarlar (azərbaycanlılar - B.N.) türklərlə barışardılar və biz Türkiyə ordusu qarşısında tənha qalardıq. Onda Rusiya (nə bolşevik Rusiyası, nə də bolşeviklər əleyhinə olan Rusiya), istəsəydi belə, bizə köməyə gələ bilməzdi... Odur ki, biz qonşularımızın ardınca getməli olduq".

Sabiq daşnak lideri burada fikrini tamamilə açıq bildirir: o dövrdə erməni millətçiləri üçün bolşeviklərə və yaxud onların düşmənlərinə qoşulmağın fərqi yox idi. Onlara hücum edən Türkiyə qoşunlarından qorunmaq üçün süngülərdən sipər lazım idi. Tərədilən vəhşiliklərə görə cavab verməyin lazım gələcəyi barədə fikir, heyvani qorxu onları tələm-tələsik müttəfiq axtarmağa, hətta iblisin özü ilə əməkdaşlıq etməyə vadar edirdi.

Yeni Demokratik Federativ Zaqafqaziya Respublikası az ömür yaşadı - cəmi bir ay. Onun daxilində mərkəzdənqaçan qüvvələr çox idi. Cənubi Qafqaz xalqlarının mənafe və istəkləri bu mərhələdə son dərəcə fərqli idi. Üstəlik Türkiyə qoşunlarının davam edən hücumu, artmaqda olan xarici müdaxilə federasiyanın müstəqil dövlətlərə parçalanmasına şərait yaradırdı.

Türkiyə ilə sülh müqaviləsi bağlamaq məsələsi də həll olunmamış qaldı. Hərçənd Çxenkeli Vehib paşaya teleqrafla bildirdi ki, yaradılan müstəqil Zaqafqaziya Respublikası Brest-Litovsk sülh müqaviləsi şərtlərini qəbul edir və hərbi əməliyyatları dayandırmağı xahiş edir. Lakin artıq gec idi. Doğrudur, 28 aprel 1918-ci ildə Türkiyə hökuməti Zaqafqaziyanı müstəqil dövlət kimi tanıdı, lakin Zaqafqaziyanın müdafiəsində mühüm məntəqə, güclü qala olan Qarsın boşaldılmasını tələb etdi. 1888-ci ildə Qars Rusiyaya birləşdirildikdən sonra burada

məskunlaşan ermənilər və Qarsdakı erməni dəstələri hər vəchlə bu sazişin pozulmasına can atırdılar.

Üstəlik, Qarsdan geri çəkilmə ermənilərə özbaşınalılar, vəhşiliklər və dinc müsəlman əhalisinə qarşı zorakılıq üçün bəhanə oldu. A.X.Kantemir aprelin 15-də Qars vilayətindən xəbər verirdi: "Türk qoşunlarının təzyiqi altında geri çəkilən erməni hissələri və silahlı qaçqınlar yolboyu müsəlman kəndlərini yerlə-yeksan edir, yandırır, qılıncdan keçirir, vəhşi özbaşınalığın təsvirolunmaz dəhşətlərini nümayiş etdirirdilər. Qadınları çıpaq soyundurur, qənimət kimi süngülərə sancılmış südəmə uşaqlarla "qalib erməni qoşunlarının" keçəcəyi yolların hər iki tərəfində sıraya düzürdülər. Aqlını itirən qadınların ürəkparçalayan fəryadları və köməksiz qocaların ah-nalələri ilə dolu bu cəhənnəmi görmək və dözmək üçün qeyri-adi əsəblərə malik olmaq lazımdır". Tam olmayan məlumatlara görə, erməni hərbi rəisləri (general Areshev, Kapitan Moseyan) Qars vilayətindən geri çəkilərkən 82 müsəlman kəndini məhv etmişdilər.

Qarsdan geri çəkilərkən ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərdən bəhs edən məşhur Amerika siyasətçisi və diplomatı Mark Bristol yazırdı: "Qarsdakı erməni ordusunun əməlləri amerikalılarda tamam ikrah hissi doğururdu"...

Erivan quberniyasında da belə vəziyyət hökm sürürdü. Orada yerləşdirilən erməni hərbi hissələri gələcək müstəqil Ermənistan üçün əraziləri tamamilə boşaltmaqdan ötrü azərbaycanlıları kütləvi surətdə qırırdılar. Erməni quldur dəstələrinin fəaliyyəti nəticəsində 80 min azərbaycanlı öz doğma dədə-baba yurdlarını tərk edərək qaçqına çevrildi. Bununla əlaqədar olaraq seymin etirazları və müraciətləri heç bir nəticə vermədi, çünki daşnak deputatları hər hansı real tədbirin qəbulunu ləngidirdilər.

Əlbəttə, Seymin (sonra da yenidən formalaşan Zaqafqaziya Federativ Respublikasının Nazirlər Kabinetinin) gücsüzlüyünü sübut edən bu hadisələr Seymin azərbaycanlı fraksiyasını və "Müsavət" partiyasını real müstəqilliyə səy göstərməkdə partiyasını daha qətiləşdirdi. Digər tərəfdən, təhrik olunmamış erməni təcavüzü qarşısında qalan və heç kəsdən kömək almayan "Müsavət" rəhbərliyi müəyyən dərəcədə özünün gələcək planlarını Türkiyənin Cənubi Qafqazda nüfuzunun güclənməsi və iştirakı ilə bağlayırdı. Türkiyənin birbaşa köməyi olmadan mart hadisələrindən sonra bolşevik-erməni diktaturasının möhkəmləndiyi Bakının azad olunması problemini həll etmək çətin olardı.

"Daşnaksütyun" və onun başçıları bu məqamda həmişə olduğu kimi, öz güc və imkanlarını şişirdərək Türkiyə ilə 11 may 1918-ci ildə başlanmış sülh danışıqlarını pozmağa çalışırdılar. Buna başqa amillər də əlverişli şərait yaradırdı. Danışıqlara Zaqafqaziya Respublikası adından gəlmiş və demək olar ki, bütün siyasi fraksiyaların nümayəndələrindən ibarət olan nümayəndəlik, tarixçinin dəqiq müşahidəsinə görə "ekspedisiya qoşununu xatırladırdı: heç kəs heç kimə etibar

etmirdi. Uşaqlar evcik-evcik oynayan kimi, adamlar da diplomatiya oyunu oynayırdılar". Batumda keçirilən iclaslarda vasitəçi kimi alman generalı Fon Lossov iştirak edirdi. Əslində isə Türkiyə tərəfə köməklik göstərirdi, çünki hər şeydən əvvəl, Almaniyanın Cənubi Qafqaz bölgəsindəki mənafeələrini nəzərdə tuturdu. Zaqafqaziya Federasiyasının zəifliyini, onun nümayəndələri arasında prinsipial məsələlər üzrə belə birliyin olmamasını gören türklər, gözlənilmədiyi kimi, əlavə ərazi iddiaları irəli sürməklə Tiflis quberniyasının Axalsix və Axalkalaki rayonlarını, Aleksandropolu, Eçmiədzin rayonunun bir hissəsini, Qars-Andrianopol-Culfa dəmir yoluna bitişik ərazini tələb edirdilər. Ermənilərin belə layihə ilə qəti razı olmadığı üçün Zaqafqaziya nümayəndəliyi Türkiyə tərəfinə sülh müqaviləsini iki tərəf arasında deyil, dörd tərəf arasında bağlanmasını, yəni bir tərəfdən Zaqafqaziya Federasiyası, digər tərəfdən isə Türkiyə, Almaniya, Avstriya-Macaristan və Bolqarıstan ilə müqavilə bağlanmasını təklif etdi. Bu diplomatik oyunların məqsədi Almaniyanı bilavasitə sülh yaradıcılığı prosesinə cəlb etmək və ondan Cənubi Qafqazda tam iqtisadi və siyasi ağalığ əvəzində Türkiyə işğalının qarşısının alınmasına dair təminatlar istəyirdilər. Bu baxımdan, Almaniya ilə münasibətlərə böyük ümidlər bəsləyən və almanların şəxsinə "Qərb mədəniyyətinin daşıyıcılarını" gören gürcü menşevikləri xüsusi fəallıq göstərirdilər.

Lakin Türkiyə tərəfi uğursuz düşünülmüş bu maneənin sirrini tez açdı. Zaqafqaziya nümayəndəliyi vaxtı uzatdıqca, türklər durmadan hücumu davam etdirirdilər. "Tərifli" Andronikin başçılığı altında başıpozuq erməni dəstələri heç bir ciddi müqavimət göstərmədən biabırçılıqla qaçırdılar. Türkiyə ordusu Aleksandropola daxil oldu (ermənilər döyüşsüz geri çəkildilər), Lori, Tiflis, Mosul və Bakı istiqamətində hərəkətini davam etdirdi. Zaqafqaziya nümayəndəliyinin Trabzonda və Batumda apardığı diplomatik oyunlar tam iflasa uğradı: Türkiyə qoşunlarının təzyiqi altında Zaqafqaziya Federasiyasının kövrək binası laxladı. O, son günlərini yaşayırdı.

Müstəqillik elan edilməsi istiqamətində ilk addımı gürcülər atdılar. Onlar düşünürdülər ki, əgər Gürcüstan müstəqillik qazanarsa, onda Türkiyənin nəhayətsiz iddialarından müdafiə olunmaq üçün Almaniya ilə razılığa gəlmək olar. Yeri gəlmişkən, Gürcüstanda çoxlu alman hərbi əsirləri var idi. Onlardan alay yaratmaq olardı. Bu da Gürcüstan sərhədlərini müdafiə etmək üçün kifayət idi.

Bunu rəhbər tutan Gürcüstan Milli Şurası federasiya üzrə azərbaycanlı və erməni müttəfiqlərini xəbərdar etmədən Fon Lossov və Tiflisdəki keçmiş alman konsulu Fon der Şulenberq vasitəsilə Almaniya ilə separat danışıqlara başladı. Bununla əlaqədar məsləhətləşmələr aparmaq üçün Fon Lossov Berlinə getdi. Tərəflər arasında sazişə mayın 24-də nail olundu. Bundan sonra Çxenkeli Tiflisə aşağıdakı məzmununda teleqram göndərdi: "Gürcüstanın Milli Şurasının prezidentinə

bu məlumatları çatdırın: müstəqilliyin elan olunmasının ləngidilməsi bağışlanmaz nəticələrə gətirib çıxaracaqdır... Bir yol qalmışdır: Türkiyənin müdaxiləsinə qarşı Almaniyanın dəstəklədiyi Gürcüstanın müstəqilliyini qoymaq... Gürcüstan hökuməti üçün Almaniya nümayəndəsi qraf Şulenberq olacaqdır. Almaniya ilə bir sıra sazişlər imzalamağa hazırdır".

Beləliklə, Almaniya Avropa dövlətlərindən birinci olaraq Cənubi Qafqazda nüfuz uğrunda açıq hərbi-siyasi mübarizəyə başladı.

Bu arada Türkiyə qoşunları irəliləməkdə davam edirdilər. Onlar Naxçıvan ərazisini tutmağa can atırdılar. Batumda keçirilən sülh danışıqlarında Türkiyə nümayəndəsi Xəlil bəyin irəli sürdüyü tələblərdə deyilirdi ki, Türkiyə Cənubi Qafqazın, xüsusilə "yüz minlərlə... amansız quldurların qanlı zülmündən" əzab çəkən Bakının müsəlman əhalisinə kömək əlini uzatmağı özünə borc bilir.

Bu vaxt erməni birləşmələri Karaklis ətrafında növbəti ağır məğlubiyyətə uğradılar. Gürcüstanın, Ermənistanın və Azərbaycanın mənafeələrinin kəşfiyyəti, mübahisəli ərazilər olan Axalkalaki və Axaltsix rayonlarında müsəlman əhalisi Zaqafqaziyaadan ayrıldığını elan etdi.

Belə şəraitdə Gürcüstan özünün müstəqilliyini elan etməklə az müddətdə mövcud olan Demokratik Federativ Zaqafqaziya Respublikasının varlığına son qoyuldu. Mayın 26-da Seymin Tiflisdə keçirilən iclasında elan edildi ki, Zaqafqaziya federasiya kimi öz fəaliyyətini dayandırır və Gürcüstanın müstəqilliyinin elan olunması vaxtı gəlib çatmışdır. Həmin gün Gürcüstanın Milli Şurasının sədri seçilmiş menşevik Noy Jordaniya hamı tərəfindən yekdilliklə təsdiq olunan Gürcüstanın müstəqillik aktını bəyan etdi. Qırmızı bayraqlar endirildi və onun yerinə Gürcüstanın milli bayraqları qaldırıldı.

Bunun ardınca Azərbaycanın və Ermənistanın müstəqilliyi elan olundu. Öz fəaliyyətini dayandıran seymin Azərbaycan deputatlarının mayın 27-də təcili iclası çağırıldı. Həmin iclasda Azərbaycan xalqının adından çıxış edə biləcək və mənafeyini təmsil edə bilən orqanın yaradılmasının təxirəsalınmazlığı barədə qərar qəbul olundu. Sabiq Zaqafqaziya seymin üzvlərinin İclası (məclisi) özünü Azərbaycanın Müvəqqəti Milli Şurası elan etdi. Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə, müavinləri H.Ağayev və M.H.Seyidov seçildilər. Sonra şuranın icraiyyə komitəsi seçildi. F.Xoyski onun sədri oldu. "Müsavət"dan M.H.Hacınski, N.Yusifbəyli, X.Xasməmmədov, M.Y.Cəfərov; "Müsəlman sosialist bloku"ndan X.Məlik-Aslanov və C.Hacınski; "Hümmət" partiyasından Ə.Şeyxülislamov; "İttihad" partiyasından X.P.Sultanov komitənin üzvləri seçildilər.

Zaqafqaziya seyminin buraxılmasından və Gürcüstanın müstəqilliyinin elan olunmasından sonra Azərbaycanın vəziyyəti barədə məsələni nəzərdən keçirmək üçün mayın 28-də Milli Şuranın ilk iclası keçirildi. Şuranın üzvlərinin böyük əksəriyyəti vaxt itirmədən Azərbaycanın müstəqilliyinin elan olunması fikrinə

tərəfdar çıxdı. Azərbaycanın istiqlal bəyannaməsi qəbul olundu. Bu tarixi sənəddə deyilirdi: "Bundan sonra Azərbaycanın xalqları suveren hüquqların daşıyıcılarıdır və Cənub-Şərqi Qafqazdan ibarət olan Azərbaycan tam hüquqlu müstəqil dövlətdir".

Bundan sonra, Azərbaycan Demokratik Respublikasının hökuməti yaradıldı. Baş nazir və daxili işlər naziri F.Xoyski təyin olundu. Nazirlər Kabinetinin tərkibinə habelə N.Yusifbəyli, M.H.Hacınski, X.Məlik-Aslanov, X.Xasməmmədov, Ə.Şeyxülislamov, X.P.Sultanov, M.Y.Cəfərov, C.Hacınski seçildilər.

Elə həmin gün, 28 may 1918-ci ildə Ermənistanın müstəqilliyi elan olundu. Mərkəzi Milli Şura Ermənistanı müstəqil respublika, özünü isə bu respublikanın ali hakimiyyəti elan etdi. Yaradılmış hökumətin baş naziri görkəmli daşnak liderlərindən biri H.Kaçaznuni oldu. O, özü bu barədə sonralar yazırdı: "Biz (yəni daşnaklar - B.N.) Ermənistanın sahibləri olmalı idik. Əks halda, onu birdəfəlik itirə bilərdik". Ermənistan müvafiq azadlıqlar və seçkili orqanlar sistemi ilə birlikdə "demokratik respublika" elan olundu. Lakin Kaçaznuni bu barədə yazırdı: "Bu, formaca belə idi, həqiqətdə isə vəziyyət başqa cür idi. Əslində partiyamız həm qanunverici orqanı, həm də hökuməti özünə tabe etdirmək, öz nəzarəti altına almaq istəyirdi. Açıq-aşkar partiyanın diktaturasını elan etməyə cəsarətimiz (və imkanımız) çatmırdı. Eyni zamanda parlament çərçivəsində qalmaq istəmərdik və Ermənistanda ittihad fəaliyyət növü -demokratik idarəetmə adı altında partiya diktaturasını həyata keçirmək istəyirdik".

Burada daşnak lideri açıq-aşkar təvazökarlıq edir. Əlbəttə, məsələ onda deyildir ki, daşnakların "cəsarəti" çatmırdı və yaxud onların "imkanları" yox idi. Sadəcə olaraq o dövrdə "Daşnaksütyun" üçün özünün hüdudsuz diktaturasını "demokratik idarəetmə forması adı altında" həyata keçirmək rahat və sərfəli idi. Bu, Qərb ölkələri və cəmiyyətin inqilabi demokratik əhvali-ruhiyyəli mütərəqqi dairələri qarşısında daha mədəni görünürdü.

Müstəqilliyi elan olunmuş Ermənistan respublikasının nə ərazisi, nə də paytaxtı vardı. Bu zaman tarixçilərin diqqətini o qədər də cəlb etməyən bir hadisə baş verdi, çünki bu hadisə Cənubi Qafqazda müstəqil dövlətlər yaranması prosesinin təbii davamı kimi qəbul olunurdu. 29 may 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Erivan şəhərini (sonra onun paytaxtı oldu) və Erivan qəzasını Ermənistan respublikasına güzəştə getdi. Beləliklə, yeni yaradılmış Ermənistanın ərazisi praktiki olaraq 400 min əhalisi olan Erivan qəzasından ibarət idi. Bu gün biz yenidən yaradılmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bu addımını (Erivanın Ermənistana güzəştə gedilməsini) məcburi addım kimi qiymətləndirməliyik. Çətin ki "Müsavat" liderləri və digər partiyaların nümayəndələri o zaman ermənilərə və onların təcavüzkar niyyətlərinə münasibətdə

xülyalara qapılırdılar. Lakin reallıq belə idi ki, ermənilər mütləqiyyətin süqutundan dərhal sonra tanındılar və Cənubi Qafqazın bütün seçkili orqanlarında (Zaqafqaziya Komissarlığında, Zaqafqaziya Seymində və s.-də gürcülər və azərbaycanlılarla bərabər siyasi nümayəndəlik almışdılar, Türkiyə ilə bütün danışıqlarda bərabər tərəf kimi iştirak edirdilər, qəbul olunan bütün rəsmi sənədlərdə "Zaqafqaziya məskunlaşan üç əsas millətdən biri") adlandırılırdılar və i.a.

Beləliklə, dövlət suverenliyinin daşıyıcısı kimi erməni millətinin siyasi tanınması sözügedən dövrdə artıq baş tutmuşdu.

Faktiki vəziyyətə gəldikdə isə, yuxarıda göstəriləyi kimi, o dövrdə azərbaycanlı əhalinin sıxışdırılmaqdan ötrü apardıqları məqsədyönlü siyasət sayəsində, ermənilər o cümlədən Erivan qəzasında əhalinin ümumi sayının əhəmiyyətli faizini təşkil edirdilər. Üstəlik, bu ərazilərə Cənub-Qərbi Qafqazın digər rayonları kimi, əsasən, erməni silahlı dəstələri nəzarət edirdilər. O zaman yaranmış vəziyyəti dəyişmək üçün azərbaycanlıların nə gücü, nə də imkanı var idi. Xatırladaq ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin özü təzəcə elan olunmuşdu və hələ heç öz paytaxtı yox idi. Bakı isə 1918-ci ilin martında bolşevik-daşnak qəsdinə nəticəsində faktiki olaraq Azərbaycandan qoparılmışdı. Odur ki, Azərbaycan hökumətinin atdığı bu addım məcburi addım idi və üstəlik azərbaycanlıların demokratik milli müqəddəratını həll etmək yolunda başqa xalqlara əl uzatmağa və beynəlmiləçiliyə hazır olduğunu nümayiş etdirdi. O vaxt başqa qərar qəbul etmək olmazdı və bu, mümkün də deyildi. Ermənilərin bu alicənab qərar müqabilində nankorluq etmələri və yeni yaradılmış dövləti və onun ərazisini istisnasız olaraq bütün qonşulara münasibətdə gələcək təcavüzkarlıq və ərazi iddiaları üçün plasdarm kimi istifadə etmələri başqa məsələdir.

Gürcüstanın, Azərbaycanın və Ermənistanın öz müstəqilliklərini elan etmələri ilə Cənubi Qafqaz olduqca təlatümlü və yeni faciəli hadisələrlə dolu bir dövrə qədəm qoydu. Onları nəzərdən keçirməzdən əvvəl bir sıra yekun nəticələri çıxarmaq olar. 1917-ci ilin fevralından 1918-ci ilin iyununa kimi olan dövrün bütövlükdə xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu dövrdə bütün çılpalığı ilə erməni millətçilərinin - "Daşnaksütyun"-un başçılarının tamamilə prinsipsizliyi və şəərəfsizliyi, az qala hər ay külək hardan əsirsə o səmtə doğru əyilmək qabiliyyətləri üzə çıxdı. Bu sıradan bir neçə məqamı xatırlatmaq kifayətdir: 1917-ci ilin fevralına kimi çarizmin qeyd-şərtsiz itaətkarlıqla dəstəklənməsi; fevraldan sonra mütləqiyyətin lənətlənməsi, inqilabi şüarların səslənməsi; bir tərəfdən rus imperializminin ifşası, digər tərəfdən rus "imperialist" ordusunun Qafqaz cəbhəsindən çıxarılmasından sonra çağırışlar, "qələbəyədək müharibə" şüarının dəstəklənməsi; 1917-ci ilin oktyabrından sonra əsgərləri dağılımağa, təhəddüdsüz və təminatlı sülh bağlanmasına çağıran bolşevikləri əvvəlcə qəbul etməmək,

sonra isə "Müsavət"ı darmadağın etmək üçün onlara qoşulmaq və ittifaqa girmək (Bakıda); Türkiyə ilə sülh danışıqlarında əvvəlcə gözlənilmədən Rusiyadan və Antanta ölkələrindən ayrılma cəhdi, sonra Almaniyanın və onun müttəfiqlərinin yaxın qələbəsinə ciddi inananda, Brest sülhünün bağlanması ilə əlaqədar Almaniya və Türkiyəyə "rəğbət" barədə bəyanat; daha sonra İngiltərəyə, ABŞ-a, Fransaya, "Rusiya demokratiyası"na türk və tevton barbarlarından müdafiə xahişi ilə müraciət; əvvəlcə sülh danışıqlarında mahiyyət etibarını ilə danışıqların pozulmasına gətirib çıxaran hədsiz tələblər, sonra isə sülh danışıqlarının hər bir variantının əngəllənməsi; Türkiyəyə müharibə elan edilməsinə çağırış (Zaqafqaziya Seymi buna əməl etdi də!); Bakıda bolşeviklərin zorundan qurtulmaq üçün "Müsavət" ilə əməkdaşlığa hazır olmaq barədə fitnəkar bəyanat, eyni zamanda bolşeviklərlə gizli əlaqə və həlledici məqamda onlarla birlikdə "Müsavət"a qarşı xəyanətə silahlı çıxışlar, müsəlman əhalisinin qırğını; Türkiyə ordusunun hücumlarının başlanmasıdan sonra "Müsavət"a barışıq, Bakıda "beynəlmiləlçi" hakimiyyət qurmaq təklifi (dünənki müttəfiqlərdən-bolşeviklərdən xəbərsiz) və i.ə.

"Daşnaksütyun"un nisbətən qısa müddət ərzində - il yarım da törətdiyi xəyanətlərin, fitnəkarlıqların və konyunktura naminə siyasi kursu dəyişməsinin tam olmayan siyahısı belədir.

Nəzərdən keçirdiyimiz dövrün digər xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, Qafqaz ordusunun dağılması və Türkiyə ordusunun hücumları sayəsində ermənilərin düşdüyü son dərəcə çətin vəziyyətə baxmayaraq, erməni millətçiləri erməni dövlətinin yaradılması yolunda nəzərəçarpacaq siyasi uğurlar qazandılar. İnkilabdan sonra ermənilər tam hüquqlu Zaqafqaziya Seyminin, Zaqafqaziya Komissarlığının tərkibinə daxil oldular, bütün seçkili orqanlarda bərabər nümayəndələrlə təmsil olundular (azərbaycanlılarla və gürcülərlə yanaşı), sülh danışıqlarında bərabər hüquqla çıxış etdilər, yəni müstəqil dövlət elan etməkdən ötrü ilkin şərtləri təmin etdilər.

Göstərilən dövrdə ermənilər gələcək erməni dövləti yaratmaq niyyətində olduqları ərazilərdən azərbaycanlı əhalinin sıxışdırılıb çıxarılması və məhv edilməsi siyasətini davam etdirdilər (Erivan quberniyası, Zəngəzur, Göyçə, Qarabağ və s.); buna onlar əhəmiyyətli dərəcədə bir sıra siyasi və hərbi amillər sayəsində nail oldular. Bu barədə yuxarıda ətraflı söhbət açmışdıq.

Beləliklə, 28 may 1918-ci ildə Ermənistan Respublikasının elan olunması və Azərbaycanın bu faktı tanımaq məcburiyyətində qalması, sadəcə, mövcud siyasi reallığın formal təsdiqi idi.

Müstəqil erməni dövlətinin elan olunması öz növbəsində erməni millətçiliyinin vüsət almasına, gələcək ərazi iddialarına və qonşu xalqların torpaqlarının ələ keçirilməsinə güclü impuls verdi.

Nəhayət, Ermənistan Respublikasının yaranması ilə "Daşnaksütyun" partiyasının tam və "birdəfəlik" dövlətləşməsi baş verdi. İndiyə qədər "dövlət daxilində dövlət" olan bir partiya, bundan sonra həm rəsmi, həm də faktiki olaraq yeni yaradılmış respublikaya başçılıq edirdi, bu andan daşnakların və erməni dövlətinin yolları birləşdi və 1920-ci ilə qədər bu vəhdət pozulmadı.

II FƏSİL

Müdaxiləçilər Cənubi Qafqazda. Erməni təcavüzü və Azərbaycan xalqının soyqırımı

1. Türkiyə ilə sülh. Bakının azad olunması. Birinci Dünya müharibəsinin sonu. İngilislər Cənubi Qafqazda.

Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan öz müstəqilliklərini elan edəndən dərhal sonra bu ölkələrin qarşısında Türkiyə ilə təxirəsalınmaz sülh bağlanması məsələsi dayandı. Bundan əvvəl Batumda başlanmış danışıqlar davam etdirildi və iyunun 4-də Osmanlı imperiyası ilə Gürcüstan Respublikası arasında sülh müqaviləsinin rəsmi imzalanması oldu. Türkiyə nümayəndə heyətinin başçısı həmçinin bildirdi ki, bu sənəd eyni zamanda Türkiyə tərəfindən Gürcüstanın rəsmi tanınması deməkdir.

Sərhədlər Brest-Litovsk müqaviləsi əsasında müəyyənləşdirilmişdi. Axaltsixe-Axalkalaki mübahisəli ərazi kimi müqaviləyə görə Gürcüstanın tərkibinə daxil deyildi. Gürcüstan faktiki olaraq tərkisilah olunurdu və öz ərazisindən xarici dövlətlərin qoşunlarının çıxarılmasını vəd edirdi. Gürcüstanın bütün dəmir yolları Türkiyənin sərəncamına, o cümlədən Türkiyə ordu hissələrinin mühafizəsi ilə qoşunların daşınması üçün verilirdi.

Bütövlükdə müqavilə Gürcüstan üçün bir növ alçalıcı olsa da, ölkənin əsas həyati mənafeələrinə toxunmurdu. Elə həmin gün (4 iyunda) Türkiyə-Ermənistan protokolu imzalandı. Onun şərtləri Ermənistan üçün daha ağır idi. Qars, Ərdəhan, Borçalı (ona Gürcüstan da iddia edirdi), Eçmiədzin və Şorur qəzalarının bir hissəsi, Naxçıvan rayonunun böyük hissəsi Türkiyəyə verilirdi. Bundan əlavə, müqaviləyə görə Aleksandropol-Culfa dəmir yoluna nəzarət də Türkiyəyə verilmişdi. Erməni tərəfindən müqaviləni baş nazir Kaçaznuni, xarici işlər naziri Xatizyan və kabinet üzvü Papaçanov imzaladılar. Daşnak hökumətinin korafəhm və fitnəkar siyasətinin qanunauyğun nəticəsi belə idi. Bununla belə, Türkiyə ilə sülh müqaviləsinin imzalanması siyasi nöqtəyi-nəzərdən Ermənistan üçün mühüm əhəmiyyət kəsb

edirdi: axı Osmanlı imperiyası bu sənədlə Ermənistan dövlətini rəsmən tanımış olurdu, halbuki yaxın zamanlara kimi Türkiyə hakim dairələri üçün bu haqda fikrin özü belə tamamilə qeyri-məqbul görünürdü.

İyunun 4-də Türkiyə və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında da sülh və dostluq haqqında müqavilə imzalandı. Həmin müqavilənin 4-cü bəndinə uyğun olaraq Türkiyə zəruri hallarda Azərbaycan Respublikasına hərbi kömək göstərməyi öz öhdəsinə götürürdü. Azərbaycan hökumətinin Tiflisdən müvəqqəti olaraq köçdüüyü Gəncə şəhərinə Cənubi Qafqazdakı Türkiyə qoşunlarının komandanı Nuru paşanın başçılığı altında hərbi nümayəndəlik göndərildi. Türkiyə adından müqaviləni ədliyyə naziri Xəlil bəy və şərq orduları komandanı Vehib paşa, Azərbaycan tərəfindən Milli Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə və xarici işlər naziri M.H.Hacinski imzaladılar.

İyunda yenidən yaradılmış Azərbaycan hökumətinin daxilində ilk böhran baş verdi. Bu hökumət Nuru paşa başda olmaqla türklərin dəstəklədikləri mühafizəkar dairələrə son dərəcə "sol" və "demokratik" təsir bağışlamışdı. Nəticədə, Milli Şura buraxıldı, iyunun 17-də isə hökumət istefa verdi. Bununla əlaqədar qəbul olunmuş qətnamədə deyilirdi: "Azərbaycanın daxilində və xarici həyatında ağır durumu nəzərə alaraq bütün hakimiyyəti Fətəli xan Xoyskinin sədrliyi altında yaradılmış hökumətə verməli, onu qısa müddətdə çağırılacaq Müəssislər Məclisindən başqa heç kimə verməməyi bir vəzifə kimi tapşırmaqlı" yeni hökumətdə "Hümmət" partiyasının və "Müsəlman sosialist bloku"nun nümayəndələri yox idi. Bu isə sağa dönüş demək idi. Lakin Türkiyənin güclənməkdə olan təsirinə baxmayaraq, belə mürəkkəb bir dövrdə Azərbaycan suverenliyini qorudu və onun hökuməti də müstəqilliyini saxladı (27 iyun 1918-ci ildə). Azərbaycan dili dövlət dili elan olundu, hökumət müəssisələrinin, məhkəmələrin və məktəblərin milliləşdirilməsi həyata keçirildi. İyulun 24-də Azərbaycanın dövlət bayrağı təsdiq olundu. Bu, M.Ə.Rəsulzadənin təbirincə desək "türk milli mədəniyyətinin, müasir Avropa demokratiyasının və islam sivilizasiyasının" rəmzi idi.

Gündəlikdə Azərbaycanın paytaxtı Bakının bolşevik-daşnak diktaturasının hakimiyyətdən azad olunması məsələsi dururdu.

Bakıda Sovet hakimiyyəti möhkəm deyildi və çox ömür sürmədi. İqtisadi vəziyyət durmadan pisləşirdi. Xalq kütlələrinin bolşeviklərin soyğunçu siyasətindən narazılıqları artırdı. Hətta bolşeviklərin rəsmi qəzeti olan "Bakinski raboçi" yazırdı ki, bolşeviklər kəndlilərə çoxlu yağlı vədlər verdilər. Bunu kəndlilərə "Məhəmmədin cənnətini" vəd edən Türkiyə xəfiyyələri də söyləyirdilər. Sonra belə bir nəticəyə gəlirdi: "Kəndli onu öldürməsin deyə bəyin dalınca gedir. Lakin o, elə həmin qorxu üzündən sovetlərin də ardınca gedir. Əhali arasında Türkiyə hücumunun qarşısını almaq məqsədilə ingilislərin gəlmələri barədə söyləşyənlər yayırdılar.

Bununla əlaqədar olaraq "Pravda" qəzetində mayın 28-də Stalinin imzası ilə təzkib dərc olundu. Yazıda göstərilirdi: "Bakıya heç bir ingilis dəstəsi gəlməmişdir və gələ də bilməz, ən azı ona görə ki, bütün Bakı quberniyası və Cənub-Şərqi Qafqaz hər hansı xarici qüvvələrlə döyüşməyə hazır olan sovet qoşunları tərəfindən mühafizə olunur. Fövqəladə komissar Şaumyanın 25 may tarixli məlumatına görə, Bakını və onun rayonlarını - əgər tatar mülkədarlarını nəzərə almasaq – heç kəs tərəfindən təhlükə gözləmir".

Azərbaycanın müstəqilliyinin elan olunmasını bolşevik-daşnak Bakı Soveti, təbii ki, son dərəcə pis qarşıladı və onlar mayın 29-da "bəy və xan quldurlarını" pisləyən qətnamə qəbul etdilər. Qətnamədə deyilirdi: "Bakı demokratiyası, habelə bütün Cənubi Qafqazın fəhlə və kəndliləri Cənubi Qafqazın inqilabi Rusiyadan ayrılması ilə heç bir vəchlə barışa bilməzlər və əldə silah Türkiyə-Almaniya quldurlarına və onların müttəfiqlərinə, xəyanətkar Çxenkelilərə, Ziyadxanovlara, Xoyskilərə və onların kompaniyasına qarşı mübarizə aparacaqlar".

Lakin bu geniş bəyanatlar, hər şeydən əvvəl, əsl vəziyyəti - Bakıda bolşevik-daşnak hakimiyyətinin zəifliyini gizlətməyə xidmət edirdi. Bolşeviklər başa düşürdülər ki, zaman onların əleyhinə işləyir. Şaumyanın başçılığı ilə Gəncə üzərinə səlib yürüşü elan etməklə bolşeviklər fitnəkarlığa əl atdılar. 6 iyun 1918-ci ildə Bakı Sovetinin ordu və donanma işləri üzrə xalq komissarı Korqanov Qırmızı Orduya əmr verdi. Əmrdə deyilirdi: "Yelizavetpolda (Gəncədə) bəylər Azərbaycanın müstəqilliyini elan etməklə, Türkiyə qoşunları Qarsı, Aleksandropolu, Yerevanı və Axalkalakini ələ keçirmişlər, Türkiyə generalları Bakı proletariatını boğmaq və Sovet hakimiyyətini ləğv etmək üçün Bakıya yolun açılmasını tələb edirlər.

Yoldaş Qırmızı Ordu əsgərləri Bakı ordusunu xilaskar kimi gözləyirlər... Şimali Qafqazdan, Rusiyadan kömək gəlir.

Bunun ardınca Bakı Sovetinin qoşunları iyunun 12-də Şaumyanın əmri ilə Gəncə üzərinə hücumla başladılar. Bolşeviklər kəndliləri bəylərə və xanlara məxsus olan torpaqları tutmağa çağırır, bu yol ilə kənd əhalisinin onları dəstəkləyəcəklərinə bel bağlayırdılar. Lakin Bakı Sovetinin fitnəkarlığı iflasa uğradı. Bu işdə Bakı qoşunlarının böyük hissəsinin və istisnasız olaraq zabitlərin hamısının "daşnaklara qoşulan, bir çox hallarda isə qatı daşnaklardan" - ermənilərdən ibarət olması mühüm rol oynadı. Gəncə yürüşündə rütbəli komandirlərdən biri cəllad Amazaşp idi. Gəncə üzərinə hücum zamanı erməni (qırmızı) komandirlərinin yerli əhali ilə davranışı o qədər amansız olmuşdur ki, hətta Suren Şaumyan sonralar onları "dələduzlar" adlandırmışdı. O yazırdı: "Öz müsadirələri, nifrətli münasibəti və düşmənin xeyrinə casusluq bəhanəsi ilə, əslində isə müsəlmanlara bəslənən nifrət hissi ilə diktə olunan müntəzəm güllələnmələrlə, onlar (erməni komandirləri - B.N.) Sovet hakimiyyətinə qarşı

yalnız mənfi münasibət doğura bilərdilər. Ona görə də, indi belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, Qırmızı Ordunun başladığı hücum səhv addım olmuşdur". Hətta Stepan Şaumyanın özü etiraf etməli oldu ki, cəllad Amazasp üçün (yeri gəlmişkən onu şəxsən Şaumyan güllələnmədən xilas etmişdi) hər bir müsəlman sadəcə olaraq müsəlman olduğu üçün düşmən idi".

Üstəlik, Bakının özündə bolşevik sovetinin mövqeyi laxlayırdı. İngilislərə bel bağlayan sağ eserlər, hətta, "Ərdəhan" gəmisindən şəhərə dənizçi desantı çıxarmaqla hakimiyyəti ələ keçirməyə cəhd göstərdilər. Daşnaklar da ingilislərə bel bağlayırdılar, çünki Bakıda bolşeviklərin əvəzinə hakimiyyətə Türkiyə ordusunun köməyi ilə "Müsavat" partiyasının gələcəyindən qorxurdular. Şəhərdə eserlərin təşkil etdiyi mitinqdə qəbul olunmuş qətnamədə Şaumyanın sovet sədri vəzifəsindən kənarlaşdırılması tələb olunurdu. Ərzaqla təminat məsələsi də daim pisləşməkdə idi. Belə ki, may, iyun və iyul aylarında çörək ancaq əsgərlərə verilir, mülki əhali isə aclıq çəkirdi və nə ilə oldu qidalanırdı. Sağ eserlərin sui-qəsdə puça çıxdı, lakin bolşeviklərin vəziyyəti böhranlı olaraq qalırdı. Əlimyandıda müttəfiqlər axtaran Bakı Soveti İranda, Ənzəlidə saxlanılmış, o vaxt üçün heç də kiçik hərbi qüvvə olmayan döyüş qabiliyyətli alayın komandiri çar polkovniki Lazar Biçeraxovla qısamüddətli ittifaqa girdi.

Rus imperiya ideyalarının əqidəli ardıcılardan olan Biçeraxov İranda qanlı cəllad şöhrəti qazanmışdı. Onun qoşunları dinc əhali ilə amansız rəftar edirdi. Biçeraxov bolşeviklərə nifrət bəsləyirdi, lakin bundan da çox türklərin Bakıya daxil olmasını istəməirdi. Elə bu zəmində onun Bakı Soveti ilə qeyri-adi ittifaqı meydana çıxdı. Bakı Soveti cəllad çar generalının şəxsində özünə layiqli müttəfiq tapdı və bununla da özünün tam prinsipsizliyini, vasitə seçməkdə ağına-bozuna baxmadığını nümayiş etdirdi.

Şaumyanın daha bir "qiymətli tapıntısı", Biçeraxovun sabiq əks-kəşfiyyat rəisi, Ciqityan fəmilialı birisi oldu. Şaumyan onu İrandan Bakıya gələn kimi Qırmızı Ordunun əks-kəşfiyyatına rəhbər təyin etdi. Sonralar Suren Şaumyan öz xatirələrində qeyd edirdi ki, qırmızı qoşunların tərəfində türklərə qarşı mübarizədə general Biçeraxovun rus kazaklarından ibarət dəstəsini rəsmən təklif etməsi bəhanəsi ilə Bakıya gələn Ciqityan Qırmızı Ordunun dağılmasına zəmin hazırlamağa başladı.

Biçeraxov Şaumyanın təkidli dəvətlərindən sonra Bakı Sovetini tanıdı və hətta ona öz alayını Qırmızı Ordunun tərkib hissəsi hesab etməyi təklif etdi. Həqiqətdə isə Biçeraxov qatı monarxiyaçı, İngiltərə oriyentasiyası tərəfdarı idi və onun Bakı Soveti ilə ittifaqı sırf konyunktura səciyyəsi daşıyırdı. Lakin bir müddət o, Bakıda "inqilab rəhbəri" oldu, elə həmin dövrdə də onun qardaşı Georgi Terekdə, "Dağlılar Respublikası"nda sovetlər əleyhinə çıxışlara başçılıq edirdi. Gözlənilməli kimi, L.Biçeraxovun Bakı Soveti ilə işbirliyi uzun çəkmədi. Tezliklə

Biçeraxov öz qoşunlarını ona tapşırılmış cəbhə bölgəsindən çıxardı və öz qardaşının qüvvələri ilə birləşmək üçün Dağıstana yollandı. Biçeraxovun xəyanəti Bakı Sovetinin və şəxsən Şaumyanın nüfuzuna ciddi zərbə vurdu. Şaumyan bir vaxtlar Biçeraxovu öz tərəfinə cəlb etməkdən ötrü böyük zəhmət çəkmişdi.

Şaumyanın Sovet Rusiyasının genişmiqyaslı köməyinə bəslədiyi ümidlər də özünü doğrultmadı. Əlbəttə, Lenin və Rusiya Xalq Komissarları Sovetinin digər rəhbərləri böyük həvəslə Şaumyana kömək göstərmək istərdilər. Onlar Bakının və onun neftinin əhəmiyyətini yaxşı başa düşürdülər. Lakin qüvvələri az idi və göstərilən kömək (bu barədə aşağıda söhbət gedəcək) cəbhədə qüvvələr nisbətini dəyişdirməyə qadir deyildi.

Bolşevik-daşnak qoşunlarının məğlubiyyətinin əsas səbəbi onların qabiliyyətsizliyi idi. Əvvəllər Denikinin könüllü ordusunda xidmət etmiş general Lyadov Bakı Soveti qoşununun vəziyyətini belə təsvir edirdi: "Qırmızı Ordu, demək olar ki, tamamilə döyüş qabiliyyətindən məhrum olan, daşnak zabitlərinin rəhbərlik etdiyi erməni cəbhəçilərdən ibarət idi. Bu hissələr ətraf kəndlərdə qarətçilik edir, müsəlman kəndlilərini daha da qeyzləndirirdilər. Onlar cəbhədə ona görə qalmaqda davam edirdilər ki, evlərinə gedə bilmirdilər. Hələ mart hadisələrinə qədər ən yaxşı matrosları tərxis edilmiş Xəzər donanması indi Bayıl meşşanlarından və şəhər dükançılarından təşkil olunmuş muşzlulardan ibarət idi ki, onlar da donanmaya, əsasən, torbaçılıq və alver üçün gedirdilər".

Bakı Sovetinin sərəncamında olan ordunun ətraflı xarakteristikasını Bakı Xalq Komissarları Sovetinin hərbi-dəniz işləri üzrə xalq komissarının müavini B.Şəbqildayev vermişdi: "Briqadaların və tərkibcə keçmiş polkovnik korpus komandiri Qazarov, keçmiş baş qərargah polkovniki, qərargah rəisi Avetisov və siyasi baxışlarına görə əksəriyyəti daşnak olan digərlərindən ibarət korpus qərargahının formalaşdırılması başa çatdıqdan sonra, dörd briqada (12000 - 13000 süngü), hər batalyona 4 pulemyot, 3 səhra batareyası, 1 dağ və 1 mortira, 300 nəfərlik süvari dəstəsi və bəzi digər texniki qoşunlardan ibarət korpus üç gün ərzində (10-dan 12-nə kimi Kürdəmir istiqamətində irəlilədi.

Komanda heyəti zayıdır və nə qədər ki daşnaklar Rusiya oriyentasiyasına sadıqdırlar, o vaxta qədər də bu qoşunlar Sovet hakimiyyətinin dayağı ola bilərlər, çünki komandirlərin böyük əksəriyyəti daşnak zabitləridir. İngilis oriyentasiyasına dönüş mümkündür; onda ordunun buna necə reaksiya verəcəyini demək çətinidir. Lakin ordunun 60-70% ermənilərdən ibarət olduğunu nəzərə alaraq, hər cür gözlənilməzlik mümkündür".

Beləliklə, silahlı toqquşmanın taleyi qabaqcadan həll olunmuşdu. Üstəlik, Azərbaycan hökuməti bolşevik təcavüzü qarşısında kömək üçün Türkiyəyə müraciət etdi. Türkiyə də Azərbaycan-Türkiyə müqaviləsinin 4-cü bəndinə uyğun olaraq dərhal Azərbaycana hərbi kömək göstərdi. Birləşmiş Türkiyə-Azərbaycan

qoşunları Bakı Sovetinin qüvvələrini Göyçay ətrafında qarşıladılar və iyunun 27-dən iyulun 1-nə kimi davam edən vuruşmada bolşevik dəstələrini darmadağın etdilər. Bu, Şaumyan fitnəkarlığının şərfəsiz sonu idi.

1918-ci ilin iyulunda Azərbaycan və Türkiyə qoşunlarının Bakıya tərəf irəlilədiyi vaxt aydın oldu ki, bolşevik-daşnak Bakı Soveti, əgər ona kömək göstərilməzsə, uzun müddət müqavimət göstərə bilməyəcəkdir və erməni millətçiləri ciddi narahat olmağa başladılar. Yaxınlaşmaqda olan təhlükə qarşısında bolşeviklərlə bağlı bütün incikliklər dərhal unuduldu.

Birinci olaraq bolşeviklərin köməyinə əvvəlki ixtilafı unudan "Hnçaq" gəldi. O, Sovet hakimiyyətini qeyd-şərtsiz dəstəklədiyini bildirdi. 1918-ci ilin iyulunda "Hnçaq"ın Bakı Komitəsinin buraxdığı vərəqədə deyilirdi: "Sovet hakimiyyəti ilə əlbir və həmrəy çıxış edən "Hnçaq" partiyası sovet hakimiyyəti bayrağı altında Qırmızı Ordunun 24-cü batalyonunun formalaşmasına hərtərəfli köməklik göstərməyi zəruri sayır, bu nöqtəyi-nəzərdən ki, hər bir qələbə yalnız möhkəm birləşmiş silahlı təşkilatla qazanılır. Bunu aydın başa düşdüyündən partiyamız bütün yoldaşlarını Qafqaz Qırmızı Ordusunun partiya yoldaşımız T.Kazancansın komandası altında formalaşan 24-cü batalyonunu tərkibinə daxil olmağa tələsməyə çağırır".

"Partiya yoldaşımız Kazancansın" xatırlanması səciyyəvi haldır. Bakı Sovetinin qoşunlarında komanda vəzifələrinin 90%-dən çoxunu daşnaklar, hnçaqçılar və digər erməni millətçiləri tuturdular.

Sovet hakimiyyətinə canla-başla qulluq edəcəyini qanıçən, quldur Andronik də hay-küylə bəyan etdi. Onun 14 iyul 1918-ci ildə Culfadan Bakıya, Şaumyanın adına göndərdiyi teleqramda itaətkarcasına bildirilirdi: "Brest-Litovsk müqaviləsinə qeyd-şərtsiz tabe olaraq, indi öz dəstəmlə olduğum Naxçıvan qəzası özünü Rusiya Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi elan etmişdir.

Xahiş edirəm, kimə lazımdırsa elan olunsun ki, mən öz dəstəmlə bu gündən etibarən mərkəzi Rusiya hökumətinin sərəncamında və tabeliyindəyəm.

Türkiyə qoşunlarının Naxçıvan qəzasının hüduclarına daxil olmasına mane olmağa çalışacağam. Cavab və sərəncam gözləyirəm. General-mayor Andronik".

Bu sənəddə maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, öz dəstəsilə mülki əhalini terrora məruz qoyduğu Naxçıvanı Andronik "Rusiya Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi" adlandırır. Özü də bu, Ermənistanın öz müstəqilliyini elan etməsindən və Andronikin Ermənistan Respublikasına sədaqət andı içməsindən sonra edilirdi. Halbuki Andronikin, eləcə də hər bir daşnakın dərrakəsinə görə, Naxçıvan "Böyük Ermənistanın ayrılmaz tərkib hissəsi hesab olunurdu!".

Şaumyanın bu teleqrama cavabını bütövlükdə iqtibas gətirməyə dəyər:

"Culfa. Xalq rəhbəri Andronikə.

Sizin teleqramı aldım. Tam mətnini Moskvaya mərkəzi hökumətə göndərdim. Öz tərəfindən Sizin simanızda əsl xalq qəhrəmanını alqışlayıram. Əgər Kaçaznuni və yaxud başqaları Sizə* oxşasaydılar, erməni kəndliləri indi bu faciəni yaşamazdılar. Bayrağınız altında vuruşan cəsur döyüşçülərə, türk süngüsündən və milli rəhbərlərin xəyanətindən ikiqat əzab çəkən bütün zəhmətkeş əhaliyə salamlarımı yetirin. Bakı proletariatı Rusiya hakimiyyətinin güclü köməyi sayəsində Kürdəmir və Ağsu istiqamətlərində Türkiyə və bəy quldurlarına qarşı qəhrəmancasına mübarizə aparır. Biz türklərə, xanlara və bəylərə, gürcü knyazlarına və erməni burjuaziyasına qalib gələndə bütün Zaqafqaziyanın birləşmiş kəndliləri və fəhlələri ümumi qurultayda Sovet hakimiyyəti quracaq və böyük Rusiya Respublikası ilə yenidən bağlanacaqlar. Sizə zəruri kömək göstərməyə şad olardım, bəlkə əlaqə üçün yol axtarasınız.

Qafqazın fəvqəladə komissarı,
Xalq Komissarları Sovetinin sədri
S.Şaumyan".

Bu teleqram mübadilələri "iki adamyeyən", "qatı daşnak" - Şaumyan və Andronik arasında tam qarşılıqlı anlaşmanın mövcud olduğunu bariz nümayiş etdirir. Andronik bəyan edir ki, mərkəzi Rusiya hökumətinin sərəncamında və tabeliyindədir" (deməli, həm də Qafqazın fəvqəladə komissarının - S.Şaumyanın da sərəncamında və tabeliyindədir). Şaumyan isə Androniki "əsl xalq qəhrəmanı kimi salamlayır. Kövrəldici erməni idilliyası!

Bu arada Azərbaycan və Türkiyə qoşunları Bakıya yaxınlaşırdılar. Bolşevik Bakı Sovetinin mövqeyi sarsılırdı. Eserlər, daşnaklar və onları dəstəkləyən əhalinin rus və erməni hissəsi açıq-aşkar ingilislərin dəvət olunmasını tələb edirdilər ki, paytaxtın Azərbaycan-Türkiyə ordusu tərəfindən tutulmasının qarşısını alsınlar. Lakin Moskva Şaumyandan "güzəştə getməməyi" və "qətiyyət nümayiş etdirməyi" tələb edirdi. Stalinin imzaladığı və Şaumyana ünvanladığı 21 iyul tarixli teleqramda deyilirdi ki, Bakı Soveti ordusu və donanmasından "xarici kapitalın casuslarına qarşı qətiyyətli mübarizə və qeyd-şərtsiz müstəqil beynəlxalq siyasət yürüdülməsi" tələb olunur. Bu, Leninin və ÜMİK-nin sədri Sverdlovun teleqramında da təsdiq olunurdu: "Bakı Sovetinin, bütün fəhlələrin, ordunun və donanmanın sovetlərin qurultayının qərarlarına, ÜMİK-nin və Xalq Komissarları Sovetinin direktivlərinə, qəti tabe olmasını tələb edirik".

---

* 1918-ci ilin yayında Androniklə Ermənistanın daşnak hökuməti arasında narazılıq oldu. Bunun səbəbi "xalq qəhrəmanı"nın həddən ziyadə müstəqil mövqeyi olmuşdu.

Lakin bu çağırışlar və and-amanlar heç nəyi dəyişmədi. Rusiyadan Bakıya qoşun göndəriləcəyinə Moskva tam təminat vermirdi. Şaumyan əlimyandıda müdafiəni təşkil etməyə səy göstərdi. Leninə teleqram göndərdi ki, cəbhədə vəziyyət kəskin pisləşmişdir və Rusiyadan "hərtərəfli kömək" xahiş etdi.

Lenin öz sadıq əlaltısını yaddan çıxarmadı. Həştərxandan Bakıya 80 top, 160 pulemyot, 10 min tüfəng, 200 min patron və pal-paltar göndərildi. İyunun 3-cü ionicünlüyündə Bakıya dörd zirehli maşın və 13 təyyarə gətirildi. Onlardan dərhal cəbhədə hərbi əməliyyatlarda istifadə edildi. Bütün bunlar Leninin birbaşa göstərişi ilə həyata keçirilirdi. Cavabında Şaumyan yazırdı: "Bundan ötrü sizə dönə-dönə təşəkkür edirəm. Biz çatışmayan nə vardsa aldıq. Və bu, bizə misilsiz xidmət göstərəcəkdir".

13 iyulda Lenin Bakı Xalq Komissarları Sovetinə gəmilərin çatdırılması barədə Dəniz İşləri Xalq Komissarlığına sərəncam verdi: O yazırdı: "Çox xahiş edirəm, bütün münasib növlərdən olan hərbi dəniz gəmilərinin Xəzər dənizinə çatdırılmasını sürətləndirmək üçün bütün tədbirləri görün".

İyulun 3-cü ionicünlüyündə Bakıya Ukrayna cəbhəsindən Petrovun başçılıq etdiyi 800 nəfərlik dəstə gətirildi, iyulun axırlarında isə Həştərxandan bütün sursatlarla, dörd topdan və 170 nəfərlik komandadan ibarət atlı batareya gətirildi. Eyni zamanda, Bakıya hərbi yüklə 8 gəmi göndərildi.

Bakı ələ keçiriləndən sonra Xalq Komissarları Sovetinin sərəncamı ilə oraya Lenin adına xüsusi alay göndərildi. Avqustun 12-də Lenin teleqrafla Saratovun və Saritsının hərbi komissarlarına bu alayın sürətlə irəliləməsi üçün təcili tədbirlər görməyi tapşırırdı. Lakin bu zaman Həştərxanda bolşeviklər əleyhinə çıxışlar baş verdi və həmin alay Bakıya gəlib çata bilmədi. Lakin bu kömək kifayət deyildi və gecikmişdi. Bolşevik-daşnak diktaturasının taleyi həll olunmuşdu.

Bakı Soveti ümumi səfərbərlik elan etdi. Çağırışdan yayılanları sətə repressiyalar gözləyirdi. Lakin bolşeviklər tamamilə dayaqlarını itirmişdilər. İndi onlar əvvəllər tam itaət göstərən Bakı Sovetinə belə nəzarət edə bilmirdilər. Bakı Sovetini daşnaklar və eserlər ələ keçirmişlər. İyulun 30-da Azərbaycan və Türkiyə qoşunları Bakıya çathaçatda Bakı Sovetinin böyük əksəriyyəti Şaumyanın çağırışlarını rədd etdi və ingilislərin Bakıya dəvət olunmasını qətiyyətlə tələb etməyə başladı. Bundan sonra Şaumyan elan etdi ki, Bakı Soveti bütün səlahiyyətlərindən əl çəkir. Bununla əlaqədar buraxılan vəraqədə Şaumyan hamını: Biçəraxovu, daşnakları, eserləri xəyanətkar elan edir, "ingilis yirticilərini", habelə "almanları-türkləri" damğalayırırdı. O yazırdı: "Buraya... Sovet hakimiyyəti uğrunda ölməyə gələnlər ürəkağrısı və lənətlə çıxıb getməyə məcburdurlar". "Daşnaksütyun"un cəbbəxanasından götürülmüş bu kimi dəbdəbəli ritorikanın arxasında sadə fakt dayanırdı: bolşevik rəhbərləri yoldaşlarını taleyin hökmünə buraxaraq öz canlarını xilas etmək üçün qaçırdılar. Lakin əliboş qaçmırdılar.

Tarixçi və jurnalist Henri Barbi "Bolşevizmin ifratçılığı və erməni epopeyası" kitabında yazırdı ki, "bolşeviklərin əsas rəhbərləri - Şaumyan, Fioletov, Caparidze həbs olundular. Şaumyandan 80 milyon rubl qızıl pul tapıldı".

Bəlkə Şaumyanın şəhərdən çıxarılıb aparılmağa cəhd göstərdiyi bu qızıl Amazasp və Lalayev kimi qatillər tərəfindən Qubada və Dəvəçidə qarət olunmuşdu?

Yeri gəlmişkən, Şaumyan və onun silahdaşları uzağa gedə bilmədilər. İyulun 31-də Bakı Xalq Komissarları Soveti gəmilərdə Həştərxana yollananda yeni hakimiyyətin sərəncamı ilə komissarları aparacaq gəmilər "Ərdəhan" kanonerkası tərəfindən dayandırıldı və Bakıya qaytarıldı. İkinci belə cəhddən sonra (14 avqust) komissarlar şəhər həbsxanasına salındılar.*

Qısa müddətə hakimiyyət Bakıda üzdənirəq "Sentrokaspi Diktaturası"nın əlinə keçdi. Onun tərkibində rus opiyentasiyalı esərler və daşnaklar üstünlük təşkil edirdilər. "Sentrokaspi"nin konfransında qəbul olunmuş qətnamədə deyilirdi: "Konfrans nəinki öz vəzifələrini tərək edən, habelə özləri ilə müdafiə üçün zəruri olan silah, hərbi sursat və ərzaq aparılmağa cəhd göstərən sabiq komissarların hərəkətlərindən hiddətləndiyini bildirir. Konfrans komissarları xəyanətkar və xalq düşmənləri hesab edir".

"Sentrokaspi Diktaturası"nın Azərbaycan və Türkiyə qoşunlarının birgə hücumuna qarşı çıxarmağa qüvvəsi yox idi. Üstəlik, Azərbaycan Respublikası hökuməti bu dövrdə ordunun möhkəmləndirilməsinə dair tədbirlər görmüşdü. 1894 - 1899-cu il təvəllüdü bütün müsəlman vətəndaşların səfərbərliyi elan olunmuş, hərbi nazirlik yaradılmışdır. Ona Baş nazir F.Xoyski rəhbərlik edirdi. Onun müavini təcrübəli sərkərdə general Mehmandarov təyin olunmuşdu.

Ona görə də "Sentrokaspi Diktatura"sı İrandakı ingilis qoşununun komandanı general Denstervili Bakıya dəvət etdi. Lakin Denstervilin Ənzəlidən Bakıya gəlmiş qüvvələri 2 zirehli maşından və 1000 nəfərdən bir qədər çox canlı qüvvədən ibarət idi. Denstervil özü sonradan ekspedisiyasının məqsədini belə izah edirdi: "Bir ovuc erməni inqilabi rus şəhərində türklərdən azad etmək". Necə deyirlər, burada şərhə ehtiyac yoxdur: ingilislər "bir ovuc erməni xilas edirlərmiş".

Bakıya gələn Denstervil dərhal gördü ki, şəhəri müdafiə etmək mümkün deyildir: erməni və rus əsgərləri düşgünləşmişdilər. Onların arasında özbaşınalıq

---

* Onların sonrakı taleyi barədə çoxlu ədəbiyyat vardır - yüzlərlə monoqrafiya və məqalə yazılmışdır. Lakin biz bu məsələ üzərində dayanmayacağıq, çünki nəzərdən keçirilən mövzuya birbaşa münasibəti yoxdur.

hökm sürürdü. Fasiləsiz mitinqlər gedirdi. "Sentrokaspi Dikturası" intriqaqlarla məşğul idi və onun liderləri ingilislərdən gizlin general Lyudendorfun şəxsində almanlarla razılığa gəlməyə çalışırdılar.

İngilis zabitləri "mitinqlərdə kiminsə siyasi çıxışını dinləyəndə və yaxud öz gözəlçələri ilə şəhərdə çay içəndə cəbhənin bütöv sahələrini özbaşına qoyub gedən" "Bakı müdafiəçiləri"nin (əsasən ermənilərin) hərəkətlərindən heyrətə gəlirdilər.

Avqustun axırlarında Azərbaycan-Türkiyə qoşunları cəbhənin Lökbatan sahəsində və Binəqədi rayonunda hücum keçəndə, ingilislər hadisələrə müdaxilə etməyə cəhd göstərdilər, lakin uğursuzluğa düşər oldular. İngilislərin "kəməyi" özünü belə təzahür etdirirdi. "Sentrokaspi" qoşunlarına kömək etmək üçün ingilislər Şimali Stafford alayının bir rotasını Binəqədiyə göndərdilər. Lakin rota cəbhədə eser-dəşnak ordusunun bir əsgərini belə görmədi. 200 nəfərdən ibarət Türkiyə dəstəsi ilə döyüşə girən ingilislər məğlubiyyətə uğradılar: 5 zabıt və 57 əsgər əsir düşdü. Türklər çoxlu sayda sursat, bir neçə top və pulemyot ələ keçirdilər. İngilislər Lökbatan yaxınlığındakı qanlı döyüşdə də məğlub oldular. Döyüş meydanında yaralıları və ölüləri qoyub qaçan ingilis qoşununun qalıqları şəhərə tərəf qaçdılar. Əhalidən həqiqəti gizlətmək üçün ingilislərin ehtiyat alayı qələbə marşı ilə küçələrdən keçdi. Lakin məsələdən xəbərsiz olan üçün də aydın idi ki ... "Sentrokaspi Dikturası" son günlərini yaşayır".

Nəticədə, ingilislər gecə ikən, müttəfiqlərindən gizli, general Denstervilin əmri ilə qoşunu gəmilərə doldurub, sentyabrın 14-də geriyyə, Ənzəliyə döndülər. İngilislərin gedişindən dərhal sonra ermənilər də onlar kimi hərəkət etdilər: dəstələrinin bir hissəsi general Baqratuni başda olmaqla Bakıda qalan gəmilərə doluşub Ənzəliyə qaçdılar. Yerdə qalan birləşmələr heç bir sutka da duruş gətirə bilmədilər - 15 sentyabr 1918-ci ildə Azərbaycan ordusu, onlardan üç gün sonra Türkiyə qoşunları da Bakıya daxil oldu.

Fikrimizcə, burada prinsipial bir məqama toxunmalıyıq. Avqustun 3-də, artıq Bakının alınmasının şübhə doğurmadiğı vaxtda, Azərbaycan - Türkiyə qoşunlarının komandanlığı Bakıdakı Erməni Milli Şurasına ultimatum verdi. Ultimatumda deyilirdi: "Əgər siz döyüşsüz şəhəri təslim etsəniz, dinindən və milliyətindən asılı olmayaraq, hamının hüquqlarının gözlənilməsinə zəmanət verilir. Bu halda xüsusilə siz ermənilər üçün Bakıdan Ermənistanı maneəsiz getməyə zəmanət verilir, əlbəttə, əgər siz bunu istəsəniz. Lakin şəhər təslim edilməsə, istənilən halda o alınacaqdır və bu zaman tökülən qana və dəyəcək zərəyə görə məsuliyyət sizin üzərinizə düşəcəkdir".

Ultimatumu Şərq cəbhəsindəki Türkiyə ordusunun komandanı Mürsəl paşa imzalamışdı.

Lakin daşnaklar sađlam dűşüncəni kənarə qoyub Azərbaycan-Türkiyə komandanlığının əlverişli və əlicənab təklifini rədd etdilər, halbuki onların Bakını əldə saxlamağa zərrə qədər də şansları yox idi. Bununla onlar şəhərin bütün erməni əhalisini təhlükəyə məruz qoydular, hərçənd ki, son anda daşnak rəhbərləri özləri sađ-salamat aradan çıxdılar. Tanış üsullar, tanış dəst-xətt!

Əlbəttə, Bakının alınması qurbansız ötüşmədi, o cümlədən erməni əhalisi arasında. Üstəlik azərbaycanlıların yaddaşında qanlı mart hadisələrinin vurduđu yaralar hələ qaysaqılanmamışdı. Təbii ki, ermənilər növbəti genişmiqyaslı deməmaqo kampaniyası üçün bu faktıdan istifadə etməyə tələsdilər və bütün dünyaya "növbəti türk-tatar vəhşilikləri" barədə haray saldılar. Erməni Milli Şurası bununla əlaqədar olaraq xüsusi komissiya yaratdı. Həmin komissiyanın rəyinə görə, guya Bakıda 5 min nəfər erməni öldürülmüşdü. Onların sayını qaçqınların və hətta küçələrdən tapılan və kimliyi müəyyən edilməyən meyitlər hesabına artırırırdılar. Beləliklə, qurbanların sayı ermənilər tərəfindən 9 min nəfərə çatdırıldı. Lakin hətta "Bakı şəhərində möhtəşəm dəhşətlər" (bu ad nəyə desən dəyə!) kitabının müəllifi B.İşxanyan da etiraz etməli olmuşdu ki, bu rəqəmlər Erməni Milli Şurası tərəfindən toplanmışdır. Onlardan da belə məsələdə obyektivlik gözləmək mümkün deyil.

1918-ci ilin oktyabrında Ermənistanın Tiflisdəki işlər müvəkkili Camalyan Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi Cəfərova etiraz notası göndərdi. Həmin sənəddə erməni əhalisinə qarşı törədilmiş qətlərə və özbaşınalılara dair ittihamlar irəli sürülürdü. Ölənlərin sayı isə fantastik rəqəmə - 20 və yaxud 30 min nəfərə çatdırılmışdı.

Daha kəskin məzmunlu belə bir nota həmin Camalyan tərəfindən Şərqdəki Osmanlı qoşun qrupunun baş komandanı Xəlil paşanın ünvanına da göndərildi. Notada "qırğınlarda 30 min nəfər erməni öldürüldüyü" barədə uydurma təkrar olunur və göstərilirdi ki, "Bakı qırğını guya öz dəhşətinə görə, hətta, ermənilərin müsibətli tarixində də görünməmişdir". Eyni zamanda ermənilər xahiş edirdilər (lakin tələb tonunda): 1) Türkiyə və yaxud Azərbaycan hakimiyyəti tərəfindən həbs olunmuş bütün erməniləri dərhal azad etməli; 2) günahkarları sərt cəzalandırmalı; 3) Bakı ermənilərinin həyatına və əmlakına təminat verməli. Azərbaycan tərəfinin cavab notasında deyilirdi ki, zorakılıq faktları "Azərbaycanın müsəlman əhalisi arasında bu ilin martında baş vermiş hadisələrin nəticəsidir. Bolşevik pərdəsi altında ermənilər tərəfindən Bakıda və Şamaxıda müsəlmanların qırğını həyata keçirilmişdi və qurbanların sayı rəsmi məlumatlara görə 10 min nəfəri ötmüşdü və ya həmin ilin yazında Erivan quberniyasının 200-dən çox kəndində erməni hərbi hissələrinin təşkil etdikləri dağıntılar və bu qəbildən olan digər faktlar əhalini hiddətləndirmişdi".

Azərbaycanın notasında ədalətli olaraq göstərilirdi ki, 200 mindən çox əhalisi olan şəhərin ələ keçirilməsi zamanı onun müdafiəçiləri geri çəkilərkən və

yeni hakimiyyət qurularkən ekssezlər və qurbanlar olsa belə, hərçənd ki, bunu müsəlmanların mart qırğınından sonra yaranmış əhvali-ruhiyyəsi, eləcə də bundan sonra müsəlman əhalisi üzərində fasiləsiz terrorun həyata keçirilməsi zəminində gözləmək təbiidir, hər halda sizin öz bəyanatınızda göstərdiyiniz miqyasdan qat-qat azdır". Guya Azərbaycan Respublikasının soyğunçulara və qarətçilərə qarşı heç bir tədbir görməməsi barədə Ermənistan hökumətinin bəyanatları da təkzib olunurdu: "Milliyyətindən asılı olmayaraq hamının gözü qarşısında asılmış qarətçilərin və oğruların sayı 100-ü keçirdi".

Azərbaycanın diplomatik nümayəndəsi axırda göstərirdi ki, erməni tərəfi faktların şişirdilməsi yolunu seçmişdir ki, bu da "milli düşmənçiliyi kəskinləşdirir, ictimai fikri Azərbaycana qarşı düşmənçilik istiqamətinə yönəldir".

Lakin ermənilər elə buna can atırdılar: millətlərarası düşmənçiliyi qızıdırmaq və ictimai fikri Azərbaycana qarşı düşmənçilik istiqamətinə yönəltmək! Onlar həqiqətən "titanik" fəaliyyət göstərirdilər. Uydurduqları "dəhşətləri" təsvir etməkdən həzz alır və şişirdirdilər. Bu baxımdan Bakı yepiskopu Baqrat* xüsusilə seçilirdi.

27 oktyabr 1918-ci ildə o, Qafqazdakı Türkiyə qoşunlarının baş komandanı Nuru paşaya Bakı ermənilərinin sıxışdırılması barədə şikayətlə müraciət etdi. O, öz məktubunda "müharibənin qurtardığı və hər yerdən yaxınlaşan sülhün sədalarının eşidildiyi bir vaxtda əsirlərin hamısının azad olunmasını" xüsusi xahiş edirdi. O, ermənilərin senzura sıxışdırmalarından, qeyri-qanuni olaraq işdən azad edilmələrindən, "müflisləşməsindən və dilənçi həddinə çatdırılmasından" şikayətlə Azərbaycanın daxili işlər nazirinə 11 noyabr tarixli buna bənzər məktub göndərirdi. Yepiskop noyabrın 12-də Azərbaycanın Nazirlər Sovetinin sədrinə Azərbaycan Respublikasının Baş naziri Fətəli xan Xoyskiyə də məktublar göndərirdi. Bütün bu məktublarda göstərilirdi ki, guya ermənilər Bakıda "müstəsna şəraitdədirlər, qanundan və müdafiədən kənaradırlar", qeyri-qanuni həbslər, axtarışlar, müsadirələr və i.ə. keçirilir. Yepiskop Baqrat süni heyərlə soruşurdu: "Faciəli zərbədən sarsılan və özünü itirmiş erməni əhalisi, nəhayət, Azərbaycan Respublikasında öz vəziyyətini müəyyənləşdirmək istəyir. O, bilmək istəyir ki, milli azlıqlara verilən dövləti-mülki hüquqlar ona da aiddirmi və yaxud ermənilər müstəsna vəziyyətdə, qanundan və müdafiədən kənar qalmaqda davam edəcəklər?.."

---

* Onun rəsmi rütbəsi belə idi: Bakının erməni yeparxiyasının rəisi

Gördüyümüz kimi, Bakıdakı erməni yepiskopu öz dindaşlarının cinayətlərindən zərrə qədər utanıb çəkinmir: onun məktublarında ermənilər günahsız quzu kimi təsvir olunurlar. Məktubların yazı tərzində də sübut edir ki, məğlubiyyətdən özünə gələn ermənilər əvvəlki şər əməllərini tamamilə unutmuş, "itтиhamçı zərərçəkənlər kimi həmişəki mövqelərini tutmuş, azərbaycanlıları və türkləri itтиham etmək yolunu seçmişlər.

Bir qədər qabağa gedərək, qeyd edək ki, "Bakı dəhşətləri" barədə mifdən sonralar ermənilər məharətlə bəhrələnmişlər. Onlar bu mifi də "soyqırımı" haqqında mifə əlavə etmişlər. Bu uydurmalar Türkiyə Cənubi Qafqazdan çıxandan və onun əvəzinə əvvəlcə İngiltərənin, sonra isə Amerika Birləşmiş Ştatlarının nümayəndələri gələndən sonra daha cidd-cəhdlə yayılmağa başladı.

Belə "yaradıcılığın" nümunəsi kimi arxivlərdə saxlanılmış və Bakıdakı Amerika nümayəndəliyinin rəhbərinə ünvanlanmış Erməni Milli Şurasının arayışı diqqəti cəlb edir. Həmin sənəddə birmənalı şəkildə təsdiq olunurdu: Mart hadisələrində ermənilərin günahı yoxdur ("yalnız müsəvatçılara qarşı qeyzlənmiş və qəzəblənmiş erməni əsgərlərinin bir hissəsi" günahkardır).

Sentyabr hadisələrinə gəldikdə isə, onlar "görünməmiş amansız dəhşətlər" kimi təqdim olunurdu. Guya bu hadisələri "düz iki ay ərzində, ingilis qoşunlarının gəlişinə kimi silahsız, müdafiəsiz erməni əhalisinə qarşı törədilmişdir". Bu zaman bildirilirdi ki, həmin faktlar "Türkiyə-Azərbaycan hökumətinin, ali hakimiyyətinin planauyğun siyasətidir, dinc əhalinin qırılmasına və tam müflisləşməsinə yönəlmiş qanlı qisas siyasətidir". Yalan, böhtan, uydurma - bu erməni təbliğatının arxalandığı üç əsas vasitədir. Həmin vasitələr Azərbaycanda yeni hakimiyyəti gözdən salmaqdan ötrü işə salınmışdı.

Bu arada, Bakının azad olunmasından sonra, sentyabrın 17-də Gəncədən paytaxta gələn respublika hökuməti bir sıra problemlərlə üzləşdi. Onlardan biri də Bakıda vəziyyətin sabitləşdirilməsi, şəhərdə və ölkədə həyatın normal axara düşməsi üçün millətlərarası toqquşmaların fəlakətlərinin aradan qaldırılması olmuşdur.

Azərbaycan hökuməti, "Müsəvat" partiyasının rəhbərliyi başa düşürdü ki, Bakı kimi çoxmillətli şəhərdə məsələlərə dar millətçi münasibət perspektivdə heç bir uğur qazanmayacaqdır. Millətlərarası düşmənçiliyin kəskinləşdiyi ən böhranlı məqamlarda belə onlar milli azlıqları boğmağa deyil, onlarla əməkdaşlığa və qarşılıqlı anlaşmaya can atırdılar. Belə ki, Bakı Kommunasının süqutundan və Azərbaycan hökumətinin qanuni hakimiyyətinin bərqərar edilməsindən sonra paytaxtda "Qafqaz xalqlarının vəhdəti və həmrəyliyi liqası" yaradıldı. Onun məqsədi ermənilər və azərbaycanlılar arasında əməkdaşlığa nail olmaq, "yüzlərlə kəndin boşaldıldığı, yandırıldığı, bütöv qəzaların səhralara çevrildiyi", həm o, həm də bu tərəfdən on minlərlə adamın qırıldığı, evsiz və çörəksiz qalmış yüz minlərlə

insanın aclığa və xəstəliyə düçar olduğu" bir vaxtda yaranmış vəziyyətdən çıxış yolu tapmaq idi.

Liqanın təsisçiləri istər azərbaycanlı, istərsə də erməni tərəfin ziyalılarının görkəmli nümayəndələri olmuşlar. Liqanın bəyannaməsində, o cümlədən deyilirdi: "Türklər və ermənilər bütün Cənubi Qafqazda əsrlər boyu yanaşı yaşamış və yaşayırlar. Onların iqtisadi, mədəni və deməli, siyasi mənafeləri elə çulğalaşmışdır ki, bu xalqları ayırmaq heç cür mümkün deyildir... Hər iki qonşu xalq üçün eyni hüquqları tanımaqla birlik və həmrəylik yolu - yeganə düzgün yoldur. Bu yolla gedərək, biz istər türklərin, istərsə də ermənilərin milli mədəniyyətlərinin normal və maneəsiz inkişafı üçün şərait yaradacağıq...

Liqanın son məqsədi elə bir yeni orqana çevrilməkdir ki, onun bayrağında iki xalq qonşu arasında sülh və anlaşmaya, şüurlu ictimai və millətlərarası həyata, xeyirxah qonşuluq münasibətlərinə və hər iki xalqın rifahı naminə birliyə və həmrəyliyə çağırış yazılmış olsun".

Azərbaycanlı və erməni qadınlarının bir-birinə müraciəti kimi sülh təşəbbüsünü də qeyd etmək olar. Azərbaycan qadınlarının müraciətində, o cümlədən deyilirdi: "Hər şeydən əvvəl, yadda saxlamaq lazımdır ki, müsəlmanlar (azərbaycanlılar - B.N.) kinli deyillər. Bu baxımdan onlar kin saxlamayan və xeyirxah rus xalqı ilə xaraktercə oxşarırlar. Müsəlmanlar yaxşılığı nə qədər çox yadda saxlayırlarsa, şəri də bir o qədər tez unudurlar. Odur ki, biz həmişə olduğu kimi, çoxəsrlik qonşularımız tərəfindən dostluq və xeyirxahlıq hissələrinin təzahürünə şad olacağıq və bu hissələrin möhkəmləndirilməsi üçün əlimizdən gələni əsirgəməyəcəyik".

Azərbaycan hökuməti və parlamenti belə təşəbbüsləri olduqca müsbət qiymətləndirir, respublika, o cümlədən Bakı əhalisinin birliyinə can atırdı. Lakin erməni əhalisinin hansısa bir hissəsi bu çağırışa səs versə də, onların Erivandan olan barışmaz həmvətənləri birlik barədə düşünmək belə istəmirdilər. Barışığa gəlmək, ümumi dil tapmaq üçün ermənilər heç bir addım atmırdılar, əksinə, ciddi-cəhdlə millətlərarası ədavəti qızıdırırdılar. 1918-ci ilin ortalarında bu alov Cənub-Qərbi Qafqazın xeyli hissəsində vəziyyət belə idi.

Erməni millətçilərinin günahı üzündən burada yeni millətlərarası gərginlik ocağı - erməni-gürcü münafişəsi meydana çıxdı. Yenicə yaradılmış Ermənistan Respublikasında hakimiyyətə gələn daşnakların ağına daha bir qonşu ilə münafişəyə girməkdən başqa bir şey gəlmədi. Münafişə üçün səbəb mübahisəli Borçalı ərazisi idi. Burada azərbaycanlılar, ermənilər və gürcülər yaşayırdılar. İyunun ortalarında gürcü qoşunları azsaylı alman hərbi qulluqçularının köməyi ilə Borçalı ərazisinə daxil oldular. Bununla əlaqədar, Azərbaycanın xarici işlər naziri Gürcüstan hökumətinə nota göndərdi. Sənəddə göstərilirdi ki, Borçalı və Sıqnax rayonlarının bir hissəsi bütövlükdə müsəlmanlar tərəfindən məskunlaşmışdır və bu

ərəzilərin əhalisi Azərbaycana birləşmək niyyətlərini açıq-aşkar ifadə etmişdir. Gürcülər kifayət qədər kəskin nota ilə cavab verdilər. Notada göstərilirdi: "Borçalı həmişə Gürcüstan ərazisi olmuşdur və onun şərq sərhədləri müzakirə oluna bilməz".

Görünür, Azərbaycan hökuməti mübahisəli kiçik əraziyə görə münaqişəni kəskinləşdirməyi qeyri-mümkün hesab etmişdi və növbəti notada Borçalının adı xatırlanmır, yalnız Azərbaycan və Gürcüstan arasında rəsmi sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi üçün komissiya yaradılmasının zəruriliyindən danışılırdı.

Göründüyü kimi, azərbaycanlılar sülhü qorumaq naminə öz hüquqlarından və qanuni iddialarından əl çəkildilər. Lakin Borçalıya iddia edən ermənilər başqa cür addım atdılar. Onlar zor tətbiq etməklə bu əraziləri tutmağa, üstəlik Qazax və Axalkalaki ilə bağlı gürcülər qarşısında iddialar irəli sürməyə başladılar. Bununla əlaqədar, Gürcüstan nümayəndəsi İrakli Sereteli Kaçaznuniyə və Xatizyana bildirdi ki, Ermənistan müstəqil yaşamaq üçün çox zəifdir və ona görə də Gürcüstan Almanyanın köməyi ilə göstərilən ərazilərin əhalisini müdafiə etməyə məcburdur. Bu azmış kimi, 1918-ci ilin iyulunda ermənilər Laqodexiyə 15 min erməni qaçqınını yerləşdirməyə cəhd göstərəndə, gürcülər götür-qoy etmədən dərhal ordu hissələrinin köməyi ilə onların qarşısını kəsdilər. Bu gün geriye nəzər salarkən belə nəticəyə gəlmək olur ki, şübhəsiz, gürcülər düzgün hərəkət etmişdilər. Əks halda, Laqodexi indi "dədə-baba erməni ərazisi elan olunar" və daha bir Qarabağa çevrilərdi.

İlk baxışda əhəmiyyətsiz görünən bu epizod nifrət və etibarsızlıq toxumunu sərmışdi. Sonradan, 1918-ci ilin noyabrında daşnaklar Antantanın himayəsi altında Gürcüstandan Borçalını qonşu ərazilərlə birlikdə ayırmaq, ələ keçirmək istəyirdilər. Bu barədə aşağıda söhbət açacağıq.

Bu arada təkcə Cənubi Qafqazda deyil, bütün dünyada hərbi-siyasi vəziyyəti kəskin surətdə dəyişən hadisələr baş verdi. Almaniya və onun müttəfiqləri müharibəni tamamilə udurdular. 1918-ci ilin payızında bu, artıq həqiqət idi. Türkiyə Mesopotamiyada, Suriyada, İranda bir sıra ağır məğlubiyyətlərlə üzləşdiyindən hərbi əməliyyatları davam etdirmək iqtidarında deyildi və 30 oktyabr 1918-ci ildə Böyük Britaniya ilə Mudros barışıqı bağladı. Həmin barışıqə görə, Türkiyə Cənubi Qafqazdan öz qoşunlarını çıxarmalı idi. Bütün Cənubi Qafqaz Böyük Britaniyanın müstəsna təsir zonası elan olunurdu və yeni yaradılmış Cənubi Qafqaz respublikaları ərazisinə Britaniya qoşunları yeridilməli idi. Bundan ötrü olduqca sərt müddət qoyulmuşdu: Ənzəlidəki ingilis qoşunlarının komandanı general Tomson baş komandan Nuru paşadan öz qoşunlarını Bakıdan bir həftə ərzində, Cənubi Qafqazdan isə bir ay müddətində çıxarmasını tələb etdi.

Belə mürəkkəb və təhlükəli şəraitdə Azərbaycan Milli Şurası müdrilik və təkmlillik nümayiş etdirdi. Bununla əlaqədar, ən əhəmiyyətli addım Azərbaycanın tarixində ilk parlamentin - respublikanın ali qanunverici orqanının yaradılması oldu. Parlamentin yaradılması barədə qanunda deyilirdi: "Azərbaycan yalnız türklər (azərbaycanlılar - B.N.) tərəfindən məskunlaşmamışdır. Buna görə də Azərbaycan parlamenti burada yaşayan bütün millətləri özündə təmsil etdirməlidir." Beləliklə, Azərbaycan rəhbərliyi millətlərin bərabərliyinə və onların hüquqlarına hörmət prinsiplərinə tərəfdar olduğunu nümayiş etdirdi ki, bu da sonralar respublikanın beynəlxalq səviyyədə tanınması üçün vacib amil oldu. Ümumi seçkilər əsasında seçilmiş Azərbaycan parlamenti 1918-ci ilin dekabrında öz işinə başladı, həm də müsəlman dövlətləri tarixində ilk dəfə olaraq qadınlar səs hüququ aldılar. Parlamentin yaradılması ərəfəsində Azərbaycan Milli Şurası erməni, rus, gürcü, yəhudi və polyak milli şuraları, habelə bir sıra iri təşkilatlar (Bakı Həmkarlar İttifaqı, Bakı Neft Sənayeçiləri Qurultayı Şurası, Ticarət Sənaye ittifaqı və s.) ilə danışıqlar apardı. Parlamentə yalnız müsəlman çoxluğu deyil, həm də rus, erməni, yəhudi, polyak icmalarının nümayəndələri də daxil oldular. Görkəmli hüquqşünas, Rusiya Dövlət Dumasının sabiq üzvü, mötədil baxışları ilə seçilən Əlimərdan bəy Topçubaşov parlamentin sədri seçildi. O, uzun müddət Bakı ziyahıları arasında populyarlıq qazanmış "Kaspi" qəzetinin redaktoru olmuşdu.

Parlamentə hesabat verməli olan hökumətə Fətəli xan Xoyski başçılıq edirdi. O, həm də xarici işlər naziri idi. Hacınski dövlət nəzarəti naziri, general Mehmandarov hərbi nazir təyin olundu. Yeni hökumətin ən mühüm vəzifəsi Mudros barışığına görə Cənubi Qafqazın faktiki sahibi olmuş ingilisləri Azərbaycanda yeni hakimiyyətin qanuniliyinə və demokratikliyinə inandırmaq idi. Bu, asan iş deyildi. Belə ki, daşnaklar, eserlər və digər düşmən üsürlər Azərbaycan hökumətinin Türkiyə ilə yaxın keçmişdəki əməkdaşlığını təsvir etməkdən ötrü boyaları əsirgəmərdilər. Lakin yeni kabinetin ardıcıl demokratik siyasəti, Azərbaycan parlamentinin konstitusiya yolu ilə seçilməsi ingilisləri tədricən inandırdı ki, Azərbaycanda hakimiyyət qanuni olaraq Azərbaycan xalqını təmsil edir və daşnakların inandırmağa çalışdıqları kimi heç də Türkiyənin oyuncaq əlaltıları deyildir. Bu mənada demokratik addım kimi ilk növbədə çoxmillətli Azərbaycan parlamentinin yaradılması faydalı oldu və yerinə düşdü. Britaniya işğalçı qoşunlarının komandanı general Tomson noyabrın 17-də Bakıya gəldi. Onun bəyanatında deyilirdi ki, Bakı Azərbaycan və Türkiyə qoşunlarından təmizlənməli və bütün mədənləri ilə birlikdə ingilislərin sərəncamına keçməlidir. Azərbaycanın qalan hissəsi isə Azərbaycan hökumətinin nəzarəti altında qalacaqdır ki, bu hökuməti də müttəfiq dövlətlər yalnız de-fakto tanımışlar. General Tomson özünü Bakının qubernatoru elan etdi. Azərbaycanın "öz müqəddəratını təyin etmək" məsələsi Paris sülh konfransında müzakirə obyektinə olmalı idi. Habelə, elan

edilmişdi ki, Bakıya ingilislərlə bərabər Lazar Biçeraxovun hissələri də daxil olacaqdır (o, artıq yeni ağalar tərəfinə keçməyə imkan tapmışdı). Tomson başqa bir bəyanatında göstərir: " Nə indi, nə də gələcəkdə sizin daxili işlərinizə qarışmaq fikrində deyilik. Əminəm ki, sıx əməkdaşlıq sayəsində hər şey yaxşı olacaqdır".

Sonradan Azərbaycan parlamentinin və hökumətinin fəaliyyəti ilə yaxından tanış olarkən general Tomson əminliklə Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi tanınmasına meyil göstərməyə başladı. Belə ki, o, 28 dekabr 1918-ci il müraciətində qeyd edirdi: "F.X.Xoyskinin sədrliyi altında koalisiyon Azərbaycan hökuməti yaradıldığına görə bildirirəm ki, müttəfiq komandanlığı Azərbaycanın hüduurlarında yeganə qanuni yerli hakimiyyət olan bu hökumətə hərtərəfli kömək göstərəcəkdir".

Müttəfiqlərin bu mövqeyini Balkan yarımadasında və Qafqazda bütün ingilis qoşunlarının baş komandanı - bu regionlarda İngiltərə hökumətinin rəsmi nümayəndəsi general C.Mill də təsdiq etdi. O, birmənalı şəkildə bildirdi: "Azərbaycanın hüduurları daxilində İngiltərə hökuməti yalnız Azərbaycan Respublikası hökumətinin hakimiyyətini tanıyır".

İngiltərə sənayeçiləri və maliyyə dairələri Bakı neft rayonunun işğalına böyük ümidlər bağlayırdılar. Belə ki, Bibiheybət neft kompaniyasının sədri Herbert Alen belə bir bəyanatla çıxış etdi: "Bu adaların (Britaniya adalarının - B.N.) tarixində Britaniya nüfuzunun və yaxud Britaniya ticarətinin dinc müdaxiləsi üçün, ikinci Hindistan və yaxud ikinci Misir yaradılması üçün belə fürsət olmamışdır... Səxavətlə maliyyələşdirilən və Britaniya himayəsi altında lazımı şəkildə təşkil olunan Rusiyanın neft sənayesi özü-özlüyündə imperiya üçün qiymətli rəhn olacaqdır... Britaniya hökumətinə Qroznı, Bakı və Xəzəraxası mədənlərin böyük məhsuldarlığına güclü təsir göstərmək üçün misilsiz imkan yaranmışdır".

Bakını "ikinci Hindistana" çevirməyə can atan ingilislər eyni zamanda Cənubi Qafqazı təkrarən Rusiya orbitinə cəlb olunması imkanının aradan qaldırılmasını nəzərdə tuturdular və ona görə də bu ərazilərdə meydana çıxan müstəqil dövlətlərə və onların hökumətlərinə loyallıq münasibət bəsləyirdilər ki, Yaxın Şərqlə Rusiyanın müdaxiləsi qarşısında etibarlı sipər yaratsınlar". Birinci Dünya müharibəsində Almanıyanın və onun müttəfiqlərinin məğlubiyyəti, 1918-ci ilin noyabrında Osmanlı imperiyasının iflası qısa müddətdə Cənubi Qafqaz da vəziyyətin köklü surətdə dəyişilməsinə gətirib çıxardı. Mudros barışığının (30 oktyabr) şərtlərinə görə, Türkiyə qoşunlarının Hicazda, İraqda, Suriyada, Yəməndə təslim olması və onların İrandan, Kilikiyadan, Cənubi Qafqazdan çıxarılması, habelə müttəfiq qoşunları tərəfindən, əgər "təhlükəsizlik" mülahizələrinə görə zərurət olarsa Türkiyənin altı "erməni" vilayətinin işğalı nəzərdə tutulurdu. Təəccüblü deyildir ki, erməni millətçiləri bundan ruhlandı: onlar düşündülər ki, artıq "Böyük Ermənistan" haqqında arzuları gerçəkləşir. Respublikanın daşnak

rəhbərliyi geniş bəyanatlar verir, Londonu, Paris və Vaşinqtonu özünün böyük iddialar dolu memorandumları, teleqramları ilə atəşə tuturdu.

Daşnaklar öz tələblərində tam ciddiyətlə Xəzər dənizindən tutmuş Qara və Aralıq dənizlərinə qədər uzanan ərazidə "Böyük Ermənistan" yaradılması məsələsini qaldırırdılar və tələb edirdilər ki, Türkiyə Anadolusunun altı vilayəti ilə yanaşı Kilikiya, Cənub-Qərbi Qafqaz və hətta İran Azərbaycanın bir hissəsi (halbuki İran Birinci Dünya müharibəsində, ümumiyyətlə, iştirak etməmişdi) onlara verilsin.

Bu ölçüyəgəlməz tələblər Qərbi Avropa hökumətləri və Vaşinqton tərəfindən dəstəklənirdi. Güclü hücum keçən, mətbuatda geniş kampaniya aparən oradakı erməni diasporu "türk barbarlarından zərər çəkmiş erməni xalqının ədalətli istəklərinin" yerinə yetirilməsini tələb edirdilər.

Bütün Avropa hökumətləri və parlamentlərində erməni millətçilərinin nüfuzlu xəfiyyələri "erməni məsələsi"nin onların ağalarının - xarici ölkələrdəki erməni milyonçularının, çoxsaylı daşnak mərkəzlərinin dediyi kimi həll olunmasına çalışırdılar. Məsələn, Britaniyanın icmalar palatasının üzvü Anevrin Uilyams belə bir çağırışla çıxış etdi: "Ermənistan 6 vilayətdən ibarətdir... Kilikiya vilayətini də özündə birləşdirir... Bu vilayətlər böyük və kiçik Ermənistanı təşkil etmişlər. Xahiş edərdim ki, onlara bu və ya digər ad ilə dövlət və yaxud hökumət müəyyən edilsin və hər hansı bir dövlətə dünyanın böyük dövlətlərinin mandatçısı kimi bu vilayətləri azad surətdə idarə etmək imkanı verilsin, ta ki həmin vilayətlərin bu və ya digər özünüidarə forması almaq imkanı yetişənə kimi".

Axırda parlament üzvü hökuməti İngiltərənin ötən əsrin sonunda Ermənistana münasibətdə "onun azadlığına maneçilik törətdiyinə görə" yol verdiyi "ədalətsizliyi" aradan qaldırmağa çağırırdı.

ABŞ konqresi də İngiltərə parlamentindən geri qalmaq istəmirdi. Belə ki, ABŞ senatorlarından biri öz çıxışında prezidentdən tələb etmişdi ki, o, Bakıya erməni əhalisini müdafiə etmək üçün linkor göndərsin. Bu faktı şərh edən tarixçi istehza ilə bildirmişdi: "Amerika senatorlarının linkorun Bakıya necə gedib çıxacağını güman etmələri bu günə kimi müasir tarixin ən mübhəm sirlərindən biri olaraq qalır".

F.Kazımzadənin yazdığı kimi, bu çoxmənalı vədlər "erməniləri çaşırdı". Bundan əlavə, onlar "Türk xalqının yaşarlığını və zəfər çalmış müttəfiqlər qarşısında baş əyməməkdə qətiyyətli olmasını qiymətləndirə bilməmişdilər".

1919-cu ilin fevralında sülh təşəbbüsü göstərən Türkiyə Ermənistanı müqavilə bağlamağı təklif etdi. Müqaviləyə görə, Türkiyə dövləti hüduqlarında ermənilərə geniş muxtariyyət verilməsi nəzərdə tutulurdu. Bundan əlavə, sülh sazişi protokolu ermənilərin və türklərin birgə yaşadıkları regionlarda "əhali mübadiləsi" planını həyata keçirməyi nəzərdə tuturdu ki, bu ərazilər sırf türk və sırf

erməni sakinlərindən ibarət olsun və bununla da gələcəkdə millətlərarası düşmənçilik zəminində türk və erməni əhalisi arasında toqquşmalara və ərazi münaqişələrinə son qoyulsun. Bu təkliflər bütövlükdə ermənilərin müharibədən əvvəlki tələblərini əks etdirirdi. Lakin Ermənistanın daşnak rəhbərləri Türkiyənin güzəştlərini tamamilə qeyri-qaneedic hesab etdilər və bunun əvəzində daha sərt ultimatum irəli sürdülər. Onlar aşağıdakıları tələb edirdilər:

8. Türklərin bir milyon erməninin ölümündə günahkar olmasını, ermənilərin isə təqsirsiz olduğunu etiraf etməli.

9. Etiraf etməli ki, Şərqi (erməni) vilayətlərində türklər azlıq təşkil edirdilər; hətta hal-hazırda ermənilər azlıq təşkil etsələr də, bu, zorakı deportasiyanın və qırğının nəticəsidir. Ona görə də bu ərazi (altı vilayət) tamamilə ermənilərə məxsusdur və Türkiyədən qoparılıb Ermənistan dövlətinə birləşdirilməlidir. Bundan əlavə, Türkiyə ermənilərin Kilikiyaya olan hüquqlarını da tanımalıdır.

10. Rəsmi surətdə Ermənistanın müstəqilliyini tanımalı, yəni Ermənistan müstəqil dövlətdir və başqa dövlətin tərkibinə daxil ola bilməz.

11. "ermənilərə qarşı cinayətlərdə" müqəssir olanları cəzalandırmalı. Bu dumanlı ifadə az qala hər bir türkün cəzalandırılmasına imkan verirdi.

Erməni notasında habelə bəyan olunurdu ki, istənilən halda Ermənistan Türkiyənin tərkibindən çıxacaqdır və müttəfiqlərin köməyi ilə adıçəkilən əraziləri azad edəcəkdir".

Hətta ölkənin düşmüş olduğu çox ağır vəziyyəti nəzərə almaqla belə qeyri-real və uzaq gedən tələblərlə Türkiyə hökuməti razılaşa bilməzdi. Göründüyü kimi, daşnaklar Türkiyə ilə sülh bağlanmasına can atmırdılar. Ona görə də onlar öz ultimatumlarına açıq-aşkar yerinə yetirilməsi mümkün olmayan və alçaldıcı şərtlər daxil etmişdilər. Onlar Paris sülh konfransının gedişində daha çox şeyə nail olacaqlarına ümid bəsləyirdilər. Parisdə qalib-müttəfiq dövlətlərin xeyrinə dünyanın, o cümlədən Osmanlı İmperiyasının sabiq mülklərinin yenidən bölüşdürülməyi gözlənirdi.

Lakin sülh konfransı soruşanda ermənilər Türkiyə torpaqlarında növbəti dəfə möhkəmlənməyə çalışırdılar. Mudros barışıqının şərtlərinə görə Cənubi Qafqazdakı Türkiyə ordusu geri çəkildi və nəinki 1917-1918-ci illərdə tutduğu Rusiya ərazilərini, habelə Şərqi Türkiyə vilayətlərini də tərk etməli oldu. Ermənilər dərhal bundan istifadə etdilər. Daşnak dəstələri geri çəkilən Türkiyə ordusunun ardınca daban-dabana gedərək, müsəlman əhalisinin müntəzəm və soyuqqanlıqla qırılması və talan edilməsini davam etdirirdilər. B.Boryanın qeyd etdiyi kimi, "erməni siyasi xadimləri dövlət hakimiyyətini ölkəni idarə etmək üçün deyil, müsəlman əhalisini qırmaq və onun əmlakını talamaq üçün qurmuşdular. Ermənistanda bu qanlı siyasət əleyhinə səslər ucalmağa başlayanda, hökumətin bir çox rəhbərləri bildirdilər: "Türklər həmişə erməniləri talamışlar, ermənilər niyə

də bir dəfə türkləri talamasınlar?" Boryan belə bir nəticəyə gəlir ki, ... bu faktlar onu deməyə imkan verir ki, erməni daşnakları türkləri kölgədə qoymuşdurlar".

Başqa bir erməni müəllifi yazırdı: "Daşnak dəstələrinin tutduğu türk kəndləri canlı adamlardan "təmizlənilir" və eybəcərləşdirilmiş qurbanlarla dolu xarabalıqlara çevrilirdi". Yeni Bəyazid - Varaamdan olan daşnak başkəsənlərindən biri öz qəhrəmanlıqlarını belə təsvir edirdi: "Mən ağına-bozuna baxmadan Basar-Keçərdə türk əhalisini məhv etdim. Hərdən adamın gülləyə heyfi gəlir. Bu itlərə qarşı ən etibarlı vasitə ondan ibarətdir ki, döyüşdən sonra sağ qalanların hamısını bir yerə toplayıb quyulara doldurasan və üstündən ağır daşlarla əzəsən ki, yer üzündən yox olsunlar. Mən də belə etdim: Bütün kişiləri, qadınları, uşaqları bir yerə topladım, onları quyulara doldurdum və üstündən daşları töküb nəfəslərini kəsdim".

Bu dövrdə daşnak hökumətinin mövqeyini qiymətləndirən tarixçi yazır: "Ermənistan müstəqil dövlət olmağa macal tapmamış, Gürcüstan kimi o da "böyük imperialist milləti cəhətlərini" göstərməyə başladı: Gürcüstana qarşı ölçüyəgəlməz tələblər irəli sürdü, Türkiyə ilə müharibə etdi, dağlıq Qarabağa görə Azərbaycanla sonu görünməyən və mənasız münaqişəyə qoşuldu".

**2. Andronik tərəfindən Zəngəzurun
tutulması. Qarabağda vəziyyət.
Elan olunmamış müharibənin mərhələləri.
Azərbaycanlıların soyqırımı.**

1918-ci ilin ortalarından etibarən Azərbaycana qarşı erməni təcavüzü geniş miqyas aldı. Lakin onun konkret olaraq nə vaxt başladığını müəyyənləşdirmək çətinidir. Çünki bundan əvvəl də erməni yaraqlıları vaxtaşırı Azərbaycan kəndlərinə hücum edir, dinc əhalini qırır, soyub talayır və terrora məruz qoyurdular. Bu elan olunmamış müharibənin əsas hərbi əməliyyat zonaları Zəngəzur, Qarabağ, bütün Erivan quberniyası və ona bitişik, əsasən, qaçqınlardan ibarət erməni əhalisinin yığcam yaşadığı ərazilər olmuşdur. Daşnaklar bu torpaqları dədə-baba erməni torpaqları və gələcək "Böyük Ermənistan"ın "ayrılmaz hissəsi" hesab edirdilər.

1918-ci ilin iyun-iyulunda bu vaxta qədər türk qoşunları tərəfindən dəfələrlə darmadağın edilmiş Andronik öz başkəsən quldurları ilə Naxçıvanı tutdular, Zəngəzur və Qarabağ istiqamətində yürüş etdilər. Andronik özünün çoxsaylı bəyanatlarında bildirirdi ki, "erməni xalqının iradəsini bərqərar etməyə" gəlmişdir və bu ərazilərdə yaşayan azərbaycanlılardan onun hakimiyyətinə qeyd-şərtsiz tabe olmağı, ya da ermənilərin iddia etdikləri Zəngəzur, Qarabağ və digər əraziləri boşaltmağı tələb edirdi.

1918-ci ilin iyunun 4-də erməni hökuməti Batumda Türkiyə ilə sülh müqaviləsi imzaladı. Andronik öz keçmiş həmfikirələrinin bu hərəkətlərini "xəyanətkarlıq" adlandırdı və elan etdi ki, Ermənistanın daşnak hökuməti ilə əlaqələrini kəsir və "Türkiyə işğalçıları ilə" silahlı mübarizəni davam etdirir. Lakin Andronik Türkiyə ordusu ilə təkbəşinə mübarizəyə girişməkdən çəkindi. Bu, ona heç bir şərəf gətirməyəcəkdi, çünki onun dəstələri, sayca çox olsa belə, türk qoşunları ilə döyüşlərdə dəfələrlə məğlubiyyətə uğramış və hərbi meydanını qoyub qaçmışdılar. Andronik və onun əlaltılarının döyüşkənliyi müdafiəsiz Azərbaycan kəndlələrinin talanıb çapılmasına, əhəlinin isə amansızlıqla qırılmasına yönəlmişdi. Andronikin quldur dəstələrinin keçdiyi yol misilsiz vəhşiliklərlə, insanlığa qarşı görünməmiş cinayətkarlıqlarla zəngindir. Silahsız əhaliyə çatanda amansız və qanlı cəllad öz canının hayına qalanda qorxaq və hiyləgər tülkü - budur ermənilərin "xalq qəhrəmanı"nın tarixin məhkəməsi qarşısında əsl siması.

Onun bütün tərcümeyi-halı fitnəkar daşnakın, muzdlu qatilin, neçə ağanın sədaqətli nökrünün tipik tərcümeyi-halıdır. Andronik Ozanyan 1865-ci ildə Şapınqaransarda ("Türkiyə Ermənistanı"nda) anadan olmuşdur. 1895 - 1896-cı illərdə fitnəkar erməni çıxışları zamanı bir dəstə ekstremist və Surp-Arakil (Sasun dağlarında) monastırını ələ keçirməyə cəhd göstərmişdir. Bu sırf demaqoqsayağı özünüreklam aksiyası Andronikə böyük nüfuz qazandırdı. Daşnak hədyançılarının dediyi kimi "o, ermənilərin sərvaxt gözüdür".

Sonralar Andronikin həyat yolu "Daşnaksütyun"la bağlı olmuşdur, hərçənd ki, ifrat millətçi baxışlarına (hətta daşnaklar üçün) və hədsiz iddialarına görə Andronikin partiya rəhbərliyi ilə fikir ayrılıqları baş verirdi. Belə ki, heç bir dinc kompromisi məqbul saymayan Andronik onlarla ilk dəfə 1907-ci ildə, daşnaklar Türkiyə hökuməti ilə danışıqlara gedəndə, "pozuluşdu". Sonra, 1912-ci ildə Andronik ağalarını dəyişdi və özü kimi 350 nəfər quldurdan ibarət dəstə ilə Bolqarıstan ordusuna daxil oldu və Birinci Balkan müharibəsində türklərə qarşı vuruşdu. Daha sonra, 1914-cü ildə Andronik yenə də öz ağalarını dəyişdi və öz dəstəsi ilə Qafqazdakı Rusiya ordusunun sıralarına keçdi. Onun dəstəsi, digər erməni "könüllü" dəstələri kimi, Türkiyənin şərq vilayətlərində silahsız müsəlman əhəlisinə vəhşi divan tutmaqla qanlı şöhrət qazanmışdı. Bu nailiyyətlərinə görə və Rusiya Ali Komandanlığının ermənipərəst ünsürlərinin heç olmasa bir nəfər "qəhrəman" və sərkərdə" görmək istəyinin təsiri altında 1917-ci ildə çar hökuməti tərəfindən Andronikə general-mayor rütbəsi verildi. Elə həmin ildə, inqilabdan sonra, o, əvvəlcə general rütbəsinə görə borclu olduğu mütləqiyyəti, sonra isə cəbhəni dağıtmaqda, "Ermənistanı düşmən zərbəsi altında qoymaqda" günahkar bildiyi bolşevikləri pislədi və lənətlədi.

Rus qoşunları Qafqaz cəbhəsindən çıxıb gedəndən sonra erməni hərbi hissələrinin, eləcə də tərifli "sərkərdə" Andronikin tam qabiliyyətsizliyi üzə çıxdı.

Bir-birinin ardınca möhkəmləndirilmiş məntəqələr, qalalar, bütöv vilayətlər türklərə təslim edilirdi. Andronikin başçılığı ilə erməni ordusunun biabircasına Ərzurumu təslim etməsi barədə birinci fəsildə ətraflı söhbət açmışdıq.

Dağılmış qoşunların qalan hissələri ilə Dilicanda gizlənən Andronik Ermənistanın daşnak hökuməti ilə Türkiyə arasında bağlanan Batum sülh müqaviləsini qətiyyətlə rədd etdi. Andronik "sülh" sözünə nifrət edirdi. Qanıçən "müharibə köpəyi" hər hansı sülh danışığına getməkdənsə, öz xalqının son nəfərinə kimi qırılmasına hazır idi, çünki onun peşəsi müharibə, daha doğrusu, onunla bağlı qətlər, talanlar və soyğunçuluqlar olmuşdur. Andronik Dilicandan hərbi nazir Nazarbekyana patetik məzmunlu teleqram göndərmişdi: "Siz yenə də öz əlinizlə öz boynunuza 600 illik buxovları keçirirsiniz. Bu şərtlərlə heç cürə razılaşa bilmərəm... Məndən Dilicani qəbul edin ki, hara istəyirəm, çıxıb gedim". Türkiyə ordusunun yaxınlaşması və təhlükənin artdığı ilə əlaqədar olaraq Dilicani tərک edən Andronik Naxçıvana keçdi və burada müsəlman əhalisinə qarşı qanlı terrora başladı. Bu vaxt o, yenə öz ağasını dəyişmək qərarına gəldi, Moskva və bolşeviklərə sədaqətlə qulluq edəcəyi barədə Bakıya Şaumyana teleqram göndərdi. O, hətta Naxçıvan qəzasını "Rusiya Respublikasının ayrılmaz hissəsi elan etdi". Təbii ki, azmış daşnak həmkarını Şaumyan da əsl xalq qəhrəmanı kimi sevinclə salamladı (ətraflı məlumat 1-ci fəsildədir).

Şaumyandan "xeyir-dua" alan Andronik öz cəllad fəaliyyətini daha da genişləndirdi və Zəngəzurun, daha sonra Qarabağın dinc sakinləri onun ilk qurbanlarına çevrildilər. Xatırladaq ki, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Sürməli qəzalarının, Erivan qəzasının xeyli hissəsində o zaman, əsasən, bir xalqı, bir milləti, təmsil edən etnik tərkibinə, dininə, dilinə, mənəviyyətinə və məişətinə görə tamamilə eyni olan köklü müsəlmanlardan, azərbaycanlılardan ibarət əhali məskunlaşmışdı". Statistik məlumatlara görə, həmin qəzalarda müsəlmanların və ermənilərin faizlə nisbəti aşağıdakı kimi idi: Naxçıvan qəzası - 62,4:36,7; Şərur-Dərələyəz qəzası - 72,3:27,1; Sürməli qəzası - 68,5:30,4; Erivan qəzası - 60,2:37,4.

Beləliklə, adı gedən qəzalarda azərbaycanlılar böyük əksəriyyət təşkil edirdilər. Bəzi rayonlarda (Vedibasar, Millistan) onların xüsusi çəkisi 90%-ə çatırdı.

Məhz bu yerlər hamıdan çox və ilk növbədə "vanlılar", "sasunlular"* adı altında müxalif erməni hissələrindən ziyan çəkmişdilər. Onlar Andronikin quldur dəstələri kimi uşaqlara və qocalara aman vermədən müsəlman əhalisini qılıncdan

---

* Onlar 1895-1896-cı illərdə ermənilərin Van və Sasunda çıxışlarının şərafinə belə adlandırıldılar.

keçirir, bütöv kəndləri yandırır, zirehli qatarın toplarından atəşə tutur, müsəlman qadınlarının ləyaqətini alçaldır, meyitlərin qarnını kəsib-parçalayır, gözlərini çıxarır, bəzən meyitləri yandırır, əhalini talayır və ümumiyyətlə, görünməmiş vəhşiliklər törədirdilər".

Şahidlərin sözlərinə görə, "Andronikin bandası müsəlman uşaqlarını tonqalda yandırır, hamilə qadınların qarnını süngü ilə deşib parçalayır, kişilərin başına mıx çalır, qadınların üzündə xəncərlə xaç cızırdılar. Gəncə qubernatorunun Azərbaycanın daxili işlər nazirinə göndərdiyi məruzədə acı sətirləri oxuyuruq: "Müsəlmanlara nifrət hissi ilə coşub-daşan, "onlar (ermənilər - B.N.)" gözlərini qan örtmüş, müsəlman kəndlərinin dağıdılmasında, sakinlərin qılıncdan keçirilməsində, qadınlara və uşaqlara zor işlədilməsində usanmaq bilmirlər. Onların vəhşiliklərinin həddi-hüdudu yoxdur, orta əsrlərin bütün dəhşətləri onlarla müqayisədə solğun görünür. İnanmaq istəmirsən ki, XX əsrdə öz mədəniyyəti barədə Avropaya "səskü" salan bir xalq müdafiəsiz dinc əhaliyə qarşı belə vəhşiliklər törədir. Həmin dəhşətlərin təəssüratları altında bu sətirləri yazmaq çox çətindir. Bütün quberniyadan hər gün gələn raport və məlumatlarda göstərilir: "Qadınlar zorlanmışdır, uşaqlar tonqalda yandırılmışdır, dillər, qulaqlar kəsilmişdir; işgəncələr, zorakılıqlar". Daşnak quldurlarının özbaşınalıqlarını sadalayan qubernator dağıdılmış və talanmış müsəlman kəndlərinin siyahısını (105 kənd) əlavə edir və belə nəticə çıxarır: "Hazırda ən böyük bəla heç bir hakimiyyəti tanımayan quldur Andronik və ingilislərin ona ən azı mənəvi dəstəyidir".

Son cümlə təsadüfi deyildir. Türkiyə ordusu Cənubi Qafqazdan çıxandan sonra onların yerini ingilislər tutdu. Bic və qatı satqın Andronik dərhal onların tərəfinə keçdi və yeni ağalarına mədhiyələr oxumağa başladı. Bu işdə ona Qərbi Avropa paytaxtlarındakı köhnə əlaqələri də kömək etdi, çünki Andronik dəfələrlə silah almaqdan ötrü bu şəhərlərə səfərlər etmişdi. Ermənistanın daşnak hökuməti Andronikin onlardan üz döndərdiyini "unudub", onu yeni ağaların nəzərində təmizə çıxarmaq üçün əllərindən gələni əsirgəmədilər. Bir general-mayorun (imzasını oxumaq qeyri-mümkündür) Ermənistan hökumətinin sədri Kaçaznuniyə və hərbi nazirə göndərdiyi hesabatda oxuyuruq: "İndiyə qədər gen. Andronik Qarabağın qərb hissəsində (Qafanda, Sisyanda və Zəngəzurda) idi. Tatarlar (azərbaycanlılar - B.N.) ona qarşı ingilislərin gözündə nüfuzdan salmaq üçün əsl təqibə başlamışlar. Mən gen. Tomsona gen. Andronikin rolu və əhəmiyyəti barədə izahat vermişəm... Göründüyü kimi, indi ingilislər tərəfindən Andronikə münasibət xoşdur". Başqa bir sənəddə, ingilis komandanlığı ilə Ermənistan nümayəndələrinin 28 mart 1919-cu il müşavirəsinin stenoqramında general Tomsonun dedikləri: "Çətin məqamdır. Bütün generallar və zabitlər ermənilərə böyük hüsn-rəğbət bəsləyirlər, lakin Parisdə erməni xalqı üçün nə lazımsa ediləcəkdir. Burada isə biz mümkün olan vasitələrlə kifayətlənirik". Daha sonra: Tomson bildirdi ki,

Ermənistana 5000000 rus patronu veriləcəkdir. Təəccüblü deyildir ki, Andronik cəzasız qaldı və bir neçə il müntəzəm olaraq Cənubi Qafqazda vəhşiliklər törətdi. O, faktiki olaraq, heç kimə tabe olmurdu, çünki öz ağalarını vaxtında dəyişirdi. 1918-ci ilin axırlarında, Antanta dövlətlərinin Birinci Dünya müharibəsində qələbəsi şübhə doğurmayanda, Andronik bolşeviklərə və Şaumyana sədaqət andını unudaraq, ingilislərin tərəfinə keçdi.

Gorusu tutan və orada möhkəmlənən Andronik buranı özünün mənzil-qərargahına, Azərbaycana qarşı əsl dağıdıcı təxribat fəaliyyətinin mərkəzinə çevirdi. O, öz quldur dəstəsinə yeni ad verdi: "Erməni xüsusi zərbə dəstəsi 640" (nə üçün 640?). Andronikin emissarları eyni zamanda Qarabağın daşnakpərəst əhvali-ruhiyyəli erməni əhalisini silahlı çıxışlara təhrik etdilər. Andronik üç dəfə Zəngəzurdan Qarabağın dağlıq hissəsinə soxulmaq məqsədilə yürüşlər etdi, lakin Azərbaycanın özünümüdafiə qüvvələri ilə üzləşdi. Bu arada Andronik özünüöyən çıxışlarında bildirdi ki, Zəngəzur, Qarabağ və Dağlıq Qarabağın şimalda yerləşən Gəncə (Keçmiş Yelizavetpol) quberniyasının ərazisi paytaxtı Şuşa olmaqla "Kiçik Ermənistan"dır.

Bu zaman "gələcək" "Kiçik Ermənistan" torpaqlarında azərbaycanlı əhali fasiləsiz terrora məruz qalırdı. "Xalq qəhrəmanları" Amazasp, general Dro, polkovnik Doluxanov və Ermənistan hökuməti tərəfindən səxavətlə general və polkovnik rütbələrini bəxşiş alan onların əlaltıları Andronikdən heç də geri qalmırdılar.

Erməni millətçilərinin özbaşınalıqlarından Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarının (Gəncə quberniyası) azərbaycanlı əhalisi xüsusilə böyük ziyan çəkmişdi. Azərbaycan hökumətinə Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü Mixaylovun təqdim etdiyi məruzədə deyilirdi ki, erməni silahlı dəstələrinin bu rayonların dinc əhalisi üzərinə hücumları 1917-ci ilin dekabrından başlamış, sonra isə daha müntəzəm xarakter almışdır. Cavanşir qəzasında ermənilər müsəlman kəndlərini çapıb-talayır, mal-qaranı aparır, yerli əhaliyə dağlara köçməyə və geriye qayıtmağa (Kolanı kəndi və s.) imkan vermiridilər. Nəhayət, "çıxılmaz vəziyyətə düşən müsəlmanlar, nəyin bahasına olursa-olsun, hətta insan qurbanları hesabına belə, erməni quldurlarının əhatəsindən çıxmaq qərarına gəlirlər. Onlar buna dəhşətli itkilər hesabına nail oldular. Qaçqın müsəlmanlar bütün daşınan əmlakını, kənd təsərrüfatı alətlərini itirdi, mal-qaradan məhrum oldu, onların ev-eşikləri və təsərrüfat tikililəri tamamilə dağıldı. Ən başlıcası isə, müsəlmanların çoxu, xüsusilə qadınlar və uşaqlar aclıqdan, soyuqdan, xəstəlikdən və qaçqınlıqla bağlı digər məhrumiyətlərdən həlak oldular. Qaçqınların bir çoxu yollarda onları təqib edən ermənilər tərəfindən öldürüldü. Digər sakinlər - xəstələr, qocalar, qarılar və hətta qaçmaq imkanından məhrum olan əlillər kəndlərdə qılınca qəçirilirdi".

Üstəlik, erməni quldurları və onların əlaltıları "1918-ci ilin yazında və yayında Tərtər hövzəsinin kiçik çaylarını gölləndirdilər və suyun axarını başqa səmtə yönəldilər. Buna görə də kəndlər və ümumiyyətlə düzənliyin bütün sakinləri nəinki öz tarla və bağlarını suvarmaq imkanından, habelə içməli sudan məhrum oldular. Su dəyirmanları da işini dayandırdı. Bu dövrdə Cavanşir qəzasında, xüsusilə, yayda su həyat üçün başlıca mənbədir.

Onu da əlavə etsək ki, müsəlman sakinləri və onların mal-qarası 1918-ci ilin yayında yaylaqlara qalxmaq imkanından (adətən dözülməz yayın istisindən belə, xilas yolu tapılırdı) məhrum olmuşdular və ermənilər Şuşa şəhərinə, həmçinin qəzaya gedən bütün yolları bağlamışdılar, düzənliyin əhalisini qorxu içərisində saxlayırdılar; kənd təsərrüfatı və tarla işləri ilə məşğul olmağa imkan vermirdilər, mal-qaranı oğurlayırdılar, yolda rast gələn müsəlmanları tək-tək öldürürdülər, qəzanın müsəlman əhalisinin vəziyyətinin faciəli olduğunu görürük."

Bu, təcavüzün azərbaycanlı əhalinin sıxışdırılması erməni taktikasının ilk mərhələsi idi. 1918-ci ilin ikinci yarısından başlayaraq onlar sıxışdırmalardan və soyğunçuluqlardan kütləvi qətlərə, quldur hücumlarına, bütöv kəndlərin əhalisinin son nəfərə kimi qırılmasına keçirlər. Silahlı soyğunçuluq və mal-qara oğurluğu adı hala çevrildi. Fəvqəladə Təhqiqat Komissiyasının məruzəsində onlarca belə fakt göstərilir və nəticə çıxarılır: "Yuxarıda göstərilən qısa siyahıdan... görünür ki, onlar (ermənilər - B.N.) müsəlman kəndlilərinin təsərrüfatını kökündən dağıtmaq məqsədini güdür, bundan ötrü, əsasən, mal-qaranı və atları oğurlayırdılar".

Bu günlərə qayıdaraq deməliyik ki, "Daşnaksütyun"un varisləri daha da irəli getmişlər: işğal olunan Azərbaycan torpaqlarında onlar total soyğunçuluq edir, hər şeyi daşıyıb aparırlar. "Qarabağda qarətçilik" sərlövhəli aşağıdakı məlumatı nümunə üçün nəzərinizə çatdırırıq: "Erməni qoşunları tərəfindən işğal olunmuş Dağlıq Qarabağın azərbaycanlı kəndlərində mütəşəkkil qarətçilik həyata keçirilir. Azərbaycanın Milli Təhlükəsizlik Nazirliyindən bildirilir ki, bunu yaxınlarda cinayət yerində tutulmuş qarətçilər dəstəsi üzvlərinin ifadələri də sübut edir. Erməni kəndlərinin mülki əhalisinin nümayəndələri etiraf etmişlər ki, Yerevandan gələn emissarların rəhbərliyi altında onlardan hər biri cidd-cəhdlə üzərinə qoyulmuş vəzifəni yerinə yetirir. Qəbul olunmuş qaydaya görə, qarətçilər arasında dəqiq ixtisaslaşma mövcuddur: bir nəfər, məsələn, avtoparkları "talayır", bir başqası evlərin damından şiferləri çıxarır, üçüncüsü isə mənzillərdən ev əşyalarını daşıyırdı. Talanmış sərvət, onların dediyi kimi, mütəşəkkil qaydada Ermənistanı aparılırdı".

1918-ci ilin hadisələrinə qayıdaraq qeyd edək ki, qarətlərdən başlayan erməni terrorçuları asanlıqla da xüsusilə amansız üsullarla həyata keçirilən kütləvi qətlərə keçidilər. Təhqiqat Komissiyasının protokollarında göstərilirdi: "Qəza sakinlərinin qırğınlarını həyata keçirən ermənilər nə yaşa, nə cinsə, nə də körpə

uşaqlara, qocalara və əlillərə fərq qoymurdular. Onlar bir çox hallarda qətləri qəddarlıqla və vəhşi üsullarla həyata keçirirdilər". Sonra Umudlu kənd sakinlərinin öldürülmüş və kəsilib-doğranılmış qurbanları, Hacıqərvənddə ermənilər tərəfindən döşü kəsilən vəhşicəsinə öldürülmüş qadın, Korakor kəndinin yandırılmış və öldürülmüş sakinləri, Sırxavənd - Bolluqaya, Güneyqaya-Sırxavənd kəndlərinin ermənilər tərəfindən başları kəsilib aparılmış sakinləri göstərilir. Sənəddə "nəinki rəhbərlik edən, hətta öz əllərlə müsəlmanları öldürən və onlara əzablar verən" çoxsaylı ermənilərin familiyaları sadalanır.

Cəbrayıl qəzasında erməni quldurları Düdükçü, Xələfli, Tatar, Şıxlar, Sirik, Nusashı, Eyvazlı, Məlikli kəndlərini soyub-talamış və yandırmışlar; bu zaman onlarla dinc sakin qətlə yetirilmişdi.

Zəngəzur qəzasında azərbaycanlı əhalinin taleyi xüsusilə faciəli olmuşdur. Burada ermənilər azərbaycanlı kəndlərinin bir-birindən aralı, bir çox hallarda düşmən əhvali-ruhiyyəli ermənilərin əhatəsində olmasından istifadə etdilər. Ermənilər Qarabağı və digər Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək üçün Zəngəzuru plasdarma çevirmək niyyətlərini gizlətmirdilər. Erivanda nəşr olunan "Araç" daşnak qəzeti yazırdı: "Bütün Ermənistan özünün döyüş və mənəvi vasitələri ilə birlikdə Zəngəzurda olacaqdır. Ermənistan heç vaxt imkan verməz ki, onun ayrılmaz hissəsi olan Zəngəzur azərbaycanlı əsgərlər tərəfindən ələ keçirilsin".

Təhqiqat Komissiyasının protokollarında tamamilə düzgün göstəriləndiyi kimi, "qəzanın (Zəngəzurun - B.N.) müsəlman əhalisinin vəziyyəti Azərbaycanın digər əyalətləri ilə müqayisədə bir də ona görə pisləşdi ki, erməni kəndlərinin silahlı quldur dəstələri ilə yanaşı, qəzada general Andronikin rəhbərliyi altında yaxşı təşkil olunmuş böyük hərbi hissə də vardı. Andronikin başçılığında cəmləşmiş çoxsaylı hərbi qüvvələr və silahlı erməni kəndliləri, Ermənistan Respublikası hökumətinin direktivini rəhbər tutaraq Azərbaycanın hüdudlarına soxulmuş, müsəlman əhalisinin qarşısında ya ermənilərin hakimiyyətinə tabe olmaq, ya da qəzanın ərazisini boşaltmaq tələbini qoymuşdular. Onlar qəzanı Ermənistan Respublikasının tərkibinə daxil etmək istəyirdilər. Öz kəndlərində ətraf ələmdən ayrı düşən müsəlmanlar heç yerdən müdafiə və kömək almırdılar və arasıra zəif silahlanmışdılar. Bununla belə, ermənilərin tələblərinə tabe olmadılar. Ermənilər görünməmiş amansızlıq nümayiş etdirdilər. Onlar öz respublikalarının ərazisini genişləndirməyə can ataraq, hətta öz doğma ev-əşiklərini könüllü olaraq tərk edib özlərinə sığınacaq axtaran müsəlmanlara belə, aman vermirdilər. Ermənilər kəndləri yandırır, yerlə-yeksan edir, sakinləri vəhşiliklə öldürür, mal-qaranı, müsəlmanların mülkünü aparır və əkin sahələrini məhv edirdilər. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının məlumatlarına görə, təkcə 1918-ci ilin yayında və payızında Zəngəzurda 115 Azərbaycan kəndi dağıdılmış, yandırılmış, soyulub-

talınmış və məhv edilmişdi. Hesablamalara görə, erməni quldur dəstələri tərəfindən bu dövrdə ən azı 7729 azərbaycanlı, o cümlədən 3257 kişi, 2276 qadın, 2196 uşaq qətlə yetirilmiş, 50 min nəfər sakin xilas olmaq üçün Zəngəzuru tərk etmiş və qaçqına çevrilmişdir. Andronikin "döyüşçüləri"nin vəhşilikləri misli görünməmiş həddə çatmışdı. Bir neçə nümunə gətirək: "Buqadı kəndində 15 gözəl qız erməni yaraqlılarına paylanmışdı. Onlar müsibət və fiziki əzablardan ölmüşdülər; həmin kənddə 400 nəfərə yaxın sakin məscidə sığınmış və qapıları bağlamışdı. Ermənilər pəncərələrə bombalar atdılar, sonra isə sakinlərlə birlikdə məscidi yandırdılar. Həmin kənddə ermənilər vəhşicəsinə öldürməmişdən qabaq qadınları zorlayır və onların döşünü kəsirdilər. Nüvədi kəndində ermənilər 100 yaşlı qocanı süngüyə keçirmişdilər; həmin kənddə onlar qaçmağa can atan qadınların və uşaqların başlarını kəsmişdilər; Şəki kəndində küçələrdə döşləri kəsilmiş qadınların və iki yerə doğranmış balaca uşaqların meyitləri səralənib qalmışdı; İmişli kəndində ermənilər südəmər uşaqları süngüyə keçirmişdilər; Aqudi kəndində bütün gözəl qızlar öldürülmüş və zorlanmışdı; Bağırbəyli kəndində ermənilər 7 kişi və bir qadını bir evə saldırlar və onları ev qarışıq diri-diri yandırdılar. Müsəlmanlar kəndlərində sakinlərin meyitləri o qədər eynəclənmişdi ki, onları tanımaq mümkün deyildi - meyitlər əlsiz-ayaqsız, başsız qalmışdı; Vartanazur-1 kəndində çoxlu qadın və uşaq xəncərlə vəhşicəsinə öldürülmüşdü; Rəhman-Əfəndi kəndində qocanın gözü çıxarılmış, sonra öldürülmüş, meyiti yandırılmışdı və i.a.

"Andronikin erməni qoşunları qəzanın həddəsinə soxularkən müsəlman kəndlərinin əksəriyyəti dağıdılmış və yandırılmışdı. Şahidlərin ifadələrinə görə, qırğınlar onun rəhbərliyi altında həyata keçirilir, onun adından itaət tələbləri irəli sürülürdü".

Zəngəzur və Ordubad müsəlmanlarının şahid nümayəndəsinin söylədiklərinə görə, hadisələr belə inkişaf edirdi: "Erməni quldur dəstələri bütün müdafiəsiz müsəlman kəndlərini talan etdikdən, qılıncdan keçirdikdən sonra hər şeyi və hər yeri oda qalayırdılar. Əgər kəndlərdən biri müdafiə olunmağa "cəsarət" göstərsəydi, onda həmin yaşayış məntəqəsi hər tərəfdən əhatə olunur və bütövlükdə yer üzündən silinirdi. Bu dəhşətləri törədən Andronik müsəlmanlara bildirirdi ki, bunu ingilislərin əmrinə itaət edir. Əgər ermənilərin vəhşiliklərinin qarşısını ala bilən bir qüvvə köməyə çatmazsa, bu "cəngavərlər" Zəngəzur və Erivan müsəlmanlarını son nəfərə kimi qıracaqlar... Vəziyyət günbəgün pisləşir... Doğrudanmı, bu rayonların müsəlmanlarını quldur qarətçi dəstələrin hökmünə buraxacaqlar?"

Bu hadisələrin şahidi A.Lalayan yazırdı: "Türk qadınlarının və uşaqlarının, qocalarının və yeniyetmələrinin məhv edilməsi işində daşnak dəstələri... maksimum "şücaət" göstərdilər. Daşnak dəstələrinin ələ keçirdiyi kəndlər canlı

insanlardan "təmizləni" və eybəcərləşdirilmiş meyitlərlə dolu xarabazarlara çevrilirdi."

Amansız erməni terroru Erivan quberniyasının da müsəlman əhalisini əhatə etdi. Burada xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, yeni yaranmış Ermənistan Respublikası əhalisinin xeyli hissəsini azərbaycanlılar təşkil edirdilər. 1897-ci ilin siyahıyaalınmasına görə, Erivan quberniyasının 7 qəzasından 4-də azərbaycanlılar əksəriyyət təşkil edirdilər. Erivan qəzasının özündə isə 1914-cü ilin məlumatlarına görə, azərbaycanlılar ermənilərə nisbətən iki dəfə çox olmuşlar. Buna baxmayaraq, yeni yaradılmış dövlətə Yerevan paytaxtı kimi peşkəş ediləndən dərhal sonra ermənilər azərbaycanlıları sıxışdırmaq, onları öz torpaqlarından çıxıb getməyə məcbur etmək üçün müntəzəm terrora əl atdılar. Daşnak hökuməti öz hərəkətlərində ardıcıl və amansız idi: "Böyük Ermənistan" yaratmaq naminə millətçilər 10 minlərlə günahsız insanı məhv etməyə hazır idilər. Erməni quldur dəstələri, xüsusilə Şərur-Dərələyəz qəzasında amansızlıq edirdilər. Onlar Vedibasar, Aralıq, Vedi, Gərpibasar, Böyük Vedi, Dəmirçi yaşayış məntəqələrində kütləvi qırğınlar törətdilər. Lakin burada polkovnik Doluxanovun başçılıq etdiyi dəstə əldə silah öz doğma yurd-yuvasının keşiyində duran yerli əhalinin inadlı müqavimətinə rast gəldi. Erməni qüvvələrinin köməyinə Andronikin əsas əlaltılarından biri, o zaman hərbi nazirin köməkçisi vəzifəsini tutan cəllad general Dronun komandanlığı altında mauzerçilər dəstəsi gəldi. Lakin burada da Abbasqulu Şadlinskinin başçılığı altında Azərbaycan özünümüdafiə qüvvələri üstünlük qazandılar. Ermənilər mindən çox meyiti və xeyli sayda tufəngi ataraq döyüş meydanından qaçdılar. İngilislərin müdaxiləsi hərbi əməliyyatları müvəqqəti dayandırsa da, şiddətli vuruşmalar yenidən davam etdirildi. Erivan-Culfa dəmiryolu boyunca ermənilərin ciddi məğlubiyyətlərə uğradığı Noraşen və Şahtaxtı stansiyalarında qızgın döyüşlər gəldi. Lakin ermənilər azərbaycanlı əhalinin qırılması siyasətindən əl çəkmir, kəndləri sakinləri ilə birlikdə məhv edirdilər. Ermənilərin köməyinə "Sasun alayı", "Van alayı", artilleriya, zirehli qatarlar göndərildi. "Cəsür" vanlılar və sasunlular tərəfindən Şidli, Xalca, Ovşar, Cadırkan, Qaralar, Kiçik Vedi, Şıxlar kəndləri dağıdıldı və yer üzündən silindi. Təkcə İqdir rayonunda və Eçmiədzin qəzasında 60 azərbaycanlı kəndi yerlə-yeksan edilmişdi. Kişi əhalisi qılıncdan keçirilmiş, gənc qadınlar aparılmışdı. Komandan general Dro öz qoşunlarının bu hərəkətlərini "arxa cəbhənin təmizlənməsinin" zəruriliyi və "strateji şəraitlə" izah edirdi.

Erivan quberniyasının təkcə cənub hissəsində yüzlərlə azərbaycanlı kəndi talan edilmiş və yandırılmışdı, qaçqınların sayı 100 min nəfəri ötüb keçmişdi. "1918-ci ilin mart ayına qədər Erivan quberniyasının qarət olunmuş və tərk edilmiş müsəlman kəndlərinin siyahısı" adlı sənəd arxivlərdə mühafizə olunmuşdur. Bu siyahıya Erivan, Sürməli, Eçmiədzin, Yeni Bəyazid qəzaları daxildir. Sənəddə

göstərilir ki, ermənilər tərəfindən dağıdılan və məhv edilən azərbaycanlı kəndlərinin ümumi sayı 15.155-dir və onların əhalisi təxminən 135 min nəfər təşkil edirdi. Bu sənədə daha bir siyahı - " 1919-cu ilin son iki ayı ərzində ermənilərin dağıtdığı müsəlman kəndlərinin siyahısı" əlavə olunmuşdu. Həmin siyahıda Eçmiadzin qəzasında 31 azərbaycanlı kəndinin, Sürməli qəzasında isə 29 yaşayış məntəqəsinin məhv edildiyi göstərilirdi. Erivan qəzası haqqında sənəddə bircə sətir yazılıb: "Zəngibasar kəndlərindən başqa qalan bütün yaşayış məntəqələri məhv edilmişdir." Bu arxiv məlumatları arxasında nə qədər müsibət, dəhşət, ölüm dayandığını təsəvvürə gətirmək qeyri-mümkündür.

Təbii ki, biz bu tədqiqatda erməni millətçilərinin həmin illərdə Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri bütün cinayətlərin cüzi bir hissəsini belə əhatə edə bilmərik. Onların sadəcə sadalanması belə, yəqin ki, onlarca irihəcmli cildlərə yerləşməzdi. Lakin göstərilən faktlardan, şübhəsiz, belə bir əsas nəticə çıxarılır: "Daşnak millətçiləri müvəqqəti olaraq və yaxud daim onların hakimiyyəti altına düşən rayonlardan azərbaycanlı əhalinin total yüzfaizli məhvi və sıxışdırılması yolunu tutmuşdurlar. Burada erməni millətçiləri gələcəyin nasional-sosialistlərini də ötüb keçmişdilər: hətta Hitler işğal olunmuş ölkələrdə əhalinin hamısını məhv etməirdi. Daşnakların bu cəhdi hələ o vaxt ifşa olunmuşdu: "qəzada (Zəngəzur - B.N.) ermənilərin say üstünlüyünü təmin etmək üçün daşnaklar tərəfindən 100-dən çox müsəlman kəndi məhv edilmişdi...". Ümumiyyətlə, türklərin sayının süni yolla azaldılması metodu yalnız Zəngəzurdə deyil, müsəlmanların sayca üstünlük təşkil etdiyi Erivan quberniyasının digər yaşayış məntəqələrində də tətbiq olunmaqda idi. Erivan müsəlmanlarının Qafqazdakı Amerika nümayəndəliyinə təqdim etdiyi siyahıdan görünür ki, Erivan quberniyasında müxtəlif dövrlərdə 130 min nəfərdən çox müsəlman qılıncdan keçirilmişdir".

Zəngəzur faciəsində guya əhalini təmsil etməli olan, əslində isə qanıçən quldur Andronikin iradəsini yerinə yetirən oyuncaq təşkilatlar - "Zəngəzur Erməni Milli Şurası" və "Zəngəzur Milli Qurultayı" ən biabırçı rol oynamışlar. Bu "qurultayların" və "şuraların" necə fəaliyyət göstərməsi barədə "Ermənistan Respublikasına və Zəngəzur - Qarabağ komissarı Arsen Şahmazova" ünvanlanmış arxiv sənədi müəyyən təsəvvür yaradır. Sənəddə deyilir:

"I. Azərbaycanın Ermənistan Respublikasının bir hissəsi olan Zəngəzuru tutmasına dair özbaşınalığına silahla cavab verməli.

---

* Bu məlumatlar tam deyildir. Onlar dərc olunduqdan sonra Zəngəzurdə azərbaycanlı kəndlərin məhv edilməsi davam etdirilirdi.

2. Azərbaycanın köçəri təbəələrinə Zəngəzur dağlarına qalxmağı qadağan etməli və bu köçərilərin dağlara qalxması üçün güc tətbiq edəcək bütün qüvvələrlə döyüşməli (Kursiv bizimdir - B.N.)

3. Gen.-mayor Androniki saxlamağın gec və qeyri-mümkün olduğunu və onun ölkəmizdən getdiyini nəzərə alaraq, xüsusi nümayəndəliklə ona uğurlu yol arzulamalı... "

Sözün əsl mənasında bu adamyeyən planını "Sisyan və Zəngəzur qurultayının" sədri M.Zaxaryan, habelə N.Donuns və H.T.Stepanyan imzalamışlar. Gördüyümüz kimi, daşnaklar soyğunlar və özbaşnalıqlarla kifayətlənməyərək, dinc əhalini kökündən məhv etmək - maldarları yeganə əmlakdan və dolanışıq vasitəsi olan mal-qaradan məhrum etmək üçün yaylaqlara buraxmamaq yolunu seçmişdilər.

Azərbaycanın daxili işlər nazirinin hökumətə göndərdiyi məruzədə Şuşa, Qaryagin (indiki Füzuli), Cavanşir və Zəngəzur qəzalarında yaranmış böhranlı vəziyyət təsvir olunmuşdu. Qeyd olunurdu ki, hökumət "nəinki fiziki qüvvəyə malik deyil, hətta Azərbaycan ərazisinin böyük hissəsində əlaqələrin tez-tez kəsilməsi üzündən" bu ucqar qəzalarda vəziyyətə nəzarət edə bilmir. Məruzədə qeyd olunurdu ki, "həmin yerlərdə Andronikin rəhbərliyi altında erməni qoşun dəstələrinin peyda olması ilə vəziyyət daha da kəskinləşmişdir. Andronik öz "yürüş"ünün məqsədini həmin əraziləri Azərbaycandan ayırmaq və Ermənistanla birləşdirmək olduğunu açıq elan etmişdir. "Yerli əhalidən də talanlara, zor işlətməyə və qətlərə həvəslə girişən çətəçilər meydana çıxmışdı. Bu rayonda 150-yə yaxın müsəlman kəndi dağıdılmış və talanmışdı. Qaçqınlar axın-axın düzənliyə - Ağdama və digər yerlərə gəlirlər".

Azərbaycan hökuməti Erivanı, müttəfiq komandanlığını, Britaniya hərbi nümayəndəliyini notalarla, məktublarla, teleqramlarla bombardman edir, diplomatik kanallarla kütləvi qətlərin və dağıntıların qarşısını almağa cəhd göstərirdi. 1919-cu ilin yanvarına aid olan sənədə nəzər salaq:

"Azərbaycanın Ermənistanla notası. Erivan. Ermənistan Respublikasının xarici işlər nazirinə.

Məlumat alınmışdır ki, Erivan quberniyasının müsəlmanları çoxsaylı erməni silahlı qüvvələri tərəfindən zorakılığa məruz qalırlar, müsəlmanları kəndlərdə və şəhərlərdə öldürür, soyub-talayır, tərksilah edir və zorla özlərinə tabe etməyə çalışırlar. Aldığımız məlumatlara görə, ermənilərin təqibindən qaçıb tək-cə Araz çayını keçərkən 300 nəfər müsəlman suda boğulmuşdur. Mənim hökumətim yuxarıda göstərilən məlumatları Ermənistan Respublikası hökumətinin nəzərinə çatdıraraq etirazımı bildirir: "birincisi, Erivan quberniyasında müsəlmanlara qarşı erməni qoşunlarının törətdiyi zorakılıqlara; ikincisi, Azərbaycan Respublikasının

ayrılmaz hissəsi olan Eriyan quberniyasının müsəlman əhalisi məskunlaşan rayonlarının həmin qoşunlar tərəfindən tutulmasına;

Xarici işlər naziri əvəzi Adilxan Ziyadxanov".

Lakin onlarca belə nota qulaqardına vurulurdu. Ermənilər sözlə açıq-aşkar faktları rədd edirdilər, bunun əvəzinə böhtançı uydurmalar və saxta ittihamlar irəli sürürdülər. "Böyük Ermənistan" üçün ərazilərin "təmizlənməsi" davam edirdi.

Zəngəzurun dinc azərbaycanlı əhalisinə qarşı erməni millətçilərinin törətdikləri qətləri, soyğunları, zorakılıqları təsdiq edən minlərlə teleqram, məktub, digər sənədlər arxivlərdə mühafizə olunub saxlanılmışdır. Toplanan materiallar genişmiqyaslı vəhşiliklərin və azərbaycanlı kəndlərinə edilən fasiləsiz kütləvi hücumların sarsıdıcı mənzərəsini yaradır. Onlardan bir neçəsinin məzmunu ilə tanış olaq.

"Zəngəzur qəza rəisinin 11 dekabr 1918-ci il tarixli 185 nömrəli teleqramı.

İngilis-fransız nümayəndəliyinin xəbərdarlığından sonra müsəlmanların öz mövqelərini tərk etməsi nəticəsində Andronikin komandanlığı altında qonşu müsəlman kəndlərinə qəflətən hücumlar edilməsi; cinsindən və yaşından asılı olmayaraq əhali vəhşicəsinə qırılır, meyitlər təhqir olunur, dekabrın 9-da 20-dən çox kənd oda qalandı. Hazırda 10 nəfər qadın ermənilərin əlində əsirdir".

Zəngəzur qəza rəisinin 12 sentyabr 1918-ci il tarixli 3 nömrəli raportu.

Andronikin rəisliyi ilə ermənilər tərəfindən Rut, Darabas, Aqudu, Baqudu kəndlərinin dağıdılması və Arıxlı, Şükür, Məlikli, Pulkənd, Şəki, Qızılcıq, Qarakilsə, İrxik, Paxlalı, Kürdlər, Xotanan, Sisyan, Zəngibasar yaşayış məntəqələrinin müsəlman hissəsinin yandırılması haqqında; həm də xilas olmağa imkan tapmamış 500 nəfər kişi, qadın və uşaq öldürülmüşdür.

Gəncə qubernatorunun 14 dekabr 1918-ci il tarixli 70 nömrəli teleqramı.

Andronikin dəstəsinin yerli Zəngəzur erməniləri ilə birlikdə Zəngəzur Qalandərəsi müsəlman kəndinə hücum etməsi, müsəlmanları qırması və vəhşiliklər etməsi barədə.

Gəncə qubernatorunun 11 dekabr tarixli 303 nömrəli teleqramı.

Zəngəzur qəza rəisinin məlumatına görə, dekabrın 19-da Andronikin dəstəsi yerli ermənilərlə birlikdə Nuvaord kəndini mühasirə etmişdir. Müsəlmanların formal qırğını gedir.

Gəncə qubernatorunun 19 dekabr 1918-ci il tarixli 8979 nömrəli təqdimatı.

Cəbrayıl qəza rəisinin verdiyi məlumata görə, ermənilər Şuşaya qüvvələr toplayaraq hərbi hücumlara hazırlaşırlar, müsəlmanların üzərinə həmlə edirlər. Zəngəzurun xeyli hissəsi məhv edilmişdir. Erməni quldurları kəndləri qarət edir, adamları qırır, mal-qaranı aparırlar. Şuşa qəza rəisinin məlumatına görə, ermənilər müsəlman kəndlərini mühasirəyə alırlar.

Zəngəzur qəza rəisinin 26 noyabr 1918-ci il tarixli 655 nömrəli raportu.

Ermənilər iri Sisyan mahalının müsəlmanları ilə işi bitirib digər yerlərini müsəlman kəndlərini (Leqaz, Tey, Mülk, Gül, Bənövşə-Puş, Taqamir, Vartanazur (I və II) və s.) məhv etməkdədirlər.

İngilislərin hakimiyyəti dövründə, 1919-cu ildə də Zəngəzurda ermənilərin özbaşnalıqlarının arası kəsilməmişdir.

Gəncə qubernatorunun 6 yanvar 1919-cu il tarixli 152/10 nömrəli teleqramı.

Zəngəzur qəzasının işlər müdiri teleqrafla bildirir ki, Gorusa ingilis-fransız nümayəndəliyinin gəlməsinə baxmayaraq, ermənilər bütün qəza ərazisində müsəlman kəndlərinə hücumlar edir, sakinləri qırır, əmlakı dağıdır, evləri yandırır. Razdərə, Əsgərli, Vəlilər kəndləri yandırılmış, Kiçiklu, Sobi və s. kəndlər atəşə tutulmuşdur.

Zəngəzur qəza rəisinin 114 nömrəli teleqramı.

İngilis-fransız nümayəndəliyinin vədlərinə baxmayaraq, Andronikin başçılıq etdiyi ermənilər 30 müsəlman kəndini dağıtmış, oda qalmış və əmlakı qarət etmişlər. Qaçmağa imkan tapmayan kənd sakinləri vəhşicəsinə öldürülmüşlər. Yanvarın 3-də ... ermənilər sakinlərin bir hissəsini qətlə yetirmişlər. Ermənilər bütün günahları Andronikin və onun dəstələrinin üzərinə atırlar.

Zəngəzur qəza rəisinin 28 dekabr 1919-cu il tarixli 180 nömrəli raportu.

5-ci sahədə Kiçi-Doralı vadisində yerləşən Kirantaq, Kovşud, Qarabaş, Baharlı, Kiçi və digər müsəlman yaşayış məntəqələrinin əhalisi Andronikin dəstələrindən olan yüz nəfər quldur tərəfindən əhatə olunmuş və mühasirədə saxlanılır" və i.a.

Ermənilər Göyçə (Sevan) gölü ətrafındakı ərazini birləşdirən Yeni Bəyaziddə də qəddarlıqlar törədirdilər. 1919-cu ilin aprel-may aylarında bu yerlərə erməni quldur dəstələrinin kütləvi hücumları oldu. Göyçə rayonunun 5-ci sahəsinin səlahiyyətli nümayəndəsinin Gəncə qəza rəisinin adına daxil olmuş məlumatından bir parçanı nümunə gətirək: "Bu ilin 13 aprelindən başlayaraq Ararat (erməni - B.N.) Respublikası qoşunlarının Yeni Bəyazid qəzasının Göyçə rayonunun dinc müsəlman kəndləri üzərinə Göyçə gölünün şimal və şərq ətrafını müsəlman əhalisindən təmizləmək üçün hücumlara başlamışdır. Hal-hazırda 60 min əhalisi olan 22 kənd dağıdılmış, yandırılmış və boşaldılmışdır. Zavallı müsəlman əhalisi Göyçə müsəlmanlarını məhv etmək məqsədi güdən erməni qoşunlarının top atəşləri altında məhv olurlar. Ermənilərin və erməni hökumətinin keçmiş qonşularına və müsəlman təbəələrinə qarşı törətdikləri qeyri-insani qanlı əməlləri görəndə insanı dəhşət bürüyür. Ermənilər xahişlərə, yalvarışlara və müsəlman əhalisinin ah-vaylarına məhəl qoymurlar. Erməni döyüşçüləri əllərinə düşmüş müsəlmanları sağ buraxmırlar, əksinə, görünməmiş işgəncələr verir, qadınları, uşaqları, qocaları və gəncləri öldürürlər. Yalnız az sayda qadın və yeniyetmə qızlar müstəsnalıq təşkil edir...

Sağ qalan qaçqınlar qoşun tərəfindən təqib olunur... dərələrdə və qarlı zirvələrdə gizlənilir... qar içində batır və kütləvi surətdə qırılırlar.

Ararat Respublikası vəzifəsini başa vurmuşdur. Göyçə rayonunda daha müsəlmanlar qalmayıb. Bu günə kimi Yeni Bəyazid qəzasında 84 müsəlman kəndi məhv edilmişdir".

Dinc əhaliyə qarşı vəhşiliklərlə və görünməmiş zorakılıq aktları ilə müşayiət olunan sonsuz hücumlara daşnaklar onunla bəraət qazandırıldılar ki, onlar (ermənilər - B.N.) Ermənistan naminə fəaliyyət göstərirlər və erməni dövləti yaratmaq üçün başqa yol yoxdur. Ermənilərin nöqtəyi-nəzərincə o illərin hadisələri belə idi: Biz Azərbaycanla rəsmən müharibə vəziyyətində idik, çünki faktiki olaraq Qarabağda vuruşurduq və Qazaxda da tez-tez toqquşmalar olurdu. Yerli müsəlman əhalisi ilə ölkənin daxilində - Ağbabada, Zodda, Zəngibasarda, Vedibasarda, Şəhur-Naxçıvanda, Zəngəzurda və i.a. bir sıra qanlı döyüşlər olmuşdur.

... Mübahisə etməyə lüzum yoxdur ki, Azərbaycan bizə münasibətdə açıq-aşkar düşmən mövqedə idi. O, bəzədə də mübahisə etməməli ki, Türkiyə və Azərbaycan tərəfindən dəstəklənən yerli müsəlman əhalisi dövlət əleyhinə (yəni daşnakların əleyhinə - B.N.) mövqə tutmuşdular. Azərbaycanla az və ya çox məqbul olan modus vivendi ("yanışı yaşamaq üsulu") tapmadığımızdan, müsəlman rayonlarında inzibati tədbirlərlə qayda-qanun yarada bilməməyimizdən, silaha əl atmalı, qoşun çıxarmalı, dağıntılar və qırğınlar (Kursiv bizimdir - B.N.) törətməli olduq və bu işdə də uğursuzluqlarla üzləşdik ki, bu da hakimiyyətin nüfuzunu zəiflətdi. Vedibasar, Şəhur-Naxçıvan kimi mühüm məntəqələrdə, hətta silahın köməyiylə belə öz hakimiyyətimizi qura bilmədik, məğlubiyyətə uğradıq və geri çəkildik".

Sabiq daşnak baş naziri Kaçaznuninin bu etirazlarının şərhə ehtiyacı yoxdur: görürsünüz mü, ermənilər öldürməyə, qarət etməyə, qırğın törətməyə "məcbur idilər" ki, "qayda-qanun yaratsınlar"; dədə-baba Azərbaycan torpaqları isə "ölkənin (yəni Ermənistanın - B.N.) yerli müsəlman əhalisi yaşayan daxili hissəsi" adlandırılır.

Azərbaycan əhalisinin özünümüdafiyyəyə yönəlmiş qanuni cəhdləri, zorla qəbul etdirilən erməni diktatına təbə olmaması isə "dövlət əleyhinə xətt" kimi qiymətləndirilir. Soyuqqanlı sinizm, amansızlıq və yalan - bütün bunlar Azərbaycan xalqına qarşı əsl soyqırımı törədən daşnakların "mənavi mövqə"yinin əsasında dayanırdı.

Daşnakların fəaliyyətində daha bir məqamı da işıqlandırmaq lazımdır. Azərbaycana qarşı səlib yürüşünə başlayan Andronik ucadan bildirdi ki, Ermənistanın daşnak hökuməti ilə münasibətləri kəsir. Bu, çox əlverişli mövqə idi və ilk dövrdə bütün etirazlara və notalara Erivandan təxminən belə cavab verilirdi: "Bunu biz yox, Andronik etmişdir". Doğrudur, bu bəyanatlar heç kəsi aldatmadı.

Bununla əlaqədar "Azərbaycan" qəzeti 1919-cu ilin yanvarında yazırdı: "Qarabağın müsəlman əhalisini od və qılıncla məhv edən Andronik öz quldur dəstələri ilə Qarabağa gələndə, erməni hökuməti onunla hər hansı əməkdaşlıqdan boyun qaçıdıraraq bildirdirdi ki, Andronik özbaşına hərəkət edir. İndi isə erməni hökumətinin Qarabağa "hüquqları" haqqında notası dərc olunanda görünür ki, Eriyan hökuməti Andronikin əməllərinə, "bu Azərbaycan torpağına erməni hüququnu" möhkəmləndirəcək amil kimi ümid bəsləyirdi.

Beləliklə, Ermənistan hökuməti ilə birlikdə işlənib hazırlanmış kombinasiyada Andronikin daşnak rəhbərliyi ilə "qovğası", çox güman ki, yaxşı düşünülmüş gediş idi: bu yolla Andronik fəaliyyət sərbəstliyi əldə etdi, daşnak başçıları isə onun işğallarına, vəhşiliklərinə və terror aktlarına Ermənistan Respublikasının aidiyyəti olmadığını hər yerdə ağız dolusu bəyan edirdilər.

Bu tarix bizim günlərdə də, lakin daha böyük və faciəli miqyasda təkrar olundu. Bu gün də Ermənistan bildirir ki, Azərbaycanla o yox, "Qarabağın erməni əhalisi" vuruşur. Bu məqsədlə özünün oyuncaq "rəhbərliyi" ilə oyuncaq Dağlıq Qarabağ (Arsax) respublikası yaradılmışdır və Ermənistan faktların əleyhinə gedərək, beynəlxalq səviyyədə bildirir ki, Azərbaycanla Ermənistan deyil, bu "respublika" vuruşur. Ondan da soruşmaq lazımdır: bu bəyanatın sərəmsəmliyi şübhəsizdir, bir dəstə erməni (əsasən, kənd əhli) 7 milyonluq azərbaycanlılarla necə vuruşa və onun ərazisinin az qala dördüdə birini necə tuta bilər? Lakin ATƏT-dən və digər beynəlxalq təşkilatlardan və komissiyalardan olan müdriklər tam ciddiyyətlə bu səfsətəyə qulaq asır və "DQR ilə danışıqlar barədə" məsələni müzakirə edirlər. Doğrudan da, əgər kimsə buna inanmaq istəyirsə, ağa qara demək o qədər də çətin deyildir.

1918 - 19-cu illərin hadisələrinə qayıdaraq, qeyd etmək lazımdır ki, onda da İngiltərənin - 1918-ci ilin sonlarından etibarən Cənubi Qafqazın idarə olunmasını həyata keçirən bu ölkənin təmsalında Qərbin mövqeyi ikiüzlü idi. Sözdə bütün Cənubi Qafqaz xalqlarının qanuni hüquqlarının təmin olunmasını, bəzi hallarda hətta (zahirən!) Azərbaycan hökumətinin nöqtəyi-nəzərini dəstəkləyərək, İngiltərə hakimiyyəti ermənilərin "pəstahlarına", o cümlədən Andronikin və onun əlaltılarının vəhşiliklərinə barmaqarası baxırdılar. Daşnakların özbaşınalılıqları ingilislər, Cənubi Qafqaza daxil olandan və orada özlərini ali hakimiyyət təmsilçiləri elan etdikdən sonra da davam edirdi.

Nümunə üçün Zəngəzur əhalisindən Azərbaycan hökumətinə ünvanlanmış teleqramdan bir parçaya nəzər yetirək: "Zəngəzur qəzasında Ordubadın 15 verstliyində yerli ermənilər Andronikin dəstələri ilə əlbir olaraq ondan yuxarı tatar (azərbaycanlı - B.N.) kəndini qarət etdilər... Vahiməyə düşən əhali İrana qaçmaq istədi, çoxlu qadın və uşaq Arazda boğuldu. Belə tale bu günlərdə Zəngəzur qəzasının və Ordubadın köməksiz müsəlman əhalisini də gözləyir. Andronikin

dəstəsi hər hansı müdafiədən məhrum olan müsəlmanları büsbütün qırmaq qərarına gəlmişdir. İndi bütün Avropa, bütün dünya silahı bir yana qoyaraq sülhdən danışıq, Andronikin dəstəsi isə Qafqazda müttəfiq ölkələrin iştirakından utanıb çəkinmədən müsəlmanları oda qalayır və qılıncdan keçirir...^{*} (Kursiv bizimdir — B.N.). Ordubad və qonşu rayon - Zəngəzur qəzası bir ildən çoxdur ki, ətraf aləmdən təcrid olunmuşdur. Əhali, poçt və teleqraf olmadığından, öz müsibətləri barədə həqiqəti ali hakimiyyətə çatdırı bilmir...

Gördüyümüz kimi, erməni millətçiləri ingilislərin hakimiyyəti ilə az hesablaşırdılar. Üstəlik, ingilislərin çoxu müttəfiq ermənilərə hüsn-rəğbət bəsləyirdilər. Zəngəzurun və Qarabağın dünyadan təcrid olunmuş ucqar guşələrinə gəldikdə isə, orada cəzasız qalan erməni quldurları tüğyan edirdilər.

İngilis inzibatçılarının ermənilərə sərfəli olmayan sərəncamları qulaqardına vurulurdu. Ermənilər "erməni xalqının iradəsinə", erməni daşnaklarının özlərinin təşkil etdikləri müxtəlif "xalq nümayəndələri qurultaylarının" qərarlarına istinad edirdilər.

Belə ki, 1919-cu ilin əvvəlində Cənubi Qafqazda ingilis hərbi inzibatçılığının başçısı general Tomson doktor X.P.Sultanovu Zəngəzur, Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarının müvəqqəti general-qubernatoru təyin etmək barədə rəsmi sərəncam verdi. Bununla yanaşı, qeyd edilirdi ki, mülki işlər üzrə onun müavini erməni olmalıdır. General-qubernatorun yanında üç ermənidən və üç müsəlmandan ibarət şura yaradıldı. Göstərilirdi ki, azərbaycanlının general-qubernator təyin olunması müvəqqəti aktdır, "sözügədən vilayətlərin bu və ya digər dövlət vahidinə mənsubiyyəti isə sülh konfransında həll ediləcəkdir" (Parisdə - B.N.). İngilis komandanlığının icazəsi olmadan göstərilən ərazilərdə qoşunların yerdəyişməsi də qadağan olunurdu.

Eyni zamanda mayor Monk-Mezonun şəxsində Şuşadakı Britaniya nümayəndəliyi hər iki tərəfin nəzərinə çatdırmışdı ki, Paris sülh konfransının 24 yanvar 1919-cu il tarixli qərarına müvafiq olaraq, bütün mübahisəli ərazilərdə status guya saxlanılmalıdır və onu pozmaq məqsədilə birtərəfli qaydada hər bir hərəkət müttəfiqlərə yönəlmiş düşmənçilik kimi qiymətləndiriləcək və onun qarşısı qətiyyətlə alınacaqdır.

Azərbaycanlının Qarabağa qubernator təyin edilməsi faktı özü-özlüyündə tamamilə obyektiv və ziyansız akt olsa da, əsl qəzəb fırtınası doğurdu və ermənilər tərəfindən fəal surətdə sabotaj edilməyə başlandı. Londona, Parisə, Tiflisə (Cənubi

---

^{*} Teleqram 1918-ci ilin dekabrında göndərilmişdi. Onda ingilislər artıq Cənubi Qafqazın idarə olunmasını ələ almışdılar.

Qafqazdakı ingilis qoşunları komandanlığı burada yerləşirdi) teleqramlar, notalar, etirazlar və müraciətlər axmağa başladı.

Ermənistanın xarici işlər naziri Tiqranyanın Cənubi Qafqazdakı Britaniya qüvvələrinin komandanı general-mayor Fostye Uokerə ünvanlanmış məktubunda deyilirdi: "Ermənistan hökuməti general Tomsonun teleqramında bildirilən fakta-indiki məqamda müvəqqəti də olsa, mübahisəli ərazini, doktor Sultanovun idarə edəcəyinə Azərbaycan hökumətinin həmin əraziyə suveren hüquqlarının Britaniya komandanlığının gizli etirafından başqa heç cür nəzərdən keçirə bilməz". Eyni zamanda, Ermənistan hökuməti Azərbaycan hökumətinə rəsmi etiraz bildirmişdi.

Erməni emissarları tərəfindən Şuşada dərhal "Qarabağ əhalisinin dördüncü (sonra beşinci, altıncı) vilayət qurultayı təşkil olundu". Əslində isə bu qurultaylarda erməni icmasının yalnız daşnakpərəst əhvali-ruhiyyəli nümayəndələri iştirak etdirildilər. Belə ki, IV qurultay xüsusi olaraq Bakıdan göndərilmiş partiya funksionerləri - L.Zarafyan və Q.Balayan tərəfindən təşkil olunmuşdu. Onların "vəzifələri bundan ibarət idi ki, qayda-qanun və təşkilat, habelə müəyyən ictimai əhvali-ruhiyyə yaratsınlar". "Daşnaksütyun"un bu elçilərinin qızıqsırdıcı fəaliyyəti elə həyasızlıqla həyata keçirilirdi ki, daşnak mətbuatının yazdığı kimi, Britaniya nümayəndəliyi "xalqın iradəsinin əleyhinə gedərək, sonunculara Şuşanı dərhal tərk etməyi təklif etdi". "Qurultay (IV - B.N.) yekdilliklə Azərbaycana tabe olmağın əleyhinə çıxdı və general-qubernatorun təyinatına etiraz etdi".

Baxmayaraq ki, Şuşadakı Britaniya nümayəndəliyi qurultayda seçilən Erməni Milli Şurasına "Qarabağın Azərbaycana münasibətini müəyyən edən" məcburi qərar layihəsini qəbul etməyi təklif etdi, şura bu təklifi rədd etdi, yəni Britaniya hərbi komandanlığının əmrini qulaqardına vurdu.

Fevralın 10-da yeni təyin olunmuş qubernator Xosrov bəy Sultanov Şuşaya gələndə, qurultay erməni icmasının nümayəndələrinə (şəhər qlavasına, yepiskopa və b.) onunla danışıqlara girməyi qadağan etdi. Üstəlik, Erməni Milli Şurası hətta şəhər və xalq məktəbi müəllimlərinə, habelə bu idarələrin qulluqçularına "Azərbaycan hökumətindən hər hansı məvacib almağı qadağan etdi, bildirdi ki, onların dolanışığı üçün özü vəsaitlər axtarır tapacaqdır".

Ermənilər doktor Sultanovu ingilislərin nəzərində nüfuzdan salmaqdan ötrü çox şey göstərdilər. Arxivdə general Tomsonun yanında Ermənistan nümayəndələrinin - nazir-sədr Xatizyanın, xarici işlər naziri Tiqranyanın, kabinet üzvü Vermişevin iştirakı ilə 22 mart 1919-cu ildə Tiflisdə keçirilən müşavirənin stenoqramı qalmışdır. Həmin sənəddə erməni nümayəndələrinin "doktor Sultanov - Türkiyə casusudur", "Azərbaycan casusudur", "panislamistdir" və i.a. kimi replikaları qeydə alınmışdır. Tomson ermənilərə vəd etdi ki, Sultanov bütün məsələlərdə Monk-Mezona (Şuşada ingilis rezidenti) tabe olacaqdır və "onsuz heç nə həll edə bilməz. Qarabağda Azərbaycan qoşunu bir nəfər belə artmayacaqdır",

Sultanovun köməyi indi ona lazımdır, lakin yüz dəfə dedi ki, "bu, heç də o demək deyildir ki, bu (Qarabağ - B.N.) tatar (azərbaycanlı - B.N.) ərazisidir" və i.a.

Lakin Britaniya Komandanlığının bütün bu vədləri ermənilərə heç cür təsir göstərmədi. Onlar qubernatorun ayağının altını qazımaqda davam edir, onun sərəncamlarını sabotaj edir, onu əhalinin gözündən salmaq üçün əllərindən gələni əsirgəmir və müttəfiqlərin gözü qarşısında ona qara yaxmağa çalışırdılar.

Eyni zamanda daşnalar yeni ağalarının - ingilislərin xoş münasibətinə nail olmaqdan ötrü, demək olar ki, dəridən-qabıqdan çıxırdılar. Belə ki, Qarabağdakı vəziyyət haqqında raportlarından birində oxuyuruq ki, ingilis qoşunu (cəmi 200 sipai) Şuşaya daxil olanda, "şəhərin tatarlar (azərbaycanlılar - B.N.) yaşayan hissəsindən keçəndə onları qarşılamadılar və salamlamadılar, lakin ermənilər yaşayan hissədə kilsənin qarşısında onları Sokrat bəyin orkestrlə fəxri qarovulu və şəhər qlavası M.Şahnazarov" qarşıladı, onları salamlayaraq ingilis kralı, ingilis ordusu və müttəfiqlərin şərəfinə "ura" söylədi.

Bununla bərabər, ermənilər zahirən ingilislərə münasibətdə loyallıq nümayiş etdirsələr də, daxildə son dərəcə narazı idilər ki, ingilis inzibatçıları (üzdən də olsa) erməni terrorunun və dinc sakinlərin - azərbaycanlıların qırğınının qarşısını almaqdan ötrü məcburiyyət qarşısında müəyyən tədbirlər gördülər.

Belə ki, Qarabağ Milli Şurasının nümayəndəsi Q.Baqaturovun məruzəsi əsasında tərtib olunmuş Gürcüstandakı Ermənistan nümayəndəliyinin arayışında deyilirdi: "Bu vaxtdan etibarən (ingilislərin gəldiyi vaxtdan - B.N.) Qarabağ məsələsi yeni mərhələyə qədəm qoyur. Əhalinin xahişi ilə Zəngəzurdan gələn general Andronik öz dəstəsi ilə ingilis nümayəndəliyinin tələbi əsasında hücumu dayandırmalı və Gorusa qayıtmalıdır; elə onun əmri ilə Qarabağ dəstələrinin fəaliyyəti dayandırılır; ingilis nümayəndəliyinin gəlişi ilə arxayınlaşan bu dəstələrin rütbəli üzvləri evlərinə dağılışırlar. Beləliklə, Zəngəzur istisna olunmaqla, Qarabağın erməni əhalisinin silahlı müdafiəsi dayandırıldı". Həmin sənəddə yeni qubernator X.P.Sultanov "ifrat erməni əleyhdarı, erməni qırğınının təşkilində qızğın fəaliyyəti ilə tanınan" şəxs kimi xarakterizə olunur və deyilir ki, bütün erməni hərbi rəisləri Azərbaycan hökumətinə loyallığa dair iltizam verməkdən imtina etmişlər.

Yeni qubernatoru boykot etməklə kifayətlənməyən ermənilər Bakıya, general Tomsonun yanına öz nümayəndələrini - Qarabağ yeparxiyasının yepiskopu Vaqanı və Qarabağ Milli Şurasının üzvü Q.Baqaturovu Qarabağdakı vəziyyət

---

* Sokrat bəy Məlik-Şahnazarov Qarabağın azərbaycanlı əhalisini terrora məruz qoyan 4 daşnak dəstəsindən birinin komandiri olmuşdur.

haqqında memorandumla göndərdilər. Həmin sənəddə Qarabağ Milli Şurasının aşağıdakı tələbləri irəli sürülürdü: "Köklü tələb - Azərbaycan hakimiyyətinin tamamilə kənarlaşdırılması və yaxud 1) Qarabağın dərhal və yaxud müvəqqəti olaraq sülh konfransının qərarına qədər Ermənistan Respublikasına birləşdirilməsi; 2) türklərin Qarabağa daxil olmasına qədərki durumu saxlamalı, yəni Qarabağ (daşnak - B.N.) hökumətini bərpa etməli". Alternativ variant kimi ermənilər yerli (yəni erməni - B.N.) idarəetməni saxlamaqla" ingilis general-qubernatorunun təyin olunmasını təklif edirdilər.

İngilis hakimiyyətinə təqdim olunmuş Qarabağ Erməni Milli Şurasının memorandumunda, əsasən, azərbaycanlı əhalinin uydurma düşmən hərəkətləri barədə danışılırdı, guya "tatarlar (azərbaycanlılar -B.N.) türklərin göstərişi ilə erməniləri məhv etmək üçün Əbdülhəmid siyasətini həyata keçirirlər", guya "Zəngəzur ətraf mühitdən təcrid olunmuşdur və Azərbaycan tərəfinin təcavüzkar fəaliyyəti üçün açıqdır".

Bu yalan və böhtanla dolu uydurmaların sonunda ingilislərə tərəf belə bir reverans da edilirdi: "... Nə vaxtsa Qarabağın erməni əhalisinin Böyük Britaniyaya qarşı hər hansı düşmənçilik aktını həyata keçirmək barədə düşünəcəyinə belə etiraz etməyi özümüzdə borc bildik. Britaniyanı ötən il hüduqlarımızda türk-azərbaycanlı müdaxiləsi zamanı baş verən yanğınların işığında böyük xilaskarımız kimi gözləyirdik". Sonra həmin sənəddə deyilirdi: "...Türkiyə rejiminin və yeni qırğınların bərpası ilə təhlükəli olan Azərbaycana tabe olmaq barədə ultimativ tələbləri başa düşmürük və bunu kifayət qədər məlumata malik olmamağın nəticəsi kimi kədərli hal sayırıq".

Bu sənəd bir daha təsdiq edir ki, ucuz yaltaqlıq və quyruq bulamaq sahəsində daşnaklar hamını kölgədə qoymuşlar.

Yeri gəlmişkən, ermənilər ingilis hakimiyyəti ilə başqa dildə də danışıq bilirdilər. Belə ki, Azərbaycan hakimiyyətinə loyallığa dair iltizam vermək təklifinə erməni hərbi hissələri rəislərinin cavab məktubunda deyilirdi: "Biz Qarabağ və Zəngəzur hüduqlarında hər hansı bir formada Azərbaycan hökuməti nümayəndələrinin hakimiyyətini qəbul etmək niyyətində deyilik. Biz, habelə vilayətin idarə olunması üzrə yaradılan şuranın üzvləri sırasına daxil olmaqdan da imtina edirik". Sonra şantaj səciyyəli açıq-aşkar hədə-qorxu səsələnir: "Biz bu bəyannamənin dərc olunmasının rəhbərlik etdiyimiz rayonlarda hansı nəticələrə gətirib çıxaraçağına cavabdeh deyilik". Sənədin axırında erməni hərbi bölmələrinin

---

* Bu məktub Qarabağın Erməni Milli Şurası tərəfindən tərtib olunmuş və imza üçün silahlı daşnak dəstələrinin başçalarına verilmişdi.

komandanları (Varadin, Tizak, Xaçin və Cavanşir), habelə baş komandanın imzaları qoyulmuşdu.

Bütün bu erməni demarşları öz bəhrəsini verdi. Şuşadakı Britaniya hərbi nümayəndəliyinin başçısı mayor Monk-Mezon "Qarabağda erməni əhalisinin mənafeələrini müdafiə edəcəkdir" - deyərək Cənubi Qafqazdakı ingilis hərbi qüvvələri komandanının müavini podpolkovnik Keml Qarabağ Milli Şurasına vəd verdi.

Sonra, 1919-cu ilin aprelində ingilislər Zəngəzura nüfuz etməkdə öz qərarlarını dəyişdilər və onu Şuşa general-qubernatorunun idarəçiliyindən çıxararaq bu mahalın idarə olunmasını Erməni Milli Şurasına həvalə etdilər. Onu da əlavə etsək ki, Zəngəzurun ərazisində Andronikin başçılığı altında erməni qoşunları qalmaqda davam edirdilər, onda birmənalı nəticə çıxarmaq olar: ingilislər Zəngəzurun azərbaycanlı əhalisini daşnak millətçilərinin qırğınına verdilər. Azərbaycan hökumətinin əsaslandırılmış etirazına baxmayaraq, general Tomson bu qərarından dönmədi. General Ştalvort 14 may 1919-cu il tarixli məktubunda Erməni Milli Şurasına bildirdi ki, Zəngəzur qəzasında hakimiyyət Milli Şuranın əlinə keçir.

Azərbaycan tərəfinin bütün etirazları nəticəsiz qaldı. General Tomsonu bu vəzifədə əvəz etmiş general Kori də iki dəfə (31 may və 19 iyun 1919-cu il) təsdiq etdi ki, Azərbaycan "hal-hazırda öz hakimiyyətini Zəngəzura aid etməkdən çəkinməlidir". Üstəlik, Britaniya nümayəndəliyi Azərbaycan hökumətinə bildirdi ki, "onların hakimiyyətinin sırf erməni ərazisi Zəngəzura (!?? - B.N.) yayılması üçün əlverişli məqam yetişməmişdir, baxmayaraq ki, Şuşanın təbii mərkəz olduğu ərazidə inzibatçılığı cəmləşdirmək üçün onları həvəsləndirirdilər".

Britaniya hərbi komandanlığının qərarları ermənilərin Zəngəzur iddialarına zahir qanunilik verdi və bundan istifadə edən ermənilər dərhal həmin ərazini od və qılıncla erməniləşdirməyə davam etdilər. Bir çox azğınlıq faktlarına baxmayaraq, ingilislərin Zəngəzur məsələsində mövqeləri dəyişilməz qaldı. Sonralar amerikalılar da bu nöqteyi-nəzərə tərəfdar çıxdılar. Belə ki, 1919-cu ilin noyabrında Tiflisdə keçirilən sülh Konfransında ABŞ nümayəndəsi polkovnik Ceyms S.Ri belə fikir söylədi ki, "Zəngəzur Ermənistanın nəzarəti altında olmalıdır və Erməni Milli Şurası tərəfindən idarə edilməlidir".

Müttəfiqlərin qeyri-obyektiv ermənipərəst hərəkətləri ona gətirib çıxardı ki, Zəngəzur da Qarabağ kimi münaqişə obyektinə çevrildi. Bu qəzada azərbaycanlıların təqib olunması 1921-ci ilə qədər, hətta Azərbaycanda və Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra da. Belə ki, 1919-cu ilin martında "Russkaya mısı" (Bakı) qəzetində dərc olunmuş "Qarabağ dəhşətləri" məqaləsində qeyd olunurdu: "Andronikin dəstələri tərəfindən Zəngəzur qəzasının işğalı və 119 müsəlman kəndinin dağılmasına və əgər onlara kömək gəlməzsə 50

mindən çox ac, yarıçılpaq, labüd məhvə məhkum olmuş qaçqının meydana çıxması faktı mübalığəsiz Qarabağ dəhşəti adlandırılmalıdır".

Naxçıvan barədə məsələ də hərbi nümayəndəliyin tərəfindən Azərbaycanın ziyanına həll olundu və 1919-cu ilin aprelində Ermənistanın himayəsinə verildi. Britaniya administrasiyasının hərəkəti açıq-aşkar ermənipərəst xarakter daşıyırdı. Onlar, Naxçıvan və Şərur qəzalarında olduğu kimi, hətta azərbaycanlı əhalinin böyük əksəriyyət təşkil etdiyi əraziləri də ermənilərə "vermişdilər". 4-5 may 1919-cu ildə Naxçıvandan alınmış məlumata görə, Britaniya hərbi nümayəndəliyinin təmsilçisi general Devi oraya getmiş, Naxçıvan və Şərur qəzalarının Ermənistan Respublikasının ərazisində yerləşdiyi üçün bütün müsəlman əhalisinin erməni hökumətinə tabe olmasını tələb etmişdir... Bu "ərazini" Britaniyanın Cənubi Qafqazdakı işğalçı qoşunlarının komandanlığı real demoqrafik, tarix və başqa amilləri nəzərə almadan müəyyənləşdirdiyi üçün azərbaycanlı əhalinin nümayəndələri qərara aldılar: "Ermənilər tərəfindən tutulmuş vilayətlərdə müsəlmanların fiziki və mənəvi həyat şəraitlərinin son dərəcə ağır olduğunu nəzərə alaraq general Devinin təklifini qəbul etməməli, çünki göstərilən qəzaların müsəlman əhalisi özlərini və yaşadıkları əraziləri Azərbaycan Respublikasının tabeliyində götürürlər və başa düşürlər ki, general Devinin təklifinə tabe olmaq, hətta fiziki cəhətdən olmasa da, şübhəsiz, mənəvi cəhətdən göstərilən qəzaların müsəlman əhalisinin mənəvi məhvinə gətirib çıxaracaqdır"

Təbii ki, bu qərar Britaniya administrasiyasının tam məsuliyyətsizliyi və tərəfkeşliyi sayəsində daşnakların repressiyalarına rəvac verdi.

Doğrudur, qeyd etmək lazımdır ki, ermənilərin Naxçıvanda hakimiyyəti möhkəm deyildi. 1919-cu il mayın axırlarında ingilis qoşunlarının komandanı general Kori ermənilərə bildirəndə ki, Naxçıvanda vəziyyət sabit olduğundan və ingilis qoşunlarının daha burada qalmasına ehtiyac olmadığından silahlı qüvvələr həmin ərazidən çıxarılacaqdır, ermənilər əl-ayağa düşdülər və fəal surətdə bu qərara qarşı çıxdılar. Onlar başa düşürdülər ki, ingilis işğalçı qoşunlarının süngüsü olmasa, Naxçıvanı əldə saxlamaq mümkün deyildir.

Diplomatik fəallıqla yanaşı (notalar, Şuşadakı Britaniya nümayəndəliyindən tutmuş Paris sülh Konfransına kimi, bütün instansiyalara müraciətlər), erməni millətçiləri Zəngəzurda və xüsusilə Andronikin geri çəkilməsindən və X.P.Sultanovun general-qubernator təyin olunmasından sonra mövqelərinin laxladığı Qarabağda dağıdıcı fəaliyyəti genişləndirdilər. Arxivlərdə Erməni Milli Şurasının nümayəndəsi Levon Zəriflyans tərəfindən 1919-cu il martın 17-də imzalanmış və Ermənistan Respublikası Nazirlər Sovetinə göndərilmiş məxfi sənəd saxlanılır. Qarabağda erməni "təxribat mətbəxi"nin fəaliyyətini işıqlandıran həmin sənəddə göstərilir ki, "ingilis nümayəndəliyinin tutduğu mövqe Qarabağın erməni əhalisini dəhşətli dərəcədə əsəbiləşdirir" (X.P.Sultanovun general-qubernator təyin

olunması nəzərdə tutulur). Buna görə də, "vəziyyət getdikcə daha həyəcanlı olur və yaxın gələcəkdə silahlı toqquşma istisna deyildir".

Qarabağın Erməni Milli Şurasının tələb etdiyi kömək olduqca konkret olmuşdur: "1) Erməni Qarabağının və Zəngəzurunun general-qubernatorunu dəyişmək və Azərbaycan qoşunlarının erməni Qarabağından uzaqlaşdırılmasından ötrü Ermənistan hökuməti müttəfiqlər vasitəsilə hər cür diplomatik təsir vasitələrinə əl atmalıdır... 2) Ən qısa müddətdə inzibati, məhkəmə və s. hökumət orqanlarının qaydaya salınması; milis alaylarının təşkili, yerlərdə patron və hərbi sursatların alınması üçün təcili maddi kömək göstərilməli".

Hər şey açıq mətnlə yazılmışdır və şərhə ehtiyac yoxdur. Yalnız onu əlavə etmək lazımdır ki, daşnaksayağı Ezop dilində "ən qısa müddətdə mövcud inzibati, məhkəmə və s. hökumət orqanlarının qaydaya salınması" bütün hakimiyyət rıçaqlarını ələ keçirmək və onlara nəzarət etmək mənasını bildirirdi.

Ən xırda təfərrüatlara kimi maliyyə məsələləri də unudulmamışdı: "Maddi yardımın ən məqsədyönlü forması aşağıdakılardan ibarət olmuşdur; dərhal 4-5 milyon manat Gorus xəzinədarlığına (Şuşaya nisbətən daha təhlükəsiz idi), Ermənistan Respublikasının Zəngəzurdakı və Qarabağdakı general komissarının və maliyyə agentinin sərəncamına verilməlidir".

Sonra icra üçün daha bir neçə bənd gəlirdi: "3) Erməni Qarabağı üçün üçşəfli patronlar və digər sursatlar buraxılsın; 4) Xüsusi qaydada (yəni gizli surətdə - B.N.) Erməni Qarabağında hərbi işin təşkili üçün fərasətli və nüfuzlu hərbi rəhbər təyin olunsun; 5) Andronikin hələlik çıxıb getməməsi üçün bütün tədbirlər görülsün; 6) Mümkün qədər tez Zəngəzura və Basarkeçərə nizami qoşun qüvvələri yeridilsin ki, Zəngəzur Ermənistan Respublikasının mübahisəsiz hissəsinə çevrilsin (Kursiv bizimdir - B.N.); 7) Qarabağ erməniləri nümayəndəsinin Avropaya getməsinə və Ermənistan nümayəndəliyi şurasına daxil olmasına imkan yaratmalı".

Burada 6-cı bənddə "Zəngəzur Ermənistan Respublikasının mübahisəsiz hissəsinə çevrilsin" sözlərinin şərhə ehtiyacı vardır. Bu o deməkdir ki, bütün üsullarla Zəngəzurun qeyri-erməni (müsəlman) əhalisini qırmaq və qovmaq lazımdır ki, nəticədə burada yalnız ermənilər qalsın və Zəngəzur, həqiqətən, Ermənistanın mübahisəsiz hissəsinə çevrilsin. Bunu necə həyata keçirmək barədə 5-ci bənddə bəhs olunur, yəni dinc əhalinin soyqırımından söhbət gedəndə, Andronik kimi qanlı çəlladın, nəyin bahasına olursa-olsun, Zəngəzura saxlanması zəruridir.

İqtibas gətirdiyimiz sənəd bütövlükdə Zəngəzur və Qarabağ əleyhinə təxribatın, bu ərazilərin silahlı qüvvələrin köməyi ilə işğalı və anneksiyasının hazır proqramıdır.

Həmin mövzuda hərbi komandanlıq adından Ermənistan hökumətinin sədri Kaçaznuniyə ünvanlanmış başqa bir arxiv sənədində bu təxribatçılıq fəaliyyəti

daha da konkretləşdirilmişdir. Sənəddə deyilir: "Qarabağın ermənilər məskunlaşan hissələrində erməni hakimiyyətinin tətbiqinə (yəni hakimiyyətin ələ keçirilməsinə - B.N.) dair təsirli tədbirlər görülməsi son dərəcə zəruridir. Bu, təxirəsalınmaz vəzifədir. Bir saat olsun belə, vaxt itirmək olmaz".

Sonra deyilir ki, general Pirumovun briqada formalaşdırmaq və mülki hakimiyyət tətbiq etmək üçün (yəni, ermənilərin hakimiyyəti ələ keçirmək üçün - B.N.) Qarabağa gəlməsi barədə məlumatlar vardır. "Belə bir nüfuzlu şəxsin gəlişini bütün Qarabağ səbirsizliklə gözləyir. Hələlik isə mümkün qədər çox pul vəsaiti ilə təchiz etdiyim komissiya göndərilir. Həmin komissiya səs-küysüz, hətta respublikanın adını çəkmədən Qarabağın erməni əhalisi məskunlaşan hissələrində mülki (yəni daşnak - B.N.) idarəetməni qaydaya salacaq və tətbiq edəcəkdir" (Kursiv bizimdir — B.N.). Burada xüsusi olaraq bir daha izahat verilir: "Mülki idarəetməni tətbiq edən bütün şəxslərin respublikanın adından çıxış etməməsi arzu olunur və zəruridir. İdarəetmə yerli əhalinin yerli özünüidarəetməsi şəklində tətbiq olunmalıdır" (Kursiv sənəd müəllifininindir).

Qarabağa qarşı erməni qəsdinin mexanizmi burada tamamilə aşkarlanmışdır. Erivandan olan erməni emissarları "səssiz-küysüz", "yerli əhalinin" adından fəaliyyət göstərərək, "mülki idarəetmənin tətbiqi" pərdəsi altında hakimiyyəti silahlı yolla ələ keçirəcəklər, həm də bunu "respublikanın adını çəkmədən" edəcəklər, yəni Ermənistan dünya ictimaiyyətinin və müttəfiqlərin nəzərində bu məsələdən kənar qalacaqdır.

Gizli surətdə hazırlanmış belə bir xəyanət mexanizmi bu hadisələrdən 70 il sonra yenidən işə salınmışdı və üzdənirəq "Qarabağ məsələsi" ilə bərabər üzə çıxmışdır. Yəqin ki, haradasa, 40 qapı arxasında 80-cı illərdə hazırlanmış analoji sənədlər qorunub saxlanmaqdadır və həmin sənədlərdə Qarabağa qarşı təxribat planı reqlamentləşdirilir, "səssiz-küysüz", "respublikanın adını çəkmədən" yerli idarəetmənin (indi onlar bunu "öz müqəddəratını təyin etmək" adlandırırlar) tətbiqi ilə bağlı tövsiyələr irəli sürülür. Daha sonra işlənilib-hazırlanmış ssenari üzrə Qarabağa respublikanın nümayəndəsi gəlməli, komissiya ona təbə olmalı və sərəncamında olan pulu ona verməlidir. Nümayəndənin özü də pul və patronla təmin olunacaqdır.

İqtibas olunan sənəddə başqa "erməni sirləri" də vardır. Bu sənəddə ətraflı şəkildə bir vaxtlar 1918-ci ilin iyununda həlledici məqamda bolşevik-daşnaklara xəyanət etmiş və bununla da Bakı kommunasının iflasını sürətləndirmiş ağqvardiyaçı general Biçeraxovla əməkdaşlığın mümkünlüyü barədə məsələ müzakirə olunur. Birmənalı şəkildə bildirilir ki, bir tərəfdən "general Biçeraxovun kifayət qədər böyük maddi vəsaitlərindən yararlanmaq" və onun Androniklə "əlbir fəaliyyətini təşkil etmək gərəkdir", digər tərəfdən də "ona təbə olmağın arzuolunmazlığı" göstərilirdi. Belə bir forma təklif olunurdu (buna Biçeraxov

razılıq verdi): "Mən, Qarabağ dəstəsinin rəisi (Andronik - B.N.), Ümumrusiya hökuməti tərəfindən Xəzəryanı vilayətə baş komandan təyin olunan və müttəfiqlər komandanlığı tərəfindən qəbul edilən general Biçeraxovu tanıdığımı bildirirəm və anarxiya ilə mübarizədə, qayda-qanun yaradılmasında və sərhədlərin müdafiəsində onunla əlaqədə mübarizə aparacağam". Necə də heyrətamiz alyansdır: daşnaklar (Andronik), müttəfiqlər komandanlığı (ingilislər), ağqvardiyaçılar (Biçeraxov) və Ümumrusiya hökuməti (məlum olmur: bolşeviklər yoxsa Denikin!). Doğrudan da, daşnakların fəndgirliyinin və prinsipsizliyinin hüdudu yoxdur. Düzdür bu planlar kağız üzərində qaldı (bir sıra digər erməni planları kimi), lakin sənəd öz-özülüyündə daşnak gizli diplomatiyasının misilsiz nümunəsidir. Sözügedən razılaşmanın məqsədi maraqlıdır: "anarxiya ilə mübarizə", "qayda-qanun yaradılması" (hansı? harada?) və "sərhədlərin müdafiəsi" (Kimin sərhədlərini? Kimdən?). Bununla istənilən hərəkətə, qanunsuzluğa bəraət qazandırmaq mümkündür.

Həqiqət naminə deməliyə ki, daşnaklar iqtibas gətirilən fantastik sənədə o qədər də bel bağlamırdılar. Onları daha çox konkret məsələlər narahat edirdi: Bakıda o vaxt 8-10 min nəfər erməni əsgəri vardı. Budur, məlumat alınır ki, onların (imkan daxilində silahları ilə birlikdə) vətənə göndərilməsinə dair general Tomsondan prinsipial razılıq alınmışdır. "Mən adamları eşelonla, bir hissəsini Qarabağa, bir hissəsini Eriyana, Ermənistan Respublikasının sərəncamına göndərməyi nəzərdə tuturam".

Beləliklə, daşnakların 1919-cu ildə Qarabağı ələ keçirmək sxemi yuxarıda göstərilən sənədlərdə tamamilə aydın görünür. Lakin erməni qiyamı iflasa uğradı; daşnaklar çox tələsmişdilər və üstəlik əhalinin böyük əksəriyyəti tərəfindən dəstəklənən inzibati hakimiyyətin belə ciddi təşkil olunmuş müqavimətinə rast gələcəklərini gözləməmişdilər. 4-5 iyunda qubernator Sultanova məlum olur ki, tanınmış daşnak qiyam təşkil etmək üçün Eriyandan böyük məbləğdə pul almış Arzumanov adlı birisinin başçılığı ilə sui-qəsd hazırlanır. Millətlərarası düşmənçiliyi qızıdırmaqla müntəzəm məşğul olan Erməni Milli Şurasının üzvlərinin Qarabağdan çıxarılmasına dair ingilis komandanlığı ilə razılaşdırılmış qərar qəbul olundu. Buna cavab olaraq, ermənilər qiyam qaldırmağa cəhd göstərdilər. Erməni millətçiləri 1905-ci ildən qalmış sənədləri tutdular və atəş açmağa başladılar. Nəticədə üç azərbaycanlı əsgər öldürüldü. Eyni zamanda yaylaqlara yollanan azərbaycanlı ailələrinə hücumlar edildi, Şuşaya gedən yollar atəşə tutuldu, taxıl gətirilməsi dayandırıldı. Daşnak casusları tərəfindən erməni əhalisinin qırılmasına hazırlıq barədə şayiələr yayıldı, silahlanmaya çağırışlar səsləndi və i.a.

General-qubernator X.P.Sultanovun tələbi və ingilis komandanlığının razılığı ilə erməni Milli Şurasının ən təcavüzkar və barışmaz üzvləri iyunun 5-də

şəhərdən çıxarıldı. Onların arasında şüranın sədri İşxanyan, üzvləri Tumanyan, Astvasatur Avetisyan və başqaları var idi.

Bu, vaxtında görülmüş tədbir, habelə Şuşanın ermənilər məskunlaşan hissəsindəki kazarmalara azərbaycanlı qoşun hissələrinin yerləşdirilməsi ona gətirib çıxardı ki, erməni qiyamı elə bətnindəcə boğuldu. Ermənilər uduzduqlarını görüb başqa taktikanı seçdilər: yepiskop L.N.Məlik-Şahnazarov qubernatorun yanına getdi və onunla həmrəy olduğunu bildirdi. Bir çox erməni fəalları da onun kimi hərəkət etdilər. 10 iyunda bütün partiyaların, o cümlədən "Daşnaksütyun"un nümayəndələrinin yığınağı, sonra isə Qarabağ əhalisi nümayəndələrinin qurultayı (VII) keçirildi. Qurultayda Azərbaycan hökuməti hakimiyyətinin Qarabağda tanınması barədə qərar qəbul olundu. Lakin erməni başçıları suyu bulandırmaqda davam edirdilər. Belə ki, "Aşxatovar" qəzetinin məlumatına görə, Şuşadan çıxarılan Erməni Milli Şurası üzvləri şəhərin ətrafında gizlənmişlər; 4000 nəfərdən ibarət silahlı daşnak dəstəsi Şuşa üzərinə hərəkət etdi, lakin ingilislərin müdaxiləsindən sonra onların qarşısı alındı.

General-qubernatorun məlumatına görə, ermənilər 8 gün ərzində şose yolunu atəşə tutdular. General Səlimovun avtomobili, ingilislərin avtomobili, sərnişin faytonları, atlı və piyada yolçular atəşə məruz qaldılar.

Bu dəfə ingilislərin tamamilə dəstəklədikləri general-qubernator X.P.Sultanovun qətiyyətli hərəkətləri tezliklə öz bəhrəsini verdi, sakitlik və qayda-qanun bərqərar olundu. Millətlərarası düşmənçiliyi qızıqsıranları Qarabağın erməni icması da dəstəkləmədi. Onlar qubernatorun bu həyəcanlı günlərdə dinc sakinlərin, ilk növbədə ermənilərin təhlükəsizliyi üçün çox iş gördüyünün şahidi olmuşdular. Qarabağda erməni fitnəkarlıqlarının qısa xülasəsi artıq bu hadisələrdən sonra "Azərbaycan" qəzetində nəşr olunmuşdu: "Vaxt vardı, daşnaklar öz təbliğatlarında, ingilis komandanlığına və bütün dünyaya müraciətlərində sübut edirdilər ki, Qarabağ erməniləri bir nəfər kimi ölməyi Azərbaycan təbəəliyini qəbul etməkdən üstün tuturlar. Erivandan axan pullarla erməni xəfiyələri tərəfindən dəstəklənən bu süni antaqonizm bir il ərzində Qarabağda istər müsəlmanların, istərsə də ermənilərin günahsız qanının tökülməsinə səbəb olmuşdur. Nəhayət, Azərbaycan hökuməti ingilis komandanlığını yalnız daşnakların Erməni Milli Şurası bayrağı altında iki millət arasında ayrı-seçkilik və düşmənçilik yaratdıqlarına inandırdıqdan və bu şüranın üzvləri Qarabağın hüduqlarından uzaqlaşdırıldıqdan sonra, bələli Qarabağa birdəfəlik əmin-amanlıq gəldi, o, Azərbaycanın bərabərhüquqlu üzvünə çevrildi, kənardan hər cür təzyiqdən (Erivan emissarlarının - B.N.) azad olan VII erməni qurultayı Azərbaycan hakimiyyətini könüllü surətdə tanımaq barədə qətnamə qəbul etdi, bundan sonra qətlərə, yanğınlara, qarətlərə son qoyuldu.

Ağsaqqalların dediyinə görə, indi burada qərarlaşmış əmin-amanlıq qabaqlar heç vaxt olmamışdır. Erməni əhalisi daha general-qubernatorun

sərəncamlarını boykot etmirdi, bütün müəssisələr öz işini bərpa etmişdi. Hətta erməni kilsə-prixod məktəbləri Azərbaycan hökumətini tanıyaraq, 1 milyon manat məbləğində subsidiya üçün ona müraciət etdilər və bu vəsaiti aldılar.

Qubernator Sultanov qısa müddətdə yollarda soyğunçuluq və talanlara son qoydu, Yevlax-Şuşa marşrutu ilə hərəkət bərpa olundu, un alındı, köçəri maldarların yaylaqlara getməsi məsələsi müsbət həll olundu. Qabaqlar ermənilər onlara mane olurdular. Qarabağın kənd əhalisi nəhayət rahat nəfəs aldı. Belə ki, Daşaltı erməni kəndinin nümayəndəliyinin sözlərinə görə, onlara daim nəhəng qüvvə və ehtiyatlara malik olan hansısa "Komitə" ilə hədə-qorxu gəlirdilər. Tez-tez Şuşada qurultaylar çağırmaqla onlar özləri qətnamələri diktə edirdilər və hədə-qorxu ilə bu qətnamələrə və qərarlara imza atdırırdılar. Etiraz edənləri, onların siyasətinin məhvə apardığını göstərənləri, qanuni hökumətə tabe olmağın zəruriliyindən danışanları günün günorta çağı öldürürdülər. Xankəndi starşınası Moses belə öldürüldü. O, vicdanlı adam idi və həmişə öz icmasına ziyanlı ünsürlərlə ehtiyatla davranmağı tövsiyə edirdi və "şöhrət qəhrəmanlarının" (daşnak "pəhləvanlarının" - B.N.) öz təsirini onun icmasının əməkçi kəndliləri arasında genişləndirməyə imkan vermirdi".

Bu hadisələrin obyektiv xarakteristikasını Skotland-Liddellin "Erməni-tatar (azərbaycanlı - B.N.) sazişi. Qarabağda sülhün qərarlaşması" məlumatında tapırıq, "Əbəs yerə erməni liderlərinə təmkinli olmağı və Paris konfransı tərəfindən idarəetmə formasının müəyyənləşəcəyi məqamı gözləməyi məsləhət görürdülər... Onlar ucadan bəyan etdilər ki, Azərbaycana, müvəqqəti olsa belə, tabe olmaqdan əl çəkmək yaxşıdır və yerli ermənilərə elə təsir göstərdilər ki, onlarla tatarlar (azərbaycanlılar - B.N.) arasında toqquşmalar başladı və liderlərdən başqa çoxlu adam qırıldı. Onların təşviqatları bəhrə verdiyindən sonu gözləmədən aradan çıxdılar".

Sonra erməni təbliğatına və ümumiyyətlə ermənilərə xoşagəlməz qiymət verilir: "Ermənilər dünyanın ən yaxşı təbliğatçılarıdır. Onların təbliğatı bir neçə ayın işi deyildir. Bu təbliğat illərlə ardıcıl aparılmışdır. Nə Rusiyada, nə də Qafqazda ermənilər barədə yaxşı söz söyləyən bir adam belə tapmazsan. Ruslar, tatarlar (azərbaycanlılar - B.N.) və gürcülər onlara nifrət bəsləyir, onları görməyə gözləri yoxdur. Bunun düzgün olub-olmadığını deyə bilmərəm. Lakin fakt faktlığında qalır: ermənilər nifrət bəslənilən irqdir. Bununla belə, xarici ölkələrdə onların təbliğatı belədir ki, Avropa və bütün dünya onlara tərəfdir".

Ermənilərin qiymətləndirilməsində onun fikirləri görkəmli Amerika ictimai xadimi və diplomatı Ceyms L.Bartonun fikri ilə üst-üstə düşür: "Bu, xüsusi bir xalqdır. Harada olurlar-olsunlar, xoşa gəlməmək kimi qeyri-adi qabiliyyətə malikdirlər...Mən onun tərəfdarı deyiləm ki, tabeliyində olan millətlərə

münasibətdə erməni amansızlığının qarşısını ala biləcək məhdudlaşdırıcı amil olmadan ermənilərə hakimiyyət verilsin".

Skotland-Liddell erməni mətbuatında dərc olunmuş fitnəkar, başdan-başa yalan məlumatları nümunə gətirir və əlavə edir: "Başqa nümunələr də gətirmək olardı. Erməni mətbuatı qırğınlar, amansızlıqlar haqqında yazılar və tatarlar (azərbaycanlılar - B.N.) əleyhinə təbliğatla doludur. Bu təbliğatda fitnəkarlıq çoxdur və şübhəsiz Qafqazda və Ermənistanda hal-hazırda baş verən bir çox milli münaqişələr üçün bu təbliğat məsuldur".

Qarabağda bu yaxınlarda baş verən (iyun ayında) hadisələri qiymətləndirən müəllif obyektiv faktlar gətirir: "D-r Sultanov general-qubernator təyin olundu və Şuşada Britaniya zabiti və Britaniya kiçik qoşun dəstəsi var idi. Mövcud müqaviləyə əsasən Sultanov əmr və dekretlərini İngiltərə nümayəndəsi razılaşdırdıqdan sonra imzalaya bilərdi. Ermənilər, hətta belə idarəetməni də tanımaqdan imtina etdilər və Azərbaycan hökumətinin məlumatları və intibahnamələri şəhərdə yayılanda ermənilər yenə də təşviqatçıların təhriki ilə, onları ya qoparı, ya da korlayırdılar.

Bu şəhərdə (Şuşada - B.N.) və mahalda yerləşmiş çoxlu qaçqınlar Türkiyə Ermənistanından gəlmişdilər və onlara təsir göstərmək o qədər də çətin məsələ deyildi. Əlbəttə, onlar türklərdən çox əziyyət görmüşdülər və erməni təşviqatçılarının "azərbaycanlılar da türkdür" deməsi kifayət idi ki, labüd toqquşmalar başlansın... İndi isə insident aradan qaldırılmışdır. Qarabağa sülh gəlmişdir. Ermənilər Azərbaycan hökumətinə tabe olmağa razılıq vermişlər".

Qarabağ hadisələrindən bəhs edən Skotland-Liddell daha sonra yazırdı: "Britaniya hakimiyyəti qərara aldı ki, hal-hazırda Qarabağ Azərbaycana birləşdirilməlidir və bu respublikanın hakimiyyəti altında olmalıdır... Bu regionda müsəlman qaçqınlarını yedirtmək lazım idi...Naxçıvanla Gorus və Şuşa ilə Gorus arasında müsəlman əhalisi yaşayan zonalar mövcuddur. Bu müsəlmanlar arasında minlərlə qaçqın vardır. Onların kəndləri ermənilər tərəfindən xarabazara çevrilmişdi... Bundan əlavə, Gorus tatarlar (azərbaycanlılar - B.N.) əleyhinə təbliğatçıların yuvasıdır. Andronik hələ də oradadır və o, Erivandakı erməni hökumətini tanımaqdan imtina etmişdir.

Əslidə Gorus onun öz dövləti olmuşdur, hətta indiyə kimi şəhərin ətraf yerlərlə əlaqəsi yoxdur və erməni şurası tərəfindən idarə olunur".

Qaçqınlara köməyə gəldikdə isə, həmin müəllif yazırdı: "Mən ev-əşikdən, pal-paltardan olan minlərlə müsəlman qaçqının aclıqdan öldüyünü görmüşəm. Mən vaxtaşırı vətənimdən (İngiltərədən - B.N.) gələn qəzetlərindən öyrənirəm ki, ermənilərin xeyrinə ianələr toplanması davam edir".

ABŞ kontr-admiralı, Türkiyədə səfir və Cənubi Qafqazda ABŞ-ın ali komissarı olmuş Mark L.Bpistol sonralar bu barədə yazırdı: "Heç bir şübhə yoxdur

ki, yalnız ermənilərə kömək siyasəti yeridilirdi... Mən bunu mənasız pul israfçılığı sayıram. İki il ərzində biz işsiz ermənilər üçün ictimai işlərə pul xərcləmişik, onlara 50 milyon dollarlıq un göndərmişik. Bu qədər məsrəfin qarşısında nə gördük? Nankorluqdan başqa heç nə..." Lakin ermənilər və onların yaramaz əməlləri barədə obyektiv fikirlər ermənilər tərəfindən satın alınmış və cəlb edilmiş ermənipərəst jurnalistlərin səs-küylü züündə, Qərbi Avropa ölkələrində və Amerika Birləşmiş Ştatlarında fəaliyyət göstərən müxtəlif erməni komitələrinin çıxışlarında və çağırışlarında itib batırdı.

Belə ermənipərəst fəaliyyətin dəqiq mənzərəsi ABŞ-ın nümayəndələri palatasının üzvü Valter M.Çandler tərəfindən Parisdəki Azərbaycan nümayəndəliyinin başçısı Əlimərdan bəy Topçubaşova ünvanlanmış məktubda verilmişdir. Məktubda o cümlədən deyilirdi: 2 "Mən ... ermənilərin Azərbaycana bəslədiyi hisslər barədə çox şey öyrəndim. Bu hisslər qatı düşmənçilik səciyyəsi daşıyır və Amerika erməniləri Azərbaycanın müstəqilliyi ideyasına mənfi münasibət bəsləyirlər... Çətinlik ondan ibarətdir ki, Amerikada yayılan erməni ədəbiyyatı türk və tatarlarla (azərbaycanlılarla - B.N.) bağlı nə varsa, hamısını yamanlayır və ittiham edirlər və bu hücumların böyük hissəsi Azərbaycanın payına düşür". Məktubda ermənilərin nüfuz yaradan xəfiyyələri və erməni lobbisi barədə maraqlı məlumatlar gətirilir: "Sizin diqqətinizi Ermənistanın müstəqilliyi uğrunda komitəni təşkil edən tanınmış Amerikalıların adları çap olunmuş siyahıya yönəltmək istəyirəm. Bu siyahı Amerika Birləşmiş Ştatlarının ən görkəmli xadimlərinin adlarından ibarətdir. Onlardan üçü prezidentliyə namizəd olmuşlar; Çarlz E.Hyuçest, Uilyam Çenninqs Brayan və Alton B.Parker. Qalanları isə qubernatorlar, universitetlərin nümayəndələri, parlament üzvləri, Birləşmiş Ştatların senatorları, kardinal Ceyms Gibbons kimi ali ruhani şəxslərdir. Bu görkəmli adamlar Ermənistanın müstəqilliyinin pərəstişkarlarıdır və bu məqsədə nail olmaqdan ötrü ciddi iş aparırlar".

Sonra V.Çandler göstərir ki, erməni təbliğatına və böhtanlarına qarşı çıxmaq üçün Azərbaycana (habelə Gürcüstana) "ermənilərdə olduğu kimi təbliğat komitələri yaratmaq zəruridir. Ermənilər azsaylı xalqlar içərisində bu ağıllı fəaliyyət üsulunu qəbul etmiş yeganə nümayəndələrdir və başqa xalqlara nisbətən onların müstəqillik əldə etmək perspektivi daha realdır".

Tədbirli və sırtıq erməni təbliğatının nümunəsi kimi "Ermənistanın Amerikaya son çağırışı" sərəlövhəli və 29 sentyabr 1919-cu il tarixli, yəni ermənilərin Zəngəzurda əhalini qırdıqları, Erivan quberniyasında özbaşmalılıqlar törətdikləri, Qarabağ üzərinə hücum etdikləri dövrə aid olan sənəd nümunə gətirilir: "Ermənistanı labüd qırğın təhlükəsi gözləyir ... Ermənistan xristian Amerikasına onu xilas etməyə dair son yalvarışla müraciət edir. Əgər erməni xalqı qırılarsa, xristian kilsəsinin əbədi olaraq rüsvay olacağını söyləmək lazımdır mı?"

Birləşmiş Ştatların senatorlarına teleqram və yaxud məktub yollamaq, onları Ermənistanı xilas etmək üçün təcili tədbirlər görməyə tələsdirmək xahişi ilə Sizə bu məktubu (surətçıxaran kağızda yazılmış bu məktub din xadimləri arasında yayılmaq üçün nəzərdə tutulmuşdu - B.N.) yazıram. Buna Sizin konqreqasiyanın (prixodun) diqqətini dərhal cəlb etməyə və Ermənistanın xilasını üçün zəruri tədbirlər görməyə yalvarışla hər bir kişidən və hər bir qadından prezidentə və ştatlarınızın senatorlarına teleqram göndərmək barədə xahişlər etməyə imkanlarınız olacaqmı? Bizim icraiyyə komitəmiz (Ermənistanın müstəqilliyi erməni komitəsi - B.N.) düşünür ki, prezident kömək etmək səlahiyyətinə malikdir və hərəkət etmək onun borcudur. Ermənistan can verir. Amerika öz sözünü deməlidir".

Bu maraqlı sənədin altında nüfuzlu siyasi xadimin, ABŞ-ın Almaniyadakı sabiq elçisi Ceyms V.Cerardın imzası durur. Əgər "hər bir kişidən və hər bir qadından prezidentə və senatorlara teleqram göndərməyi xahiş etmək" sözlərinin mahiyyətinə varsaq, Amerika senatına və prezidentinə hər gün "əzabkeş xalqın" müdafiəsinə, hiddətlə dolu nə qədər məktub və teleqramlar axdığına təsəvvürə gətirmək çətin deyildir. Beləliklə, iblisənə ustalılıqla ictimai fikir yaradılırdı. Məlum olduğu kimi, ictimai fikirlə hər bir ciddi siyasətçi hesablaşmaya bilməz.

İqtibas gətirdiyimiz məktuba Ə.Topçubaşovun şərhini də mövcuddur: "Azərbaycanın və Gürcüstanın müstəqilliyi uğrunda mübarizədə bax belə komitələr və məktublar tətbiq etmək lazımdır".

Lakin Qərbi Avropa ölkələrinin obyektiv əhvali-ruhiyyəli nümayəndələrinin ermənilər barədə kəskin mənfi fikirləri bütövlükdə müttəfiq dövlətlərin - İngiltərənin, sonra isə ABŞ-ın mövqeyini dəyişə bilmədi. Müttəfiqlər tərəfindən edilən müəyyən sülhpərvər addımlara baxmayaraq, erməni millətçiləri zahirən Britaniya hərbi administrasiyasına və Amerika nümayəndəliyinə yaltaqlanaraq, həqiqətdə Azərbaycan torpaqlarının azərbaycanlılardan "təmizlənməsinə" dair öz yırtıcı niyyətlərini dəqiqliklə yerinə yetirməkdə davam edirdilər.

Belə ki, Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin müttəfiq dövlətlərin Cənubi Qafqazdakı ali komissarına göndərdiyi məktubdan görünür ki, 1919-cu ilin avqust - sentyabrında erməni qoşunları tərəfindən Eçmiədzin, Sürməli, Erivan, Yeni Bəyazid qəzalarındakı azərbaycanlı kəndləri yenidən dağıdılmışdı. Eçmiədzin qəzasında bir kənd belə salamat qalmamışdı. "Dağıntıda qoşun hissələri ilə birlikdə yerli erməni əhalisi də iştirak edirdi. Qarabağ erməniləri isə xüsusi amansızlıq nümayiş etdirirdilər. Həmişəki kimi, qaçanlar istisna olmaqla, kişilər, əsasən, küt alətlərlə öldürülmüş, qadınlar isə zorlanmış və əsir götürülmüşdür".

Həmin sənəddə ali komissarın müavini polkovnik Reyin bu qəzalarda qayda-qanun yaratmaq üçün göstərdiyi uğursuz cəhdlər ətraflı şəkildə işıqlandırılmışdır. Danışıqlardan dərhal sonra erməni qoşunları müsəlman kəndlərinə hücum etdilər, Eçmiədzin qəzasında Kolanı kəndini dağıtdılar,

Qarğabazar və Hacıeylaz kəndlərinə basqın etdilər. Azərbaycan XİN-in məktubunda sonra deyilirdi: "Erməni qoşunlarının hücumları Zəngibasar sahəsi müsəlmanlarının tam müflisləşməsi, onların amansız surətdə qırılması, ataları və ailə başçıları Erivan, Eçmiədzin və Sürməli qəzalarının digər kəndlərində amansızlıqla qətlə yetirilmiş, əsasən qadınlardan və uşaqlardan ibarət olan müsəlman qaçqınlarını bu rayonlardan qovulması təhlükəsini yaradır. Erməni qoşunları hər gün yeni qüvvələrlə möhkəmləndirilir, müsəlmanlar isə heç yerdən kömək gözləmirlər. Zəngibasar rayonunun əhalisi ermənilərin onlar üçün hazırladıqları amansız divanların və qırğının qarşısını almağa dair tədbirlər görmək barədə yalvarırlar. Belə tədbirlər təcili surətdə görülməlidir, çünki faciəli məqam saatbasaat Zəngibasar sahəsi əhalisinin başı üstünü almaqdadır". Lakin kömək barədə bu fəryad, Azərbaycanın əvvəlki müraciətləri kimi, yenə də cavabsız qaldı. Bu dövrdə Erivan qəzasında azərbaycanlıların qaldığı sonuncu adacıqdan Zəngibasar sahəsi erməni quldur dəstələri tərəfindən amansızlıqla dağıdıldı, qarət edildi, əhalisinin bir qismi öldürüldü, digərləri isə qaçqınlara çevrildi.

Himayədarlıq Nazirliyinin məlumatına görə, təkcə Yeni Bəyazid, Eçmiədzin və Erivan qəzaları üzrə 1919-cu ilin sonunda qaçqınların sayı 200 min nəfərə çatmış, ümumiyyətlə isə (dəqiq heç kim hesablamamışdır) 1 milyon nəfərdən az olmamışdır.

Lakin ən ağır vəziyyətə 28 may 1918-ci ildən sonra rəsmən yeni yaradılmış Ermənistan Respublikasının ərazisi kimi tanınan torpaqlarda yaşamaq qisməti olan azərbaycanlılar düşdülər. Arxivlərdə saxlanılan sənədlər əsasında bu əhalinin məruz qaldığı amansız soyqırımı siyasətini təsəvvür etmək mümkündür (1915-ci il yalançı "erməni" soyqırımını deyil, əsl soyqırımını).

Erivanda müsəlman əhalisinin sıxışdırılmasının şahidlərindən biri yazırdı: "Ermənistan Respublikasında müsəlmanların vəziyyəti faciəlidir... Ermənistan Respublikasının hakimiyyətini qəbul edən müsəlmanlar vətənlərinə getdikləri yollarda silahlı erməni dəstələri tərəfindən təcridəndən dırnağa qədər qarət edilirdilər. Qarət olunmuş və hər şeylərini itirmiş bu insanlar şəhərə çatanda evlərinin ermənilər tərəfindən tutulduğunun şahidi olurdular. Müsəlmanların şikayətlərinə heç kəs baxmırdı... Onların bir çoxu bu məhrumiyyətlərə dözmədi, çoxlu insan tüğyan edən xəstəliklərdən məhv oldu... Erivandakı müsəlman bazarı tamamilə yandırıldı, mallar qarət olundu. Az-çox salamat qalmış dükənləri hissə-hissə talayırdılar... Ermənilər tərəfindən tutulmuş evlərin də başına bu oyunlar açılır... Yüzlərlə belə ev saymaq olardı. Müsəlmanların meyvə bağları, üzümlikləri və bağçaları vəhşicəsinə məhv edilirdi. Müsəlmanlar o qədər müdafiəsiz və qanundan kənarlırlar ki, günün günortası çağı, daha gecələri demirəm, hətta şəhərin müsəlmanlar yaşayan hissəsində onların pal-paltarlarını, əgər bir işə yarayırsa, soyundurub əllərindən alırlar. Müsəlmanların pulunu və qiymətli zinət əşyalarını

da bu yolla əllərindən alırlar... Onların şəxsi evləri də qarətdən və zorakılıqdan qurtula bilmir, təpədən dırnağa kimi silahlanmış erməni gəncləri "artıq" əşyaları talayıb aparırlar. Bütün bunlar indinin özündə də Ermənistanın paytaxtı Erivanda baş verməkdədir..."

Daha sonra müəllif yazırdı: "Erivan müsəlmanlarının keçirdikləri məhrumiyətləri, əzabları və işgəncələri qələmə almaq mümkün deyildir. Çoxları dözmür, başlarına hava gəlir, vaxtından qabaq qocalırdılar... Şəhərdə müsəlmanların vəziyyəti belədir, lakin Erivan quberniyasında və ümumiyyətlə Ermənistanın hüduqları daxilində müsəlmanların vəziyyəti daha dözülməzdir. Əksəriyyəti müsəlmanlardan ibarət olan Zəngibasar və Vedibasar rayonlarının kəndləri Ermənistan Respublikasının tanınmasından sonra onlara zorən təhkim olunmuş erməni qaçqınlarını qəbul etməyə məcbur edilmişdilər. Amansızlıqla onlardan ərzağı, axırncı mal-qaranı müsadirə edir, müxtəlif bəhanələrlə son qəpiqlərini əllərindən alırdılar. Müsəlman əhalisi bir nəfər kimi aclıq çəkir və təcili kömək gözləyir. Göyçə və Darçıçək rayonları əhalisinin vəziyyəti daha ağırdır. Hər cür toqquşmalardan sonra onlar əkinləri və mal-qaranı taleyin hökmünə buraxıb getmişlər. Bu rayonların əhalisi Ermənistanın indiki hərbi naziri "general Salikovun" mütəşəkkil hərbi hissələrinin təzyiqinə dözməyib doğma ev-əşiklərini tərk etmişlər. Qaçqınların əksəriyyəti Zəngibasar və Vedibasar rayonları sakinlərinin yanında sığınacaq tapmışlar... lakin bu rayonlar da həmin bədbəxtliklərlə üzləşəndə burada yaşamaq daha dözülməz oldu və onlar oda qalanmış köhnə məskənlərinə qayıtmaq vəsatəti ilə dəstə-dəstə Erivana axışırdılar. Ac-yalavac, yorulub əldən düşmüş müsəlmanlar dəstə-dəstə erməni idarələrinin qarşısında toplaşır və heç nəyə nail ola bilmirlər".

Erivan Müsəlman Milli Şurası Azərbaycan, Ermənistan hökumətlərinə, Paris sülh konfransına, müttəfiq dövlətlərin nümayəndələrinə müraciət etsələr də, bir nəticə hasil olmadı. Erivan Müsəlman Milli Şurasının sülh konfransına ünvanlanmış "Avropanın və Amerikanın böyük dövlətlərinin nəzər-diqqəti üçün" başlıqlı məktubundan bir parçaya diqqət yetirək: Hazırda Ermənistan Respublikası adı ilə meydana çıxan hökmdarlığın dəhşətli idarəçiliyi altında yaşayan və Ermənistan əhalisinin yarısını təşkil edən müsəlmanların vəziyyəti, onların hansı amansız şəraitdə və hansı ağır zülm altında yaşadıkları barədə sizə qısa məlumat veririk və böyük dövlətlərdən kömək xahiş etməyə məcburuq. Silahlı və qarətçi erməni dəstələri şəhərlərdə, qəzalarda və kəndlərdə, hətta Ermənistan dövlətinin paytaxtı Erivanda da ac yalquzaqlar kimi müsəlmanlara hücum çəkirlər, hər gün gecə vaxtı üç-dörd müsəlman kəndi basqınlara, qarətlərə və qətlərə məruz qalır. Evlərinə və alver üçün yollanan müsəlmanlar qarət edilir, hər şey əllərindən alınır. Yüzlərlə müsəlman kəndlisi bu minvalla yollarda talan olunmuşdur. Müsəlman kəndlilərinin əkinlərini ya biçib aparır, ya da buraya mal-qara salıb otlağa

çevirirlər, müsəlman kəndlərində ağacları kəsib-doğrayırlar, evləri və dükanları dağıdır və yerlə-yeksan edirlər... Bu nəhayətsiz zorakılıq şəraitində yaşaya bilməyən müsəlmanlar hər gün öz əmlakını atıb, abad yurd-yuvalarını tərk edirlər; hara baxırsan, minlərlə yetim və dul qadın, müflisləşmiş və köməksiz kişiləri görürsən. Hər gün 10-15 adam baxımsızlıq üzündən yolda-rizdə ölür. Minlərlə müsəlman kəndlisini hökumət öz doğma kəndlərinə buraxmır, hüquqsuz və ev-eşiksiz, ac-yalavac və çıl-çılpaq insanlar miskin həyat sürür, xəstəliklərə tutulur, köməksiz və himayəsiz küçələrdə ölür, məhv olurlar. Əgər belə əziyyət yenə davam edərsə, Ermənistanda yaşayan müsəlmanlar labüd məhvə məhkumdurlar və bu, gün kimi hamıya aydındır.

Odur ki, Ermənistanda yaşayan bütün müsəlmanlar Sizə, Böyük Dövlətə müraciət edir, həqiqət, ədalət və insanpərvərlik naminə xahiş edirik ki, Ermənistanda yaşayan bütün müsəlmanların vəziyyətini nəzərə alaraq, onların hüquqlarının müdafiəsinə qalxasınız və onlara kömək əlinizi uzadasınız. Yalvarır və ümid edirik". On minlərlə həmvətənimizin məruz qaldığı, müsəlmanların son nəfərinə kimi qırılmasını və sıxışdırılmasını qarşısına məqsəd qoymuş ermənilərdən çəkdiyi qeyri-insani zülmü, həqiqətən çıxılmaz vəziyyətini təsvir edən bu sadələvh sətirləri həyəcansız oxumaq mümkün deyildir. Hakimiyyətə gələn daşnakların digər xalqlara (yalnız azərbaycanlılara deyil) münasibətdə həyata keçirdiyi soyqırımı siyasəti əyani şəkildə göstərdi ki, özlərinin "mədəniyyəti" ilə öyünən ermənilər, əslində müstəqil dövləti idarə etmək üçün, başqa xalqları idarə etməyi demirik, hələ yetişməmişdilər. Bu barədə Mark Bristol birmənalı demişdir: "Son iki il ərzində (1919 - 20-ci illər - B.N.) ermənilər Rusiya Qafqazında özlərini idarə etməyə, hakimiyyətləri altında olan milli azlıqlarla davranmağa tamamilə qadir olmadıqlarını nümayiş etdirdilər".

ABŞ-ın Cənubi Qafqazdakı sabiq ali komissarı bunda birbaşa daşnakları ittiham edirdi: "Nə qədər ki daşnaklar hakimiyyətdə idilər, kürdlər, türklər və tatarlar üzərinə hücumların təmin edilməsi üçün əllərindən gələni edir, müsəlmanlara qarşı zor işlədirdilər; Qafqaz Ermənistanı əhalisinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edən molokanların (rus köhnə təriqətçilərinin) təmsilçiliyinə heç cür imkan vermirdilər; müsəlmanları qırır, onların evlərini talayırdılar və nəhayət, türklərin üzərinə hücumlar edirdilər ki, bu da sonuncuları cavab hərəkətlərinə təhrik etdi".

Lakin Qərb nümayəndələrinin bu kimi obyektiv fikirləri təəssüf ki, vəziyyəti dəyişdirə bilmirdi. Bütövlükdə müttəfiqlərin (ingilislərin və amerikalıların) mövqeyi ermənipərəst olmuşdur və ermənilər bundan maksimum xeyir götürməyə çalışmışlar.

Məhz bu səbəbdən müttəfiq dövlətlərin Cənubi Qafqazda ara-sıra həyata keçirmək istədikləri sülhpərvər təşəbbüslə heç bir müsbət nəticə vermirdi:

demoqrafik və tarixi realıq baxımından deyil, erməni iddiaları əsasında Azərbaycan və Ermənistan arasında sərhədlər cızmaq cəhdi bəri başdan uğursuzluğa məhkum idi. Üstəlik, ermənilər müttəfiqlər administrasiyasının onlara sərf etməyən qərarlarını sabotaj edir, "özlərini görməməzliyə" vururdular. Bundan əlavə, daim niyyətlərarası münaqişələr alovlanan belə böyük ərazidə vəziyyətə nəzarət etmək üçün İngiltərənin hərbi qüvvəsi çox az idi.

Bir az qabağa gedib, qeyd edək ki, müttəfiqlər Cənubi Qafqazı tərk edəndən sonra ermənilər dərhal 23 noyabr 1919-cu ildə Tiflisdə imzaladıqları barışıq sazişini pozdular və 1920-ci ilin yanvarında Zəngəzurə qarşı növbəti hərbi yürüşə başladılar. Bununla əlaqədar, Azərbaycan XİN-in notasında deyilirdi: "Bu il yanvarın 19-da erməni hökuməti qoşunları silahlı quldur dəstələri ilə birlikdə Zəngəzurdan Şuşa qəzasına doğru hücum əməliyyatlarına başlamış, yolüstü qarşılarına çıxan bütün müsəlman kəndlərini məhv etmişlər — Azərbaycan və Ermənistan arasında 23 noyabr 1919-cu il tarixli sülh sazişi bağlanandan dərhal sonra və bundan sonrakı vaxt ərzində erməni qoşunları tərəfindən Zəngəzur qəzasında qırxa qədər müsəlman kəndi məhv edilmişdir... Öz hökumətinin müəyyən planını yerinə yetirən erməni qoşunlarının, sakinləri qeyri-insani qırğına məruz qoymaqla, müsəlman kəndlərini yenidən məhv etməyə başladığıları barədə məlumatlar alınmaqdadır".

Zəngəzurdan Azərbaycan parlamentinin sədrinin adına göndərilən məktubda göstərilirdi ki, nizami erməni hissələri Qarabağın daşnak dəstələri ilə birləşərək yolüstü bütün müsəlman kəndlərini məhv edib Qarabağa soxulmaq, Əsgəranı tutmaq, Şuşanı ələ keçirmək məqsədi güdürlər".

Belə məzmununda teleqramlar Azərbaycan hökumətinin və parlamentinin adına müntəzəm surətdə daxil olmaqda idi. Ermənilər özlərinə sadıq qalaraq dərhal diplomatik "yalana" əl atdılar. Bildirdilər ki, birinci olaraq hərbi əməliyyatlara Azərbaycan başlamışdır və buna səbəb "Türkiyə zabitlərinin müşayiəti ilə Nuru paşanın və çoxsaylı dəstənin başında general Novruzovun Şuşaya gəlməsi olmuşdur.

Dərhal panislamizm təhlükəsi barədə dəlil işə salındı. Guya bu "türk-tatar silahının köməyi ilə əvvəlcədən detallarına kimi işlənilib hazırlanmış, Ermənistan Zəngəzurunun tutulması layihəsinin həyata keçirilməsi üçün növbəti cəhddir... Zəngəzur Azərbaycanla Türkiyənin birləşməsi yolunda duran yeganə maneədir... və beləliklə, hər üç Cənubi Qafqaz Respublikasının intensiv mədəni inkişafının qarşısı alınacaqdır".

Bu yalan və böhtan pərdəsi arxasında ermənilər Zəngəzurdə talanları, Şuşa istiqamətində hücumu davam etdirirdilər. Ermənistan hökumətinə, habelə Cənubi Qafqazdakı Britaniya nümayəndəliyinin rəhbəri Uordropa verilən notalardan, etirazlardan, müraciətlərdən bir nəticə hasil olmadı.

Bu dəfə erməni təcavüzü müttəfiq dövlətlərin Ali Şurası tərəfindən Paris sülh konfransında Cənubi Qafqazın bütün respublikalarının de-fakto tanınmasından (11 yanvar) sonra başlandı. Bu faktı şərh edən Skotland-Liddell yazırdı: "Gürcüstan və Azərbaycan Cənubi Qafqaz respublikalarının müstəqilliyinin tanınmasını sevinclə alqışladılar, müttəfiq dövlətlərə səmimi minnətdarlıqlarını bildirdilər. Ermənistanda hakim - "Daşnaksütyun" partiyası isə nə məmnunluğunu, nə də minnətdarlığını bildirdi. Onların ərazi əldə etmək tamahkarlıqları elə böyükdür ki, hələ çox şey arzulayırlar.

Sonra onlar öz nizami qoşunlarını Zəngəzur rayonundakı müsəlman kəndlərinə qarşı göndərdilər, öz ərazilərini genişləndirmək üçün yolüstü evləri yerlə-yeksan edir, sakinləri qılıncdan keçirirdilər".

Erməni millətçiləri özlərinə sadıq idilər; hətta cidd-cəhdlə nail olmaq istədikləri Ermənistanın müstəqilliyinin tanınması onlardan ötrü qonşularla qarşılıqlı münasibətləri qaydaya salmaq, özünün beynəlxalq statusunu möhkəmləndirmək üçün stimül deyil, əksinə, təcavüz, yeni hərbi fitnəkarlıqlar, güc işlətməklə özgə ərazisini tutmaq üçün bir bəhanə oldu.

**3. Erməni-gürcü müharibəsi.
Cənub-Qərbi Demokratik
Respublikasının ləğv olunması.
Daşnakların Denikinlə sövdələşməsi.
Paris sülh konfransında Ermənistanın
tələbləri. 1920-ci ildə Azərbaycanın
daxili və xarici vəziyyəti.**

Bu dövrdə erməni millətçiləri Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirməklə kifayətlənmədilər, Gürcüstanı qarşı da müharibəyə başladılar. Onlar Borçalı mübahisəli rayonunu, habelə Axaltsixe və Axalkalaki rayonlarını Gürcüstandan qoparmağa can atırdılar. Birinci Dünya müharibəsində Antanta ölkələrinin qələbəsindən sonra müttəfiqlərdən, ilk növbədə ingilislərdən çoxlu vədlər alan daşnaklar tam ciddiliyi ilə inanmışdılar ki, indi onların "vaxtı" çatmışdır, tarixi hadisələrin dönüşü onlara bundan maksimum istifadə etməkdən ötrü şans vermişdir.

Daşnak hökumətinin baş naziri Kaçaznuni sonralar bu barədə yazırdı: "Mayın axırlarında müttəfiqlərimizdən - ingilis qoşunları Batuma daxil oldular. Biz yeni ümidlərlə yaşamağa başladıq. Düşünürdük ki, Zaqafqaziyada durumumuz kökündən yaxşılaşacaqdır. Axı, qaliblər və Tiflisdə Almaniyə qoşunlarını əvəz edən qüvvələr müttəfiqlərimiz idi. Axı, biz də ümumi düşməyə qarşı müttəfiqlərlə

bir sırada vuruşmuşuq. Təbii ki, biz ingilislərin xoşrəftarlığından istifadə etməliydik..."

F.Kazımzadənin qeyd etdiyi kimi, Ermənistan ona müttəfiqlər tərəfindən xüsusi diqqət yetiriləcəyinə ümidlər bəsləməkdə haqlı idi, çünki onlar Ermənistanın azad olunmasını müharibədə ən vacib vəzifələrdən biri kimi bəyan etmişdilər.

Erməni millətçilərinin bu əhvali-ruhiyyəsi Ermənistanın daşnak hökumətinin Gürcüstana qarşı başladığı müharibə zamanı əyani şəkildə özünü büruzə verdi. Gürcüstanın almanlar tərəfindən işğal edildiyi dövrdə də daşnak dəstələrinin Gürcüstan ərazisinə daim hücum və həmlələri olurdu. Alman qoşunlarının ölkədən getməsindən sonra bu düşmənçilik aksiyaları xüsusilə fəallaşdı və 1918-ci ilin oktyabrında Gürcüstan hökuməti Eriyana, hətta, nota göndərməli oldu. Həmin sənəddə Tiflis quberniyası ərazisinin bir hissəsinin ermənilər tərəfindən qeyri-qanuni tutulması göstərilirdi. Gürcüstan tərəfi mübahisəli ərazi məsələlərinin nizamlanması və dövlətlər arasında sabit sərəhdərlərin müəyyənləşdirilməsi təklifləri ilə dəfələrlə Ermənistan hökumətinə müraciət etmişdi. 1918-ci il oktyabrın axırlarında Gürcüstan hökuməti Azərbaycanı, Ermənistanı, Şimali Qafqaz Dağlılar Respublikasını Tiflisdə keçirilən konfransa dəvət etdi. Burada dövlətlər arasında mübahisəli ərazi məsələlərinin həlli və Birinci Dünya müharibəsi qurtarandan sonra Parisdə keçiriləcək beynəlxalq sülh konfransında ümumi xətti işləyib hazırlamaq nəzərdə tutulurdu. Lakin Ermənistan hökuməti dəfələrlə edilmiş bu təklifləri qulaqardına vurdu və üstəlik bildirdi ki, Gürcüstanla öz ərazi mübahisələrinin həllinə qədər heç bir konfransda iştirak etməyəcəkdir.

Bu arada Türkiyə qoşunları Gürcüstanı tərk edəndən sonra gürcü hərbi bölmələri Lori və Borçalı rayonlarına daxil oldular və həmin əraziləri ələ keçirməyə can atan daşnak dəstələrinin yolunu kəsdilər. Bundan sonra bütün sülh danışıqlarından təkrar imtina etmiş ermənilər Gürcüstan tərəfinə öz qoşunlarını dərhal Borçalıdan çıxarmaq barədə ultimatum verdilər. Bu rayondakı daşnak dəstələrinin komandanı general Dro (qanlı Andronikin sadıq silahdaşı) bildirdi ki, onun qoşunları gürcülərin cavabını gözləməyəcək və hücumu keçəcəkdir. Bundan əlavə, buradakı daşnak emissarları erməni əhalisindən olan millətçi əhvali-ruhiyyəli ünsürlərin çıxışlarını təşkil etdilər və özləri də buna "üyan" adı verdilər. Həmin "üyançılarla" Sanain rayonunda birləşmək üçün erməni hərbi hissələri dərhal irəliləməyə başladılar. Gürcüstanın xarici işlər naziri Qeçəkori dəfələrlə hərbi əməliyyatları dayandırmaq üçün cəhdlər göstərdi, teleqramlar göndərdi, lakin ermənilər bütün sülh təşəbbüslərini bəri başdan rədd etdilər. General Dronun əmrində erməni hissələrinə açıq təlimatlar verildirdi: "Hökumətin qərarına əsasən hərbi nazir Lori və Borçalı rayonlarını Xram çayına kimi tutmağı əmr etmişdir.

Tabeliyimdə olan alaya əmr edirəm ki, dərhal irəliləsin, Voronsovka və Privolnoye kəndlərini tutsun".

Tarixçinin qeyd etdiyi kimi, "Bu sənəd göstərir ki, Ermənistan bu torpaq zolağını ələ keçirmək üçün müharibəyə başlamaq istəyirdi. Gözlənilməzlik effektindən istifadə edən, ən yaxşı silahlanmış erməni qoşunları hücumu genişləndirərək qısa müddətdə, hətta Tiflisin hüduclarına gəlib çatdılar. Lakin dekabrın 29-da Gürcüstan ordusu Şilaveri yaxınlığında onlara amansız zərbə endirdi və ermənilər geri çəkilməyə başladılar. Bu zaman ittifaq dövlətləri adından Cənubi Qafqazın idarə olunmasını həyata keçirən ingilislər işə qarışdılar. Ermənilərin heç bir güzəştə getməməsi və hər hansı danışıqda iştirak etməmək inadı ona gətirib çıxardı ki, barışıqın şərtləri ingilislərlə fransızlar tərəfindən gürcülərin iştirakı ilə işlənilib hazırlandı.

Barışıqın şərtlərinə görə, erməni qoşunları münaqişə başlayana qədər tutduqları mövqelərə qaytarılırdı. Axalkalaki rayonu Gürcüstanın himayəsi altında qalırdı. Mübahisəli Borçalı ərazisi müvəqqəti olaraq ingilis komissarının nəzarəti altında neytral zona elan edilirdi. Bu, tamamilə obyektiv qərar erməni təcavüzkarlarının hiddətinə səbəb oldu: "Onlar hesab edirdilər ki, Qərb ermənilərə borcludur. Məgər Qladston bir dəfə deməmişdimi ki, Ermənistan xidmət etmək, sivilizasiyaya xidmət etmək deməkdir? Bundan sonra, ingilis, fransız və Amerikan dövlət xadimləri, yazıçılar, ruhanilər və diplomatlar bu sözləri təkrar etməkdən yorulmurdular. Lakin indi, müttəfiqlər Zaqafqaziyada ola-ola, erməni işi uğrunda mübarizə aparmırlar".

Necə olursa-olsun, Ermənistan müttəfiqlərin qərarlarına tabe və barışıqın şərtləri ilə razılmalı oldu. Beləliklə, "...İngiltərə müharibə alovunun bütün Qafqaza yayılmasının qarşısını aldı, hərçənd ki Moskva qəzetləri (bolşevik - B.N.) ilk növbədə İngiltərəni müharibəyə təhrikçilikdə və "parçala və hökm sür" əski prinsipinin tətbiqində ittiham edirdilər".

Sonralar daşnaklar Gürcüstandan mübahisəli ərazini qoparmaq üçün daha bir cəhd göstərdilər. Bu dəfə ikinci internasionalın imkanlarından istifadə etməyə çalışdılar. Hər iki ölkənin hakim partiyaları - daşnaklar və gürcü menşevikləri bu beynəlxalq təşkilatın üzvü idi. Müxtəlif Avropa ölkələrinin ən nüfuzlu sosialistlərindən ibarət münisflər məhkəməsi təşkil olundu. Lakin ermənilər münisflər məhkəməsindən imtina etdilər və İnternasionalın İcraiyyə Komitəsinə etimadsızlıqlarını bildirdilər. "Ermənilər onların şərtlərinə cavab verməyən heç bir qərarı tanımaq istəmirdilər".

Daşnak avantürası nəticəsində Ermənistan və Gürcüstan arasında münasibətlər uzun müddətə korlandı. Bu da onlara Paris sülh konfransında öz hərəkətlərini əlaqələndirməyə mane oldu.

Maraqlıdır ki, müharibənin aşkar təşəbbüsçüsü və təcavüzkar Ermənistan olsa da, daşnak başbilənləri köhnə tarixlə məsələni elə təqdim etmək istəyirdilər ki, guya Gürcüstan Ermənistanın "blokadasını" təşkil etmiş və bununla da Ermənistanı hərbi əməliyyatlara təhrik etmişdi: "Bizə (ermənilərə - B.N.) təzyiq göstərmək üçün Gürcüstan faktiki olaraq bizi ətraf aləmdən təcrid etdi, qapılarımızı öz sərhədləri daxilində qapadı... Biz mühasirə vəziyyətində idik. Müharibənin əsl səbəbi bu oldu". Daşnak baş naziri Kaçaznuni məsələni bu cür təqdim etmək istəyirdi. Ermənilərin "blokada" barədə bugünkü fəryadlarını, guya Azərbaycanın Ermənistanı fəlakətli çıxılmaz vəziyyətə saldığını və i.a. necə də xatırlamayasan?! Tarix təkrar olunur: 1918-ci ildə daşnak ordusu Tiflisə çatmağa "məcbur olmuşdu". Bu gün isə ermənilər Azərbaycan ərazisinin 20%-ini ələ keçirməyə "məcburdurlar"! Lakin sabiq daşnak lideri sonralar sağlam düşüncə ilə etiraf etməyə cəsarət tapmışdı: "cəmi 4-5 ay biz ("Daşnaksütyun" - B.N.) dövlət həyatı yaşadıq və artıq müharibənin ağuşuna düşdük, halbuki o vaxt ölkənin min bir ehtiyacı vardı. Ən sıx əlaqələr saxlamalı olduğumuz qonşu ilə (Gürcüstanla - B.N.) vuruşurduq".

Erməni-gürcü müharibəsi qısamüddətli və kiçikmiqyaslı olduğundan, elə böyük və ciddi nəticələr vermədiyindən 1918-20-ci illər Cənubi Qafqaz epopeyasında əhəmiyyətsiz bir epizod olaraq qaldı. Bununla bərabər, bu epizodda, güzgüdə olduğu kimi, erməni millətçiliyinin yırtıcı təbiəti, prinsipsizliyi, əgər vəziyyət imkan verirsə, özgə əraziləri hesabına bəhrələnmək hərisliyi əks olunmuşdur. Buna görə də, ümumiyyətlə daşnakların bütün taktikasını, xüsusilə bu müharibə dövründə səciyyələndirən bəzi cəhətlərini ayrıca qeyd etmək istərdik.

1. Ermənilər bu dəfə "türk barbarlarına" (və yaxud azərbaycanlılara) qarşı deyil, "vəhşi tatarlardan" ("Daşnaksütyun" ideoloqlarının sevimli ifadəsidir) fərqli olaraq, özləri kimi "mədəni millət" bildikləri yaxın xristian qonşularına qarşı çıxırdılar. Onlar bununla nümayiş etdirdilər ki, daşnakların qonşu xalqlara ekspansionist iddiaları heç də dini, tarixi və mədəni amillərdən asılı deyildir. Son bir əsr yarım ərzində ermənilərin başladığı bütün münəfişlərin zəminində istisnasız olaraq ərazi iddiaları, zor işlətmək yolu ilə öz "həyatı məkanını" genişləndirmək cəhdi durur.

2.Münəfişə növbəti "dədə-baba erməni" torpaqları, yəni bir vaxtlar ermənilərin qaçqın kimi buraxıldığı və onların köklü əhalini fəal surətdə sıxışdırdığı ərazi üstündə baş vermişdi (bu barədə bax: bu kitabın 1-ci hissəsi, səh. 32 - 34).

3.Gürcüstana qarşı təcavüzkarlığa başlamaqdan ötrü əlverişli məqam seçilmişdi. Cənubi Qafqazda "hakimiyyət vakuumu" yaranmışdı, yəni Türkiyə ordusu getmişdi, ingilislər isə hələ möhkəmlənməmişdilər.

4. Ermənilər münaqişənin lap əvvəlində hər hansı sülh danışıqları aparmaqdan tamamilə imtina etdilər, mübahisəli əraziləri sivilizasiyalı, diplomatik yolla nizama salmaq arzusunda olmadıqlarını göstərdilər. Onlar Cənubi Qafqaz respublikalarının konfransında iştirak etməkdən boyun qaçırır, münisflər məhkəməsinin xidmətindən imtina edir, ikinci İnternasionalın qərarlarını tanımırdılar və i.a. Yəni erməni tərəfi lap əvvəldən hərbi gücə, silahlı işğala bel bağlayırdı və axıra qədər bu siyasətə sadıq qaldı.

5. Yaxşı silahlanmış, hazırlıqlı və gözlənilməz təcavüz qabiliyyətinə malik erməni ordusu ilk vaxtlarda əhəmiyyətli uğurlar qazandı və hətta Gürcüstan paytaxtının hüdudlarına gəlib çıxdı.

6. Təcavüzə başlayan ermənilər əmin idilər ki, Qərb onlara kömək edəcəkdir. F. Kazımzadə haqlı olaraq qeyd edirdi: "Əgər onların (ermənilərin - B.N.) müttəfiqlərə inamı olmasaydı, onlar heç vaxt Gürcüstan üzərinə hücum etməzdilər". Ona görə də, Britaniya işğalçı hakimiyyətinin obyektiv və düşünülmüş qərarı onlar üçün tamamilə gözlənilməz oldu. Hər şeyi öz arşını ilə ölçən daşnaklar anlaya bilmirdilər ki, niyə ingilislər ermənilərin tərəfini tutmayıb, obyektivliyə üstünlük verdilər ("Yenə səhv etdik. İngilislər heç bir fərq qoymadılar. Guya bilmirdilər və yaxud unutmuşdular ki, biz onların müttəfiqiyik... Əlbəttə, biz ingilislərdən narazı qaldıq və hesab etdik ki, onlar nankordurlar").

7. Erməni millətçiləri özlərinin təcavüzkar əməllərini maskalayaraq belə bir faktı şişirdib yayırdılar ki, guya Gürcüstan onları "təcrid" etdiyinə görə ermənilər silaha əl atmağa məcbur olmuşlar.

Erməni-gürcü müharibəsindən daha bir ibrət dərsi almaq olar: o, ingilis hakimiyyətinin möhkəm və qəti mövqeyi sayəsində uğurla (əgər müharibə haqqında belə demək mümkünsə) başa çatdı. İngilislər erməni qoşunlarının dərhal və qeyd-şərtsiz tutduqları gürcü ərazilərindən çıxarılmasını və münaqişəyə qədər mövcud olan status kvonun bərqərar olunmasını tələb etdilər. Ermənilər buna tabe oldular. Daha doğrusu, gücə tabe oldular, bu az əhəmiyyətli amil deyildi. Yəni Gürcüstan da güc nümayiş etdirdi.

Bu nümunə əyani şəkildə göstərir ki, yalnız real qüvvəyə söykənən həlledici əks-zərbə erməni millətçiliyinə qarşı ən səmərəli taktikadır. Hər cür güzəşt, dialoq, diləutma, danışıqlar erməni millətçiləri tərəfindən birmənalı şəkildə zəiflik əlaməti kimi qəbul olunur və bundan onların iddiaları daha da artır.

Əgər bu nöqtəyi-nəzərdən indiki Dağlıq Qarabağ münaqişəsini təhlil etsək, onda asanlıqla belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, sabiq ittifaq mərkəzi tərəfindən ən pis taktika-mənasız danışıqlar, fəaliyyətsizlik, təcavüzkarın əməllərinə göz yummaq taktikası seçilmişdi, halbuki "hakimiyyət tətbiq etməyin" yeri idi. Münaqişə yenicə baş qaldıranda, mərkəz hələ güclü idi və onun qətiyyətli vetosu ermənilərin sonrakı azğınlıqlarına son qoya bilərdi. Lakin burada sabiq SSRİ-nin

digər "qaynar nöqtələrində" olduğu kimi, hadisələr lap başlanğıcından indiyə kimi "ən pis variant üzrə" inkişaf edir. Bizcə yaranmış vəziyyətin başlıca səbəblərindən biri, təcavüzkar erməni millətçiliyinin insanlığa nifrət dolu mahiyyətini başa düşməmək və onu tam qiymətləndirməməkdən, bu millətçiliyin prinsipsizliyindən, hiyləgərliyindən, heyvani qəddarlığından ibarətdir. Bütün bunlara görə indi sabiq ittifaq xalqları onlarca, yüzlərcə və minlərlə insan həyatını qurban verir. Yeri gəlmişkən, Yerevanda və Bakıda olmuş, problemi əsaslı surətdə öyrənmiş İsrail publisisti Robert David yazırdı: "Dağlıq Qarabağ millətçilik mərzinin ilk xorası oldu. Yoluxma başqa yerlərə keçdi və ittifaqın cənub və qərb ucqarlarına yayılmağa başladı... Ermənilər sovet məkanında Troya atı rolunu oynadılar". Respublikamızın sabiq rəhbərliyi (özü də bir neçəsi) də danışıqlara, kompromislərə çox bel bağlayırdı, xaricdən köməyə, beynəlxalq birliyin müdaxiləsinə ümidlər bəsləyirdi və nizami qoşunun, hərbi-sənaye potensialının yaradılmasına az sayğı göstərirdi. Nəticədə biz erməni təcavüzkarlığı ilə pis hazırlıqlı, zəif silahlanmış və təşkil olunmamış halda üzləşdik və indi acı məğlubiyyətlərlə bunun altını çəkirik.

Azərbaycan xalqının tarixinin 1918-ci ilə aid olan daha bir qara səhifəsi də erməni millətçilərinin təcavüzü ilə bağlıdır. Bu, az müddətdə yaşayan Cənub-Qərbi Demokratik Respublikasının (CQDR) məhv edilməsidir. Lap əvvəldən düşmən qoşunların əhatəsində Azərbaycandan ayrı düşən bu dövlət qısa müddətdə (noyabr 1918 - aprel 1919) Cənubi Qafqaz tarixində iz qoya bildi. Maraqlıdır ki, sovet dövrü tarixşünaslığında belə bir dövlətin mövcudluğu üstündən sükutla keçilmişdir, çünki CQDR-in ləğv edilməsilə bağlı hadisələr rəsmi xalqlar dostluğu konsepsiyasına uyğun gəlmirdi.

Xatırladaq ki, 1918-ci ildə müsəlmanlar (azərbaycanlılar və türklər) Cənub-Qərbi Qafqazda əhalinin böyük əksəriyyətini təşkil edirdilər. Belə ki, siyahıyaalmanın nəticələrinə görə, Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində azərbaycanlılar Borçalı qəzasında, Qars vilayətində və Erivan quberniyasında sayca üstün idilər. Erivan quberniyasının yeddi qəzasından dördü (Naxçıvan, Sürməli, Erivan və Şərur) öz milli tərkibinə görə, əsasən, azərbaycanlılardan ibarət idi. Qars vilayətinin və Erivan quberniyasının ərazisindən türk qoşunları gedəndən sonra 1918-ci il noyabrın axırlarında Milli Şura yaradıldı. Şura öz tərkibinə görə beynəlmiləl idi. Buraya habelə türklər, ruslar, yunanlar daxil olmuşdu. Dekabrın 1-də Milli Şura tərəfindən, Cənub-Qərbi Demokratik Respublikasının yaradıldığını elan edən "Müstəqillik haqqında akt" qəbul olundu. Həmin akta görə, Qars və Batum vilayətləri, Axaltsixe, Axalkalaki, Şərur, Naxçıvan, Sürməli qəzaları və Erivan qəzasının cənub-şərq hissəsi CQDR-in ərazisi elan olundu.

Yeni yaradılmış respublikanın paytaxtı Qars oldu (o illərin sənədlərində bu qurum bəzən "Qars respublikası" da adlandırılır).

Qısa müddətdə CQDR-də bir sıra demokratik islahatlar keçirildi. 65 nəfərdən ibarət parlament seçildi. Onun sədri Əsəd bəy Hacıyev oldu. Respublikanın xarici və daxili siyasətinin prinsipləri elan edildi: neytrallıq və qonşu dövlətlərlə xeyirxah qonşuluq münasibətləri, milliyyətindən, dini əqidəsindən, sosial mənşəyindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlar üçün bərabər mülki və siyasi hüquqlar.

Perspektivdə CQDR-in Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə yaxınlaşması və birləşməsi gözlənilirdi. Bununla əlaqədar olaraq, AXC-nin Batumdakı konsulu Azərbaycanın xarici işlər nazirinin adına teleqram göndərmişdi: "Cənub-Qərbi Demokratik Respublikası əhalisinin nəzərləri Bakıya, öz din qardaşlarına yönəlmişdir. Onlar ümid edirlər ki, respublikamız onları həm maddi, həm də mənəvi cəhətdən, istər vəsaitlər, istərsə də az miqdarda olan mütəxəssislərlə dəstəkləyəcəkdir". CQDR tanınmaq barədə xahişlə Antantaya müraciət etdi və Paris sülh konfransına nümayəndə göndərməyə hazır olduğunu bildirdi.

Yeni yaradılmış respublikanın demokratik prinsiplərə əsaslanmasına, sülhsevər xarici siyasət nümayiş etdirməsinə baxmayaraq, elə ilk günlərdən qonşuları Ermənistan və Gürcüstan tərəfindən düşmən münasibətlə qarşılandı. A.Balayev haqlı olaraq CQDR-in dərhal iki od arasına düşdüyünü qeyd edir: "Bir tərəfdən Ermənistan, digər tərəfdən isə Gürcüstan öz ərazilərini CQDR-in hesabına genişləndirməyə can atır, müstəqil respublikanı məhv etmək istəyirdilər. Bu anksionist siyasətlərində onlar Cənubi Qafqazdakı ingilis komandanlığından tam dəstək alırdılar. Belə ki, ingilislər regionda xristian dövlətlərinə güvənirdilər və Qara dənizə çıxışla strateji mövqe tutan daha bir müsəlman dövlətinin mövcudluğu onları "o qədər də" qane etmirdi.

Erməni və gürcü millətçiləri, bu respublikaların diplomatik nümayəndəlikləri CQDR və onun parlamentini Antanta ölkələrinin, ilk növbədə İngiltərənin, hökumətləri qarşısında nüfuzdan salmaq, bu respublikanı həmin regionda Türkiyənin təsirini saxlamaq üçün yaradılmış türk kreaturu kimi təqdim edir, həmin respublikaya qarşı ağ yalan və böhtan kampaniyasını genişləndirirdilər.

Məsələn, Bakının erməni əhalisinin general Ceyms Harbordun (ABŞ) adına göndərdiyi müraciətə əlavə olunan məruzədə vəziyyət belə təqdim olunurdu: "Türklər tərəfindən işğal olunmuş rayonların (Ermənistan Respublikası ərazisinin) boşaldılması ilə həmin ərazilərin erməni qoşunları tərəfindən tutulması və burada erməni idarəçiliyinin qurulması başlandı. Onda erməni qoşunlarının irəliləməsi müqabilində Ermənistan Respublikasını Türkiyənin erməni vilayətlərindən təcrid etmək və Türkiyənin Cənubi Qafqazda nüfuzunu saxlamaq naminə geriyyə çəkilən Türkiyə qoşunları tərəfindən Qars vilayətində, Oltin, Ərdəhan, Axalkalaki və qismən Axaltsixe qəzalarında müsəlman əhalisindən Cənub-Qərbi Respublika (sonralar Şura) təşkil olundu...

Paltarını dəyişmiş ayrı-ayrı Türkiyə əsgər dəstələri yerli əhali adı altında sözügedən respublikanın müxtəlif yerlərində saxlanılırdı. Onların hökuməti istər Türkiyə, istərsə də Azərbaycan Respublikası tərəfindən pul və döyüş sursatları ilə təchiz olunur, hər iki tərəfin xəfiyyələri müsəlman ruhaniləri vasitəsilə həmin ərazilərin müsəlman əhalisi arasında panislamist təşviqatı gücləndirir, onları Ermənistan hökumətinin hakimiyyətinə tabe olmamağa və onu tanımamağa çağırırdılar".

Gördüyümüz kimi, erməni millətçiləri yenə özlərinin "ideoloji kisəsindən" panislamizm xortdanını çıxartdılar və Qərb dövlətlərini qorxutmaq üçün işə saldılar. Onların müvəffəqiyyətinə bir də o, əlverişli şərait yaradırdı ki, müharibə yenidən başa çatmışdı və Türkiyəyə hələ də düşmən dövlət kimi baxılırdı, Osmanlı imperiyasının ərazisi isə müttəfiqlərin qanuni qəniməti hesab olunurdu.

Zəif damara toxunan erməni millətçiləri Qərbi Avropa dövlətlərini Yaxın və Orta Şərqi geniş ərazilərində bütöv müsəlman məkanının yaranacağı təhlükəsi ilə hədələyir, bunu məharətlə Zəngəzur və Qarabağ problemləri ilə bağlayırdılar: "...Azərbaycan hökuməti Araz Cümhuriyyəti və Cənub-Qərbi Respublika ilə birləşmək, Türkiyə ilə qovuşmaq, Aralıq dənizindən tutmuş Hind okeanına kimi sırf müsəlman kütləsinin yaradılması yolunda dayanan Qarabağ və Zəngəzur rayonlarını ələ keçirmək üçün əlindən gələni edirdi".

Daha sonra Azərbaycan hökuməti onda ittiham olunurdu ki, o "Türkiyə ilə əlaqədə Ermənistan ərazisinin müsəlman əhalisi yaşayan rayonlarında üsyan təşkil etmişdir. Guya bu "türklərə-azərbaycanlılara" nəzərdə tutduqları vəzifəni - müsəlman dünyasının birləşdirilməsini, demək olar ki, reallaşdırmağa imkan vermişdi".

CQDR-in mövcud olması faktında "müsəlman dünyasının birləşməsi" təhlükəsini axtarmaq, həqiqətən, qlobal "təfəkkürün" nümayişidir.

Lakin erməni ideoloqlarının demaqoqcasına uydurmaları öz işini gördü. Qərbi Avropa ölkələrinin, o cümlədən İngiltərənin yeni respublikaya qarşı əvvəlcə ehtiyatlı münasibəti açıq-aşkar düşmən münasibətlə əvəz olunurdu.

CQDR-in vəziyyəti bir də onunla ağırlaşdı ki, erməni təcavüzü və daşnak quldur dəstələrinin Zəngəzura soxulması ilə gənc respublika Azərbaycandan ayrı düşdü və Azərbaycan ona real kömək göstərə bilmədi.

Türkiyə qoşunları gedəndən dərhal sonra Ermənistan hökuməti Qarsı tutmağa cəhd göstərdi. Oraya qoşunla bərabər general-qubernator göndərdi. Lakin onlar müqavimətə rast gəldilər və geri çəkilməyə məcbur oldular. Səciyyəvidir ki, CQDR yaradılandan dərhal sonra onun hökuməti bəyan etdi ki, bütün erməni qaçqınları maneəsiz olaraq öz yaşayış yerlərinə qayıda bilərlər və onların hüquqları, zərrə qədər də olsun, tapdalanmayacaqdır. Lakin Ermənistanın daşnak hökuməti buna qarşı çıxdı və bildirdi ki, guya qaçqınların geri qaytarılması Qars

hökumətini tanımaq demək olardı. Tarixçi haqlı olaraq qeyd edir: "Ermənistanın hakim dairələrini dinc ermənilərin əmin-amanlığı az narahat edirdi. Onlar erməni rəhbərlərinin ambisiyalı siyasi oyunlarında oyuncağa çevrilməmişdilər".

Əlavə edək ki, ambisiyalı oyunlar bütün erməni siyasətinin və diplomatiyasının guşədaşı olmuş və indi də belədir. "Əzabkeş xalqın" sıxışdırılması barədə deməqoqcasına ah-nalələr etmək üçün əl altında material olsun deyər on minlərlə, yüz minlərlə ermənini qurban verməyə hazır olmaq. Ötən əsrin 90-cı illərində, Türkiyədə, 1915-ci ildə üzdənirəq soyqırımını haqqında mif meydana çıxanda da, Cənubi Qafqazda inqilab, millətlərarası və vətəndaş müharibələri illərində də belə oldu. Biz bu gün də deyilənlərin şahidi oluruq. Daşnak ideoloqlarının ardıcılıları Dağlıq Qarabağ haqqında məsələ qaldıranda və azərbaycanlıların Ermənistanından kütləvi şəkildə qovulmasını həyata keçirəndə onları hətta öz soydaşlarını Azərbaycanca, o cümlədən Bakıda zərbə altında qoyduqları belə dayandırmadılar.

CQDR-ə münasibətdə 1918-ci ildə menşevik Gürcüstanının rəhbərləri də təcavüzkar-eqoist mövqə tutdular. Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi 26 yanvar 1919-cu il tarixli müraciətində CQDR-in müvəqqəti hökumətinin sədri həyəcənla yazırdı ki, Gürcüstan hər vasitə ilə Axaltsixe qəzasını və müsəlman əhalisinin böyük əksəriyyət təşkil etdiyi Ərdəhan mahalını özünə birləşdirməyə çalışır. Həmin notada erməni yaraqlılarının Şuragəl qəzasının Taylar və Koşanı kəndlərinə, Naxçıvan qəzasının Qızıl Mağara kəndinə hücumlar etdiyi bildirilirdi.

Ölüm hədəsi ilə Gürcüstanın hakim dairələri ələ keçirilmiş Axaltsixe və Axalkalakı qəzalarının əhalisini Gürcüstanın Müəssislər Məclisinə seçkilərə qatılmağa məcbur edirdilər. Belə ki, Gürcüstan hökumətinin müvəkkili L.Ruxadze bildirirdi ki, seçkilərdə iştirak etməyən kəndlər artilleriya zərbəsi ilə məhv olunacaqdır. Bu xətt gürcü millətçiləri tərəfindən qəddarcasına həyata keçirilirdi. Sözügedən qəzalarda 45 kənd yandırılmış və qarət edilmiş, 22 məscid dağıdılmış, 13 min baş qaramal və 25 min baş davar aparılmışdı.

İşğal olunmuş ərazilərdə gürcülərin siyasəti ermənilərin siyasətindən az fərqlənirdi: onlar hər vasitə ilə müsəlman əhalisini sıxışdırıb çıxarmaq və yaxud azərbaycanlıları və türkləri zorla gürcüləşdirmək istəyirdilər.

Bu hadisələrin şahidi sonralar qeyd edirdi: "Azad və müstəqil sosial-demokratik "Gürcüstan" dövləti həmişəlik mənim xatırımında imperialist "kiçik millətin" klassik nümunəsi kimi qalacaqdır; istər xarici siyasətində ərazi işğalı zamanı, istərsə də daxili siyasətindəki bürokratik tiraniyada onun şovinizminin həddi-hüdudu yox idi".

CQDR-in başı üstünü almış ölüm təhlükəsinə Azərbaycan hökuməti və parlamenti biganə qala bilməzdi. Diplomatik kanallarla Cənub-Qərbi Qafqazın müsəlman əhalisinin mənafeyinin müdafiəsi üçün cəhdlər göstərilirdi.

Azərbaycanın xarici işlər nazirinin göndərdiyi notada deyilirdi: "Türkiyə qoşunları Qars və Batum vilayətlərindən və Axaltsixe qəzasından çıxandan sonra Ermənistan və Gürcüstan respublikaları əlverişli məqamdan istifadə edərək, öz ərazilərini artırmaq üçün bütün qüvvələri ilə bu vilayətlərə soxulmağa çalışırlar. Bu ərazilərin əhalisi nə Gürcüstana, nə də Ermənistana birləşmək arzusunda deyillər. Onsuz da ağır olan vəziyyəti daha da ağırlaşdırmamaq istəyindən müttəfiq komandanlığına xahişlə müraciət edir və onlardan Beynəlxalq Tribunal tərəfindən bütün sərhəd mübahisələri tam həll olunana qədər Qars və Batum vilayətlərində və Axaltsixe qəzasında mövcud durumun saxlanması üçün bütün mümkün tədbirləri görməyə çağırırdı".

Daşnak hərbi bölmələri və gürcü qoşunları CQDR-in ərazisinə geniş hücumu başlayanda Azərbaycan Respublikası Bakıdakı Britaniya Baş Qərargahına etirazını bildirdi: "Qars vilayətinə faktiki olaraq Gürcüstan və Ermənistan silahlı qüvvələri soxulurlar, bu vilayətlərdə məskunlaşmış, öz müqəddəratını həll etmiş xalqın hüquqlarını tapdalayır, onun ərazisini işğal edirlər. Azərbaycan hökuməti bu vilayətlərin Ermənistan və Gürcüstan arasında bölüşdürülməsinə etirazını bildirir və Britaniya komandanlığından Gürcüstan və Ermənistan respublikalarının təcavüzkar fəaliyyətini dayandıрмаğı, xalqların öz müqəddəratını təyin etməyə dair bəyan olunmuş prinsipə müvafiq olaraq əhalini öz iradəsini azad surətdə ifadə etməsi üçün şərait yaratmasını xahiş edirik".

Antanta ölkələrinin, o cümlədən İngiltərənin bu məsələdə mövqeyi ikiüzlü idi. Əvvəlcə ingilislər CQDR-in Milli Şurasının fəaliyyətini təftiş etdi və onun fəaliyyətində demokratik prinsiplərdən geriləmə olmadığını görüb, Şuranın yaşamasına icazə verdi. Bəlkə də bu, Azərbaycan hökumətinin sayıqlığını korşaltmaq məqsədi ilə edilən diplomatik manevr olmuşdur. Ümid yaranmışdı ki, ingilis hakimiyyəti ədalətli hərəkət edərək erməni və gürcü silahlı qüvvələrinin CQDR-in ərazisinə müdaxiləsinin qarşısını alacaqdır, necə ki Ermənistan zorakılıqla Borçalı və Lori ərazilərini Gürcüstandan qoparmağa çalışanda, ermənilərin qarşısına sədd çəkmişdi. Lakin müttəfiqlərin ədalətliliyinə bəslənən ümidlər özünü doğrultmadı. Erməni və gürcü diplomatiyasının Londona, Parisə və Vaşinqtona etdiyi mütəmadi təzyiq, antiislam və antimüsəlman əhvali-ruhiyyəsinin qızıxdırıldığı bir şəraitdə general Tomson 10 aprel 1919-cu ildə Qarsda Şuranın buraxılması barədə əmr imzaladı və Acarıstanda, «habelə Axaltsixe və Axalkalaki qəzalarında qayda-qanunun təmin edilməsinin məsuliyyətini öz üzərinə götürdü. Bundan əvvəl psixoloji hazırlıq görülmüşdü: erməni və gürcü hökumətləri tərəfindən təşkil olunmuş və Paris sülh konfransına axışan məktub və teleqramlarda ısrarla göstərilirdi ki, guya Qars hökuməti Türkiyənin diktəsi ilə fəaliyyət göstərir və Azərbaycanla birləşərək, Cənubi Qafqazdan "xristian xalqları"nı tamamilə sıxışdırıb çıxarmağı planlaşdırır.

6 yanvar 1919-cu ildə general Yoker və Ermənistanın xarici işlər naziri Tıqranyan saziş bağladılar, daha doğrusu, sövdələşdilər: CQDR-ə daha müstəqil qurum kimi baxılmır, ingilislərin idarəsi altına keçir və oraya erməni qoşunları yeridilir. Diplomatik təzyiç nəticəsində belə bir saziş general Yokerlə Türkiyənin nümayəndəsi Şövqi paşa arasında bağlandı.

Azərbaycan hökumətinə verilən vədlər unuduldu, öhdəliklər ayaqlar altına salındı. İngilis qoşunlarının fəal köməyi ilə daşnak quldurları erməni hökumətinin Qars vilayətinə təyin etdiyi qubernator Korqanovun və general Osipyannın başçılığı altında 1919-cu il aprelin 12-də CQDR-in ərazisinə soxuldular. Həmin gün ingilislər respublika hökumətinin 35 üzvünün hamısını həbs edib Batuma göndərdilər, sonra da Malta adasına sürgün etdilər. Aprelin 19-da general Silikovun komandanlığı altında ermənilərin ön dəstəsi Qarsa daxil oldu.

CQDR-in ləğv olunması hər yerdə qarət, zorakılıq və qətlərlə müşayiət olunurdu. Arxiv sənədlərində qalmış şahid ifadələrində göstərilir ki, yalnız Sürməli qəzasında daşnaklar tərəfindən 91 azərbaycanlı kəndi talanmış və dağıdılmış, 25 min nəfər ev-əşiyindən qovulmuş və qaçqına çevrilmişdi. Qars vilayətini ermənilərin hakimiyyətinə verən ingilislər yaxşı başa düşürdülər ki, bu zaman nə baş verəcək, lakin "kağızda" öz simalarını saxlamaq naminə general Tomson Ermənistan Respublikasının sədrinə ünvanladığı məktubda deyirdi: "Qaçqınlar qayıtdıqda, köhnə rus sərhədlərinə kimi, hamıya milliyyətindən və etiqadından asılı olmayaraq ingilis komandanlığı tərəfindən himayə göstəriləcəkdir". Sonra artıq açıq mətnlə deyilirdi: "...Mayın 1-nə kimi inzibati idarə təşkil olunmalı və hər bir rayonda lazımi miqdarda erməni qoşunları ilə təmin olunmalıdır". Yəni mayın 1-dən, ingilis qoşunları Qarsı tərk edəndən sonra, azərbaycanlı və türk əhalisinin gələcək taleyi erməni inzibatçılara və erməni qoşunlarına həvalə olunurdu, ingilislər isə işlərini görüb kənara çəkilirdilər.

Respublikanın mövcudluğunun son günlərində Qars Müsəlman Şurasının Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi memorandumda deyilirdi: "Biz, Qars vilayətinin və ona bitişik ərazilərin müsəlmanları ermənilərlə qonşuluq bədbəxtçiliyinə düşər olaraq, çoxsaylı qurbanlar hesabına erməni rəhbər dairələrinin müsəlman əhalisini müntəzəm olaraq qırmağa və yaxud ardıcıl qanunsuzluq və terror yolu ilə doğma yurd-yuvalarından didərgin salmağa və gələcək müstəmləkəçiliyə yönəlmiş siyasətini öyrəndik. Bu yolla Ermənistanın daşnak hökuməti bütövlükdə ermənilərdən ibarət olan "Böyük Ermənistan"ın yaradılmasını mümkün hesab edirdi".

Gördüyümüz kimi, artıq o vaxt, 1919-cu ildə azərbaycanlılar düşmənlə necə üzləşdiklərini, Ermənistanın daşnak hakimlərinin qarşılıqları hansı məqsədlər qoyduqlarını yaxşı başa düşürdülər. Lakin, görünür, Sovet hakimiyyətinin 70 ili ərzində nisbətən sakit dinc yanaşı yaşamağımız bir çoxlarına bu köhnə həqiqəti

tamamilə unudturmuşdu, tarixin ibrət dərslərini saymamağa sövq etmişdi. Əks halda, 80-cı illərin ikinci yarısında erməni millətçilərinin təcavüzkar iddialarının ciddi qəbul edilməməsini nə ilə izah etmək olar? Əgər 17 il bundan qabaq kimsə desəydi ki, bu gün Azərbaycan nəinki Qarabağı itirəcək, çoxlu rayonlar, şəhərlər işğal olunacaqdır, azərbaycanlı qaçqınlar ordusu bir milyon nəfəri ötcəkəkdir, belə uzaqgörən şəxsi məsxərəyə qoyardılar. Siyasətçilərimiz, alimlərimiz, ictimai xadimlərimiz erməni millətçilərindən irəli gələn dəhşətli təhlükəni vaxtında dərk etmədilər (bir çoxları elə indinin özündə də dərk etmir). Axı "Böyük Ermənistan" ideyasının həyata keçirilməsi Azərbaycanın bütövlüyü və müstəqilliyi ilə bir araya sığmır.

Tarixin ibrət dərsləri əməlli-başlı unudulmuşdur. Halbuki CQDR-in taleyi hər hansı beynəlxalq qüvvəyə, Qərbin ədalətli müdaxiləsinə bel bağlamağın, söhbətin ermənilərdən getdiyi hallarda, səmərəsizliyinin bariz nümunəsidir. 1918-ci ildə Qərb dövlətlərinin, ilk növbədə İngiltərənin göz yumması və köməyi sayəsində CQDR-in sözün tam mənasında didilib-dağıldığı və parçalandığı kimi, bu gün də Azərbaycana qarşı erməni təcavüzkarlığı cəzasız qalmışdır, ən yaxşı halda Qərb öz "narahatçılığını" bildirməkdədir.

Bəs niyə belə olur? 1918-ci ildə Azərbaycan Respublikası CQDR-ə kömək göstərmək üçün çox zəif idi. Öz qardaşlarını müdafiə etmək, onlara kömək əli uzatmaq üçün qüvvə çatmadı. Biz bu gün də elan olunmamış müharibəni bütün cəbhə boyu uduzuruq, çünki güclü ola bilməmişik. Qərbin (və yaxud Rusiyanın, ya da Türkiyənin və i.a.) köməyinə arxalananlar, beynəlxalq birliyin "ədalətliliyinə" bel bağlayanlar dərinədən yanıldılar. 1918-ci ildə olduğu kimi, erməni irticasını buxovlamaqda maraqlı olan beynəlxalq qüvvə tapılmadı (əminik ki, tapılmayacaqdı!).

CQDR-in faciəli taleyi barədə söhbəti yekunlaşdıraraq, qeyd etməliyik ki, onun Gürcüstan və Ermənistan arasında bölüşdürülməsi zamanı yenə kəskin münaqişə meydana çıxdı. Bu dəfə Batum üstündə. İngilislər Batumu gürcülərə verməyə meyil edirdilər, lakin Ermənistanın daşnak hökuməti Batumu özündə saxlamaq və yaxud heç olmazsa, "Ermənistanın xüsusi səyyar səfiri" Loris-Məlikovun Fransanın xarici işlər nazirinin adına göndərdiyi teleqramında xahiş etdiyi kimi, onu Millətlər liqasının himayəsi altında "beynəlxalq şəhər" elan etmək üçün cəhdlər göstərirdilər.

Nəhayət, Batum əvvəl-axır Gürcüstana verildi, lakin 7 iyul 1920-ci ilə kimi, ingilislər buranı tərک edənə qədər, Batuma Britaniya qoşunları nəzarət edirdilər.

Lakin Gürcüstan, Ermənistan və Azərbaycanda normal inkişafa və vəziyyətin sabitləşməsinə yalnız millətlərarası müharibələr və çəkişmələr mane olmurdu. 1918-ci ilin sonu və bütün 1919-cu il Cənubi Qafqaz üçün bu vaxt Rusiyanın bütün cənub hissəsini və Şimali Qafqazı ələ keçirən Denikin

könüllülər ordusunun müdaxiləsi qorxusu altında keçdi. Denikin qoşunları Soçiyə qədər Qafqazın Qara dəniz sahilini ələ keçirmişdilər. Yalnız müttəfiqlərin - ingilislərin işə qarışması onun ordusunu Gürcüstan sərhədində dayanmağa vadar etdi. Denikin qoşunları Dağlılar Respublikasını əzdidilər və Xəzər sahili boyu irəliləyərək Petrovsk-Porta (Mahaçqalaya) gəlib çatdılar.

Denikin ordusunun cənub yürüşünün məqsədi Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazda hakimiyyətini bərpa etməkdən ibarət idi. Denikin özünü sonra xatirələrində yazırdı: "... Qafqazda mübarizənin əsas və yaxud yeganə səbəbi vahid Rusiya ideyası ilə yeni Qafqaz qurumlarının tam müstəqilliyi ideyasının toqquşması olmuşdur. Qalanlar isə böyük və yaxud xırda, əhəmiyyətli və yaxud əhəmiyyətsiz bəhanə olmuşdur".

Düşünmək olardı ki, bütün Cənubi Qafqaz xalqları dəhşətli təhlükə qarşısında özlərinin yenicə qazandıqları müstəqilliklərini qorumaq üçün birləşəcəklər. Azərbaycan və Gürcüstan belə də etdilər: 16 iyun 1919-cu ildə onların imzaladığı müqaviləyə görə, Denikin müdaxiləsi olarsa, tərəflər bir-birlərinə hərbi kömək göstərmək öhdəliyi götürürdülər. Müqaviləni Gürcüstan tərəfindən Qegerkori və general Odişelidze, Azərbaycan tərəfindən Cəfərov və Mehmandarov imzalamışdılar.

Lakin daşnak Ermənistanı müqaviləyə qoşulmaqdan imtina etdi, çünki Denikin ermənilərin nəzərində Rusiyanı təcəssüm etdirirdi, Rusiya isə "Ermənistanın tarixi müttəfiqi" idi. Bundan əlavə, Denikin Gürcüstana və Azərbaycana müdaxiləsi ermənilərə çox sərfəli olardı: onlar müttəfiqləri İngiltərə və Fransanın (yeri gəlmişkən, həm də Denikin müttəfiqləri) köməyi ilə özünün ərazi problemlərini, yəni Gürcüstandan Borçalını, Lorini, Axaltsixeni, Axalkalagini, Azərbaycandan isə Qarabağı, Zəngəzuru, keçmiş Erivan və Yelizavetpol quberniyalarının geniş ərazilərini qoparmaq istəyirdilər. Daşnaklar Denikinlə rəsmi diplomatik münasibətlərdə olmasalar da və onunla əlaqələri barədə car çəkməsələr də Könüllülər ordusunun Kubadakı qərargahında Ermənistan nümayəndəsi Saqatelyan Denikinlə daim danışıqlar aparır, ona sədaqətini bildirir və təəssüflənirdi ki, Ermənistan hələlik qoşularına görə Denikin müttəfiqi ola bilmir ("xaricdən təzyiq"). Cavab məktublarında Denikin daşnak hökumətini əmin edirdi ki, onun çətinliklərini başa düşür və qarşılıqlı əməkdaşlığa ümid bəsləyir. Sözdən əmələ keçən Denikin 1919-cu ilin iyulunda Batum və Ərdəhandan (Gürcüstandan yan keçərək) Ermənistanı bir neçə milyon ədəd patron göndərdi.

Üstəlik, Azərbaycan və Gürcüstan arasında bağlanan sazişə cavab olaraq, Denikin bu respublikalara iqtisadi blokada elan etdi.

Erməni millətçilərinin Denikinlə əməkdaşlığına dair bir sıra sənədlər, o cümlədən erməni hökumətinin sədri A. X. Xatisovun gündəliyi təkzibolunmaz

sübutdur. Gündəlikdəki 5-9 aprel 1919-cu il tarixli qeyddə deyilir: "Saat 11-dir. Üçüncü dəfə Tomsonun yanına təşrif gətiririk. Yevanqulov və Korqanov da mənimlədir. Proqram məsələlərin və onlara dair qətnamələrin bənd-bənd müzakirəsi. Başlıca məsələlər: bütün Türkiyə ermənilərinin geri qaytarılması Millin gəlişi ilə bağlıdır, Ermənistanın yaradılması üçün növbəti addımlar kimi Qarsın və Naxçıvanın tutulması planının həyata keçirilməsinin zəruriliyi, Qarsın əmlakının verilməsi və onun bir hissəsinin Denikinə ötürülməsi, Denikinin yanına nümayəndə heyətinin göndərilməsini lüzumsuz edir". Burada söhbət yuxarıda bəhs etdiyimiz didilib-parçalanmış Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətindən gedir.

Digər sənəd (o da gündəlik qeydləridir) Ermənistanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəsi T.Bekzaryana məxsusdur və onun 1919-cu ilin noyabrında Tiflisdə Denikinin nümayəndəsi polkovnik Den ilə görüşünə aiddir. "O (polkovnik Den - B.N.) dedi ki, ermənilər üçün hər şey etməyə ürəkdən şaddır, lakin bizə məlum olduğu kimi, faktiki olaraq heç nə edə bilmir və bizdən xahiş edir ki, Zəngəzurdə bir qədər də duruş gətirək, sursat çatdırmaq baxımından hər şey ediləcəkdir." Burada söhbət Andronikin azğınlıqlar törətdiyi, qana bələnmiş Zəngəzura, denikinçilər tərəfindən gizli yolla silah göndərilməsindən gedir.

Ermənilərin hansı xəyanətkar niyyətlər güddüyünü Rusiyanın cənubunun silahlı qüvvələrinin baş komandanı Denikinin yanında Britaniya hərbi missiyasının rəhbəri general Persiyə göndərilən gizli memorandumdan görmək olur. Bu maraqlı sənəddə erməni millətçiləri Azərbaycanın "bolşevikləşməsi" təhlükəsini pantürkizmlə bağlı həmişəki uydurmaları ilə birlikdə şişirdirlər. Sənəddə deyilir: "Azərbaycanın sovet respublikasına belə tez çevrilməsi... bütövlükdə barışmaz pantürkizm ocağı olan türk Azərbaycanın dərin niyyətlərini göstərir... bu, tamamilə onların məqsədinə cavab verir-bolşevizm ideyalarından, əgər imkan düşərsə, Sovet Rusiyasının qüvvələrindən də Antantaya, mahiyyət etibarilə İngiltərəyə qarşı istifadə etmək".

Sonra memorandumun müəllifləri ("Ermənistan Respublikasının nümayəndəsi" adlandırılan Saqatelyan və b.) yazırlar: "Bolşevizm təlimində və islamda ümumi cəhətlər çoxdur: qeyri-mədəni xalqlar arasında bolşevik təbliğatı üçün müsəlman mühiti ən əlverişlisidir ki, bu da pantürkistlərə bolşevizmdən öz məqsədləri üçün istifadə etməyə imkan verir".

Sonra yeni etiraflar edilir: "Yaxın Şərqdə erməni xalqı sosial tərkibinə və onunla türk irqi arasındakı əbədi uçuruma görə bütün Şərq üçün ən təhlükəli olan türk-islam formasiyasında bolşevizmlə mübarizənin təşkilindən ötrü yeganə bünövrədir. Təcrübədən görüldüyü kimi, Azərbaycan və Ermənistan arasında heç bir formal sülh qarşılıqlı toqquşmaların qarşısını ala bilməz. Ermənistanın fəthi, daha doğrusu, erməni xalqının məhvi bolşevik maskası taxmış müsəlman türklərinin başlıca vəzifəsi olacaqdır, çünki erməni xalqı türk-müsəlman

dünyasında yad ünsürdür və Avropa-xristian dünyası ilə əlaqələri üzündən pantürkizmin Şərqdə tam hökmranlığı və inkişafı, yəni öz irqinin hüduklarının genişləndirilməsi üçün təhlükəli maneədir".

Erməni millətçiləri Denikin qərargahı yanındakı ingilis missiyasının bolşevizm-pantürkizm təhlükəsi ilə qorxuzmaqla bərabər öz xidmətlərini də təklif edirdilər: "Yeri gəlmişkən, Ermənistan 50 - 60 minlik ordu çıxara bilər, Keyfiyyətə düşməndən üstün, inqilabaqədərki dövrün intizamı ilə". Bu, son illərin döyüşlərində aydın görünür. Yəni ermənilər gizli surətdə Denikinə təkliflər edir və yeni müstəqillik qazanmış Cənubi Qafqaz xalqlarına, o cümlədən, ilk növbədə Azərbaycana arxadan xəyanətkar zərbəni vurmağı öz öhdələrinə götürürdülər. Onları Rusiyanın cənubunu dar ağacları ilə bürüyən və öz qanlı divanları ilə şöhrət tapan Denikin qoşunlarının Cənubi Qafqaza soxulacağı və Cənubi Qafqaz respublikalarının müstəqilliyinə son qoyacağı da bu əməldən çəkirdimirdi.

Daşnaklar Denikinə nəinki öz xidmətlərini təklif edir, hətta öz xəyanətkar planlarını həyata keçirmək üçün ondan konkret hərbi kömək istəyirdilər: "Hələ ki Ermənistan təcrid olunmayıb, oraya ən azı 60, ən çoxu 100 min nəfərlik ordu üçün silah, mərmə, hərbi ləvazimat, texniki vasitələr və pal-paltar keçirmək lazımdır".

Tələbləri inandırıcı görünsün deyə, erməni millətçiləri üstüörtülü öz gizli müttəfiqlərini şantaj edir və eyham vururdular ki, əgər kömək göstərilməsə, yəni Ermənistan, faktiki olaraq, müttəfiqlər və Cənubi Rusiyanın silahlı qüvvələri tərəfindən köməksiz qalarsa, onda "fors-major Ermənistanı sovet dövləti ilə kombinasiya barədə düşünməyə vadar edə bilər". Olduqca açıq eyhamdır: baxın, əgər kömək etməsəniz, silah verməməsəniz, bolşeviklərin tərəfinə keçə bilərsiniz.

İqtibas gətirilən sənəd nəinki daşnak başçıların alçaqlığını və satqınlığını bariz şəkildə göstərir, həm də əyani surətdə onların "panislamizm qorxusu ilə" necə hiyləgərliklə manipulyasiya etdiklərini, bu hədə ilə həm vahid və bölünməz Rusiya imperiyası tərəfdarı olan Denikini, həm də Şərqdəki müstəmləkəçi mənafeləri üçün regionda müsəlman qüvvələrinin oyanması və birləşməsi yolverilməz olan müttəfiqləri İngiltərə və Fransanı necə qorxutduqlarını göstərir.

Bütün bunlar bu gün də təkrarlanır. Budur, artıq neçə illərdir ki, üzdənirəq "yenidənqurma" başlayandan sonra, əvvəlcə Sovet İttifaqının, sonra MDB-nin ictimaiyyətini, habelə dünya birliyini "Daşnaksütyun"un muzdlu vəkilləri intensiv surətdə aldadır, "islam təməlçiliyi" mövzusunda naqqallıq edirlər, özü də bu yaramaz kampaniyanın təşəbbüskarları əldəqayıрма "demokratlardır" (regionlararası qrup, "Demokratik Rusiya" və i.a.). Müxtəlif respublikalarda və ilk növbədə Rusiyada demokratik hərəkatlar istər-istəməz millətçi "məhvedici instinkt"i qızırsıranların vasitəçilərinə çevrildilər və dərhal Cənubi Qafqazda demokratiyanın alınmaz qalası kimi Ermənistanın tərəfini tutdular. Yeni dalğanın bir çox siyasətçiləri bu hüsn-rəğbətləri ilə mənsəb qazandılar və indiyə kimi

müsəlmanlar, türklər əleyhinə çıxışlar edirlər: biz xristianlarıq, bir-birimizə kömək edəcəyik. Bu, Zori Balayanın qaladığı ocağa quru odun atmaq idi. O, 1988-ci ildə Moskvada çapdan buraxdığı "Yol" kitabında bəyan edirdi: "Sovet İttifaqında bilirlərmə ki, islam təməlçiliyi Ankarada (?? - B.N.) sığınacaq tapmışdır və yaxın gələcəkdə Rusiyanı silahla deyil, Quranın köməyi ilə məhv edəcəkdir? Sovet mətbuatında inqilaba qədər ölkədə nə qədər müsəlmanın olduğu, indi nə qədər müsəlmanın yaşadığı, 2000-ci və 2030-cu illərdə nə qədər müsəlmanın olacağı barədə məlumatlar dərc olunurmu?...Təhlükəli oyundur, ağalar! Azərbaycanda islam dövləti yaratmaq ideyası barədə 1990-cı ilin yanvarında, Bakıda qan tökdürüldəndən sonra Mixail Qorbaçov elan edəcəkdir...İslam təhlükəsinin şifirdilməsi həmişə erməni geosiyasetinin tərkib hissəsi olmuşdur.

Daşnakların Denikinlə əlaqələri və onların gizli planlarının olması məsələsinə qayıdaraq qeyd etmək lazımdır ki, həmin planlar həyata keçmədi. 1919-cu ilin axırlarında Denikin Kəndüllü ordusu Qırmızı ordu tərəfindən bir sıra məğlubiyyətlərə uğradıldı. Dağılmış ordu Qara dəniz sahillərinə qədər geri çəkildi. Dəyişən şəraitdə Denikin Cənubi Qafqazın müstəqil dövlətlərinin ünvanına hədə-qorxular gəlməyə və təzyiqlər göstərməyə qadir deyildi. 1920-ci ilin fevralında o, rəsmi olaraq öz müttəfiqi olan ingilislərə bildirdi ki, "de-fakto qurulmuş və bolşevizm əleyhinə mübarizə aparan sərhəd rayonları hökumətlərinin müstəqil mövcudluğunu" tanıyır və "bu qonşu dövlətlərin Rusiya ilə (Denikin Rusiyası - B.N.) qarşılıqlı münasibətləri müqavilələr yolu ilə həyata keçiriləcəkdir".

Lakin bütün bu bəyannamələr kağız üzərində qaldı. Tarix qərarını özü verdi. 1920-ci ilin yazında Denikin ordusunun darmadağın edilməsi iki il ərzində Cənubi Qafqazın üzərində dolaşan təhlükəyə son qoydu.

Denikin təhlükəsinə və erməni millətçilərinin başladığı elan olunmamış müharibəyə baxmayaraq, 1918-ci ilin sonu - 1919-cü ilin əvvəli bütövlükdə müstəqil Azərbaycan Respublikasında hakimiyyətin möhkəmlənməsi və vəziyyətin sabitləşməsi Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə nüfuzunun yer alması dövrü kimi səciyyələndirilə bilər.

7 dekabr 1918-ci ildə Azərbaycan Respublikası parlamentinin açılışı oldu. M.Ə.Rəsulzadə müstəqil Azərbaycanın qarşısında duran çətinlikləri və mürəkkəb şəraiti səciyyələndirərək qeyd etdi: "Bir tərəfdən Azərbaycanın müstəqilliyini tanımayan, müttəfiqlər komandanlığının nüfuzu ilə dəstəklənən silahlı qüvvələr, digər tərəfdən isə Azərbaycan xalqının istək və iradəsindən qüvvə alan, mütəşəkkil hərbi qüvvəyə arxalanmayan hökumət. Müttəfiqlər komandanlığına züyan tutan Rusiya təşkilatları və siyasi partiyaları əndazəsiz ərköyünləşmiş və son dərəcə cəsarətli olmuşlar. Azərbaycanlılara deyirdi ki, "elan etdiyiniz müstəqillikdən əl çəkin, biz sizə iltifat göstəririk" və lütfkarlıqla əlavə edirdilər ki, onların təşkil edəcəkləri hökumətdə başqalarına nisbətən azərbaycanlılara daha mühüm vəzifələr

veriləcəkdir. Erməni təşkilatının düşmənçiliyi və inadkarlığı isə daha qabarıq olmuşdur".

"Müsavat" partiyasının və Azərbaycan hökumətinin qətiyyətli və müdrik siyasəti milli zəmində ziddiyyətləri aradan qaldırmağa imkan verdi. Nəticədə parlamentin və hökumətin işində Slavyan-rus cəmiyyətinin (4 nəfər) və "Daşnaksütyun"un (7 nəfər) nümayəndələri də iştirak etdilər. "Daşnaksütyun"un məsələsi müəyyən izahlar tələb edir. Mart faciəsində daşnakların müdhiş rolu, onların ikiüzlü siyasəti, bolşeviklərlə sıx əlaqəsi, Qarabağ, Zəngəzur və Azərbaycanın digər rayonlarında müsəlman əhalinin qırılmasında və qovulub çıxarılmasında aparıcı rolu - bütün bunlar bu gün bizə aydındır, lakin o vaxt mürəkkəb və ziddiyyətli şəraitdə bir çox faktlar, başlıcası isə hadisələri hərəkətə gətirən gizli yaylar kölgədə qalanda daşnakların rolunu və mövqeyini düzgün qiymətləndirmək çox çətin idi. Üstəlik, ermənilər əsl məqsədlərini məharətlə maskalaya bildirdilər.

Belə ki, Azərbaycan İngiltərənin nüfuz dairəsinə düşəndən sonra ermənilər hər vaxtlə Britaniya hökuməti və parlamenti ilə müttəfiq münasibətlərində və sıx əlaqələrdə olduqlarını gözə soxur, Azərbaycan xalqı ilə dostluğa and içir, yaxın keçmişin qanlı münaqişələrini isə "Rusiya imperializminin" və bolşeviklərin adına çıxırdılar. Ermənilər bu dəfə bolşevikləri qabaqlar "heyvanabənzər türk fanatikləri"ni yamanladıqları kimi ürəkdən lənətləyirdilər.

Üstəlik, bu, çox vacibdir, o zaman Azərbaycan hökumətinin əlində daşnakların xəyanətini sübut edən birbaşa dəlillər yox idi. Bütün bu amilləri nəzərə alaraq Azərbaycanın, o cümlədən Bakının əhalisinin müəyyən hissəsini təmsil edən "Daşnaksütyun"u görməməzliyə vurmaq ağıllı addım olmazdı. Bu, dərhal ingilislərin və onların müttəfiqlərinin ittihamlarına səbəb olar, Azərbaycan Respublikasını milli dözümsüzlükdə, panislamizmdə və s.-də günahlandırmağa gətirib çıxarardı. Məhz bunlara görə Azərbaycan parlamentində daşnaklara yer verildi. Bu mövqe, hətta erməni təcavüzünün ən qızgın dövründə belə, dəyişilməz qaldı.

Onda Zəngəzurdə və Qarabağda erməni millətçilərinin qanlı əməlləri barədə hər tərəfdən məlumatlar daxil olurdu. Azərbaycan parlamentinin sədri, dediyimiz kimi, Ə.Topçubaşov, onun müavini isə H.Ağayev seçildi. Parlament 97 millət vəkildən ibarət idi və çoxpartiyalı tərkibə malik idi. Ən böyük fraksiyanı "Müsavat"ın nümayəndələri təşkil edirdilər - 38 nəfər, "İttihad" partiyasının 13 yeri vardı. "Əhrar" -7, "Hümmət" və "Müsəlman sosialist blokun"dan olan sosialistlər 13 səsə malik idilər. Milli azlıqların və erməni icmasının hərəyə 4 səsi vardı. "Bitərəflərin" və müstəqillərin fraksiyası da mövcud idi. Onların tərkibinə Ə.Topçubaşov və general Mehmandarov kimi gərkəmli xadimlər daxil idilər.

Azərbaycanda yeni hakimiyyətin əsas vəzifələri kimi respublikanın müstəqilliyinin qorunması, Azərbaycanın və bütün Qafqaz xalqlarının həmrəyliyi, daxili qayda-qanun, zəhmətkeşlərin mənafeyinin müdafiəsi, ölkədə demokratik quruluşun möhkəmləndirilməsi elan olunmuşdu.

Nazirlər Sovetinin sədri və xarici işlər naziri F.Xoyski təyin olundu. X.Xasməmmədov daxili işlər naziri, N.Yusifbəyli xalq maarifi naziri, S.Mehmandarov hərbi nazir, M.Əsədullayev ticarət və sənaye naziri, K.N.Lizqar ərzaq naziri, X.Məlik-Aslanov yollar naziri, A.Səfikürdski poçt və teleqraf naziri, M.Hacınski dövlət nəzarəti naziri təyin olundular.

Beş nazir vəzifəsi boş qaldı. Belə ki, "Koalisiyalı hakimiyyət prinsipinə görə", bu vəzifələr sonralar qeyri-köklü millətlərin - rusların və ermənilərin nümayəndələrinə verilməli idi.

Bütün məsələlərə dar millətçiliyə yol vermədən ayıq münasibət ingilisləri Azərbaycanın yeni hakimiyyətinə münasibətdə öz mövqeyini yenidən nəzərdən keçirməyə, respublikanı kifayət qədər demokratik həyat tərzilə yaşamağa qadir dövlət kimi tanımağa, hətta müstəqilliyin möhkəmləndirilməsinə yönəldilmiş fəaliyyətdə Azərbaycanı müəyyən mənada dəstəkləməyə məcbur etmişdi.

Belə ki, Denikinın müdaxiləsi təhlükəsi ilə əlaqədar olaraq, parlament tərəfindən fəvqəladə səlahiyyətlərlə Dövlət Müdafiə Komitəsinin təşkili barədə qərar qəbul olundu. 11 iyun 1919-cu ildə Azərbaycanın bütün ərazisində hərbi vəziyyət elan edildi. İngilis komandanlığı Azərbaycan hökumətinin bu addımını dəstəklədi. Bu vəzifədə Tomsonu əvəz etmiş general Kori bildirdi ki, Azərbaycan Respublikası ilə Denikinın Könüllü ordusu tərəfindən tutulmuş ərazilər arasında demarkasiya xətti qoyulur. Həmin xətt Petrovsk-Portun cənubundan keçirdi. Bu xətti keçmək Denikinə qadağan olunmuşdu. Bir qədər əvvəl, 1919-cu il fevralın axırlarında Azərbaycan hökuməti nota ilə müttəfiqlər komandanlığına müraciət etdi. Həmin notada Bığaxovun qoşunlarının dərhal şəhərdən çıxarılması və Bakının dinc əhalisi üçün daim təhlükə yaradan erməni silahlı dəstələrinin buraxılması tələb olundu. İngilis komandanlığı bu tələbləri ədalətli hesab etdi və 24 saat ərzində Bığaxovçular Bakını tərk etdilər, erməni dəstələri isə buraxıldı.

İngilis hərbi komandanlığı tərəfindən tətbiq olunan bir sıra məhdudiyətlər təcridən aradan qaldırıldı. Polisin fəaliyyətinə, maliyyə idarələrinə, mətbuata, Bakı portuna milli hökumətin nəzarəti bərpa olundu. General-qubernator vəzifəsi də ləğv olundu. Azərbaycan hökumətinə Bakıda qoşun saxlamaq barədə qoyulan qadağa da aradan götürüldü. Beləliklə, təcridən Azərbaycanın suverenliyi bərpa olunurdu. İngilislər tərəfindən belə siyasət yaxşı düşünülmüş strateji planın tərkib hissəsi idi. M.Ə.Rəsulzadə bu barədə deyirdi: "İngilislərin belə davranışı onların azərbaycanlıların qara gözlərinə aşıq olmalarından irəli gəlmirdi... Burada məhəbbət yox, siyasi və iqtisadi mənafeələr əsas idi. Neftin müstəqil Azərbaycan

hökumətinin əlində olması və Azərbaycanın, ümumiyyətlə, Rusiyadan ayrılması ingilislərə sərf edirdi. Azərbaycan bu şəraitdən istifadə etməli idi".

Cənubi Qafqaz dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətlərinə gəldikdə isə, burada ingilis administrasiyası daha çox "parçala və hökm sür" prinsipinə əməl edirdi. Erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin gedişində ingilislərin mövqeyi ardıcıl deyildi, bəzən isə tamamilə ermənipərəst idi. Bu, yalnız erməni lobbisinin Londondakı fəallığı və "Daşnaksütyun"la Britaniya parlament dairələri arasında köhnə əlaqələr ilə şərtlənmirdi. Bu, həm də ondan irəli gəlirdi ki, İngiltərə digər müttəfiq dövlətlər kimi, Azərbaycanın daha da güclənməsinə yol vermək istəmirdi, çünki Azərbaycan ərazisinə, əhalisinə və özünün sənaye potensialına görə üç Cənubi Qafqaz respublikası arasında ən böyük ehtiyatlara malik idi.

İngilislərin və onların müttəfiqlərinin belə ikiüzlü siyasətinə baxmayaraq, Azərbaycan tədricən özünün beynəlxalq mövqelərini möhkəmləndirirdi. Buna Antanta ölkələrindəki daşnak emissarları hər vaxtlıq maneə olmağa çalışırdılar. Onlar "panislamist təhlükə" barədə mifi daim şişirdir, Azərbaycan hökumətinin Türkiyənin əlaltısı olduğunu, Antantaya düşmən kəsildiyini və i.a. təkrar etməkdən yorulmurdular.

1918-ci ilin dekabrında "Azərbaycan" qəzeti qeyd edirdi: "Hal-hazırda Azərbaycanın Avropa və Amerikada mənafeələrini heç kim müdafiə etmir". Lakin Azərbaycan siyasətçilərinin və diplomatlarının söyləri ilə bu maneələr tədricən dəf olunurdu. Azərbaycanda şərait və burada möhkəmlənən hakimiyyətin xarakteri barədə dünya ictimaiyyətinə obyektiv informasiya vermək məqsədilə Azərbaycan hökuməti diplomatik sahədə Paris sülh konfransının açılması ərəfəsində çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən fəal addımlar atdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, buna qədər də Cənubi Qafqazın müharibədən sonra yenidən qurulmasına cəhdlər göstərilirdi. Belə ki, artıq 1918-ci ilin ikinci yarısında Konstantinopolda Antanta ölkələri, Türkiyə, İran və yenidən yaradılmış Cənubi Qafqaz respublikaları nümayəndələrinin iştirakı ilə beynəlxalq konfrans keçirilməsi planlaşdırılmışdı. Azərbaycan adından Osmanlı imperiyasının paytaxtına M.Ə.Rəsulzadənin başçılığı altında Azərbaycan hökumət nümayəndə heyəti yola salındı. Sentyabrın axırlarında fəvqəladə nazir-səfir rütbəsində Əlimərdan bəy Topçubaşov da buraya gəldi. O, Azərbaycanın müttəfiq dövlətlər tərəfindən de-fakto və de-yure tanınması üçün ciddi fəaliyyət göstərmiş, Azərbaycandakı tarix və siyasi şəraitin başlıca məsələlərini Antanta ölkələrinin nümayəndələrinə izah etmişdi. Bu, olduqca zəruri idi, çünki müttəfiqlər Azərbaycan haqqında həqiqətə uyğun gəlməyən tamamilə qərəzli, məqsədyönlü erməni təbliğatının təsiri altında formalaşmış təsəvvürlərə malik idilər. Bu

məqsədlə Ə.Topçubaşov müttəfiq dövlətlərə memorandum* təqdim etdi. Bu sənəddə yığcam, dəqiq, məntiqi baxımdan qüsursuz və obyektiv surətdə, bütövlükdə Cənubi Qafqaz regionunun və o cümlədən Azərbaycanın ətraflı tarixi, etnoloji və iqtisadi tədqiqi verilmiş, Azərbaycanın müstəqilliyi əsaslandırılmış və onun beynəlxalq səviyyədə tanınmasının zəruriliyi göstərilmişdir.

Konstantinopolda böyük dövlətlərin nümayəndələrinin görüşündə Cənubi Qafqaz xalqlarının konfederasiyası lahiyəsi də müzakirə olundu. Sonradan yaradılması artıq 1919-cu ilin yanvarından Versal konfransında planlaşdırılan Millətlər liqasının tərkibində mandatalı ərazi hüquqları ilə Şimali Qafqazda meydana çıxan dövləti qurumların da bu konfederasiyaya daxil edilməsi nəzərdə tutuldu.

Bu təklif Azərbaycan nümayəndəliyi tərəfindən bütövlükdə müsbət qəbul olundu. Həmin məqamda Azərbaycan Respublikası hökuməti Qafqaz millətləri arasında İsveçrə İttifaqı kimi konfederasiya yaratmaqla kompromisə nail olmağın mümkünlüyünə inanırdı. Ə.Topçubaşov memorandumda özünün fəlsəfi-siyasi doktrinasının əsasını təşkil edən fikir irəli sürürdü: "Müstəqil mövcudluq hüququna malik olan hər bir insan toplumu başqalarına da bu hüquqdan istifadə etmək imkanı verməlidir".

Heyhat!

Azərbaycan rəhbərliyinin bir çox digər görkəmli xadimləri kimi, Ə.Topçubaşov da o zaman ABŞ prezidenti Vudro Vilsonun bəyan etdiyi və 14 bənddə əks olunmuş demokratik prinsiplərə, ümumbəşəri dəyərlərə böyük ümidlər bəsləyirdi. Azərbaycan rəhbərliyinə elə gəlirdi ki, "sivilizasiyalı" Qərb dövlətləri onların obyektiv mövqeyini düzgün qiymətləndirməli və Cənubi Qafqazdakı ərazi problemlərini ədalətli yolla həll etməlidir.

Lakin həyat bu xülyaları tarmar etdi, ilk zərbəni həmişə olduğu kimi ermənilər vurdu. Onlar əvvəla, öz qonşularına əndazəsiz iddiaları və ərazi tələbləri ilə, ikincisi, planlaşdırılan danışıqlar ərəfəsində on minlərlə azərbaycanlının yurd-yuvalarından qovulması və onların torpaqlarının işğal olunması ilə müşayiət olunan Göyçə-Zəngəzur zonasında və Qarabağda azərbaycanlı əhaliyə qarşı kütləvi terroru genişləndirməklə Konstantinopol sülh təşəbbüsünü pozdular. Ermənistanın Borçalı qəzasının ərazisini aneksiya etmək məqsədilə Gürcüstana qarşı təcavüzü də həmin vaxta təsadüf edirdi.

---

* Bu memorandum Ə. Topçubaşovun 1918-ci ilin noyabrında Azərbaycan dilində yazılan "Azərbaycanın təşəkkülü" əsərinin fransız dilinə tərcümə olunmuş variantı idi.

Beləliklə, sülh konfransı pozuldu. Bunun əsas günahı, şübhəsiz, erməni millətçilərinin üzərinə düşürdü. Antanta ölkələri, nəhayət, çoxdan gözlədikləri qələbəni qazandıqları vaxt, ermənilər belə qərara gəldilər ki, daha onlara Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstanla heç bir danışıqlar gərək deyildir. İndi onların bütün tələbləri müttəfiqlər tərəfindən tamamilə və maneəsiz olaraq yerinə yetiriləcəkdir. "Məgər Ermənistan çar Rusiyasına, İngiltərəyə, Fransaya və Birləşmiş Ştatlara sadıq olmamışdırmı? Məgər Ermənistan türklərlə vuruşmamışdırmı? Azərbaycanın və Gürcüstanın Almaniyaya qarşısında baş əydiyi dövrdə almanlara müqavimət göstərməmişdirmi? Məgər Amerika konqresinin nümayəndələr palatasının və deputatlar palatasının zallarında Ermənistanın incikliklərinə məhəl qoyulacağı vəd olunmurdu?". Təəccüblü deyildir ki, erməni nümayəndələri Konstantinopolda danışıqları pozmaq və hər hansı kompromisə və sazişə yol verməmək üçün əllərindən gələni etmişdilər...

Erməni millətçiləri - şərait onlar üçün uduşlu görünəndə - hər dəfə belə hərəkət etmişlər və indi də buna sadıq qalırlar. Onlar danışıqların və kompromislərin mümkünliyünü belə, rədd edir, bilərəkdən qeyri-real, yerinə yetirilməsi mümkün olmayan tələblər irəli sürürdülər. Elə bu gün də "Daşnaksütyun"-n varisləri təcavüz nəticəsində Azərbaycan ərazisinin 20%-ni ələ keçirmişlər. Hər vəchlə bütün sülh danışıqlarını ləngidir, sabotaj edir, uzadırlar. Əgər danışıqlar masası arxasında əyləşirlərsə, bunu gözə küllüf etmək üçün edirlər ki, beynəlxalq birliyi hövsələdən çıxarmasınlar. Bu halda da, elə tələblər qoyurlar ki, danışıqların davam etdirilməsi mənasını itirir.

1918 - 19-cu illərin hadisələrinə qayıdaraq, qeyd edək ki, Konstantinopoldakı sülh konfransının pozulması Ə.Topçubaşovun başçılığı altında Parisə yollanan Azərbaycanın sülh elçilərinə* öz nöqtəyi-nəzərini qətiyyətlə müdafiə etməyə, əsas məqsədə, Azərbaycanın suveren dövlət kimi tam və qeyd-şərtsiz tanınmasına nail olmağa maneçilik törədə bilmədi.

Nümayəndə heyətinin təxirəsalınmaz vəzifələrindən biri "Avropa və Amerikanın mədəni ölkələrinin ictimai fikrini Azərbaycanın

müstəqilliyinin tanınmasına və bu ölkələrin işgüzar dairələri ilə kommersiya əlaqələrinin qurulmasına əlverişli imkan yaradan istiqamətə yönəltmək" olmuşdur. Azərbaycan parlamenti sədrinin müavini H.Ağayev bu barədə deyirdi: "Biz, mədəni Avropa xalqlarının qulaqlarına çatsın deyə, bir millət kimi hayqırmalıyıq...

---

* Nümayəndə heyətinin tərkibinə müxtəlif partiyaların təmsilçiləri daxil idi: Hacinski ("Müsavat"), Ağayev (bitərəf), Şeyxülislamov ("Hümmət"), Məhərrəmov (sosialist), Mirmehdiyev ("İttihad"), C. Hacıbəyov ("Müsavat").

Bundan ötrü, dostlar, nüfuz və güc lazımdır ki, bunlar da bizdə yoxdur. Hələ çoxdan Avropaya nümayəndəlik göndərmək lazım idi ki, bizim öz müqəddəratımızı həll etmək hüququmuzun tanınması üçün oralarda təbliğat aparsın".

Geniş təbliğatın, o cümlədən ermənilər əleyhinə əks-təbliğatın aparılmasının zəruriliyini görkəmli siyasi xadimlər, Azərbaycan hökumətinin üzvləri yaxşı başa düşürdülər. Bunu Xarici İşlər Nazirliyinə təqdim edilən və nazirliyin katibi A.Sübhiverdixanovun fəal iştirakı ilə tərtib olunan məruzə də təsdiq edir. Məruzə "Qərbi Avropada təbliğatın təşkili" adlanırdı. Biz aşağıda həmin arxiv sənədindən iqtibaslar gətirəcəyik, çünki onun bir sıra müddəaları bu gün də öz aktuallığını saxlayır.

Paris sülh konfransına nümayəndələr göndərilməsinə toxunaraq müəllif yazır: "Nümayəndələrin göndərilməsi ilə yanaşı, onlar üçün zəmin hazırlamağa dair elə təcili tədbirlər görməliyik ki, elçilərimiz lazımı məqamda ona arxalana bilsinlər... Bu əsasda, orada müstəsna rol oynayan ictimai fikri öz tərəfimizə çəkmək məqsədilə Avropanın iri mərkəzlərində ən intensiv təbliğat işini təşkil etmək zəruridir. Məsələn burasındadır ki, indiyə kimi Avropada Azərbaycan haqqında heç nə bilmirdilər. Bu söz Şərq tarixinin, o cümlədən türk xalqlarının tarixini öyrənən tədqiqatçıların məhdud dairəsində bəlli idi. İndi Qafqaz xalqlarının məsələsi beynəlxalq məsələyə çevrildiyi bir vaxtda bu barədə geniş kütlələr məlumat almışlar. Lakin bu kütlələr üçün Azərbaycan vəhşi ölkənin sinonimidir və bu ölkənin sakinləri böyük yollarda gecə qarətlərindən başqa bir işlə məşğul deyillər.

Bizə düşmən olan ünsürlərin söyləri sayəsində Avropanın ictimai fikri... bizim ziyanımıza formalaşır. Bizə böhtan atanlar öz intuisiyalarında daha uzağa getmiş, guya avropalıların zülmünü devirmək üçün bizi pantürkizmə və panislamizmə can atmaqda günahlandırırılar. Onların inamına görə, bu amil əsasında dəfələrlə müsəlman ölkələrində xristian əhalinin tamamilə qırğına çevrilən xristianlıq əleyhinə hərəkət başlamışdır. Sonra düşmənlərimiz çox intensiv fəaliyyət göstərirlər ki, əllərində olan statistik məlumatları təhrif etməklə gündəlik gerçəkliyimizin faktlarını, yaxud guya Avropaya siyasi və mədəni-iqtisadi sahələrdə geriliyimizi nümayiş etdirdinsinlər, Azərbaycanın müstəqil mövcudluğunun onların ölkəsi üçün ciddi təhlükə olduğunu göstərsinlər ... "İctimai rəy isə bizə düşmən olan ünsürlərin yaydığı məlumatlardan savayı hər şeydən xəbərsizdir. Odur ki, Qərbi Avropada təbliğat ocaqları yaratmaq lazımdır. Onlar, əsasən, iki məqsəd güdməlidir: bizim barəmizdə yalan və qərəzli məlumatları təkzib etmək və Azərbaycanın populyarlaşması sahəsində iş görmək" (Kursiv bizimdir - B.N.).

Gördüyümüz kimi, 87 il əvvəl Azərbaycanın xarici işlər idarəsinin rəhbərləri gözəl başa düşürdülər ki, təbliğat və əks-təbliğat nədir və müasir

dünyada onun əhəmiyyəti nədən ibarətdir? Bu gün həmin amilin rolu ölçülməz dərəcədə artmışdır. Erməni dezinformasiyasının və böhtanlarının intensivliyi və miqyası da dəfələrlə genişlənmişdir. Lakin keçmişin ibrət dərslərindən nəticə çıxardığımızı inam yoxdur. Hələ də, 1919-cu ildə olduğu kimi, Qərb (eləcə də MDB ölkələri) Azərbaycan haqqında və erməni-azərbaycanlı münafişlərinin mahiyyəti barədə dumanlı anlayışlara malikdir. Bu sahədə, əvvəllər olduğu kimi, erməni uydurmaları, erməni təbliğatı, hadisələrə erməni baxışı üstünlük təşkil edir. Bu da qanunauyğundur: ermənilər özləri üçün belə dominasiyanı təmin etməkdən ötrü daha çox vəsait qoymuş və səy göstərmiş, kütləvi informasiya vasitələrinin, ictimai fikrin tərəfkeşliyini qazanmaq üçün maliyyə əsirgəməmişlər.

Xarici İşlər Nazirliyinin 1919-cu ilin ortalarına aid olan sözügedən arayışında ətraflı tədbirlər planı nəzərdə tutulmuşdu. Təbliğət və əks-təbliğət üzrə tədbirlərə dair ətraflı plana illüstrasiyalı qəzet nəşri (İsveçrədə), kitabçaların çapı, məruzə, müsahibə, mühazirə, mitinq və kütləvi çıxışların təşkili, mətbuat nümayəndələri ilə ünsiyyət və onların əsl vəziyyətlə tanış edilməsi, Rusiya imperiyası ərazisində yaranmış bütün ölkələrdəki azərbaycanlıların nümayəndələrinin qurultayını keçirmək və s. daxil idi.

Arayış müəllifi sonda belə bir müddəa irəli sürür ki, "təbliğətin qurulması və təşkili mürəkkəb olsa da, Azərbaycan üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb etdiyindən onun dərhal həyata keçirilməsi zəruridir, çünki bunu yaşadığımız tarixi məqam israrla diktə edir və bütün qüvvələrimizi son həddə kimi səfərbərliyə çağırır (Kursiv bizimdir - B.N.). Doğrudanmı, babalarımız təbliğətin və əks-təbliğətin "çox böyük əhəmiyyətini" başa düşür, biz isə başa düşmürük? Və yaxud daha pis, başa düşürük, lakin az iş görürük, daha doğrusu, gördüklərimiz kifayət deyildir.

1919-cu ilin hadisələrinə qayıdaraq qeyd edək ki, Azərbaycan nümayəndə heyəti həmin il mayın ortalarında Parisə gəldikdə (bu vaxta qədər onlar Konstantinopolda oturmuşdular, çünki fransızlar viza vermirdilər), məlum oldu ki, Azərbaycan barədə məsələ onun nümayəndələri olmadan müzakirə edilmişdir. Özü də prezident V.Vilson, ümumiyyətlə, Azərbaycanın konfransın işinə buraxılmasının əleyhinə idi. Buna müəyyən dərəcədə ermənilərin, o cümlədən Ermənistanın nümayəndəsi A.Aqaronyanın Azərbaycanda törədilən "dəhşətlər" barədə yalan informasiyası təsir göstərmişdi.

Bu qəbildən olan dezinformasiyanın nümunəsi kimi erməni nümayəndələrinin Paris sülh konfransında yaydıqları memorandumu göstərmək olar. Onun mətni "Jurnal de Deba"da çap olunmuşdu. Bu tipik sənəddən bir neçə parçaya nəzər yetirək: "Panislamizm və yaxud panturanizm tərəfdarlarının rəhbərliyi altında şər ünsürlər baş qaldırıb, öz qanlı fəaliyyətlərini bərpa edirlər. Müttəfiqlər qarşısında gücsüz olduqlarından, onlar quduzcasına daim qapazaltı

olan erməni xalqına qarşı çıxırlar, çünki onun müttəfiq dövlətlərə hüsn-rəğbətini bağışlamırlar. Türklər və tatarlar (azərbaycanlılar - B.N.) sevinclə müşahidə edirlər ki, sülh erməni xalqının taleyinə heç bir dəyişiklik gətirməmişdir. Türkiyə Ermənistanı hələ də sabiq ağalarının əlində qalmışdır. Türklər hərəmxanalarda minlərlə erməni qız-qadını saxlayırlar. Yüz minlərlə erməni qaçqını Qafqazda yataqxanalarda yaşayır, aclıq və xəstəlikdən ölür... Gənc türklər müttəfiqlərin ləngliyindən və karıxmasından istifadə edərək erməni xalqına həlledici zərbə endirmək və bununla da müttəfiqlər üçün yeni çətinliklər yaratmaq istəyirlər...

Məlumdur ki, tatarlar (azərbaycanlılar - B.N.) müharibə vaxtı türklərin müttəfiqləri olmuşlar. Onlar Bakıda ingilis-amerikan qüvvələri ilə görüşmüşlər. Üç milyon nəfər təşkil edən azərbaycanlılar dəhşətli qüvvədir və hal-hazırda külli miqdarda silaha malikdirlər.

Həmin silah onlara qismən Türkiyə ordusundan və qismən də rus qoşun hissələrindən qalmışdır. Tatar qoşunlarının silahlanmasına və hərbi təşkilinə son qoyulmazsa, onlar Qafqazda yeni faciələr törədəcəklər. Erməni xalqı qırılacaqdır. Bu işdən müttəfiqlər də itirəcəklər. Daim genişlənməkdə olan pantatar dalğasının qarşısını almaq üçün müttəfiq dövlətlər buraya sanballı mütəşəkkil qüvvə göndərməli olacaqdır". Sonra ermənilər müttəfiqlər qarşısında aşağıdakı tələbləri qoyurdular:

1. Türkiyə zabit və əsgərlərini kənarlaşdırmalı: onların burada olması, barışıqın şərtlərinin cinayətkarcasına pozulması deməkdir.

2. Tatar qoşunlarını tərksilah etməli.

3. Ermənistan Respublikasının ordusunu gücləndirməli və yenidən təşkil etməli. Bu ordu barbarlığın bərpa olunmasına müqavimət göstərəcək amildir".

Axırda erməni cizmaqaraçıları bildirirdilər: "Erməni xalqı hələ də inanır ki, onun böyük müttəfiqləri, nəhayət, ermənilərin kömək üçün harayını eşidəcək və təsirli müdaxilələri ilə ermənilərin tamamilə qırılması təhlükəsinin qarşısını alacaqlar".

Tiflisdə çıxan "Dirçəliş" qəzeti bu memorandumu yenidən çap etmiş və ona yığcam şərh vermişdi: "Ermənilər həmişəki şikayətlərini edirlər. Oxucunun gördüyü kimi, memorandumda ermənilərin adətəkdə olduğu taktika bir daha təkrarlanır: özgələrin müdaxiləsini tələb etmək və qonşulara qarşı zor işlətməklə öz planlarını həyata keçirmək".

Onu da əlavə edək ki, memorandumda erməni yalanının və demaqogiyasının bütün cəbbəxanası əks olunmuşdu: "dəhşətli qüvvə", "tatar qoşunları"nın, "nəhəng" silah ehtiyatları kimi ağılasıgmaz şişirtmələr; Ermənistan məhv olarsa, baş verəcək "faciələr", "müttəfiqlərin bu işdən itirəcəkləri" ilə qorxutmalar, panislamizm mövzusu ilə əlaqədar "müsibətlər", çeynənmiş

hədyanlar ("pantatar dalğasının genişlənməsi") və sözsüz ki, erməni mətbəxinin heç vaxt imtina etmədiyi "kömək üçün haray", "tamamilə qırılmaq" kimi məzələlər.

Memorandumun məqsədli təyinatı aydındır: müttəfiqlərin əli ilə Azərbaycan ordusunu ("tatar qoşununu") tərksilah etmək, erməni ordusunu isə gücləndirmək və təpədən-dırnağa kimi silahlandırmaq. Belə erməni memorandumları bəyannamələri, müraciətləri ilə sülh konfransının bütün orqanları, bütün hökumətlər və müttəfiq dövlətlərin parlamentləri "bombardman" edilmişdi. Həm də bu işdə Ermənistan Respublikasının yalnız rəsmi instansiyaları fəallıq göstərmirdilər. Eləcə də, ABŞ, İngiltərə, Fransa, İtaliya, Hollandiya və xarici ölkələrdə yaradılmış çoxsaylı erməni və ermənipərəst təşkilatlar da dəridən-qabıqdan çıxırıldı (bax: bu kitabın I hissəsi).

Belə inadkar, həyasız təzyiq qarşısında dayanmaq asan məsələ deyildi, üstəlik, bu vaxt ermənilər Qərb mətbuatının və tərs agentlərinin söyləri nəticəsində Qərbi Avropa sakinlərinin şüurunda "ümumi iş uğrunda müharibədə" zərər çəkən müttəfiq kimi qəbul olunurdu. Təəccüblü deyildir ki, istər ABŞ prezidenti V.Vilson, istərsə də digər müttəfiq dövlətlərin rəhbərliyi ermənipərəst mövqedə idilər və əvvəl-əvvəl Azərbaycan nümayəndəliyinin söylərinə skeptik münasibət bəsləyirdilər.

Lakin hər halda Azərbaycan nümayəndəliyi 1919-cu il mayın 28-də - Azərbaycanın müstəqilliyinin bəyan olunduğu gün V.Vilsonun qəbulunda oldu. Qəbulda Ə.Topçubaşov öz bəyanatında qeyd etdi ki, Qərb mətbuatında Azərbaycan haqqında çoxlu saxta və yalan məlumatlar dərc olunur, lakin "müstəqil sərbəst həyat üçün bizim hər bir imkanımız vardır".

Bu görüşdə ABŞ prezidentinə Azərbaycan memorandumunun mətni, Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının Cənubi Qafqaz hüdudlarında erməni millətçilərinin müsəlmanlara qarşı həyata keçirdiyi zorakılıqlara dair təhqiqat materialları, habelə Azərbaycan Respublikasına aid olan digər sənədlər təqdim olundu.

Görüşün yekununda obyektiv məlumat almaqdan ötrü ABŞ nümayəndələrinin Cənubi Qafqaza göndərilməsinin məqsədəuyğunluğu etiraf olundu. Sülh konfransı Şurası Amerika ordusunun polkovniki Haskeli Ermənistanda ali komissar təyin etdi və böyük dövlətlərin bütün nümayəndələrinə ona köməklik göstərmək vəzifə kimi tapşırıldı. Qeyd etmək lazımdır ki, Haskel ona tapşırılan vəzifəyə kifayət qədər ciddi yanaşdı və ermənilərin hər cür manevrlərinə, şikayətlərinə və iddialarına baxmayaraq, bütövlükdə obyektiv mövqə tutdu. O bildirirdi: "...Mən ermənilərin vəkili deyiləm və mənim vəzifəm Cənubi Qafqazda millətlərarası toqquşmalara yol verməməkdir. Mən bütün respublikalara eyni dərəcədə yaxşı münasibət bəsləyirəm".

Haskelin nizamlama planına görə, Qarabağ və Zəngəzur (mübahisəli ərazilər) Azərbaycan tərəfinin Naxçıvan, Şərur və Dərələyəz qəzaları isə yerli idarəetmənin Azərbaycan hakimiyyətinin əlində qalması şərti ilə, Amerika general-qubernatorunun ümumi rəhbərliyi altında neytral zonaya daxil olmalı idi.

Əlbəttə, Amerikalı ali komissarın belə mövqeyi erməni millətçilərinin "kefinə soğan doğradı". Əvvəl Haskelin qarşısında quyruq bulayan ermənilər sonradan onu qeyri-obyektivlikdə ittiham etməyə başladılar. Paris sülh konfransında ermənilərin özlərinin hərəkətləri də "erməni məsələsinə" çaşqınlıq və qarışıqlıq gətirirdi.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, erməni millətçiləri belə hesab edirdilər ki, müharibənin qurtarması ilə onların "bəxt ulduzu" parlayacaqdır və indi, sülh konfransında onlar, nəhayət, öz arzularına çatacaq, "Böyük Ermənistan" mifi həyata keçəcəkdir. Həqiqətən, "böyük millətlər qələbə çaldıqları zaman onların dostları idilər və ədalətin bərpası üçün çalışacaqlar".

28 may 1919-cu ildə, yəni müstəqilliyin ilk ildönümü günü daşnaklar əlində oyuncaq olan erməni parlamenti Ermənistanın "birləşdiyini" elan etdi, yəni tək-cə faktiki əlində olan torpaqları və həmçinin qabaqlar Rusiya imperiyası tərkibində olmuş iddia etdiyi torpaqları deyil, həm də "Daşnaksütyun"un məddahlarının fikrincə, Osmanlı imperiyasından ayrılıb Ermənistanı keçməli olan əraziləri (yəni Türkiyə Ermənistanını da) Ermənistan ərazisi elan etdilər.

Sonralar H.Kaçaznuni yazırdı ki, bu bəyannamə "zərrə qədər də olsun Türkiyədə erməni məsələsinin həllinin gedişinə təsir göstərmədi və heç kəsin nəzərini cəlb etmədi". O, bu barədə daha sonra yazırdı: "... Yaxın gələcək göstərdi ki, Ermənistanın siyasi çəkisinin möhkəmləndirilməsinə və Avropada diplomatik işi asanlaşdırmağa bəyannamə müəlliflərinin bəslədiyi ümidlər puça çıxdı. Avropa diplomatiyasının nəzərində vəziyyət dəyişməz qaldı". Erməni millətçiləri arasında razılıq yox idi, buna görə də Paris sülh konfransına Ermənistandan iki nümayəndə heyəti gəlmişdi; Nübar paşanın rəhbərliyi ilə (Türkiyə ermənilərinin, habelə xarici diasporun mənafeyini təmsil edən) erməni milli nümayəndiliyi və Ermənistan Respublikasının nümayəndəliyi. Sonuncuya ən qatı daşnak millətçilərindən biri, müsəlmanların "zooloji" düşməni, Ermənistan Milli Şurasının sədri Avetis Aqaronyan rəhbərlik edirdi. Müttəfiqlər birinci nümayəndəliyi qəbul etdilər və onların arasında ciddi mübahisələr başladı. Bu hadisələrin şahidi olan Loris-Melikovun yazdığı kimi, Ermənistan öz müstəqilliyini elan etdikdən sonra hər bir az-çox nüfuzlu erməni məsul vəzifə tutmaq istəyirdi. Bu vəzifənin xarici ölkədə olması arzu olunurdu. Onlarca nümayəndəlik, konsulluq və s. yaradıldı. Bunda məqsəd hakimiyyətə can atan daşnakların ambisiyalarını təmin etmək olmuşdur. "Parisə hər iki nümayəndəliyin işinə müdaxilə edən və çaşqınlıq salan həvəskar diplomatlar gəlmişdi. Onlar müdafiə etməli olduqları işə ziyan vura bilərdilər".

Ermənipərəst xarici mətbuat hiddətlənir, "əzabkeş xalqın" bütün iddialarının təmin olunmasını tələb edirdi. Amerikanın Erməni Milli İttifaqı erməni planları barədə aşağıdakıları bəyan etmişdi: "Ermənilər onların milli irsini yadelli zülmündən azad etməyi, azad və müstəqil Ermənistan dövlətinin qurulmasını tələb edirlər. Yəni onlar konfederasiyanın muxtar üzvü olmaq istəyirlər; onlar beynəlxalq nəzarət istəyirlər; onlar bu və ya digər qonşu millət və yaxud irqçi qrupla nə birbaşa, nə də dolayısı siyasi əlaqə barədə eşitmək belə istəyirlər. Ermənilər müttəfiqlər tərəfindən qeyd-şərtsiz azadlıq istəyirlər".

Hər yerə burnunu soxan erməni lobbisi tərəfindən həvəsləndirilən Amerikalı senatorlar da onlardan geri qalmaq istəmirdilər. Belə ki, onlardan biri (Loc) Ermənistanı nə az, nə çox - Türkiyənin 6 vilayətinin, Kilikiyanın, Rusiya Ermənistanının və İran Azərbaycanının şimal-qərb hissəsinin verilməsini tələb edən qətnamə irəli sürdü.

Ermənilərin Parisdə irəli sürdükləri rəsmi tələblər də əndazəsiz və qeyri-real idi: 1) Türkiyənin yeddi şərq vilayəti (altısının əvəzi) -Van, Bitlis, Diyarbəkir, Xarput, Sivas, Ərzurum, Trabzon; 2) dörd Kilikiya sancağı Maraş, Xozan Cebel, Berket və Adana Aleksandretta şəhəri ilə birlikdə; 3) Eriyan quberniyasının bütün ərazisi, keçmiş Tiflis quberniyasının cənub hissəsi, Yelizavetpol quberniyasının cənub hissəsi, Qars rayonunu əhatə edən Ermənistan Respublikasının bütün ərazisi. Bundan əlavə, Türkiyənin vurduğu zərər müqabilində ermənilər fantastik təzminat tələb etdilər - 19 milyard franka bərabər məbləğ!

Ermənilərin həddən ziyadə tələbləri və tamahkarlığı bir çox tərəfdarlarının onlara yeni gözlə baxmağa səbəb oldu. Belə ki, Britaniya baş naziri Lloyd-Corc icmalar palatasındakı çıxışında demişdir: "Erməni, deməzdim ki tələblərinin, istəklərinin bəziləri açıq-aşkar həddindən çoxdur. Onlar indiki şəraitdə yolverilməzdir. Bir müddət onlar erməni çarlığına dənizdən dənizə, Aralıq dənizindən Qara dənizədək, təəssüf ki, əhalisinin çox kiçik bir faizini ermənilər təşkil etməklə, nəhəng ərazini daxil edirdilər".

Başları müharibədən sonrakı dünyanın bölüşdürülməsinə qarışan müttəfiq dövlətlər erməni tələblərinin heç olmasa bir hissəsini yerinə yetirməyə tələsmirdilər. Ermənilər müharibə dövründəki müttəfiqdən zəhlətökən əngələ, şikayətlər və anlaşılmazlıqlar mənbəyinə çevrilmişdi, onların əndazəsiz tələbləri isə, hətta əvvəllər ermənilərə ürəkdən acıyanları da hövsələdən çıxarırdı.

Bu arada Yaxın Şərqdə və Cənubi Qafqazdakı ümumi vəziyyət müttəfiqləri ciddi şəkildə narahat etməyə başlamışdı. Türkiyəyə qəbul etdirilmiş alçaldıcı və ədalətsiz Mudros barışığından sonra ölkədə Kamal paşa Atatürkün rəhbərliyi altında milli azadlıq vətənpərvərlər hərəkatının güclü yüksəlişi başladı. Bu, müttəfiqlərin bütün planlarını pozdu. Cənubi Qafqazdakı millətlərarası

müharibələr, bu bölgədəki qeyri-stabillik açıq hərbi müdaxilə kimi görünəcək hər hansı ciddi hərbi addımı mümkünsüz edirdi.

Bundan əlavə, artıq Qərb dövlətləri də qanlı, yorucu dördillik müharibədən "yorulmuş", nəfəsləri kəsilmiş və daha elə bir təhrikedicə impuls yox idi ki, hökumətləri öz əsgərlərini yad ölkələrə, çox vaxt anlaşılmayan maraqlar uğrunda ölümə göndərməyə vadar etsin. Buna görə də, İngiltərə hökuməti öz qoşunlarını Cənubi Qafqazdan çıxarmaq qərarına gəldi - İngiltərənin orada onları - qeyri-müəyyən uzun müddətə saxlamağa nə vəsaiti, nə də imkanları qalmışdı. Bu, ermənilər arasında vahiməyə səbəb oldu. Onlar haray saldılar ki, "ermənilər düşmən əhatəsindədir və əgər ingilislər getsələr, onları qırğına məruz qoyacaqlar", hərçənd ki, Ermənistanda cəmi bir onda beş ingilis diviziyası var idi.

İngilis hökuməti çox düzgün hesablamışdı ki, onun Türkiyədəki milli azadlıq hərəkatının qarşısını almağa, Ermənistanı qorumağa, Cənubi Qafqazda millətlərə münafiqşələri aradan qaldırmağa, şimaldan, Sovet Rusiyası tərəfindən mümkün olan təhlükəni dəf etməyə, dağıntılar, millətlərə düşmənçilik, sərbətsiz siyasi oriyentirlər nəticəsində müharibədən sonrakı ziddiyyətlərin daha da dərinləşdiyi Cənubi Qafqazın bütün geniş ərazisində stabilliyi qoruyub saxlamağa hərbi qüvvəsi çatmayacaqdır. Buna görə də Böyük Britaniya rəsmi şəkildə qətiyyətlə bildirdi ki, Cənubi Qafqazdan qoşunlarını çıxarmaq fikrindədir.

İngilislərin getməsi ilə vəziyyətlərinin çox pis olacağını başa düşən erməni millətçiləri Parisdə coşğun fəaliyyətə keçdilər: indi onlar Ermənistan mandatını qəbul etməyə razı olacaq ölkə axtarışına başlamışdılar. Onların fikrincə, həmin dövlət aşağıdakı öhdəlikləri üzərinə götürməli idi:

1) türkləri, azərbaycanlıları və digərlərini bütün erməni ərazilərini boşaltmağa məcbur etmək;

2) bu ərazilərin əhalisini tərksilah etmək;

3) ermənilərin qətl-qarətində iştirak edənlərin hamısını cəzalandırmalı;

4) iğtişaşlar yaradan, qayda-qanunu pozan ünsürləri, köçəri tayfaları ölkədən çıxarmaq;

5) gələcək Ermənistanın (Türkiyənin şərq vilayətlərinin) ərazisindən son 25 ildə orada məskunlaşmış müsəlmanları çıxarmaq;

6) türk hərəmxanalarında saxlanılan və ya zor gücünə müsəlmanlığı qəbul edən bütün qadınların və uşaqların qaytarılması üçün tədbirlər görmək.

Bu kimi tələblərin vəhşiliyi və tamamilə reallıqdan uzaq olması Böyük Britaniya və Fransanı dərhal çəkirdi, tarixinin obrazlı ifadəsinə görə onlar "erməni bataqlığına düşməmək üçün bu barədə fikirləşməkdən belə imtina etdilər". Buna qədər mandatı qəbul etməyə razılıq verən İtaliya tələm-tələsik "yox" dedi. Erməni millətçilərinin artıq sonuncu ümid yeri Birləşmiş Ştatlara qalırdı.

"Erməni məsələsini" aydınlaşdırmaq üçün prezident Vilson Türkiyəyə və Cənubi Qafqaza xüsusi missiya ilə general Harbordu göndərdi. O, həm də Birləşmiş Ştatlar üçün Ermənistan mandatının qəbul edilməsinin mümkünlüyünü və arzu olunduğunu müəyyənləşdirməli idi.

Erməni Milli Şurası fövrən bəyan etdi ki, Birləşmiş Ştatlar mandatı qəbul edəcək təqdirdə borcludurlar:

- 1) göstərilən tövsiyələrə uyğun Ermənistana kömək göstərmək;
- 2) "yerli əhalini sakitləşdirməkdən ötrü" 2-4 alay göndərmək;
- 3) 150 min erməninin repatriasiya olunmasında erməni hökumətinə dəstək vermək;
- 4) 300 min yetimə qəyyumluq etmək;
- 5) müharibənin dağıtdığı təsərrüfatın bərpasında Ermənistana yardımçı olmaq.

General Harbordun missiyası Diyarbəkirə, Sivasa, Xarputa, Ərzincana, Ərzuruma, Qarsa, Bakıya, Tiflisə, Erivana, Cənubi Qafqazın digər şəhərlərinə və bölgələrinə səfər etməklə, vəziyyəti yerindəcə ətraflı öyrəndi.

Harbordun nə kimi güclü "erməni hücumuna" məruz qaldığını arxivlərdə rast gəldiyimiz "Bakı əhalisi nümayəndələrinin müraciəti" adlı maraqlı sənəddən görmək olur. Bu sənəd ona görə diqqətəlayiqdir ki, əvvəla, üslubuna, erməni xidmətlərinin nəhayətsiz təhrifinə və şişirdilməsinə, həm də rəzilcəsinə maddəliyinə, güclülər qarşısında quyruq bulmasına görə tipik erməni məhsuludur. İkincisi, ermənilər tərəfindən müttəfiqlərin - Antanta ölkələrinin hökumətləri, onların diplomatik missiyaları üzərinə yağdırılan bu növ saysız-hesabsız müraciətlərdən, çağırışlardan, bəyannamələrdən biridir.

"Bakının erməni əhalisinin müxtəlif təbəqələrinin nümayəndələri Sizin simanızda erməni xalqının çətin vaxtında ona təmənnəsiz yardım əlini uzatmış böyük Amerika demokratiyasını salamlamaqla, ucadan və hamının eşitməsi üçün bəyan etməyi özünə borc bilir: Atlantikaarxası Respublikanın ali qəyyumluğunda ermənilər özlərinin dövlətçiliyi və mədəniyyətinin, milli intibahını etibarlı rəhmini görürlər".

Mətnin ardından məlum olur ki, "ermənilərdə belə bir inam əzabkeş erməni xalqına münasibətdə Amerika xalqının və Amerika dövlət xadimlərinin "yeritdiyi insanpərvər siyasəti əsasında yaranmışdır".

Daha sonra "Xəzəryanı ərazinin iqtisadi və mədəni mayalanmasında" erməni xidmətləri uzun-uzadı sadalanır, təsbit olunur ki, Şərqi-Cənubi Qafqazda "bünövrə daşlarından biri, sementləşdirici qüvvə" məhz ermənilərdir, son dövrlərə qədər bu "geniş və zəngin vilayətlərin" inkişafında "erməni elementi" birinci dərəcəli rol oynamışdır.

Məktubun müəllifləri sübut edirlər ki, neft sənayesinin inkişafında ermənilərin rolu "çox böyükdür, əslində müstəsna"dır", onlarca erməni işbazlarının və neft sənayeçilərinin adlarını çəkir ki, onlar bu işdə guya "pioner" olmuşlar (Mirzoyev, Lianozov, Tavrizov, "Xələfli", "Həmiştirakçılar", "Masis", Tağıyev və Sarkisyan, Qukasov qardaşları, M.Q.Arafelov və K⁰, Caturov və K⁰ şirkətləri, "Aramazd" cəmiyyəti, Aral-Xəzər cəmiyyəti, "Astxik", "Sünik", "Ararat" və s). Öyrənirik ki, guya Abşeronda ilk buruğu qazanlar, neft emalı zavodlarını inşa edənlər, onlardakı mütəxəssis və ustalar da ermənilər idi. İnandırıcı görünmək üçün xeyli rəqəm göstərilir, təsbit olunur ki, 1907-ci ildə 154 neft şirkətinin 89-u (58%-i) ermənilərə məxsus idi. Boru kəmərlərini, Bakı su kəmərinə də ermənilər inşa etmişlər, neft sənayesinin və s.-nin inkişafında erməni kapitalının iştirakı barədə müfəssəl məlumat verilir.

Sonra da həddini aşan nəticə çıxarılır: "Beləliklə, Bakı rayonu sənayesinin yarısı erməni zəkası və enerjisinin məhsuludur, onun tərəfindən xidmət göstərilir".

Lakin ermənilər təkcə Abşeron neftinə iddialı deyildilər. "Şərqi-Cənubi Qafqaz və yerdə qalan bütün Xəzəryanı ərazi təbiətdən o qədər səxavətlə pay almışdır ki, "erməni zirəkliyi" təkcə neftlə kifayətlənməmişdir. Hasiledici və emaledici bütün iri sahələrin yaranması və inkişafına görə, əsasən "erməni elementinə, erməni kapitalına" borcludurlar. Balıq işi, tütün istehsalı, şərəbçilik, pambıqçılıq, ipəkçilik - bütün bu sahələr "erməni təşəbbüsü və erməni enerjisi sayəsində yaranmışdır".

Demə, pambıqçılığın pioneri B.R.Arzumanyans olmuşdur, onun ardıcılları isə Yegiazarovun, Avetisov qardaşlarının, Kevorkov qardaşlarının, Akopov qardaşlarının, Kəncunsev qardaşlarının, Nersesovun, Miroyev qardaşlarının, Tarayans və digərlərinin şirkətləri idi. Ən iri ipəkçilik fabrik və zavodları da, demə, ermənilərə (Kevorkova, Şahbaqova, Xaçikova, Ter-Poqosova, Ter-Qriqoryev qardaşlarına, Mesropovlara və digərlərinə) məxsus imiş.

Şərəbçiliyi də (Ariyev qardaşları, Canumov qardaşları) erməni şirkətləri inkişaf etdirmiş, balıq sənayesi də onların (Lianozovların, Kamoyevlərin, Pitoyevlərin, Vanensovların, Maliyanların) sayəsində yaranmış, tütünçülük də Mirzabekov qardaşlarının və digərlərinin əlində olmuşdur.

Daha sonra ermənilərin ticarətdə, o cümlədən beynəlxalq, İranla ticarətdə rolundan danışılır. Xüsusilə qeyd olunur ki, "Bakıda ilk özəl banklar, Qarşılıqlı Kredit Cəmiyyəti və Tiflis Kommersiya Bankının (sonradan Qafqaz bankı) söbəsi ermənilər tərəfindən təsis olunmuşdur. Məktubda ermənilərin yerli idarətmədə, neft sənayesiçiləri qurultayının şurasında aparıcı rolundan da bəhs olunur.

Ermənilərin mədəniyyət sahəsində iddiaları daha böyük idi: İlk kütləvi kitabxana, ilk mətbəələr ermənilər tərəfindən açılmış, erməni məktəblilər əksəriyyət təşkil etmiş, bu, həmçinin həkimlərə, mühəndislərə, memarlara şamil

edilirdi. "Zahirən gözəl və daxili tərtibatına görə zəngin olan Bakıdakı bütün ictimai binalar erməni memarlarının və erməni fəhlələrinin yaratdığı sənət əsərləridir".

Sonra "Bakıdakı erməni əhalisinin nümayəndələri" bəlağətin nümayişində əlçatmaz görünürlər: "Biz erməni məsələsi üzrə Birləşmiş Ştatların qərarını həyəcanla gözləyirik və Sizin xalqınız zavallı Ermənistanı öz möhtəşəm himayəsinə götürəcəyi gün bizim üçün vətənin dirçəlməsindən xəbər verən müjdə günü olacaqdır..."

Məktubun sonunda misilsiz "tələ yemi" də nəzərdə tutulmuşdur: vəd olunur ki, əgər "Ermənistan Amerika Birləşmiş Ştatlarının şəxsində himayəçi qazanarsa", onda 200 milyon rublluq Kapitalla (!- B.N.) səhmdar cəmiyyəti yaratmış Türkünstan erməniləri Cənubi Qafqaza köçməyə razıdırlar. Yəni işarə edirlər ki, qızıl yağışının bir hissəsi okeanın o tayındakı himayəçi dostların payı ola bilər. Məktubda, əlbəttə, "çoxlu tökülən qanlar", "ermənilərin tarixi vətəni", "böyük azadlıq müharibəsi" (bütün Avropa xalqları üçün faciəyə və qanlı qırğına çevrilmiş Birinci Dünya müharibəsini erməni millətçiləri belə adlandırıldı), "Böyük himayəçi", yəni Amerika və s. və s. də xatırlanır.

Sənədin maraqlı cəhəti ilk növbədə ondan ibarətdir ki, xidmətlərini həyasızlıq və yalanla şişirdərək, ermənilər altdan-altdan Şərqi-Cənubi Qafqaz - Xəzəryanı əraziyə (sənəddə birbaşa belə deyilir) və, əlbəttə ki, Bakıya iddia edirlər. Deməli, onlara Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan, keçmiş Eriyan quberniyası, hansıları ki, onlar bərpa etmək istədikləri "Dənizdən dənizədək Böyük Ermənistan" plana uyğun olaraq artıq qeyd-şərtsiz köklü erməni torpaqları bilirlər, azlıq edirmiş, indi də caynaqlarını Xəzərin şərq sahillərinə uzadırlar. Başqa bir xüsusiyyət də ondan ibarətdir ki, bu bölgənin köklü əhalisi olan azərbaycanlıların heç adları belə çəkilmir, guya onlar mövcud deyillər.

Lakin ermənilərin bu demarşları, görünür, general Harbordda o qədər də təsir etməmişdi. Yəqin ki, həddindən artıq canfəşanlıq əks-təəssürat yaratmışdır. Harbordun prezident Vilsona təqdim etdiyi müfəssəl hesabat ilk növbədə ermənilər üçün qərəzsiz idi. Ümumilikdə isə Harbord sonradan hadisələrin gedişatı ilə təsdiqlənmiş nəticəyə gəlmişdi: daimi millətlərarası münacişələr və qarşılıqlı iddialar şəraitində Cənubi Qafqaz respublikaları çətin ki öz müstəqilliklərini qoruyub saxlaya bilsinlər. Ermənistanla gəldikdə, Harbord haqlı olaraq qeyd edir ki, "erməni mandatını" almaq istəyən dövlət Konstantinopol mandatına da sahib olmalıdır, çünki bunsuz Ermənistan Qərbdən təcrid olunmaqla, tamamilə köməksiz vəziyyətə düşür. O vaxt Harbordun məruzəsi mətbuatda dərc olunmamışdı, lakin bu məruzə kifayət qədər tənqidi səciyyə daşıyırdı və belə bir müddəanı əsaslandırır ki, ABŞ Ermənistan mandatından imtina etməlidir.

Buna baxmayaraq, prezident Vilson 24 may 1920-ci ildə konqresə göndərdiyi müraciətində göstərirdi ki, San-Remoda müttəfiq dövlətlər şurası ABŞ tərəfindən Ermənistan mandatının qəbul edilməsində ısrarlı olduqları üçün, "mən təkidlə məsləhət görürəm və xahiş edirəm ki, konqres Birləşmiş Ştatların Ermənistan mandatını almasına razılıq versin".

Lakin ABŞ senatı 1 iyun 1920-ci ildə 23 səsə qarşı 52 səslə prezidentin təklifini rədd etdi: Sülhpərvər roluna aludə olmuş prezident Vilsondan fərqli olaraq, senatorlar realist kimi hərəkət etdilər. Onlar yaxşı başa düşürdülər ki, "zavallı erməniləri" tribunadan müdafiə etmək bir şeydir, milyonlarla dollar hesabına dünyanın qurtaracağına qoşun göndərmək ayrı şeydir. "Əlbəttə, Ermənistan Amerika malları üçün əhəmiyyətli bazara çevrilə bilməzdi, onun heç faydalı qazıntıları da yox idi ki, Amerikayı kasıb dağlıq respublika üzərində nəzarəti əlinə almağa sövq etsin" - bu qeydi edən F.Kazımzadə tamamilə haqlıdır.

Lakin hadisələrin sonrakı gedişi göstərdi ki, Cənubi Qafqazın taleyini nə Amerika, nə də digər müttəfiq dövlətlər həll edəcəkdir. 1919-cu ilin axırlarında, Denikinın Könüllülər ordusu darmadağın ediləndən sonra Qırmızı ordunun hissələri Qafqaz dağlarına yaxınlaşdılar. Bu yeni təhlükə Qərbi Avropa dövlətlərini iflasa uğratmış Denikinın əvəzinə yeni müttəfiqlər axtarmağa vadar etdi. Bolşevizmin qarşısında maneələr yaratmaq məqsədilə onlar Cənubi Qafqaz dövlətlərinin müstəqilliyinin tanınması prosesini sürətləndirdilər, hərçənd ki bu məsələnin həllini əvvəllər özləri ləngidirdilər.

Erməni nümayəndəliyinin və muzzdlu erməni vəkillərinin canfəşanlığına baxmayaraq, 11 yanvar 1920-ci ildə müttəfiq dövlətlərin Ali Şurası yekdilliklə Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin de-fakto tanınması barədə qərar qəbul etdi.* Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə tanınması uğrunda uzunmüddətli diplomatik mübarizəsi məhz bu aktla yekunlaşdı.

Respublikanın daxilində həmin dövrdə demokratik proseslərin ardıcıl inkişafı gedirdi.

1919-cu ilin martında F.Xoyskinin kabineti istefa verdi və aprelin 14-də formalaşdırılan yeni hökumətin rəhbəri N. Yusifbəyli təyin olundu. "Hər bir mədəni demokratik ölkənin bünövrəsi olan" vətəndaşların əsas hüquq və azadlıqları - söz azadlığı, mətbuat azadlığı, yığıncaq, birliklər, tətill azadlığı bir daha bəyan olundu. Yeni baş nazirin bəyanatında deyilirdi: "Hökumət bu müqəddəs azadlıqların müdafiəsini və mühafizəsini özünün borcu hesab edir. Hər

---

* Eyni zamanda Ermənistan və Gürcüstan de-fakto tanındı.

kəs istədiyini yaza və söyləyə bilər, harada istəsə toplaşa bilər, nə qədər ki bu, Azərbaycan xalqının müqəddəs hüququna - müstəqilliyinə qarşı yönəldilməyəcəkdir".

N. Yusifbəyli, həmçinin milli azlıqları əmin etdi ki, Azərbaycanın onun ərazisində məskunlaşan bütün xalqlardan ötrü sevimli Vətən olması üçün hökumət əlindən gələni edəcəkdir və milli düşmənçiliyin uzanmasına yol verməyəcək, onu kökündən kəsəcəkdir.

"Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında" (11 avqust 1919-cu il) qanun, "mətbuat haqqında nizamnamə" (30 aprel 1919-cu il) qəbul olundu. "Aqrar islahat haqqında" - qanun layihəsi işlənib hazırlandı. 1919-cu ildə Bakı universitetinin açılması maarif və mədəniyyətin inkişafında mühüm addım oldu. Universitetin nəzdində bir sıra mədəni cəmiyyət və ittifaqlar fəaliyyət göstərməyə başladı.

Çoxsaylı milli-ictimai təşkilatlar, elmi və mədəni cəmiyyətlər yaradıldı və fəaliyyətə başladı. Təkcə onu demək kifayətdir ki, müsəlman milli təşkilatları ilə yanaşı, Respublikada beş rus, beş erməni, bir Ukrayna, altı polyak, bir gürcü, on yəhudi, iki yunan, bir eston, bir latış və bir alman milli təşkilatı fəaliyyət göstərirdi. Milli cəmiyyətlərin çoxsaylı və rəngarəng olması Bakı kimi çoxmillətli şəhərin bütün spektrini əks etdirirdi.

Gənc Azərbaycan Respublikasının nailiyyətlərindən söz açan M.Ə.Rəsulzadə qeyd edirdi: "Dövlət idarəçiliyinə yaxın buraxılmayan, vətəndaş və siyasi hüquqlardan məhrum olan, əzilən xalqlardan biri bütün çətinliklərə baxmayaraq, əlinə ilk imkan düşən kimi mədəni quruculuqda belə nailiyyətlər nümayiş etdirdi ki, məhz bu qabiliyyəti sayəsində Azərbaycan Respublikası müttəfiqlərin və bütün dünyanın diqqətini cəlb etdi və beynəlxalq həyata daxil oldu".

Hakim "Müsavat" partiyasının təşəbbüsü ilə qısa müddətdə Azərbaycan parlamenti və hökuməti tərəfindən demokratik, dünyəvi dövlətin qanunvericilik əsasları qoyuldu, Respublikada sosial və mədəni quruculuq üçün hüquqi baza yaradıldı.

Təəssüflər olsun ki, bu pozitiv təşəbbüslərin çoxu təşəbbüskarların özündən asılı olmayan səbəblərə görə reallaşa bilmədi. Azərbaycanda demokratik quruluşun sabitləşməsi və möhkəmlənməsi yolunda ən başlıca maneə Ermənistanla elan olunmamış müharibə idi. Bu münaqişə bütün qüvvə və vəsaitləri alır, imkanları məhdudlaşdırır, ölkənin daxili vəziyyətini sabitləşdirməyə və onun sərhədlərinin etibarlı mühafizəsini təmin etməyə yol vermirdi.

Nəticədə məhz daşnakların xəyanətkar siyasəti onların patoloji tamahkarlığı, nəyin bahasına olursa-olsun, özgə ərazilər işğal etmək cəhdi Cənubi Qafqaz Respublikalarını zəiflətdi və bolşevik təhlükəsi qarşısında parçaladı, 1920-ci ildə isə böyük çətinliklə əldə olunmuş müstəqilliyin itirilməsinə səbəb oldu.

Burada Ermənistanla münafişenin sülh yolu ilə həll olunmasına göstərilən cəhdləri xatırlatmaq yerinə düşərdi. Azərbaycan hökumətinin iki il ərzində bu yöndəki bütün təşəbbüsləri uğursuzluqla nəticələndi. Sülh cəhdləri hələ 1918-ci ilin mayında edildi. Cənubi Qafqaz Respublikalarının müstəqilliyi elan olunduqdan bu dövlət qurumları arasında sərhdərlərin müəyyənləşdirilməsi məsələsi gündəmə gəldi: Şübhə yoxdur ki, lap əvvəldən güc tətbiq etməklə özgə ərazilərini - Gürcüstan və Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirməyə can atan Ermənistanın daşnak hökumətinin barışmaz mövqeyi olmasaydı, bu məsələ dinc həllini tapacaqdı. Lakin əgər Gürcüstanla hərbi münafişə tez həll edildisə (özü də, ermənilərin xeyrinə yox), Azərbaycana münasibətdə bu məsələ, ümumiyyətlə, həll olunmadı və uzun sürən dağıdıcı qanlı müharibəyə çevrilməklə, Cənubi Qafqazın çiçəklənən vilayətlərini viranə qoydu.

Xatırladaq ki, artıq 1918-ci ilin noyabrında Tiflisdə Gürcüstanın, Ermənistanın, Azərbaycanın və Şimali Qafqaz Dağlı Xalqları İttifaqının ümumqafqaz konfransı keçirilməli idi. Konfransda yeni yaradılmış Cənubi Qafqaz Respublikaları arasında meydana çıxan ərazi mübahisələri də həll olunmalı idi. Lakin daşnak Ermənistanı Tiflisə nümayəndə göndərməkdən imtina etdiyi üçün konfrans keçirilmədi. Erməni millətçiləri müttəfiq dövlətlərin qarşısında erməni xalqının müstəsna xidmətlərini şişirdərək Ermənistan üçün xüsusi vəziyyət - Cənubi Qafqazda aparıcı rol tələb edirdilər. Bu satqın separatçı (Cənubi Qafqazın digər xalqlarına münasibətdə) siyasət sonralar da özünü bariz şəkildə göstərdi. Belə ki, sülh danışıqlarından imtina edərək Ermənistan Gürcüstanla müharibəyə başladı. Azərbaycanla Gürcüstanın Denikinə qarşı ittifaqına qoşulmaqdan boyun qaçırdı və Denikinlə gizli şəkildə müttəfiq münasibətləri saxladı; sabiq Rusiya imperiyası ərazisində yeni yaranmış dövlətlərin Paris sülh konfransına ünvanlanmış bəyanatına qoşulmaqdan imtina etdi və i.a.

Daşnak Ermənistanının Azərbaycana düşmən münasibəti daha kəskin xarakter daşıyırdı. Azərbaycan xalqına qarşı elan olunmamış müharibəyə başlayan daşnakların günahı üzündən hər iki Respublikanın müstəqilliyi elan olunduqdan sonra belə onların arasında rəsmi diplomatik münasibətlər yaradılmamışdı və əlaqələr Tiflisdə Gürcüstan hökuməti yanında akkreditə olunmuş diplomatik nümayəndəliklər vasitəsilə həyata keçirilirdi. Yalnız 1919-cu ilin əvvəlində Azərbaycan və Ermənistan diplomatik nümayəndəliklərin mübadiləsini etdilər.

25 aprel 1919-cu ildə bütün dövlətlərarası problemlərin, o cümlədən ərazi problemlərinin nizama salınması üçün Tiflisdə çağırılmış Cənubi Qafqaz dövlətlərinin konfransı öz işinə başladı. Erməni tərəfi yenə də qəbul olunmaz ərazi iddiaları irəli sürdü və yalnız bu iddialar təmin olunduqdan sonra konfransın işinin davam etdirilməsinə razılıq verdi. Denikinin Könüllülər ordusunun əvvəl

Dağıstana, sonra isə Gürcüstanın tutduğu əraziyə (Soçi) soxulması ilə əlaqədar olaraq konfrans öz işini dayandırdı.

Sonralar silahlı erməni quldurları tərəfindən əhalinin qırılması və qovulması, Azərbaycan torpaqlarının tutulması mahiyyət etibarı ilə daşnak Ermənistanının həyata keçirdiyi rəsmi soyqırımı siyasətinə çevrildi.

Erməni işğalçılar Zəngəzur, Naxçıvan və bütövlükdə Erivan quberniyası və Qarabağ əhalisinə qarşı görünməmiş vəhşiliklər törətdilər. 8 yanvar 1919-cu ildə Azərbaycan parlamentində səsləndirilmiş müsəlman regionlarının bəyanatında göstərilirdi ki, erməni qoşunları tərəfindən bütün Sürməli qəzası və Erivan, Yelizavetpol və Şərur qəzalarının bir hissəsi ələ keçirilmişdir və qoşunlar Naxçıvana tərəf irəliləyirlər. Həm də müsəlman əhalisi ya qılıncdan keçirilir, ya da öz dədə-baba yurdlarından qovularaq "dağlardan keçib İrana qaçmağa məcburdur ki, bu da labüd ölümdür. Zorla boşaldılan ərazilərdə Türkiyə Ermənistanından gəlmiş erməni qaçqınları yerləşdirilir. Erivan quberniyasının müsəlman əhalisinin fiziki cəhətdən məhv edilməsinin qarşısını almaq istiqamətində addımlar atmaq zəruridir".

Ermənistanın daşnak hökumətinin məqsədləri aydın idi: keçmiş Erivan quberniyasının bütün ərazisini köklü əhalidən - azərbaycanlılardan təmizləmək ki, Paris sülh konfransında guya bu torpaqların ermənilərə məxsus olduğu və həmin torpaqlarda ermənilər yaşadığından bu ərazilərin qanuni əsaslarla Ermənistana verilməsi barədə ucadan danışmaq mümkün olsun.

Birləşmiş Ştatların nümayəndələrinin vasitəçiliyi ilə Azərbaycan və Ermənistan arasında uzunçəkən diplomatik yazışmalar heç bir nəticə vermədi. Ermənilər yenə də özlərinə sadıq qalırdılar: sözdə sülhə tərəfdar olduqlarını deyir, lakin heç bir müqaviləyə, sazişə və öhdəliklərə məhəl qoymadan dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı soyqırımı siyasətini davam etdirirdilər.

23 noyabr 1919-cu ildə Tiflisdə ABŞ-ın vasitəçiliyi ilə N. Yusifbəyli ilə Ermənistan hökumətinin sədri A.Xatizyan arasında görüş keçirildi. Əvvəlcə Bakıda, sonra isə Tiflisdə müştərək sülh konfransının keçirilməsi barədə razılığa nail olundu. Ermənistan və Azərbaycan arasında saziş bağlandı. Sazişə görə, tərəflər ortaya çıxan bütün münaqişələri dinc yolla həll etməyi öz öhdələrinə götürürdülər. Sazişdə göstərilirdi ki, Ermənistan öz qoşunlarını Zəngəzurdan çıxarmağa razılıq verir.

Erməni tərəfinin bir sıra süründürmələrindən sonra, nəhayət, 14 dekabr 1919-cu ildə Bakıda Azərbaycan-Ermənistan konfransı açıldı. Azərbaycan parlamentinin üzvü, konfransın iştirakçılarından biri Ş.Rüstəmbəyov haqlı olaraq Cənubi Qafqaz Respublikalarının siyasi talelərinin heç vaxt "indiki qədər erməni-azərbaycanlı məsələlərinin uğurlu həlli ilə belə yaxın əlaqədə olmamışdır".

Konfransın gündəliyinə aşağıdakı məsələlər daxil idi: 1) ərazi haqqında; 2) qaçqınlar haqqında; 3) ticarət və dəmiryol məsələləri üzrə müqavilələrin bağlanması haqqında. Konfransda müstəqil Cənubi Qafqaz respublikalarının konfederasiyasının yaradılması barədə Azərbaycan nümayəndə heyətinin təklifi dəstəkləndi. Qonşu xalqların (azərbaycanlı və ermənilərin) bundan sonra bir-birinə qarşı silah işlətməsi barədə çox gözəl sözlər söyləndi. Bildirildi ki, mübahisəli məsələlər istisnasız olaraq dinc yolla həll olunmalıdır.

Lakin praktiki olaraq konfrans az sərə verdi. Doğrudur, erməni quldur dəstələrinin at oynatdığı millətlərə qarşıdurma rayonlarında gərginliyin müəyyən qədər zəiflədiyi nəzərə çarpırdı. Lakin ərazi məsələsi həll olunmamış qalırdı. Tərəflər öz mövqelərindən geri çəkilmirdilər. Səciyyəvidir ki, konfransdan sonra heç bir ay keçməmişdi ki, erməni qoşunları yenidən Zəngəzura soxuldular və əvvəllər əldə olunmuş sazişi pozdular.

Erməni nümayəndələri Cənubi Qafqaz konfederasiyası ideyasına soyuq münasibət bəslədilər. Çünki Ermənistanın daşnak rəhbərləri əvvəllər olduğu kimi, Ermənistanın müstəsna roluna və "erməni məsələsinin" xüsusi nəzərdən keçirilməsinə iddia edirdilər. Daşnak rəhbərləri yaxşı başa düşürdülər ki, Gürcüstanın da iştirak edəcəyi konfederasiya çərçivəsində ermənilər Azərbaycana qarşı irəli sürdükləri əndazəsiz və əsaslandırılmamış ərazi iddialarını həyata keçirə bilməyəcəklər. Paris konfransının gələcək qərarlarına ümid bəsləyən ermənilər üçün dünya ictimaiyyətini və müttəfiq dövlətlərin nümayəndələrini çaşdırmaq daha asan idi.

Odur ki, formal olaraq 1920-ci ilin yanvarında Tiflisdə keçiriləcək Cənubi Qafqaz respublikalarının növbəti konfransına qatılmağa razılıq verən erməni tərəfi sonralar konfransın keçirilməsi müddətini hər vəchlə uzadırdı və ən nəhayət, yalnız martın 24-də konfransın işində iştirak etməyə hazır olduğunu bildirdi.

Bununla eyni vaxtda - 1920-ci il martın 23-dən 24-nə keçən gecə erməni hərbi bölmələri Dağlıq Qarabağın yaşayış məntəqələrinə hücum etdilər ki, bu da yerli əhalidən olan yaraqlıların silahlı həmlələri ilə müşayiət olunurdu (ermənilər bunu "üsyən" adlandırırdılar). Yəni də azərbaycanlıların kütləvi qırğını və qovulması geniş vüsət aldı. Yaxşı düşünülmüş və planlaşdırılmış bu aksiya müharibə elan olunmasına bərabər idi. Məlum oldu ki, Azərbaycanla heç bir sülhə və heç bir konfederasiyaya girmək niyyətində olmayan ermənilər əvvəlki soyqırımı və ərazi işğalı siyasətini davam etdirmək fikrindədirlər.

Bu xəyanətkar zərbəni vurmaqdan ötrü məqam ustalıqla seçilmişdi: XI Qırmızı ordunun hissələri bu vaxt Azərbaycanın sərhədlərinə yaxınlaşırdı. Azərbaycan silahlı qüvvələri eyni zamanda iki cəbhədə döyüşmək iqtidarında deyildi. Əvvəlki gizli müttəfiqlərinə - Denikinçilərə marağı itirən daşnaklar

yenidən mövqelərini dəyişdilər və qaliblərə, yəni öz "düşmənlərinə-dostlarına" - bolşeviklərə bel bağlamağa başladılar.

Ermənistanın daşnak rəhbərliyi gözəl bilirdi ki, bolşeviklər Azərbaycanı ələ keçirdikdən sonra bununla kifayətlənməyəcəklər və bir-birinin ardınca Cənubi Qafqazın digər respublikalarını da işğal edəcəklər. Bununla belə, Azərbaycana və azərbaycanlılara qatı nifrət hissindən kor olmuş daşnaklar ümumi düşmən qarşısında qüvvələri birləşdirməkdənsə, erməni xalqını yeni sınaqlara məruz qoymağa, çətinliklə qazanılmış müstəqilliyin itirilməsinə belə hazır idilər.

Xatırladaq ki, o vaxt Ermənistan özü Gürcüstan və yaxud Azərbaycana nisbətən daha pis daşnak rəhbərlərinin günahı üzündən lap fəlakətli vəziyyətə düşmüşdü. Bütö məsrəfləri iki il ərzində on dəfələrlə mədaxili üstələyirdi. 270 milyon erməni manatı təşkil edən bütö defisiti çap dəzgahlarının köməyi ilə aradan qaldırılırdı, inflyasiyanın tempi fasiləsiz artırdı. Sənaye, kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq özbaşına buraxılmışdı. Ölkə əhalisinin yarısı miqrantlardan ibarət idi. Həqiqətən, belə bir vəziyyətdə təcavüzkar siyasət yürütmək intihardan başqa bir şey deyildi. Bədbəxtlikdən, bu dövrdə dövlətə başçılıq edən "Daşnaksütyun" rəhbərləri məhz bu yolu seçmişdilər. Daşnakların fasiləsiz müharibəyə və işğallara yön alması təsadüfi deyildi. Yalnız bu yolla onlar xalqın şüurunu zorlamağa, "panislamizm təhlükəsi" barədə çıxışlarla, "vətənpərvərləri" qızıqdıra bilərdilər. Əlbəttə, sakit, dinc şəraitdə daşnaklar, yəqin ki, heç bir ay da hakimiyyətdə qala bilməzdilər: onların siyasəti iflasa uğrayar və bütün uğursuzluqları və çətinlikləri xarici düşmənin üstünə atmaq mümkün olmazdı.

Nə olursa-olsun, o vaxt 1920-ci ilin əvvəllərində növbəti tarixi şans əldən verilmişdi. Əlbəttə, Cənubi Qafqaz xalqları tək-tək təslim olmaqdan, yaxınlaşmaqda olan bolşevik təhlükəsinə qarşı birgə cəbhədə çıxış etsəydilər, hadisələrin necə cərəyan edə biləcəyi barədə bu gün mülahizələr söyləmək mənasızdır. Bu halda Cənubi Qafqaz respublikalarının Pribaltika dövlətləri, Polşa, Finlandiya kimi öz müstəqilliklərini qoruya biləcəkləri istisna olunmurdu, çünki müvəffəqiyyətlərə baxmayaraq, bolşeviklərin qüvvələri də tükənməkdə idi. Dağıntı, vətəndaş müharibəsi illəri, aclıq, xəstəlik, dəhşətli itkilər, o cümlədən insan itkiləri hər hansı uzun çəkən müharibəni bolşevik Rusiyası üçün perspektivsiz edirdi. O zaman Qırmızı ordu yalnız "bliskriq"ə, qısa marş-yürüşə qadir idi, özü də "beşinci dəstə"nin - bolşevik təşkilatlarının köməyi ilə. Bu təşkilatlar, XI ordu Cənubi Qafqaz sərhədlərinə yaxınlaşdıqca, daha cəsəətli olur, açıq-aşkar qiyamlar və hakimiyyətin silah gücünə ələ keçirilməsini planlaşdırırdılar.

Cənubi Qafqazın tarixində yeni dövr - azadlıq ideyalarının iflasa uğradığı və bolşevik hakimiyyətinin uzun müddətə qərarlaşdığı dövr başlayırdı.

Bu qaynar illərin hadisələrinə yekun vuraraq, Ermənistanda hakimiyyətdə olan daşnakların, erməni millətçiliyinin, Cənubi Qafqaz xalqlarının taleyində oynadığı rolu bir daha səciyyəvləndirməyə çalışsaq.

Mübalığəsiz demək olar ki, bu illərdə "erməni ideyasının" təcavüzkar mahiyyəti, onun daşıyıcılarının fanatizmi bütün ikrahdoğuran çılpıqlığı ilə özünü qonşular qarşısında nümayiş etdirdi. İlk dəfə yaradılan erməni dövlətinin salnaməsində müharibəsiz bir gün belə olmamışdır. Daşnak Ermənistanı bu dövrdə Türkiyə, Gürcüstan ilə vuruşmuş, ardıcıl olaraq Azərbaycana qarşı elan olunmamış müharibə aparmış, Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətinin hərbi yolla boğulmasında iştirak etmiş, mövcudluğunun son günlərində isə Türkiyə ilə yeni müharibəyə başlamışdı. Bütün bu müharibələrdə daşnak Ermənistanı hücum edən tərəf olmuş, bütün münaqişələrdə məsələlərin kompromis yolu ilə, dinc vasitələrlə həllini inadkarlıqla və dəfələrlə rədd etmişdi.

Bu dövrdə ermənilərin başlıca strateji məqsədi də açıqlandı: Cənub-Şərqi Qafqazın geniş ərazilərini, nəyin bahasına olursa-olsun, azərbaycanlı əhalidən təmizləmək. Qarabağın, Zəngəzurun, keçmiş Erivan quberniyasının, Naxçıvanın torpaqları "erməni ideyası" naminə dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı törədilmiş və öz miqyasına görə görünməmiş qətlərin, qarətlərin, zorakılıqların şahidi olmuşdu. Qəddar, qaydasız, total qırğınlara əsaslanan bu müharibədə daşnaklar, hətta, hitlerçi faşistləri də qabaqlamışdılar. Bu, Azərbaycan xalqının əsl soyqırımını idi.

Sözügedən dövrdə diplomatik sahədə də gərgin mübarizə gedirdi. Paris sülh konfransının kuluarlarında Azərbaycanın beynəlxalq miqyasda tanınması üçün böyük səylər göstərilirdi, lakin erməni nümayəndə heyəti və Qərbi Avropa ölkələrinin ermənipərəst dairələri hər vəchlə buna mane olmağa çalışırdılar. Lakin Azərbaycan diplomatiyası qarşıya qoyulan məqsədə nail oldu. Azərbaycan da, digər Cənubi Qafqaz respublikaları kimi, beynəlxalq səviyyədə tanındı. Bununla bərabər, bu mübarizə Azərbaycan və Ermənistan - Azərbaycan münaqişəsi barədə dünya ictimaiyyətini obyektiv məlumatlandırmaq üçün fəal təbliğatın və ermənilər əleyhinə əks-təbliğatın zəruriliyini ön plana çəkdi. Daşnakların və Ermənistanın daşnak hökumətinin siyasəti yenə də riyakar və xəyanətkar olaraq qalırdı. Bu illərdə "Daşnaksütyun"un qara əməllərinin siyahısı xeyli uzandı.

Belə ki, 1918-ci ilin sentyabrında daşnaklar Azərbaycan-Türkiyə komandanlığının təklif etdiyi dinc təslimçilikdən imtina etdilər və Bakıdan gizli yolla qaçaraq, öz əsgərlərini və onları dəstəkləyən erməni əhalisini taleyin hökmünə buraxdılar.

Daşnak liderləri Denikinlə gizli danışıqlar aparır, Könüllülər ordusunun Cənubi Qafqaza müdaxilə edəcəyi təqdirdə ona hərbi kömək vəd edirdilər, başqa sözlə, Gürcüstana və Azərbaycana arxadan zərbə vurmağa hazır olduqlarını

bildirirdilər. Bunun əvəzində isə xəyanətin mükafatı kimi iddia etdikləri Azərbaycan və Gürcüstan torpaqlarını alacaqlarına bel bağlayırdılar.

1920-ci il martın axırlarında, Cənubi Qafqaza bolşevik müdaxiləsi real təhlükəyə çevrildə, erməni qoşunları barışıq barədə sazişi pozaraq, Qarabağa hücum etdilər. Bu da Azərbaycan ordusunun əl-qolunu bağladı və respublikanı bolşevik ekspansiyası qarşısında müdafiəsiz qoydu.

Bütövlükdə, daşnakların satqın siyasəti, onların təcavüzkarlığı, qonşularla normal, dinc yanaşı yaşamağa qadir olmaması ona gətirib çıxardı ki, millətlərarası münaqişələrlə Cənubi Qafqaz parçalandı və yenidən müstəqillik qazanmış respublikalar heç bir maneəyə rast gəlmədən bu regionda öz imperiya niyyətlərini həyata keçirən bolşeviklərin qənimətinə çevrildi.

III Fəsil

Cənubi Qafqazda müstəqil dövlətlərin sonu.

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin "erməniləşdirilməsi".

1.Müstəqil Azərbaycanın süqutu.

1920-ci ilin yanvarında Azərbaycanın və digər Cənubi Qafqaz Respublikalarının müstəqilliyinin müttəfiq dövlətlərin Ali Şurası tərəfindən beynəlxalq miqyasda tanındığına baxmayaraq, bölgədəki vəziyyət son dərəcə gərgin olaraq qalırdı. Bolşeviklər Azərbaycan barədə, ilk növbədə neft Bakısı barədə özlərinin ekspansionist niyyətlərini, demək olar ki, gizlətmirdilər.

Bu işdə onlara bolşeviklərin Azərbaycandakı tərəfdarları, kommunist ideologiyasına qulluq edən "beşinci dəstə" fəal kömək edirdi. Onlar iqtisadi vəziyyətin mürəkkəb olmasından, dağıntıdan, millətlərarası münaqişələrdən istifadə edərək əhali arasında geniş (özü də uğurlu) təbliğat aparır, hakimiyyəti kəskin tənqid edirdilər. Azərbaycan bolşevikləri milli məsələdə Moskvanın direktivlərindən çıxış edərək, kütlələrə belə bir bəsit fikir aşılayırdılar: guya bütün millətlərarası münaqişələrin təqsirkarı "burjua millətçiləri"dir, daha doğrusu, məhz müsavətçilər (bolşeviklərin nəzərində müsavətçilər zəhmətkeşlərin düşmənləri sırasında birinci yerdə idilər), menşeviklər (gürcü menşevikləri) və daşnaklardır. Beləliklə, problemin mahiyyəti tanınmaz dərəcədə təhrif edilir, təcavüzkarla zərərçəkən bir-birinə bərabər tutulur, ən başlıcası isə, zəhmətkeşlərin narazılığı, o cümlədən bitib-tükənməyən millətlərarası münaqişədən onların hiddətlənməsi uydurma "günahkarlara", Azərbaycanda isə məhz hakim partiya olan "Müsavət"ə qarşı yönəldilirdi.

Bu cür birbaşa təşviqatın bir nümunəsini göstərək: "İngilis burjuaziyasının nökrələri - əksinqilabçı müsəlman partiyası "Müsavət" və əksinqilabçı erməni partiyası "Daşnaksütyun" İngiltərə hökumətinin əmrlərini yerinə yetirirlər: bu partiyaların hər ikisi erməni - tatar (azərbaycanlı - B.N.) qırğını hazırlayırlar... Müsavatçılar və daşnaklar İngiltərə hökumətinin casuslarının göstərişlərinə əsasən Cənubi Qafqazı qana çalxamaq və bununla da burada fəhlə-kəndli hakimiyyətinin qarşısını almaq istəyirlər. Azərbaycanın və Ermənistanın fəhlə və kəndliləri, yadda saxlayın ki, "Müsavət" və "Daşnaksütyun" partiyaları, onların hökumətləri sizin qəddar düşmənlərinizdir..." (RK(b)P Qafqaz Diyar Komitəsinin Azərbaycan və Ermənistan zəhmətkeşlərinə 16 mart 1920-ci il tarixli müraciət vərəqəsi)

Bakıda A.İ.Mikoyanın rəhbərlik etdiyi bolşevik təşkilatları silahlı üsyan xəttini götürərək, get-gedə daha həyasızcasına pozucu təşviqat aparır və açıq-açıqına Azərbaycanın müstəqilliyinə qarşı, onun RSFSR-ə birləşdirilməsi uğrunda çıxış edirdilər. 1920-ci ilə qədər Azərbaycanın bolşevikləri rəsmən Rusiya Kommunist Partiyasının bir təşkilatı olaraq onun tərkibinə daxil idilər. Bolşeviklər bu vəziyyətdə xalq arasında nüfuzla malik olmadıqlarını və "Moskvanın agentləri" kimi adlandırıldıqlarını başa düşmək, zahiri qiyafələrini dəyişmək və Azərbaycandakı Kommunist Partiyasını "müstəqil" partiya çevirmək qərarına gəldilər. Əlbəttə, bu, heç kimi aldada bilmədi. Bolşevizmin Azərbaycanda məddahlarından biri olmuş Ə.Qarayev yazırdı ki, söhbət yalnız formal partiyadan gedirdi, o, həm RK(b)P-nin, həm də onun Qafqaz Diyar Komitəsinin təşkilatı olaraq qalmalı idi. Cənubi Qafqaz Respublikalarının "müstəqil" kommunist partiyalarının yaradılması məsələsi yalnız 1920-ci il yanvarın 3-də RK(b)P MK Siyasi Bürosu buna icazə verəndən sonra həll edildi. Bundan sonra, fevralın 11 - 12-də Bakıda "müstəqil" Azərbaycan Kommunist Partiyasının I qurultayı oldu. Qurultayın qəbul etdiyi qətnamədə deyilirdi: "Bütün Zaqafqaziyada xanların, bəylərin, millətçilərin və kapitalistlərin hakimiyyətini devirməyi, fəhlə və kəndlilərin Sovet hakimiyyətini qurmağı öz qarşısına məqsəd qoyan Azərbaycan Kommunist Partiyasının birinci qurultayı Azərbaycanın, Gürcüstanın və Ermənistanın bütün fəhlə və kəndlilərini mübarizəyə çağırır və ümid edir ki, başda Bakı proletariati olmaqla fəhlə sinfi və kəndlilər özlərinin tarixi borcunu şərfəli yerinə yetirəcəklər.

Yaşasın Azərbaycanda və bütün Zaqafqaziyada fəhlə-kəndli inqilabı!

Yaşasın Azərbaycan Sovet dövləti!

Yaşasın Sovet Rusiyasının Zaqafqaziya Sovet Respublikaları İttifaqı!

Yaşasın dünya inqilabı!"

Bu bəyannamənin təcavüzkar ahəngi, açıq-aşkar elan edilən məqsədləri heç bir şübhə yeri qoymurdu: Azərbaycandakı kommunistlər Sovet Rusiyasının bu

ölkəyə müdaxiləsini müdafiə etməyə, kommunizm idealları və "dünya inqilabı" naminə Azərbaycanın müstəqilliyini qurban verməyə hazırdılar.

Azərbaycan Kommunist Partiyasının I qurultayında M.D.Hüseynov partiyanın rəyasət heyətinin sədri təsdiq olundu, lakin heç kəsə sırr deyildi ki, əslində hər şeyi A.İ.Mikoyan həll edirdi: Moskvanın direktivlərini buraya çatdırın və onların yerinə yetirilməsini həyata keçirən o idi, Kremldə hər şeydən öncə, onun tövsiyələrinə qulaq asırdılar.

A.Balayevin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, "AK(b)P Rusiyanın Azərbaycanın müstəqilliyinin izini-tozunu məhv etməyə yönəlmiş böyük dövlətçilik siyasətinin yayıcısı oldu".

AK(b)P-nin pozuculuq işi heç də təbliğatla və qətnamələr qəbul etməklə məhdudlaşmırdı. Məsələn, martın 9-da Kirov o vaxt Bakıda olan Mikoyana göstəriş verərək yazırdı: "XI ordu ilə müntəzəm əlaqə yaratmalı və Azərbaycanın ərazisində onunla birgə əməliyyatlar üçün dəstələr düzəltməli". Kirov sonra yazırdı: "Düşmənin necə cəmləşdirildiyini bilməyimiz vacibdir... Düşmənin arxasında bütün iri əməliyyatlar yalnız bizim (yəni XI ordunun - B.N.) yaxınlıqdakı komandanlığın icazəsi ilə aparıla bilər. Döyüş əməliyyatlarımızı əlaqələndirmək məqsədilə bu zəruridir". AK(b)P Bakı Komitəsi bolşeviklərin bilavasitə müdaxiləsindən qabaq bütün rayon partiya komitələrinə bütün kommunistlərin rayon hərbi qərargahlarının tabeliyinə keçirilmələri barədə məxfi qərar göndərmişdi. Həmin qərara əsasən rabitə üçlükləri yaradılır, partiya üzvlərindən ötrü faktiki olaraq "Kazarma vəziyyəti" müəyyən edilirdi. Qərarda, həmçinin deyilirdi ki, "bu qərara və konspirasiyaya əməl etməyənlər partiya və inqilab xaini elan edilir və hərbi xəyanət və satqınlığa görə, güllələnmə də daxil olmaqla, onlara qarşı hər cür cəza tədbiri tətbiq edilir".

Qəddarlıq, dəmir intizam, əmrə əməl etmədikdə öz adamlarına amansızcasına divan tutmaq (belə olan halda "özgələr" barədə nə deyəsən?) - budur əsl "bolşevik dəst-xətti", budur onların Azərbaycanı və digər Cənubi Qafqaz Respublikalarını "azad etmək" metodları.

1919 - 20-ci illərdə Xəzərdə gizli fəaliyyət göstərmiş xüsusi dəniz ekspedisiyası bu dövrdə Bakı bolşeviklərinin sovet Həştərxanı ilə əlaqələrində böyük rol oynayırdı. Bu ekspedisiyanın dəstələri Azərbaycanın və bütün Cənubi Qafqazın kommunistlərini marksist ədəbiyyatla, vərəqələrlə, döyüş sursatı, pul vəsaiti ilə təchiz edir, bolşevik emissarlarını Azərbaycana keçirirdilər.*

---

* Başqa işlərdən əlavə, bu ekspedisiya Həştərxana Sovet Rusiyasının kəskin ehtiyac duyduğu neft məhsulları daşıyırdı.

Eyni zamanda Sovet Rusiyasının diplomatik kanallar vasitəsilə Azərbaycana təzyiği başlandı. 1920-ci ilin yanvarında RSFSR xarici işlər naziri Çiçerin Azərbaycan hökumətinə nota göndərərək Denikinə qarşı hərbi ittifaq bağlamağı təklif etdi. Belə bir təklifin qəbul edilməsi Azərbaycan üçün özünəqəsd olardı: bununla, respublika kommunistlərinin tərəfində Denikinə qarşı mübarizəyə cəlb edilərdi, bu isə erməni təcavüzü üzündən onsuz da böhran həddində olan Azərbaycanın bir daha zəifləməsinə gətirib çıxardı. Buna görə də F.Xoyski cavab notasında bildirdi ki, "başqa xalqın daxili işlərinə qarışmamaq prinsipinə tərəfdar olan Azərbaycan hökuməti rus xalqının öz daxili həyatını qurması işinə müdaxilə etməyi öz tərəfindən yolverilməz hesab edir".

Növbəti - 23 yanvar 1920-ci il tarixli notada Çiçerin Azərbaycan hökumətini Denikinçi əksinqilabla mübarizədən boyun qaçırmaqda kəskin formada ittiham etdi. Azərbaycanın cavab notasında göstərilirdi ki, Azərbaycanla Rusiya arasında danışıqlar yalnız "Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin və suverenliyinin Sovet hökuməti tərəfindən qeyd-şərtsiz qəbul edilməsi" əsasında aparılmalıdır.

Çiçerinin cavabında məşum çoxmənalılıq sezilirdi. Məsələn, həmin cavabda deyilirdi: "Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması Rusiya ilə Azərbaycan arasında qarşılıqlı münasibətlərə dair müxtəlif məsələlər barədə mürəkkəb danışıqların (Kursiv bizimdir - B.N.) nəticəsi ola bilər".

1920-ci ilin martında Azərbaycanın şimal sərhədi üzərində qara buludlar sıxlaşanda və XI ordunun Azərbaycana soxulması təhlükəsi reallaşanda F.Xoyski Çiçerinə yenə uzun-uzadı bir nota göndərdi. Həmin notada Azərbaycanın "rus və Azərbaycan xalqları arasında hər iki tərəfin suverenliyi əsasında mehriban qonşuluq münasibətləri yaratmaq üçün" hazır olduğu ifadə edilirdi.

Lakin bu nota cavabsız qaldı. Sovetlər hökuməti tərəfindən bütün bu diplomatik yazışmanın məqsədi bir idi: vaxt qazanmaq və Azərbaycan hökumətinə belə bir ümid aşılmaq ki, münasibətdən qaçmaq olar. Eyni zamanda, V.İ.Lenin 1920-ci il martın 17-də İ.T.Smilge və Q.K.Orconikidzeyə göndərdiyi teleqramda yazırdı: "Bakını tutmağımız son dərəcə zəruridir. Bütün səylərinizi buna yönəldin, özü də, bəyanatlarda xalis diplomat olmaq və yerlərdə möhkəm Sovet hakimiyyəti hazırladığınızı maksimum dərəcədə yəqin etmək vacibdir".

Azərbaycanın (onunla birlikdə isə, həm də digər Cənubi Qafqaz Respublikalarının) taleyinin həll olunduğu məhz bu böhranlı vaxtda "Müsavət"ın sıralarında, hökumət üzvləri arasında ziddiyyətlər kəskinləşdi, şərait son dərəcə intizamlı olmağı, ciddi və qəti fəaliyyət göstərməyi tələb etdiyi bir vaxtda mərkəzi hökuməti iflic vəziyyətinə salan sürəkli böhran yarandı.

F.Xoyskinin məcburi istefasından* sonra hakimiyyətə gəlmiş N.Yusifbəylinin hökumət kabinetində də yekdillik yox idi. Əsas münaqişə hələ yanvar ayında F.Xoyski ilə daxili işlər naziri M.Hacinski arasında yaranmışdı. Xoyski Sovet Rusiyası ilə münasibətlərdə müstəqil xətt yeritməyin, respublikada hakimiyyəti gücləndirməyin, hökumətə fəvqəladə səlahiyyətlər verilməsinin tərəfdarı idi, çünki yaranmış daxili və xarici siyasi vəziyyət obyektiv olaraq bunu tələb edirdi. Hacinski isə belə hesab edirdi ki, əgər hökumət "bolşeviklərə dostluq münasibəti" nümayiş etdirsə, onlar Azərbaycanı sakit buraxarlar. Hökumətin bir sıra üzvləri və hətta "Müsavət"ın nüfuzlu xadimləri də bu illüziyalara tərəfdar çıxdı, daha doğrusu, bolşeviklərlə və Sovet Rusiyası ilə kəskin qarşıdurma onları sadəcə olaraq qorxuya salırdı.

Nəticədə M.Hacinski vəzifəsindən kənar edildi, lakin o, özünün nüfuzundan istifadə edərək ticarət naziri kimi hökumətin tərkibində qala bildi. Bir tarixçinin yazdığı kimi, "o, parlamentə və "Müsavət"ın üzvlərinə böyük təsir göstərə bilmişdi. Rəsulzadə özü Hacinskinin bu nöqtəyi-nəzərinə şərik olmağa başlamışdı ki, müstəqilliyi qoruyub saxlamağın ən yaxşı yolu Sovet Rusiyası ilə əməkdaşlıq və dostluq etməkdir".

Növbəti Qarabağ böhranı hökumətin zəifliyini göstərdi - Azərbaycanın çətin vəziyyətindən yaxşıca xəbərdar olan erməni millətçiləri Mikoyanın göstərişi ilə Qarabağda qiyam qaldırdılar və eyni zamanda Zəngəzur tərəfdən hücumu gücləndirdilər. Azərbaycanın iki cəbhədə vuruşmaq iqtidarında olmadığını və respublikanın hakimiyyət dairələrində qeyri-stabil vəziyyəti nəzərə alan ermənilər əlverişli məqamın vaxtını dəqiq hesablamışdılar. Hacinskinin tərəfdarları ermənilərin təcavüzündən istifadə edərək N.Yusifbəyli hökumətini "ölkədə qayda-qanun təmin etmək iqtidarında olmamaqda" ittiham etdilər. N.Yusifbəyli istefa verməyə məcbur oldu və yeni hökumətin təşkili M.Hacinskiyə tapşırıldı. Lakin məlum oldu ki, o, yeni kabinet təşkil etmək gücündə deyil. O, bunu çox tərəddüddən sonra yalnız aprelin 22-də, demək olar ki, bolşeviklərin müdaxiləsi ərafəsində etiraf etdi. Beləliklə, ən kəskin, böhranlı anda ölkə faktiki olaraq hakimiyyətsiz qaldı, daxili çəkişmələrdən parçalanan respublikanı, əslində, idarə edən yox idi. Hacinski, hətta bolşeviklərlə danışıqlara girib onlara nazir vəzifələri təklif etsə də, əvəzində rədd cavabı aldı - artıq onların heç bir kompromisə ehtiyacları yox idi. Onlar hərbi qüvvəyə, bolşevik Rusiyasının Azərbaycanı dərhal

---

* F. Xoyskinin hökumət kabinetinin iflası ilə nəticələnmiş qalmaqalın səbəbi bu olmuşdu ki, kabinetin üzvü Mirzə Əsədullayev Xaştəriya fəmiyalı bir gürcü kommertsantına bazar qiymətlərindən aşağı qiymətə xeyli miqdarda neft satmışdı.

və tamamilə "udacağına" ümid edirdilər. Hərçənd, Hacınskinin fikrini yayındırmaq üçün ona belə demişdilər: "Əgər siz Azərbaycandakı kommunist hərəkatına münasibətdə nəzakətli siyasət aparsanız, onda biz yaxın zamanda sizin hökumətinizə qarşı çıxış etməyəcəyik". Bu saymazayana və qeyri-müəyyən təminat hər cür hədə-qorxudan daha aydın sübut edirdi ki, bolşeviklər öz güclərinə o dərəcədə arxayındırlar ki, artıq tezliklə və tam qələbə çalacaqlarına şübhə etmirdilər.

Hökumətə qarşı müxalifətdə olan "İttihad" partiyasının fəaliyyəti də respublikadakı hərc-mərcliyi gərginləşdirirdi. İttihadçılar "Müsavət"lə mübarizəyə o qədər aludə olmuşdular ki, hətta Sovet Rusiyası ilə hərbi ittifaqın lehinə çıxış etməyə başlamışdılar. "İttihad"ın nümayəndələri az qala hər tində qışqırırdılar ki, "Müsavət" hökumətini devirmək lazımdır, onlar kommunistlərə birlikdə dövlət çevrilişini təşkil etməyi təklif edirdilər".

Üstəlik, bu böhranlı vaxtda Azərbaycan müttəfiqsiz qalmışdı - Sovet diplomatiyasının maneələri sayəsində Türkiyə neytrallaşdırılmışdı. Qeyd etməliyik ki, o zaman Türkiyənin özü ümitsiz vəziyyətdə idi. Diz çökmüş, tərsiləh edilmiş bu ölkə onu öz aralarında bölüşdürməyə çalışan Antanta dövlətlərinə qarşı özünün varlığını qoruyub saxlamaq üçün çarpışırdı.

Müttəfiq dövlətlərin təcavüzünə cavab olaraq, Türkiyədə Kamal paşa Atatürkün rəhbərlik etdiyi kamalçılar başda olmaqla ümummilli hərəkat yarandı. Onların tələbi ilə 1920-ci ilin yanvarında İstanbulda çağırılan parlament "Milli əhd" adı almış İstiqlal bəyannaməsi qəbul etdi və ali hakimiyyət orqanı - Nümayəndələr Komitəsi yaratdı. Buna cavab olaraq Antanta qoşunları İstanbulu işğal etdilər. Nümayəndələr Komitəsi Ankaraya köçdü və orada, 1919-cu il aprelin 23-dən yeni parlament - Türkiyə Böyük Millət Məclisi yaradıldı. Onun ilk tədbiri, özünün də Antanta ölkələrinin hərbi müdaxiləsinə qarşı mübarizə aparan Sovet Rusiyası hökumətinə müraciət etməsi oldu. Tezliklə Moskva ilə kamalçılar arasında qarşılıqlı anlaşma əldə edildi, bolşeviklər Türkiyənin yeni hökumətini tanıdılar, ona diplomatik və hərbi yardım göstərdilər (xeyli silah, döyüş sursatı, rabitə vasitələri və i.ə. göndərdilər). V.İ.Leninin sərəncamı ilə "türk xalqına yardım göstərmək üçün" RSFSR Xalq Komissarları Soveti tərəfindən 10 milyon rubldan artıq qızıl pul ayrılmışdı. Həmçinin nəzərdə tutulurdu ki, zərurət yaransa, Qırmızı ordu bölmələri Cənubi Qafqazdan keçməklə Anadoluya, Türkiyənin köməyinə göndəriləcəkdir. O zaman kamalçılara bu cür kömək hava-su kimi lazım idi. Bu qədər köməyin müqabilində Türkiyə Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın Rusiyanın nüfuz dairəsinə daxil olmasını qəbul edir və özünün Cənubi Qafqazda ələ keçirdiyi bəzi ərazilərdən imtina edəcəyini vəd edirdi ki, sonradan bu vəd 16 mart 1921-ci ildə Moskvada imzalanmış Türkiyə ilə RSFSR arasında dostluq və qardaşlıq haqqında müqavilə ilə təsbit edildi.

Beləliklə, Türkiyənin köməyinə ümid bəsləmək əbəs idi. Azərbaycan şimaldan bolşeviklərin müdaxiləsi və Qarabağda erməni təcavüzü təhlükəsi qarşısında tək-tənha qalmışdı. Əslində Qarabağda erməni təcavüzü 1920-ci ilin yanvarından bəri səngimirdi. Artıq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut edəndən və Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra, 1920-ci il mayın 12-də Azərbaycan Xarici İşlər Komissarlığının erməni xalqına və Ermənistan hökumətinə müraciətində deyilirdi: "Bu ilin yanvar ayında Zəngəzurda çox böyük qanlı hadisələr törədilmiş, onlarca kənd məhv edilmişdir. Eyni zamanda, bir tərəfdən Ordubad və Naxçıvan ətrafında, digər tərəfdən Zəngibasarıda və Sürməlidə də münaqişələr olmuş, dekabr və yanvar ayları ərzində bu bölgədə 60-dan artıq kənd məhv edilmişdir.

Sonra, yanvarda və fevralda Qars vilayətinin şimal-şərq hissəsindəki Çəndir, Zaruşat, Şuragən və digər bölgələrdə qanlı hadisələr oldu. Nəhayət, martda və apreldə Qarabağda və Qazaxın dağlıq hissəsində hədsiz qan tökülməsi ilə fərqlənən və çoxlu insan tələfatı ilə nəticələnən münaqişələr baş vermişdir. Bütün bu qanlı toqquşmalar zamanı törədilən vəhşilikləri təsvir etmək mümkün deyil; onların xatırlanması belə, insanın aqlını şaşırır..."

Moskvada Çiçerinə və bir surəti də Vladıqafqazda Orconikidzeyə ünvanlanmış digər müraciətdə həmin hadisələr belə təsvir edilir: "Daşnak hökuməti Azərbaycana hücumu davam etdirir; bəzi rayonlarda bu hücum uğurla nəticələnib; bu gün onların qoşunları Qazaxa, Gədəbəyə yaxınlaşır, onların ən yaxın məqsədi dəmir yolunu təhlükə altına almaqdır..."

Bizim qoşunların yaxınlaşması nəticəsində general Dro başda olmaqla erməni nizami hissələri Qarabağı tərk ediblər..."

Təbiiidir! Bu halda erməni qoşunlarının konkret vəzifəsi Azərbaycan ordusunun hissələrini bu bölgəyə cəlb etməkdən ibarət idi və onlar bu vəzifəni yerinə yetirdilər.

Şübhəsiz, daşnakların çıxışlarını Sovet hakimiyyəti əlaqələndirirdi. Martın 22-də - Novruz bayramı günü (XI ordunun hücumundan bir həftə əvvəl) onlar Xankəndidəki qarnizona basqın etdilər, eyni zamanda, Qarabağın dağlıq hissəsində, eləcə də Gəncə və Qazax qəzalarının ermənilərin yığcam yaşadıkları ərazidə onların çıxışları başlandı. Azərbaycan hökuməti sərəncamında olan qoşun birləşmələrinin, demək olar ki, hamısını oraya göndərməyə məcbur olmuşdu və Dağıstanla (Rusiya ilə) şimal sərhədi əslində açıq qalmışdı. Bu tərəfdən də, parlamentin özündəki bolşeviklər erməni təcavüzü faktından əlavə dəlil kimi istifadə edərək Azərbaycan Respublikasında sabitliyi və ərazi bütövlüyünü təmin etməkdən ötrü Rusiyaya kömək üçün müraciət edilməsini bir daha əsaslandırmağa çalışırdılar. Məsələn, bolşeviklərin ən fəal liderlərindən biri olan Əliheydər Qarayev 1920-ci il aprelin 1-də Azərbaycan parlamentindəki çıxışında açıq demişdi: "Qırmızı ordu Yalama stansiyasının yanında dayanıb və bizim fikrimizcə,

onu dərhal buraya köməyə çağırmaq və Sizə (hökumətə - B.N.) təklif etmək lazımdır ki, hakimiyyəti bolşeviklərə təhvil verəsiniz, çünki o, millətlərarası münaqişə məsələsini həll etməyə qadir olan yeganə hakimiyyət, Qırmızı ordu isə millətlərarası qırğına son qoya bilən və gələcəkdə bu cür qırğın törətmək cəhdlərinin qarşısını ala bilən yeganə ordudur".

Səciyyəvi haldır ki, Ə.Qarayevin bu çıxışı parlamentin iclasında iştirak edən Türkiyə hökumətinin üzvləri tərəfindən razılıqla qarşılanmışdı.

1920-ci il aprelin axırlarında aydın oldu ki, partiyadaxili siyasi mübarizə ilə çarpışan, erməni təcavüzündən müdafiə olunmaq məcburiyyətində qalan müttəfiqsiz Azərbaycan, bir tərəfdən XI Qırmızı ordunun hücumları, digər tərəfdən, həlledici məqamda daxildən zərbə endirməyə hazır olan yaxşı təşkil olunmuş bolşevik dəstələri qarşısında duruş gətirə bilməyəcəkdir.

Bolşeviklər tərəfindən hakimiyyətin necə əldə edildiyini "AK(b)P MK-nın hərbi-texniki komissiyasının baş komandanının hərbi hazırlıq tədbirləri haqqında rayon hərbi-texniki komissiyalarına təlimatı" adlı təkcə bir arxiv sənədinin təmsalında göstərmək istərdik. Sənəd "27 aprel 1920-ci ildən əvvəl" tarixlidir. "Təlimat" da deyilir:

I. Silah gəzdirməyə qadir olan bütün partiya üzvlərinin uçotunu aparmalı.

II. Silahın uçotunu aparmalı.

III. Uçota götürülənləri hərbi hazırlıq ixtisası üzrə dərəcələrə bölməli; piyadalar, topçular, pulemyotçular, partladıcılar, süvarilər, telefonçular və s.

IV. Uçota götürülənlərin hamısını onluqlara bölməli, hər onluğun başında komanda üzrə böyük təyin etməli.

V. Hər onluğun öz nömrəsini müəyyən etməli: birinci, ikinci və i.a.

VI. Rayonlar üzrə yerləşən əsas və hökumət idarələrinin siyahısını təqdim etməli; hissələrin adı, silahların miqdarı, binaların, küçələrin nömrəsi və s. göstərməli.

VII. Baş hərbi-texniki komissiyanın hərbi rəhbəri ilə sıx əlaqə yaratmalı, hər üç gündən bir işin gedişi barədə məlumat verməli və sonrakı təlimat və göstərişlər almalı.

Hərbi-texniki komissiyanın baş komandanı".

Göstərilən sənəd rəhbərlik və icra üçün bütün rayon bolşevik təşkilatlarına (hərbi-texniki komissiyalara) göndərilmişdi. Sənədə silah gəzdirə bilən bütün partiya üzvlərinin uçotu üçün forma əlavə olunmuşdu. Hazırlanan çevriliş xarici köməyi təmin etməkdən ötrü digər tərəfdən də tədbirlər görülürdü. Türküstan cəbhəsinin komandanı Frunzenin 29 aprel 1920-ci il tarixli məxfi əmrindən görünür ki, Bakıya yola salınmaqdan ötrü "Avstraliya" kreyseri hazır vəziyyətə gətirilmişdi. Kreyserə "üsyən etmiş Bakı fəhlələri üçün" tüfəng və pulemyotlar

("mümkün miqdarda") yüklənmişdi. 2000 nəfərdən ibarət desant da hazır vəziyyətə gətirilmişdi.

Hələ 1920-ci ilin əvvəlində RK(b)P MK Azərbaycan kommunistlərinin hərbi ehtiyacları üçün 50 milyon manatdan çox pul vəsaiti ayırmaq barədə qərar çıxarmışdı. Kommunistlər qeyri-leqal yolla Şimali Qafqazdan, Həştərxandan, Orta Asiyadan, Türküstan cəbhəsindən silah alırdılar.

Mart ayında Mikoyan Bakıya xəbər göndərdi ki, Türküstandan bolşeviklər üçün 1200 tüfəng, patron və pulemyot yola salınmışdır. Təkcə fevral ayında Bakı bolşeviklərinə silahı almaq üçün 5 milyon rubl keçirilmişdi. Mikoyan Kirova məruzə edirdi ki, üsyan ərəfəsində bolşeviklərin sərəncamında Bakıda 20 - 30 min silahsız qüvvə, Muğan düzündə isə ən azı 8-10 min silahlı döyüşçü, bundan əlavə 2500 tüfəng və patron var idi.

Göründüyü kimi, bolşeviklərin silahlı üsyanına və zərbəsinə həm daxildə, həm də xaricdə ciddi və hərtərəfli hazırlıq görülürdü. Lakin buna ehtiyac olmadı. XI ordunun Azərbaycanın hüduclarına soxulması ilə eyni vaxtda, aprelin 27-si günorta AKP MK və RKP Qafqaz Diyar Komitəsinin Bakı Bürosu Azərbaycan hökumətinə hakimiyyətin təhvil verilməsi barədə ultimatum verdilər. Ultimatumun müddəti 12 saat idi, lakin hələ vaxt bitməmiş məlumat daxil oldu ki, XI ordu hissələri hücumə keçərək Yalama və Xudatı tutmuş və sürətlə, müqavimətsiz Bakıya doğru irəliləyirlər. Uzun çəkən müzakirələrdən sonra Azərbaycan parlamenti axşam saat 11-də qərar qəbul etdi: qan tökməmək və dinc əhali arasında qurbanlara yol verməmək məqsədilə "hakimiyyət bolşeviklərə verilsin, hökumət və parlament buraxılsın".

Hakimiyyətin kommunistərə verilməsi haqqında Azərbaycanın müsavat parlamentinin iclasının qərarını iqtibas gətiririk.

"Sizin 27 aprel tarixli məktubunuzu müzakirə etdikdən və onun məzmununu hazırkı vəziyyətlə tutuşdurduqdan və bizim seçdiyimiz komissiyaya sizin aşağıdakı təkliflərinizi:

1) Sovet hakimiyyəti ilə idarə olunan Azərbaycanın tam müstəqilliyi saxlanılır;

2) Azərbaycan Kommunist Partiyasının yaradılacaq hökuməti müvəqqəti orqan olacaqdır;

3) Azərbaycanın idarəçiliyinin son forması, hər hansı xarici təzyiqdən asılı olmayaraq Fəhlə, Kəndli və Əsgər Deputatları Sovetinin qismində Azərbaycanın ali qanunverici təsisatı tərəfindən müəyyən ediləcəkdir;

4) bütün hökumət idarələri qulluqçuları öz yerində qalır, yalnız məsul vəzifə tutanlar dəyişdirilir;

5) yeni yaradılan müvəqqəti kommunist hökuməti parlament və hökumət üzvlərinin həyatının və əmlakının toxunulmazlığına zəmanət verir;

6) yeni hökumət sərəncamında olan vasitələrlə Azərbaycanın müstəqilliyinə qəsd etmək istəyən hər hansı xarici qüvvələrlə qətiyyətlə mübarizə aparacaqdır; nəzərə alaraq Azərbaycan parlamentinin özünün fəvqəladə iclasında bu şərtləri qəbul etdiyini diqqətinizə çatdırıram.

Parlamentin sədri: Məmməd Yusif Cəfərov.

Dəftərxana direktoru: Vəkilov.

Bakı, 27 aprel, axşam saat 11.*

Beləliklə, 1920-ci ildə müstəqil Azərbaycan Respublikasının mövcudluğu bitdi.

Əlbəttə, qoyulmuş şərtlərin heç biri yerinə yetirilmədi. Başqa cür ola da bilməzdi - Azərbaycan hökuməti və parlamenti artıq mövcud deyildi.

Burada bir neçə kəlmə məlum bolşevik saxtakarlığı - Azərbaycan Müvəqqəti İnqilabi Komitəsinin guya 28 aprel tarixli, əslində isə 29 aprel gündüz saat 2-də, yəni XI ordunun Azərbaycana soxulduğundan 2 gün sonra, Bakıda hakimiyyət artıq bolşeviklərin əlində olduğu vaxt açıqlanan müraciəti barədə demək lazımdır.

Müraciətdə ("Hamıya, hamıya, hamıya, Moskva, Leninə) deyilirdi: "Bakı şəhərinin inqilabi proletariatının və Azərbaycanın zəhmətkeş kəndlilərinin iradəsi ilə hakimiyyətə gəlmiş müstəqil Azərbaycan Sovet Respublikasının Müvəqqəti hərbi-inqilabi komitəsi keçmiş müsəvat hökumətini xalqın xəyanətkarları və ölkənin müstəqilliyinin düşmənləri elan etməklə, Antanta və Rusiyanın digər düşmənləri ilə hər cür əlaqələri kəsir.

Daxili və xarici əksinqilabın birləşmiş quldur dəstələrinin hücumunun qarşısını öz qüvvələri ilə almaq imkanlarına malik olmayan Azərbaycan Müvəqqəti İnqilabi Komitəsi Rusiya Sovet Respublikası hökumətinə dünya imperializmi ilə birgə mübarizə üçün qardaşlıq ittifaqına girməyi təklif edir və Qırmızı ordu hissələrinin göndərilməsi yolu ilə dərhal real kömək göstərməyi xahiş edir". Bu müraciəti Nəriman Nərimanov, Mirzə Davud Hüseynov, Qəzənfər Musabəyov, Həmid Sultanov, Abid Adimov və Əliheydər Qarayev imzalamışdılar.

Əlbəttə, bolşeviklərin artıq heç bir "real köməyə" ehtiyacı yox idi. Bu saxtakarlıq kommunistlər tərəfindən bir məqsədlə uydurulmuşdu; Azərbaycan hökumətinin guya xalq üsyanı nəticəsində, azərbaycanlıların özləri tərəfindən

---

* Mətdən göründüyü kimi, bu qərar eyni zamanda bolşeviklərin verdiyi ultimatumu rəsmi cavabdır. Mətdə həm də belə bir bənd də vardı: "Rus ordusu Bakıya daxil olmadan dəmir yolu ilə Türkiyəyə köməyə yollanacaqdır."

devrildiyini göstərmək və müstəqil qonşu dövlətə qarşı açıq müdaxilə faktını gizlətmək.

Müstəqil Azərbaycanın süqutunu, onun hökumətinin və parlamentinin təslim olmasını, hakimiyyəti döyüşsüz bolşeviklərə verməsini hansı səbəblər şərtləndirirdi?

Bu səbəblər kifayət qədər aşkardır. Onları şərti olaraq daxili və xarici səbəblərə ayırmaq olar. Daxili səbəblərə aşağıdakılar aiddir:

a) Azərbaycanın müharibə, dağıntı, erməni təcavüzü, əvvəlki iqtisadi əlaqələrin qırılması ilə şərtlənmiş ağır iqtisadi vəziyyəti. Bu, geniş zəhmətkeş kütlələrinin, habelə hökumətdən əsaslı torpaq islahatını gözləyib nail olmayan kəndlilərin narazılığını artırır.^{*}

Ərzaq çatışmazlığından, işsizlikdən əziyyət çəkən, vahiməli şayiələrə qorxudulmuş Bakı əhalisi, ümumiyyətlə, hakimiyyət dəyişikliyinə biganə qaldı. Üstəlik, daimi partiyadaxili didişmələr, dava-şavalər, qarşılıqlı ifşalar hökumətin və hakim "Müsavat" partiyasının nüfuzunu kütlələrin nəzərində möhkəm sarsıtdı;

b) həlledici məqamda rəhbərliyin möhkəm hakimiyyətinin və möhkəm xəttinin olmaması. F.Xoyskinin tərəfdarları Hacinskinin tərəfdarları ilə "döyüşür", ittihadçılar isə həm onların, həm də bunların üstünə hücum çəkirdilər. Hakimiyyətin bütün pillələrində qarışıqlıq hökm sürürdü. Müşahidəçinin sözlərinə görə, "baş nazirin təyin olunmaması ilə nəticələnən qarışıqlıq ona gətirib çıxardı ki, hökumət yalnız inersiya üzrə fəaliyyət göstərməkdə davam edirdi";

c) hökumətdən fərqli olaraq, bolşevik təşkilatının 1920-ci ilin mart-aprel aylarında olduqca dəqiq, mütəşəkkil, Moskvadan alınan plan və direktivlərə əsaslanan qızğın dağıdıcılıq fəaliyyəti.

Köklü əhalinin böyük əksəriyyəti arasında əhəmiyyətli dəstəyi olmayan bolşeviklər sıx birlik, dəmir intizam, yaxşı təşkilatlanma sayəsində real qüvvəyə çevrildilər. Üstəlik, onlar kifayət qədər ustalıqla maskalanırdılar. Əsl rollarını, Moskvanın əlaltıları və Rusiya siyasətini yeridənlər olduqlarını gizlədə bilir, harda mümkündürsə, bolşevik ideyalarına sadıq olan Nəriman Nərimanov, M.D.Hüseynov, Həmid Sultanov, Əliheydər Qarayev kimi yerli xalqın nümayəndələrini ön plana çəkirdilər. Yəni bolşeviklər zahiri "milli simanı" saxlamağa daim qayğı göstərirdilər və bu, kütlələri azdırdı.

Xarici səbəblərə aid edilməlidir:

---

* Kəndlilərin torpaq münasibətlərindən narazı olduğunu bir çox müəlliflər, o cümlədən Q. Svitexovski qeyd edir. O göstərir ki, bu sosial problemin həll olunmaması Azərbaycanı istər xaricdən, istərsə də daxildən zəiflədirirdi.

a) Hökumətin bütün silahlı qüvvələrinin əl-qolunu bağlayan ermənilərin Qarabağa təcavüzü. Hətta XI ordunun müdaxiləsi reallaşanda belə, F.Xoyski qoşunların Qarabağ cəbhəsindən çıxarılması təklifini rədd etdi. Belə ki, Ermənistanın diplomatik nümayəndəsi Arutyunyansın 16 aprel 1920-ci ildə Erivana göndərdiyi məktubunda deyilirdi: "Xoyski bildirdi ki, ölkənin ağır vəziyyətinə və şimaldan mövcud təhlükəyə baxmayaraq, onlar qoşunları Qarabağdan geri çağıra bilməzlər, çünki Zəngəzur tərəfdən hücum edilməyəcəyinə əmin deyildirlər".

Bunu da izah etmək olar: o vaxt bolşeviklər ermənilərə nisbətən daha az ziyanlı qüvvə kimi qəbul olunurdular. Aydın idi ki, Qarabağ ermənilərə verilsəydi, bu, kütləvi qırğınlara gətirib çıxaracaqdı, müsəlmanlar qovulacaqdır və bu ərazi Azərbaycan üçün birdəfəlik itiriləcəkdə;

b) Bolşeviklər Kamal Atatürk hökuməti ilə dostcasına saziş bağlayandan sonra ətrafında "siyasi vacuum" yaranmış Azərbaycanın beynəlxalq aləmdən təcrid olunması.

1919-cu il müqaviləsinə görə Gürcüstan köməyə gəlməli olduğu halda, biganə və neytral mövqe tutmuşdu. 30 apreldə baş nazir Jordaniya öz çıxışında bildirdi ki, guya Gürcüstan hökuməti Azərbaycana o zaman kömək göstərməyə hazır olardı ki, onun öz xalqı müstəqillik uğrunda mübarizə aparaydı. Lakin aydın oldu ki, təcavüzkar heç bir maneəyə rast gəlmədən altı saat ərzində yüzlərlə kilometr yol qət etmişdi. Odur ki, Gürcüstan müdaxilə etməməyi qərara almışdı.

Qərb dövlətlərinə gəldikdə isə, onlar ilk növbədə diqqəti Ermənistanə yönəlmişdilər. Onları Azərbaycanın taleyi narahat etmirdi. Beləliklə, bolşevik təcavüzü ilə üzləşdikdə xarici köməyə bel bağlamağa heç bir əsas yox idi.

Bizcə, tarixin bu ibrət dərsi də yaxşı dərk edilməlidir. 1920-ci ilin aprelinde Azərbaycana nəinki kömək göstərməyən, hətta bolşevik müdaxiləsini alqışlayan Türkiyənin nümunəsi diqqəti cəlb edir. Bu bir daha göstərir ki, böyük siyasətdə qərarlar konkret məqamda dövlətlərin həyati mənafeləri əsasında qəbul olunur və belə hallarda tarixi, etnik, mədəni və ya dil ümumiliyinə ümid bəsləmək sadələvhükdür. 1918-ci ildə Türkiyə müstəqil Azərbaycana Bakını azad etməkdə köməklik göstərdi, çünki bu addım onun strateji mənafeyi ilə üst-üstə düşürdü. O vaxt Türkiyə öz nüfuz dairəsini Cənubi Qafqazda genişləndirmək və möhkəmləndirmək istəyirdi. 1920-ci ildə vəziyyət buna diametral əks idi: Antanta ölkələrinin təcavüzü qarşısında Türkiyə var qüvvəsilə öz mövcudluğu uğrunda mübarizə aparırdı və bu mübarizədə Sovet Rusiyası onun müttəfiqi oldu. Bu real mənafe qarşısında başqa mülahizələr, o cümlədən Azərbaycanın müstəqilliyi məsələsi arxa plana keçdi.

Bu gün də vəziyyət belədir. Yalnız tarixi, dil və s. köklərə görə Türkiyənin, yaxud hər hansı digər bir dövlətin köməyinə bel bağlamaq real deyildir. Heç kim bizə hüsn-rəğbətə, adalət hissinə və s. görə kömək göstərməyəcəkdir.

Siyasətdə əsas yeri mənafeələr tutur. Azərbaycan məhz bu səbəbdən 1920-ci ildə Azərbaycan Sovet Rusiyası ilə qarşılaşanda tək qaldı və heç kəs ona kömək əlini uzatmadı.

d) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutunun üçüncü və həlledici amili isə Sovet Rusiyasının, konkret olaraq, XI ordunun müdaxiləsi olmuşdur. Bu, qalan bütün amilləri üstələyirdi. Yenicə yaradılan, pis silahlanmış iki cəbhədə vuruşmağa məcbur edilən Azərbaycan ordusu çətin ki bolşevik ordusunun müdaxiləsinə qarşı çıxa bilərdi. Belə ki, baş komandan general Mehmandarov parlamentə məruzə etdi ki, onun komandanlığı altında olan 50 min nəfər* bir rus alayının belə hücumuna sinə gərə bilməz. Qeyd etmək lazımdır ki, XI ordu kifayət qədər güclü hərbi qüvvə idi, onun əsgərləri Rusiyanın cənubunda və Şimali Qafqazda Denikin qoşunları ilə döyüşlərdə bişib-bərkimişdilər. Hərçənd ki, XI ordu bilavasitə Qafqaz Cəbhəsi İnkilabi Şurasına tabe idi (sədr Orconikidze, komandan isə Levandovski olmuşdur), lakin əslində Azərbaycanla bağlı bütün məsələləri Mikoyan həll edirdi. O, Azərbaycan üzrə "böyük mütəxəssis" hesab olunurdu. Aşağıda göstərilən kimi, o, ermənipərəst Orconikidze ilə "bir qoşquda" hərəkət edirdi. Qanlı cəllad Amazasprın dəstəsində komissar kimi siyasi karyerasını başlayan daşnak törəməsi Mikoyan sonra bolşevik rənginə "boyandı", Bakı komissarları** ilə birlikdə güllələnməkdən möcüzə sayəsində canını xilas etdi. Şübhəsiz, qatma-qarışıq illərin inkilabi kataklizmləri nəticəsində üzə çıxmış Mikoyan ən əzəzil şəxsiyyətlərdən biri idi. Xatırladaq ki, onun siyasi karyerası stalinizm illərində də davam etmişdir və Moskva hakim dairələrində imperiya çevrilişlərinin hər birində Mikoyan öz karyerasını qoruyub saxlaya bilmişdi. Mikoyan öz simasını, əqidəsini dərhal dəyişə bilir (bir dəfə də olsun səhv etmədən!) və sədaqətli yeni ağalarına xidmət edirdi.

Qəlbinin dərinliklərində qatı daşnak olaraq qalan millətçi Mikoyan xitabət kürsülərindən daşnaklara "xalq düşmənləri", "burjuaziya nöqərləri", "beynəlxalq imperializmin əlaltıları" damğası vururdu. O, hətta, taktiki mülahizələr baxımından da erməni mənafeyi əleyhinə gedirdi (məsələn, 1923-cü ildə Qarabağın Azərbaycana birləşdirilməsinin lehinə çıxış etmişdi). Lakin onun əsas xətti

---

* 50 min nəfərdən təxminən 35 min nəfəri erməni təcavüzünün qarşısını almaq üçün Qarabağa göndərilmişdi.

** Hansı xəyanət bahasına Mikoyan öz canını labüd ölümdən qurtara bilmişdi? Bəlkə də tarix nə vaxtsa bu suala cavab verəcəkdir.

ermənipərəst olaraq qalırdı, bolşevik maskası isə bu xətti həyata keçirməkdən ötrü ona yaxından köməklik göstərirdi.

Mikoyan heç vaxt özünün gizli böyük təsirini, hakimiyyətin yuxarı təbəqəsində nüfuzunu gözə soxmurdu, bir növ "boz kardinal" rolunu oynayırdı. Bu mövqe onu tam qane edirdi. 1920-ci ildə, Cənubi Qafqazın ilk növbədə Azərbaycanın bolşeviklər tərəfindən işğalı barədə qərar qəbul olunanda, məhz Mikoyan müdaxilə planının müəllifi kimi çıxış etdi. O, həmişə XI ordunun nəzdində olmaqla bolşeviklərin Bakıdakı "beşinci dəstəsi" ilə sıx əlaqə saxlayırdı. O, daşnak Ermənistanı və Qarabağ separatçıları ilə əlaqələrini kəsmir, müstəqil Azərbaycanın əleyhinə bütün qüvvələrin fəaliyyətini koordinasiya edirdi. Sui-qəsd kələfinin ucu ona bağlı idi. Özünün rəsmi mövqeyindən istifadə edərək (Qafqaz Diyar Komitəsinin büro üzvü və AK(b)P-nin Bakı bürosunun katibi), asanlıqla bu proseslərə rəhbərlik edirdi. Mikoyan bolşevik Rusiyasının, onun vətəndaş müharibəsi məktəbini keçmiş, mütəşəkkil ordusunun güclü hücumuna qarşı daxili ziddiyyətlərin parçaladığı Cənubi Qafqaz respublikalarının mübarizəsinin Azərbaycanın, nə də ki, daşnak Ermənistanının dözümlü gətirə bilməyəcəyini, onların iflasa uğrayacağını qabaqcadan başa düşdüyündən qalibə bel bağladı. Belə şəraitdə erməni millətçilərinə təcili surətdə qırmızı rəngə boyanmaq, "bolşevikləşmək", yeni ağaların müttəfiqi olmaq gərək idi. Yeni hakimiyyət aparatında mövqeləri saxlamaq və bütün məsələlərə, ilk növbədə Ermənistanla və Bakıdakı ermənilərlə bağlı məsələlərə təsir göstərmək üçün bu, Bakıda xüsusilə zəruri idi. Daşnak partiyasının kadrlarını, xüsusilə hərbi kadrları qoruyub saxlamaq, onları sovet aparatına yeritmək - daşnaklar bolşevik ekspansiyası ərəfəsində məhz belə bir plan işləyib hazırladılar və uğurla həyata keçirdilər.

Bolşevik rənginə boyanmaq erməni millətçiləri üçün elə bir çətinlik törətmirdi. Onlar həmişə öz simalarını dəyişməklə məşğul olmuşlar. Azərbaycanda belə transformasiyanı təşkil etmək Mikoyana müvəffəqiyyətlə müəssər oldu; "bolşevikləşməyə macal tapmayan və ya bunu istəməyən daşnaklara yeni hakimiyyət tərəfindən terrorçu, qatil, millətlərəarası düşmənçiliyin qızıqırdıcıları kimi həbs olundular. Mikoyan onları müxtəlif yollarla əfv etdirirdi. Bu barədə sonra söhbət açacağıq.

Məhz Mikoyanın təşəbbüsü ilə bolşeviklər tərəfindən Qarabağda daşnak çıxışları təşkil olundu ki, hökumət qoşunlarını oraya çəksin. Qeyd edək ki, bu plan tam reallaşdı. XI orduda olan Mikoyan isə oraya sabiq daşnak dəstələrini (xüsusilə komanda heyətini) yeritmək üçün əlindən gələni əsirgəmədi, bu hərbi qüvvəni öz imkan daxilində "erməniləşdirdi". Qeyd edək ki, bu sırf erməni metodu bu gün də "Daşnaksütyun"un varisləri tərəfindən müvəffəqiyyətlə həyata keçirilir. Onlar Ermənistanda yerləşən Rusiyanın 7-ci ordusunun "erməniləşdirilməsi" üçün uzun illər ərzində inadlı və ciddi iş apardılar. Rusiya Baş Qərargahının ermənipərəst

dairələrinin köməyinə sabiq İttifaqda - "Moskvadan ucqarlara kimi" əksər erməniləri həmin orduya toplamışdılar. Buna oxşar gizli iş Mikoyan tərəfindən 20-ci illərdə həyata keçirilmişdi. Nəticəsi də ermənilər üçün əlverişli oldu: XI ordu Azərbaycana daxil olanda onun rəhbərliyi ermənilərə, hətta daşnaklara potensial müttəfiq kimi baxırdı. Hər halda, düşmən gözü ilə baxmırdı. İdeoloji təbliğatın və müvafiq olaraq, irticanın bütün gücü müsavətçilərə və Azərbaycanın müstəqilliyinin digər tərəfdarlarına qarşı yönəlmişdi. Onları hər yerdə "xan", "bəy", "Antantanın əlaltıları" və s. adlandırırdılar. Lakin bolşeviklərin əsas dayağı təbliğat deyil, hərbi qüvvə idi. Belə bir qüvvə isə elə həmin XI ordu idi. Onun Azərbaycanda və bütövlükdə Cənubi Qafqazda əsl rolu bu günə kimi hələ də ətraflı işıqlandırılmayıb. Bu dövrün tarixinə dair mənbələrdə, Sovet hakimiyyəti illərində yazılan elmi işlərdə XI ordu "xılaskar ordu" kimi qələmə verilir, onun hərbi uğurlarından bəhs olunur. Onun həlledici hərbi-siyasi qüvvə olması, XI ordunun komandanlığının, rəhbərliyinin Moskvanın iradəsinin birbaşa icraçısı rolunu oynaması, bütün məsələlərin müzakirəsində (milli, ərazi, siyasi) onun iştirakı faktı nəzərdən "qaçırılmışdır". Bu amil heç vaxt təhlil edilməmişdir, onun üzərindən sükutla keçilmişdir. Bu da təcüblü deyildir, çünki həqiqəti söyləmək, Cənubi Qafqazda bolşeviklərin qələbəsinin və mövcudluğunun Rusiya süngülərinə söykəndiyini etiraf etmək olardı.

Azərbaycana Sovet hakimiyyətinin gəlişindən sonra XI ordunun rəhbərliyinin təmsilçisi, yəni Moskvanın iradəsinin birbaşa icraçısı onun xüsusi şöbəsi idi. Şöbənin rəisi Pankratov Bakıda qaldı, Az.FK-nın sədri oldu və Azərbaycan KP MK-nın Siyasi Bürosunun tərkibinə daxil edildi.

Onun razılığı olmadan heç bir mühüm qərar qəbul edilə bilməzdi, hərçənd ki, Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin fəsadı tamamilə "milli" səciyyə daşıyırdı. Həqiqətən, Azərbaycan Sovet Respublikasının Müvəqqəti İnkilabi Komitəsinin 18 aprel 1920-ci il tarixli iclasında Xalq Komissarları Sovetinin tərkibi təsdiq olundu: Nəriman Nərimanov (Xalq Komissarları Sovetinin sədri və xarici işlər naziri), Çingiz İldırım (hərbi dəniz xalq komissarı), Həmid Sultanov (daxili işlər xalq komissarı), Əliheydər Qarayev (əmək və ədliyyə xalq komissarı), Qəzənfər Musabəyov (əkinçilik, sənaye, ticarət və ərzaq xalq komissarı), Mirzə Davud Hüseynov (maliyyə xalq komissarı), Dadaş Bünyadzadə (maarif və dövlət nəzarəti xalq komissarı), C.Vəzirov (poçt, teleqraf və dəmiryolu xalq komissarı), Abid Adimov (səhiyyə və himayədarlıq xalq komissarı) seçildilər.

Beləliklə, gördüyümüz kimi, hökumətin bütün üzvləri azərbaycanlılardır, milli təşəxxüs təmin edilmişdir. Xatırladaq ki, Azərbaycan İnkilabi Komitəsinin tərkibi də milli olmuşdur (N.Nərimanov, M.D.Hüseynov, Q.Musabəyov, H.Sultanov, A.Adimov, Ə.Qarayev). Lakin məsələ burasındadır ki, Sovet Azərbaycanının Xalq Komissarları Soveti, Müvəqqəti İnkilabi Komitəsi də Sovet

hakimiyyəti sistemində, ötürücü mexanizm, çarxdan başqa bir şey deyildi. Onlar mahiyyətcə heç bir şey həll etmirdi, "iradəni həyata keçirir" və əməlləri icra edirdi. Qərarlar isə başqa səviyyədə - AK(b)P MK Siyasi Bürosunda qəbul olunurdu. Büronun tərkibi və üzvlərinin fəmiliaları isə tamam fərqli idi. AK(b)P MK Siyasi Bürosunun və Təşkilat Bürosunun (belə bir orqan da olub) iclaslarının protokolları "məxfi" qrifli idi və son vaxtlara kimi arxivlərdə qırx qapı arxasında saxlanılırdı. 1920-ci ildə Azərbaycanın taleyini həll edənləri sadalamaq yerinə düşərdi: Mikoyan, Nərimanov, Orconikidze, Hüseynov, Lominadze, Pankratov, Yeqorov, Qarayev, Stasova, Dovlatov, Karakozov, Sturua, Dumbadze, Qasimov, Kaminski, Sarkis, Serebrovski və b.*

Gördüyümüz kimi, burada tərkib tamamilə başqa səciyyə daşıyırdı.

Bir atəş belə açmadan Bakıda möhkəmlənən bolşeviklər əllərindən gələni etdilər ki, Azərbaycanın milliyətsizləşdirilməsini və sovetləşməsini qarşısızalmaz prosesə çevirsinlər. Azərbaycan İnkilabi Komitəsinin torpaq haqqında (5 may), meşələrin, suların və yerin təkinin milliləşdirilməsi haqqında (15 may), fəhlə nəzarəti haqqında (16 may), neft sənayesinin milliləşdirilməsi haqqında (27 may), Xəzər ticarət donanmasının milliləşdirilməsi haqqında (6 iyun), bankların milliləşdirilməsi haqqında (9 iyun) dekretlər və s. imzalandı. 1920-ci il oktyabrın 22-də AK(b)P-nin II qurultayında qəbul olunmuş Azərbaycanda sovet quruculuğunun növbəti vəzifələri haqqında tezislər əsasında respublikanın ərazisində sovet sistemi qurulur və tətbiq edilirdi. Azərbaycan yetmiş ilə qədər davam edən "sovet dövrünə" (kommunist diktaturası belə adlanırdı) qədəm qoydu.

1920-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutunu şərtləndirən səbəb və şəraitin təhlilinə yekun vurarkən, qeyd etməmək olmaz ki, bu sahədə hakim "Müsəvat" partiyasının ideoloji platforması, dövrünün qabaqcıl insanları olan, Avropa təhsili görmüş partiya liderlərinin müəyyən rolu olmuşdur. Onlar ümumi demokratik ideyalara həddindən ziyadə bağlı olmuş, lakin kəskin siyasi mübarizədə, mürəkkəb təsərrüfat, maliyyə və hərbi məsələlərdə kifayət qədər səriştə göstərə bilməmişlər. Halbuki fırtınalı dövr, düşmən əhatəsi, daxili və xarici müdaxilənin fitnəkar əməlləri daha qətiyyətli, təcili, fəvqəladə tədbirlərə əl atmasını tələb edirdi ki, bu da öz növbəsində demokratiyaya, təzəcə bəyan edilmiş azadlıqlara ziyan vuracaqdı. "Müsəvat" liderləri belə addımlara hazır deyildilər və bu, onların günahı deyildi. Elə dövr gəlmişdi ki, hər yanda qaba gücün təntənəsi baş verir, hökumətlər əsgər süngülərinin köməyiylə bərqərar olunur və hər şeyi

---

* Fəmilialar Azərbaycan K(b)P MK Siyasi Bürosunun və Təşkilat Bürosunun 1920-ci il tarixli iclaslarının protokollarından götürülmüşdür.

"böyük batalyonlar" (Napoleon) həll edirdi. Əslində isə xalqların və yenidən yaradılmış dövlətlərin taleyi heç kəsi narahat etmirdi.

Maraqlıdır ki, "böyük dövlətlər coğrafi xəritədən Azərbaycanın yoxa çıxdığını öləri hiss etdilər". ABŞ-ın dövlət katibi Parisdə deyəndə ki, Finlandiya, Polşa və Ermənistan istisna olunmaqla, vahid Rusiyanın bərpa olunmasına tərəfdardır, Azərbaycan heç yada düşmədi. Paris sülh konfransında Azərbaycan nümayəndə heyəti əbəs yerə Qərb ölkələrinə və ABŞ-a etirazlar, onlarca müraciətlər göndərdi, lakin bunların heç biri sərə vermədi.

2.Sevr sülhü. Ermənistanın sovetləşməsi. Daşnakların yeni planları.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan və bolşeviklər tərəfindən hakimiyyət ələ keçiriləndən sonra XI ordu Azərbaycanın qərb sərhədlərinə doğru irəliləməkdə davam etdi, Gürcüstan və Ermənistan hüdudlarına yaxınlaşdı. Kommunist və kommunistpərəst təşkilatların baş qaldırdığı bu respublikalarda Sovet hakimiyyətinin qurulması artıq yaxın gələcəyin işi idi. Orada 1 may 1920-ci ildə Aleksandropol, Qars, Sarıqamış, Dilican və Yeni Bəyaziddə çoxminli nümayişlər keçirildi. Erivanda nümayişlər "Yaşasın Sovet Rusiyası!", "Rədd olsun Daşnaksütyun!" şüarları altında keçirilirdi.

RK(b)P-nin Aleksandropol komitəsinin 1 may çağırışlarında deyilirdi: "... Ermənistanın ac-yalavac və evsiz-eşiksiz kütlələri daşnak hökumətinin başı üstündən Bakının və Bakı proletariyatının astanasında olan müzəffər Qırmızı orduya qardaşlıq əlini uzatmağa hazırdır!"

Ermənistan Kommunist Partiyasına gəldikdə isə, partiya özü, xüsusilə onun Mərkəzi Komitəsi hadisələrin belə dönüşünə hazır deyildi. Partiya 1917-ci ildə Türkiyə Ermənistanından gəlmiş bir qrup qaçqın tərəfindən təşkil olunmuşdu, mərkəzi isə Tiflisdə yerləşirdi. Əvvəllər heç bir real nüfuza malik deyildi, çünki tarixçinin düzgün qeyd etdiyi kimi, o vaxt "kütlələr (ermənilər - B.N.) etinasız idilər, ya da "Daşnaksütyun"un ardınca gedirdilər. Erməni siyasətində millətçilik güclü cəhət idi. Milli ruha etinasızlıq göstərən hər hansı partiya ... uğur haqqında heç fikirləşə bilməzdi". Ermənistan KP-nin banilərindən biri Xanoyan etiraf edirdi ki, həqiqətən "Ermənistanda millətçilik hökm-fəradır, Kommunist Partiyası isə zəifdir, həm də onun mərkəzi Erivan deyil, Tiflisdür". Bir ara Ermənistan KP MK, hətta Moskvaya köçməyə məcbur idi. Onun fəaliyyəti çoxsaylı yığıncalar keçirilməsindən və bir neçə kitab nəşrindən ibarət olmuşdur.

1919-cu ildə Ermənistan KP MK Erivana köçdü, lakin kommunist özlərlərinin və qruplarının yaradılması çox ləng gedirdi. "Terrorizmi yalnız müsəlmanlara yönəldən daşnak hökuməti, əslində, bolşeviklərə mane olmurdu". Şübhəsiz, burada gizli razılışma olmuşdur: hələ ki, bolşeviklər hakimiyyətə ciddi

şəkildə qəsd etmədilər, özlərini sosialistlər adlandıran daşnaklar da onlara dəyib-toxunmurdular. Lakin sonralar, 1919-cu ilin axırında - 1920-ci ilin əvvəlində erməni kommunistlərinin gücü xeyli artdı. Buna "Daşnaksütyun"un siyasətindən kütlələrin ümumi narazılığı da rəvac verdi. Daşnak hökuməti erməni xalqına aramsız müharibələrdən, məhrumiyətlərdən və aclıqdan başqa heç nə gətirmədi. Üstəlik, erməni millətçilərinin daha uzaqgörən xadimləri başa düşməyə başladılar ki, daşnak Ermənistanı onsuz da, bir tərəfdən dirçəlməkdə olan kamalçı Türkiyəsi ilə daim müharibə təhlükəsi qarşısında, ikinci tərəfdən isə artıq Cənubi Qafqaza soxulmuş Sovet Rusiyası qarşısında tab gətirə bilməyəcək, müstəqilliyini itirəcəkdir. Odur ki, az ziyanlı tərəfə - bolşeviklərin hakimiyyətinə üstünlük verdilər, çünki onlar Ermənistanı Türkiyə təhlükəsindən qoruyar, kəsilib-kiçilmiş şəkildə olsa da, erməni dövlətçiliyini saxlaya bilərdi. Ermənilər bolşeviklərə bir də ona görə rəğbət bəsləyirdilər ki, hələ 1918-ci ilin martında Bakıda müsəlman əhalisinin qırğını zamanı bolşeviklərlə ermənilərin uğurlu əməkdaşlığı baş tutmuşdu.

Beləliklə, Ermənistanda kortəbii başlanmış bolşevik çıxışları 1920-ci ilin mayında əhali tərəfindən gözlənilmədən dəstəkləndi və daha geniş miqyas aldı. Üsyanın başında Aleksandropolun kommunistləri dayanmışdılar. Mayın 7-də onlar dəmiryolu qovşağını ələ keçirdilər və "Vartan Zoravar" zirehli qatarında bolşevik partiya təşkilatları nümayəndələrinin müşavirəsini çağırtdılar. A.Nuricanyan, D.Ter-Simonyan, S.Musaelyan, A.Qoquns, L.Ulibekyan, P.Petrosyan və başqalarından ibarət heyətdə hərbi-inqilabi komitə seçildi. Mayın 10-da İnqilab Komitəsi bütün Ermənistanda Sovet hakimiyyətini elan edən müraciətnamə buraxdı. Erməni Qırmızı ordu dəstələrinin formalaşdırılmasına başlandı. Elə həmin gün Qarsda silahlı üsyan vüsət aldı. Mayın 11-də bolşeviklər Sarıqamışda öz hakimiyyətlərini möhkəmləndirdilər, sonrakı günlərdə çıxışlar Yeni-Bəyazid, Şəmşəddin, İcevan qəzalarını bürüdü.

Hərbi-İnqilabi Komitə daşnak hökumətinə öz səlahiyyətlərindən imtina etməyi təklif etdi. Bir sıra Əsgər Deputatları Soveti yaradıldı.

Üsyan kortəbii başladığı üçün "Daşnaksütyun"u çaşırdı. Lakin üsyanın hazırsızlığı, zəif təşkil olunması özünü göstərdi: İlk uğurlardan sonra ləbüd irtica başladı. Bu arada "Daşnaksütyun" öz qüvvələrini cəmləşdirdi. Xatizyan hökuməti devrildi. Onun yerini Ohacanyan başda olmaqla yalnız "məhkəm" daşnaklardan formalaşdırılan yeni kabinet tutdu. Mayın 12-də Ermənistanın nicat komitəsi yaradıldı. Bütün hakimiyyət həmin komitənin əlində cəmləndi. Daşnakların ilk hərbi təşkilatlarından biri olan "Xumbares"in rəhbərliyi altında hərbi qüvvələr səfərbər edildi. Bolşeviklər "türk casusları" adı ilə damğalandılar.

Bütün bu tədbirlər tezliklə öz bəhrəsini verdi: pərakəndə və fəaliyyəti əlaqələndirilməyən bolşevik çıxışları yatırıldı. Mayın 14-də qatı daşnak

başkəsənlərindən biri Sepuxun rəhbərliyi altında "mauzerçilər" dəstəsi tərəfindən Aleksandropol tutuldu. Üsyanın təşkilatçıları olan Ermənistan KP MK-nın Hərbi-İnqilabi Komitəsinin üzvləri güllələndilər. Sonuncu olaraq Sarıqamış mayın 18-də süqut etdi.

Çıxışlara başlayan Ermənistan bolşevikləri XI ordunun köməyinə ümid bəsləyirdilər. Onlar erməni kommunistlərinin köməyinə "xilaskar" kimi gələcəkdilər. Lakin bu vaxt Gəncə qəzasında kəndli üsyanı başlandı. Ona "Müsavat" hökumətini dəstəkləyən və bolşevik diktaturası ilə barışmaq istəməyən Gəncə müxalifətçiləri də qoşuldular. XI ordunun qüvvələri üsyanın yatırılmasına cəlb olundu. Bərdə, Tərtər, Ağdam və Şuşada olduğu kimi, Gəncədə də qiyam qan içində boğuldu. Üsyan bolşeviklərin Cənubi Qafqazın içirilərinə doğru irəliləməsinin qarşısını aldı və bu dəfə daşnaklara hakimiyyətdə qalmağa imkan verdi.

İmkan düşən kimi, XI ordunun erməni kommunistlərin köməyinə gələcəyinə RK(b)P MK Qafqaz Bürosunun və Qafqaz cəbhəsinin İnqilabi Şurasının rəhbəri Orconikidze tərəfindən Moskvaya, Leninə göndərilən teleqram sübut edir. Elə həmin gün, mayın 23-də Orconikidze xüsusi dəstələrin təchiz olunması və Ermənistanla göndərilməsi barədə sərəncam verdi. Bunda "məqsəd üsyanı dəstəkləmək və Sovet hakimiyyəti qurulması uğrunda mübarizədə Ermənistan zəhmətkeşlərinə kömək göstərmək olmuşdur". Lakin kömək gecikdi. Bu mərhələdə bolşevik Rusiyası özünün Cənubi Qafqaza müdaxiləsini bir qədər ləngitmək məcburiyyəti qarşısında qaldı və Gürcüstan, Ermənistan Respublikaları ilə danışıqlara başladı. Bu taktikanı arxa cəbhənin təchiz olunmaması, habelə Qırmızı Ordunun əsas qüvvələrinin Kırmda Vrangel ilə, daha sonra qərb cəbhəsində Polşa ilə çarpışmaya qatılması diktə edirdi. Beləliklə, Ermənistanın daşnak hökuməti 1920-ci ilin dekabrına kimi fasilə qazanmış oldu.

Az qala müvəffəqiyyətlə başa çatacaq may üsyanı göstərdi ki, daşnak hakimiyyətinin sonu çatmaqdadır. Lakin daşnak partiyasının yuxarı hakim pilləsi bununla barışa bilmirdi. 1920-ci ilin mayında kabinet dəyişikliyindən sonra daha avtoritar rejimə çevrilən erməni rəhbərliyi öz xalqına qarşı məhvedici siyasəti yeritməkdə davam edir, onun müflis vəziyyəti ilə hesablaşmır və siyasi şəraitin reallığına göz yummaqla, hələ də Antantanın köməyinə, Paris sülh konfransına və Sevr müqaviləsinə bel bağlayırdı.

Bu barədə H.Kaçaznuni açıq istehza ilə yazırdı: "Parlament hökumətinin əvəzinə diktator səlahiyyəti "Daşnaksütyun" bürosu (üzdənirəq "Büro-hökumət") gəldi.

Bütün qanuni formallığa riayət olunurdu və bütün fəaliyyət parlament qaydaları çərçivəsində səhnələşdirilmişdi. Mayın 5-də parlament (əlbəttə, Büronun direktivi üzrə) baş nazir A.Xatisovun istefasını (büronun tələbi ilə) qəbul etdi və

yeni kabinetin formalaşdırılmasını (büronun direktivi üzrə) doktor Ohacanyana həvalə etdi. Ohacanyan həmin iclasda nazirliyin hazır siyahısını təqdim etdi. Siyahıda kənar şəxslər yox idi, yalnız "Daşnaksütyun"un üzvləri daxil edilmişdi...

Ermənistan parlamenti (yəni daşnak fraksiyası, başqa sözlə, büronun özü) "Daşnaksütyun" bürosuna diktator hakimiyyətini verdi".

Sonra, bəraət naminə Kaçaznuni yazırdı: "Partiyanın pərdə arxasından deyil, açıq-aşkar şəkildə ölkəni idarə etməsi daha yaxşıdır".

Daşnak hökumətinin siyasi şəraiti real qiymətləndirə bilməməsi özünü, hər şeydən əvvəl, beynəlxalq münasibətlər sahəsində göstərirdi. Türkiyə ilə məqbul şərtlərlə (bu şərtləri Türkiyə tərəfi, əlbəttə, qəbul edəcəkdə) sülh bağlamaq əvəzinə, daşnaklar yenə də (neçənci dəfə!) Qərbin köməyinə, Paris sülh konfransının qərarlarına bel bağlamaqda davam edirdilər. Həqiqətən, əvvəlcə elə təəssürat yaranmışdı ki, erməni millətçilərinin ümidləri çin olacaqdır.

10 avqust 1920-ci ildə Paris yaxınlığında, Sevrdə İngiltərə, Fransa, İtaliya, Yaponiya, Ermənistan, Belçika, Yunanistan, Polşa, Portuqaliya, Rumıniya, Serbiya-Xorvatiya və Çexoslovakiya bir tərəfdən və Türkiyə digər tərəfdən sülh müqaviləsi imzaladılar. Ermənistan "razılığa gələn ali tərəflər" sırasına daxil edilmişdi və iştirakçı ölkələr arasında fəxri yer tutmuşdu. Müqavilənin VI bölməsi erməni məsələsinə həsr olunmuşdu. Sənəddən bir parça diqqəti cəlb edir:

Maddə 88. Bütün müttəfiq dövlətlər kimi, Türkiyə də Ermənistanı azad və müstəliq dövlət kimi tanımağı bəyan edir.

"Maddə 89. Razılığa gələn digər ali tərəflər kimi Türkiyə və Ermənistan Ərzurum, Trabzon, Van və Bitlis əyalətlərində onlar arasında sərhədlərini müəyyənləşdirilməsi işini ABŞ prezidentinin mühakiməsinə verir və onun qərarını da, Ermənistanın dənizə çıxması və Türkiyənin bütün sərhəd ərazilərinin demilitarizasiyası ilə bağlı qərarlar kimi tanıyacaqdır...

Maddə 230. 1 avqust 1914-cü ilə qədər olan sərhədlər hüduunda Osmanlı imperiyasının hər hansı yerində müharibə illərində kütləvi qətlər üçün cavabdeh olan şəxsləri tələb olunarkən müttəfiq dövlətlərə təhvil verməyi Türkiyə öz üzərinə götürür".

Yerlərdə Ermənistan və Türkiyə arasında sərhəd çəkmək üçün (maddə 91) komissiya yaradıldı. Ermənistan və digər Cənubi Qafqaz respublikaları arasında sərhədlərə gəldikdə isə, bu, "maraqlı olan dövlətlər arasında bilavasitə razılıq əsasında müəyyənləşdirilməli idi". Əgər belə razılığa nail olunmazsa, "sözügədən sərhədlər aparıcı müttəfiq dövlətlər tərəfindən müəyyənləşdiriləcəkdir" (maddə 92).

Elə görünə bilərdi ki, erməni millətçiləri istədiklərinə nail oldular: axı Türkiyə ilə sərhədləri, ermənilərin əsas himayəçilərindən biri prezident Vilson, Gürcüstan və Ermənistan arasındakı sərhədləri isə aparıcı müttəfiq dövlətlər

müəyyən edəcəklər. F.Kazımzadə yazır: "Lakin bu, zahirən belə idi... "Müstəqil Ermənistan" adlı qısa tamaşanın sonuncu dəfə pərdəsi enəndə, Birləşmiş Ştatlar artıq Avropanı tərک etmişdi və bundan sonra ən azı iyirmi il oralarda görünmədi. Bəs Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya? Onlar müharibəni uddular, dünyanı isə itirdilər.

Türkiyənin İstanbul hökuməti güclü təzyiқ altında avqustun 10-da Sevr müqaviləsini imzalamalı oldu. Lakin bu vaxt Ankarada da hökumət mövcud idi və o "heç vaxt Sevr müqaviləsini tanımadı və bu müqavilə heç vaxt qüvvəyə minmədi".

Real dünyada hadisələr Paris sülh konfransı iştirakçılarının kabinet planlarından asılı olmayaraq inkişaf edirdi. Onun əsas mərhələləri bunlar idi: 30 oktyabr 1918-ci ildən, yəni Mudros barışığı bağlanandan 1919-cu ilin mayına kimi Fransa Adananı, İngiltərə Urfanı, Maraşını və Anteyi, İtaliya isə Anadolunu işğal etdi. Suriya və Mesopotamiya müttəfiqlər tərəfindən xeyli əvvəl tutulmuşdu. Nəhayət, 15 may 1919-cu ildə yunan qoşunları İzmirə desant çıxartdılar. Antanta ölkələrinin həyasız müdaxiləsi Kamal Atatürkün başçılığı altında milli-azadlıq hərəkatının misli görünməmiş yüksəlişinə səbəb oldu. Bu bərdə yuxarıda məlumat verilmişdir.

23 apreləndən sonra, Böyük Millət Məclisi tərəfindən Kamal Atatürk onun sədri seçiləndə, azadlıq hərəkatının mərkəzi Ankaraya keçdi, İstanbul hökuməti xalqın gözündə real əhəmiyyətini itirdi.

Müharibənin gedişində zəif düşmüş, lakin tam məhv edilməmiş Türkiyə qoşunları yeni hökumətin himayəsi altında toplaşdılar, qərb və şərq cəbhələri yaradıldı. Şərq cəbhəsinin başında təcrübəli sərkərdə Qarabəkir paşa dayandı. Martın 16-da müttəfiq qoşunlar İstanbulu işğal etdilər. Türkiyənin iflasi ilə əlamətdar olacaq bu akta inanən erməni millətçiləri həvəsləndilər və "Böyük Ermənistanın bərqərar olması üçün" məqam yetişdiyini guman etdilər.

Sonralar öz xatirələrində Qarabəkir paşa yazırdı: "İstanbulun işğalı cəsərlənmiş erməniləri fəallaşdırmışdı. İşğal həyata keçirilən günlərdə ingilislər dünyaya haray saldılar ki, guya hər yerdə ermənilər məhv edilir. Bu səs-küy pərdəsi altında müsəlmanların real şəkildə məhvəyə başlandı."

Qarabəkir paşanın erməni hərbi komandanlığına göndərdiyi notada deyilirdi: "Səhih məlumatlar əsasında müəyyən olunmuşdur ki, erməni hökumətinin nəzarəti altında olan ərazilərin müsəlman əhalisi daim təqiblərə və qırğına məruz qalır... ordumuzun və əhalinin gözü qarşısında bir çox müsəlman kəndləri erməni hərbi hissələri tərəfindən artilleriya və pulemyot atəsinə məruz qalır. Belə hərəkatlərə son qoyulmasına bəslənən ümidlərə rəğmən 1920-ci ilin fevralından etibarən əhaliyə qarşı terror həyata keçirilir. Məlumdur ki, göstərilən ərazidə 28 müsəlman kəndi dağıdılmış, 2000-dən artıq adam qətlə yetirilmiş,

əmlakı qarət olunmuş, mal-qara oğurlanmış, gənc müsəlman qızları və qadınları Qarsa və Gümrüyə aparılmışdır, yüzlərlə qaçqın qadın və uşaq dağlarda öldürülmüşdür, müsəlmanların həyatına, əmlakına, namusuna və ləyaqətinə qəsd olunması davam etdirilir".

Türkiyə baş komandanının Mustafa Kamal Atatürkə ünvanladığı 28 mart tarixli teleqramda deyilirdi: "...19 martdan etibarən ermənilər Ordubadın, Naxçıvanın və Vedibasarın müsəlmanları üzərinə qəflətən geniş hücumə keçmişlər. Bu rayonların öz hüquq və namusunun müdafiəsinə qalxan müsəlmanları düşməne qəhrəmanlıqla müqavimət göstərmiş və onu sarsıdıcı məğlubiyyətə uğratmışlar...Vahimə içərisində qaçan erməniləri təqib edərək, onlar erməni paytaxtı Erivanın 7-8 kilometrliyindəki bağlara qədər gedib çıxmışlar".

Daşnak qoşunları tərəfindən işğal olunmuş ərazilərdə erməni fitnəkarlıqları, türklərə və azərbaycanlılara divan tutulması kəsilmək bilmirdi. May ayında erməni qoşun bölmələri Qars ətrafındakı Çalmak kəndinə soxuldular, əhalidən 300 milyon manat pul və 200 at tələb etdilər, sonra əhalini qarət etməyə və evləri oda qalamağa başladılar. Belə bac-xəracı digər kəndlərdən də (Yuxarı Kobanlı, Aşağı Koğanlı, Oluklu, Kəmərli, Tuzluca, Vucunlu, Sübhanazat və s., cəmi 27 kənddən) tələb etmişdilər.

Qarabəkir paşa yazırdı: "Biz hər yerdən ermənilərin gecə hücumları barədə məlumatlar alırdıq. Molokan kəndlərinin də qarət olunması faktı onu güman etməyə imkan verirdi ki, bolşeviklər bunun əleyhinə tədbir görəcəklər.* Lakin biz onu nəzərə almamışıq ki, ermənilər bolşevik qişafəsinə bürünə bilərlər (Kursiv bizimdir - B.N.) və onda ermənilərin qaniçənliyi altdan-altdan təmin olunacaqdır".

Moskvada Sovet Rusiyası hökuməti ilə Ankara arasında aparılan danışıqlar da bu dövrə aiddir. Bu məqsədlə Rusiya paytaxtına Bəkir Sami bəyin başçılığı altında xüsusi nümayəndəlik göndərilmişdi. Danışıqların gedişində, Türkiyə və Cənubi Qafqaz respublikaları arasında sərhədlər də müəyyənləşdirilməli idi. O dövrdə Moskva Cənubi Qafqazı öz tərkibinə daxil edilmiş sayırdı, hərçənd ki, orada müstəqil dövlətlər mövcud idi.

Lakin erməni millətçiləri Rusiya ilə Türkiyə arasında gedən danışıqların qurtarmasını gözləmək niyyətində deyildilər. Sevr müqaviləsinin müddəalarından ruhlanan, prezident Vilsonun sərhədlər barədə qərarını gözləməyən ermənilər Türkiyə üzərinə hücumə keçdilər. İyunun 27-də erməni milli ordusunun bölmələri Oltu rayonunda Tuzla istiqamətində hücumə keçdilər. İyunun 30-da ermənilər

---

* Bolşeviklərin may üsyanı dövrünə aiddir. O vaxt onlar Ermənistanın bir çox rayonlarında hakimiyyəti müvəqqəti ələ almışdılar.

Oltunu artilleriya atəşinə tutdular, iyulun 1-də Bardizə həmlə etdilər, 22 - 23 iyulda isə Kaqızmana hücum cəhdi etdilər və eyni zamanda Naxçıvan istiqamətində hücumu genişləndirmək istədilər.

H.Kaçaznuni sonralar yazırdı ki, müharibəni başlayan daşnaklar darmadağın edilmiş və müttəfiqlər qarşısında təslim olmuş Türkiyə üzərində qələbənin asanlıqla əldə olunacağına bel bağlayırdılar: "Türkiyənin qüvvələrindən xəbərimiz yox idi və öz qüvvəmizə inanırıq. Əsas səhvimiz də bunda idi. Müharibədən qorxmurduq, çünki qələbə çalacağımıza əmin idik. Türklərin sərhədlərimizdə hansı qüvvələri topladığından xəbərsiz idik. Odur ki, lazımi ehtiyatlılıq göstərmirdik. Əksinə, Oltunu gözlənilmədən tutmağımız Türkiyəni hiddətləndirdi. Sanki biz özümüz döyüşmək istəyirdik (sanki nədir, həqiqətən "vuruşmağı arzulayırdılar" - B.N.).

Sərhəddə hərbi əməliyyatlar başlayanda, türklər bizimlə görüşməyi və danışıqlara başlamağı təklif etdilər. Biz onların təklifini rədd etdik. Bu, böyük cinayət idi".

Nə üçün daşnaklar belə "böyük cinayətə" əl atdılar? Bu suala elə Kaçaznununin özü ətraflı cavab verir: "İngilis silahı ilə yaxşı silahlanmış və yaxşı geyindirilmiş ordumuz vardı. Kifayət qədər ehtiyat hərbi sursatımız var idi. Qars kimi mühüm qala bizim əlimizdə idi. Nəhayət, Sevr müqaviləsi var idi. Bu, o vaxt sadəcə kağız parçası deyildi, türklərə qarşı tutarlı əsas idi... həm də türklər hələ də məğlub vəziyyətində idilər".

Daşnak başçılarının əksinə olaraq, Türkiyə hökuməti nadir dözümlülük nümayiş etdirdi. Qarabəkir paşa açıq erməni təcavüzü qarşısında belə hücum etməmək barədə göstəriş almışdı. Ermənilərin rədd etdiyi sülh təşəbbüslərinə əl atıldı (Kaçaznuni bu barədə xatırlatmışdı). Yalnız sentyabrın 20-də, bütün barışıq cəhdləri səmərəsiz qalandan sonra, Türkiyə hökuməti hərbi əməliyyatlara başlamağa icazə verdi. "Qarabəkir paşa... 28 sentyabr 1920-ci ilə kimi, Ankaradan icazə olmayana qədər, bir türk əsgərinə belə sülh müqaviləsi ilə müəyyən edilmiş sərhədləri pozmağa imkan vermədi. Hərçənd ki, bu vaxt ərzində ermənilər sərhəd rayonlarında çoxlu fitnəkarlıqlar və cinayətlər törətmişdilər".

Müharibə uzun çəkədi: tərifi (ermənilərin özləri tərəfindən) erməni qoşunları nizami Türkiyə ordusunun hücumlarına davam gətirməyərək biabırçılıqla qaçmağa üz qoydular. Sentyabrın 29-da Sarıqamış, 30-da Mardonik, oktyabrın 1-də Kaqızman alındı. Oktyabrın 16-da Şərqi-Cənubi Qafqazın mühüm strateji məntəqəsi, çoxsaylı qarnizonu olan və yaxşı möhkəmləndirilmiş Qars qalasının mühasirəsi başa çatdı. Oktyabrın 24-dən 30-na kimi çəkən uzun həmlələrdən sonra Qars təslim oldu. Ermənilər böyük itkilərə məruz qaldılar: minlərlə əsir götürüldü, o cümlədən 3 general, 6 polkovnik, 16 mayor türklərin əlinə keçdi. Əsirlər arasında Ermənistanın hərbi naziri Aratov, baş qərargahın rəisi Vəkilov, qalanın komendantı

Primov var idi. Xeyli qənimət götürüldü; 700-ə yaxın top, çoxlu pulemyot, döyüş sursatı və i.a.

Noyabrın 3-də Türkiyə ordusu Aleksandropol üzərinə hücumla keçdi və 4 gündən sonra şəhəri tutdu. Ermənilər barışıq istədilər. Bu barədə Kaçaznuni yazırdı: "Müharibə tam məğlubiyyətimizlə nəticələndi. Tox, yaxşı silahlanmış və təlim görmüş ordumuz vuruşmurdu. Qoşunlarımız daim geri çəkildi, silahlarını ataraq kəndlərə səpələnirdi. Ordu soyğunçuluq və cəzasız qarətlər sayəsində daxili döyüşlərdə mənən pozğunlaşmışdı (Kursiv bizimdir - B.N.). Büro-hökumət tərəfindən həvəsləndirilən drujina sistemi (söhbət ayrı-ayrı drujinaların yaradılmasından gedir), ordunun birliyini və bütövlüyünü pozmuşdu. Orduda tərbiyə, hərbi ruh, təşkilati və intizam möhkəmliyi, deməli həm də müqavimət gücü son dərəcə zəifləmişdi". Açıq etirafdır!

Deyənlərdən aydın olur ki, erməni döyüşçüləri, keçmiş daşnak baş nazirinin dediyi kimi, yalnız qarətlərdə və dinc əhalinin öldürülməsində irəli getmiş, onların "drujinaları" adı quldur dəstəsindən heç nə ilə fərqlənməmişdir. İşğalçılıq müharibəsi aparan ermənilərdən fərqli olaraq işğalçılara vəhşi nifrətlə coşub daşan türklər öz ölkələrinin azadlığı uğrunda şücaətlə və fədakarlıqla döyüşürdülər.

Tale elə gətirdi ki, ermənilər barışıq xahiş edəndə prezident Vilson, nəhayət Sevr müqaviləsinin 89-cu maddəsinə müvafiq olaraq Ermənistan - Türkiyə sərhədlərinə münasibətdə öz qərarını elan etdi. Ermənistan həqiqətən əsl "bəxşiş" aldı. ABŞ prezidenti - ermənipərəst Vilsonun qələmi ilə Trabzon, Ərzurum, bütün Şərqi Anadolu ermənilərə verildi. Lakin Vilsonun "hədiyyəsi" elə kağız üzərində qaldı. Daşnak hökuməti hədə yerə Amerika senatına, İngiltərəyə, Fransaya müraciət edirdi. "Qərblə dostlar" bu dəfə də ermənilərin ah-fəğanlarına etinasız qaldılar. Onlar yalnız bəyanatlar və ermənilərə ürək-dirək verməklə kifayətlənirdilər. Üstəlik, Amerika konsulu Mozer 2 və 6 noyabr 1919-cu ildə daşnak hökumətinə göndərdiyi cavab məktublarında bildirdi: "Birləşmiş Ştatlar heç vaxt erməni millətinin müdafiəsinə və hərbi cəhətdən dəstəklənməsinə dair öz üzərinə hər hansı bir öhdəlik götürməmişdir".

Millətlər liqası Assambleyasının birinci sessiyasında İngiltərənin nümayəndəsi ser Robert Sesil "kiçik Cənubi Qafqaz Respublikasını müdafiə məqsədilə müdaxilə etmək təklifini verdi". "Kamal paşanın millətçiləri ilə Ermənistan arasında müharibənin dayandırılmasına dair tədbirləri öyrənmək üçün" müvafiq komitə yaradıldı. Lakin komitə hələ işə başlamamış daşnak Ermənistanı iflasa uğradı və bolşeviklər hakimiyyətə gəldilər.

Ermənilər barışıq xahiş edəndən sonra Türkiyə tərəfi süründürməçiliyə yol vermədən öz təkliflərini irəli sürdü: Türkiyə və Ermənistan arasında sərhədlər "yerli əhalinin sərəğusunun nəticəsində" müəyyən olunmalıdır. Nəzərdə tutulurdu

ki, "xalq azad surətdə müvafiq dövlətlərdən biri ilə əlaqədar öz iradəsini ifadə edəcəkdir". Türkiyə təkliflərinin 2-ci bəndində deyilirdi: "Türkiyə öz imkanları daxilində qonşu xalqın azad inkişafı üçün kömək göstərəcəyinə təminat verir. Maddi imkan daxilində Ermənistanın bərpa olunmasına və burada müasir iqtisadiyyat yaradılmasına kömək göstərəcəkdir".

Habelə, nəzərdə tutulurdu ki, "Türkiyə öz ərazisində buranı Birinci Dünya müharibəsi illərində tərk etmiş ermənilərin əvvəlki yaşayış yerlərinə qaytarılmasına və ən mədəni ölkələrdə mövcud olan hüquqlardan tam həcmdə istifadə etməsinə təminat verir" (bənd 4).

Göründüyü kimi, olduqca alicənab, ədalətli təkliflərdir. Lakin "Sevr müqaviləsinin faydasız kağız parçası olmadığı" fikri ilə yaşayan ermənilər həmin təklifləri bəri başdan rədd etdilər. Mübahisəli ərazilərin əhalisi arasında sorğunun keçirilməsi erməni millətçilərinə əl vermirdi. Onlara Qars, Ərzurum, Trabzon gərəkdir. Əgər sorğu aparılsaydı bu ərazilər Türkiyəyə keçəcəkdir.

Daşnaklar Sovet Rusiyasının vasitəçilik təklifini də rədd etdilər. Rusiya hökuməti noyabrın ortalarında həm Türkiyə hökumətinə Ermənistan hücumları dayandırmaq, həm də daşnak rəhbərliyinə Qırmızı ordunu "Türkiyə işğalçılarından müdafiə üçün" Ermənistan buraxmaq təklifləri ilə müraciət etdi.

Bolşeviklərin bu müraciəti ikiüzlülüyün bariz nümunəsi idi. Heç kəsdən ötrü sırr deyildi ki, artıq Moskva ilə kamalçı Ankara hökuməti arasında Cənubi Qafqazda təsir zonasının bölüşdürülməsinə dair gizli razılıq əldə olunmuşdu. Üstəlik, dirçələn Rusiya imperializmi üçün Sovet hakimiyyətini tanımamağa cəsarət göstərmiş və may üsyanından sonra bolşevikləri repressiyalara məruz qoymuş tərs daşnakların kamalçı Türkiyənin silahlı qüvvələri tərəfindən iflasa uğramaları daha əlverişli idi.

Özü üçün "alibi" yaratmaq və Türkiyə ilə gizli saziş barədə şübhələri dağıtmaq üçün bolşeviklər Gürcüstandakı səlahiyyətli nümayəndəlik vasitəsilə 27 oktyabrda bəyanat verdilər. Sənəddə deyilirdi: "Ermənistan sərhədində Türkiyə hücumları heç cür Sovet hökumətinin siyasəti ilə bağlı deyildir. Sovet hökuməti erməni xalqına ən səmimi hisslər bəsləyir və həqiqətən onu (Kursiv bizimdir - B.N.) yaxşı gələcəyə aparmaq və Yaxın Şərqə sülh gətirmək istəyir". Bu sənəddə əlamətdar cəhət odur ki, Sovet hökuməti özünün erməni xalqını işıqlı gələcəyə (təbii ki, kommunizmə) "aparmaq" niyyətində olduğunu gizlətmirdi.

Sonralar Kaçaznuni yazırdı: "Bolşeviklərlə türklər arasında hər hansı bir saziş olmuşdurmu? Aramızda bu fikirdə olanlar çoxdur. Güman edirəm ki, bu səhvdir. Hər halda əldə sübut yoxdur".

Lakin sabiq daşnak baş naziri özünütənqidə kifayət qədər üstünlük verir. O, etiraf edir: "...Məğlubiyyətimizi sürətləndirməkdən ötrü bolşeviklərin müdaxiləsinə

ehtiyac yox idi... məğlubiyyətimizin səbəbi bolşeviklərin xəyanətkarlığında və türklərin gücündə deyildi: o, bizim öz gücsüzlüyümüzdən irəli gəlirdi".

Nə olursa-olsun, daşnak hökuməti özünə sadıq qaldı və istər Türkiyə ilə danışıqlardan, istərsə də Sovet Rusiyasının vasitəçiliyindən və yardımından imtina etdi.

Aleksandropolun süqutundan sonra büro-hökumət istefa verdi və qısa müddətə S. Vratsyanın başçılığı ilə daşnak və əsərlərdən ibarət yeni kabinet hakimiyyətə gəldi. Bu isə bolşeviklərin qarşısında təslim olmanın ərəfəsi idi. Heç kəsdən ötrü sirr deyildi ki, yeni baş nazir ruspərəstdir və bolşeviklərlə, o cümlədən Mikoyan ilə sıx əlaqədədir. Eserlər barədə danışımağa dəyməzdi. Onlar həmişə Rusiyaya meyilli olmuşlar.

Bu arada Aleksandropolu ələ keçirən türklər irəliləməkdə davam edirdilər. Parçalanmış və düşkünləşmiş daşnak dəstələri, demək olar ki, müqavimət göstərmirdilər. Şahtaxtı rayonunda növbəti məğlubiyyətə uğrayan daşnaklar noyabrın 15-də, nəhayət, aman istədilər. Hərbi əməliyyatlar noyabrın 18-də dayandırıldı. 25 noyabrda Aleksandropolda danışıqlara başlandı. Dekabrın 2-də (yəni daşnak Ermənistanı iflasa uğrayandan sonra) sülh müqaviləsi imzalandı.

Aleksandropol sülh müqaviləsi Sevri müqaviləsinin Ermənistanına aid olan bütün müddələrini ləğv etdi. Maddə 3-də Ermənistan etiraf edirdi ki, Türkiyənin heç bir yerində ermənilər əksəriyyət təşkil etmir və bununla bağlı bütün ərazi iddialarından əl çəkir. 4-cü və 5-ci maddələr Türkiyə ilə Ermənistan arasında sərhədləri bütövlükdə 1918-ci il Batumi müqaviləsinə uyğun olaraq müəyyən edirdi. Ermənilər Qarsdan, Ərdəhandan və Aleksandropoldan imtina etdilər. Ermənistan hökuməti ordunu tərksilah etməyi öz öhdəsinə götürürdü; Ermənistan daxili qayda-qanun yaratmaq üçün yalnız 1500 nəfər əsgər və jandarm dəstələri saxlamağa icazə verilirdi (Maddə 6).

Bundan əlavə, Türkiyə "ölkənin müstəqilliyinə təhlükə yaranarsa", hərbi məqsədlərlə Ermənistan ərazisindən istifadə etmək, öz qoşunlarını onun ərazisindən keçirmək və daşımaq üçün hüquq əldə edirdi (Maddə 41). Ermənistan, habelə "Türkiyənin mənafeyini məhdudlaşdıran bəndləri olan və digər dövlətlərlə bağladığı müqavilələri ləğv etməyi də öz öhdəsinə götürürdü".

Bu müqavilənin şərhə ehtiyacı yoxdur: Ermənistan 1918 - 1920-ci illərdə əldə etdiklərinin hamısını itirdi və kəsilib-parçalanmış, dilənçi vəziyyətinə düşmüş, tərksilah olunmuş vəziyyətdə qaldı. Daşnakların özünəqəsd siyasətinin qanunauyğun yekunu bu idi.

İndi bolşeviklərdən Ermənistanı sovetləşdirmək üçün elə böyük səylər tələb olunmurdu. Onlar fürsəti əldən vermədilər. Üstəlik, Türkiyənin daha da irəliləməsi və Cənubi Qafqazda möhkəmlənməsi bolşeviklər üçün arzuolunmaz və hətta təhlükəli idi.

Ermənistandakı sovet səlahiyyətli nümayəndəsi B.V.Leqran RSFSR xarici işlər xalq komissarına yazırdı: "Türklərin Qars-Aleksandropol, bəlkə də Ərdəhan, Acarıstan və Batum barəsində işğalçı, millətçi söylərinin mövcudluğu şübhə doğurmur. Türklərin Ermənistanı soxulması hər halda milli düşmənçiliyin kəskinləşdirilməsi ilə əlamətdar olacaqdır və onsuz da gərgin olan erməni-tatar (azərbaycanlı - B.N.) münasibətlərini daha da mürəkkəbləşdirəcəkdir. Bizim Qafqazdakı milli siyasətimizin mənafeyi bu silahlı toqquşmanı, imkan daxilində, tez aradan qaldırmağı tələb edir".

8 oktyabr 1920-ci ildə Ermənistan KP MK zəhmətkeşlərə müraciətlə çıxış etdi: "... Ermənistan fəhlə-kəndlilərinin hüsn-rəğbəti Sovet Rusiyasının tərəfindədir".

Xarici imperializmin əlaltıları kimi daşnakları ifşa edən Ermənistan bolşevikləri qeyd edirdilər: "...Bütün bunlar Ermənistanın fəhlə-kəndli kütlələri üçün elə şərait yaratdı ki, onlar qardaş əlini Sovet Rusiyasına, yalnız ona uzatmalı oldular..."

Ermənistanın cəbhədə vəziyyəti pisləşdikcə, xaricdən bolşeviklərin daşnak hökumətinə təzyiqli güclənirdi. Aydın idi ki, bu gün-sabah Rusiya Ermənistanı ələ keçirəcəkdir.

13 oktyabr 1920-ci ildə RK(b)P MK Siyasi Bürosunun iclasında Leninin təklifi ilə Ermənistanda vəziyyət məsələsinə baxıldı. Siyasi Büro Çiçerinin təklif etdiyi layihəni bəyəndi: "1) Ermənistanda Sovet hakimiyyətinin qurulması üçün həlledici fəaliyyətə keçməyin zəruriliyi barədə Ermənistan KP MK-nın və RK(b)P MK Qafqaz Bürosunun fikri ilə razılaşmalı; 2) ona türklərin irəliləməsinin qarşısını almaq üçün siyasi yardım göstərməli; 3) yeni sovet hökumətini (Ermənistanı - B.N.) dəstəkləməli".

"Ermənistanı kömək barədə" məsələ Azərbaycan Kommunist Partiyasının II qurultayının gündəliyində də dururdu. Q.K.Orconikidze daşnakları damğalayan qətnamə təqdim etdi. Qətnamədə daşnakların erməni kommunistlərinin cəlladı olduqları təsbit edilir, "erməni və türk zəhmətkeş kütlələri arasında toqquşmalara tezliklə son qoyulması və onların bir qırmızı bayraq altında birləşdirilməsi tələb olunurdu".

Moskvanın birbaşa direktivlərinə əsasən, Azərbaycan bolşevikləri Ermənistanın sovetləşdirilməsinə qatıldılar. Azərbaycan KP MK Siyasi Bürosunun və Təşkilat Bürosunun 16 sentyabr 1920-ci il tarixli birgə iclasında "Türkiyədə vəziyyət, Kamalın böhranlı vəziyyəti haqqında" məsələ* nəzərdən keçirildi.

---

* Gördüyümüz kimi, Kamal Atatürkün vəziyyəti bolşevikləri çox narahat edirdi və AK(b)P Siyasi Bürosunun və Təşkilat Bürosunun qapalı iclasında müzakirə obyektinə çevrildi. Bu, bir daha Kamal Türkiyəsi ilə bolşevik Rusiyası arasında Cənubi Qafqaza dair sazişin mövcud olduğuna dəlalət edir.

Müzakirələrdə Nərimanov, Dumbadze, Qarayev, Stasova, Yeqorov, Qasimov, Karakozov **, Sturua, Eliava iştirak etdilər.

Bu sənəddə Moskvanın göstərişi ilə xalqların taleyini həll edən gizli bolşevik mətbəxi tam aşkarlanır.

Sənəddən bəzi çıxarışlar:

"Yeqorov: Gürcüstan və Ermənistan Cənubi Qafqaz Respublikalarına münasibətdə buraxdığımız köhnə səhvlərin aradan qaldırılmasının zəruriliyi barədə mərkəz qarşısında təkid göstərmək, sonuncularla hesabı çürütmək (bax belə! - B.N.) və beləliklə Azərbaycanca və RSFSR-də vəziyyəti möhkəmləndirmək üçün Anadolu ilə birləşmək.

Qarayev: Dərhal Gürcüstanı və Ermənistanı ləğv etmək.

Qasimov: Gürcüstana və Ermənistanı müharibə elan etmək.

Stasova: Ermənistanla hesabı dərhal çürütmək lazımdır. Lakin Gürcüstana gəldikdə tələsməməliyik, çünki Gürcüstana hücum müstəqilliyə qəsd kimi qiymətləndiriləcəkdir.

Qətnamə qəbul olunur: "Türkiyədə və Yaxın Şərqdə işlərin vəziyyəti barədə Nərimanovun və Eliavanın məruzəsini dinləyib, Antantaya qarşı istər Yaxın Şərqdə, istərsə də Gürcüstanda mübarizənin asanlaşması üçün dərhal Ermənistanın sovetləşdirilməsini həyata keçirməli".

Mətnin, necə deyərlər, şərhə ehtiyacı yoxdur.

Azərbaycan K(b)P MK Siyasi Bürosunun 28 noyabr 1920-ci il tarixli digər iclasında (protokol 9) bolşevik təbliğatının gücləndirilməsi və silahlı üsyanın hazırlanması məqsədi ilə Ermənistanı göndərmək üçün erməni millətindən olan məsul işçilərin siyahısı təsdiq olundu. Bu siyahıdan görünür ki, o vaxt ermənilər Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin bütün qurumlarında nə qədər məsul vəzifə tutmuşdular: Ambarsumyan (Qarabağ vilayət inqilab komitəsinin sədri), Əlixanyan (MK-nın təşviqat şöbəsi), Apresov (AK(b)P MK), Levon Mirzoyan (AHİŞ-in sədri), Kasparov (Xalq Maarifi Komissarlığı), Xaçiyev (poliqrafiya şöbəsinin müdiri), Ter-Qriqoryan (metallar şöbəsi), Yegiazaryan (quberniya hərbi komissarı), Saturov (Bakı şəhərinin hərbi komissarı), Xaçumyan (AzFK) və i. a.

** Karakozov Armenak Nikitiç sonralar Dağlıq Qarabağın fəvqəladə komissarı oldu. Sonra Ermənistanı ÜXTŞ-nin sədri, Dağlıq Qarabağ MİK və Xalq Komissarları Sovetinin sədri oldu. O, habelə AK(b)P MK, SSRİ MİK, AzMİK və ZaqMİK-in üzvü olmuşdur. Mikoyanın ələltisi kimi Karakozov sonralar Qarabağın Azərbaycandan ayrılmasına istiqamətlənmiş erməni fitnəkarlığında fəal və mühüm rol oynamışdır.

Siyahını Azərbaycan K(b)P MK katibi Sarkis imzalamışdı. RK(b)P MK-nın təklifi ilə Ermənistanda vəziyyət barədə 1920-ci ilin noyabrında RK(b)P Qafqaz bürosunun və Azərbaycan K(b)P MK-nın, habelə Ermənistan K(b)P MK-nın xarici ölkə bürosu üzvlərinin iştirakı ilə birləşmiş plenum keçirildi.

B.V.Leqranın Ermənistanda vəziyyətə dair məruzəsi dinləndi. Plenumun qərarında deyilirdi: "Ermənistan məsələsi birinci dərəcəli siyasi məsələyə çevrildi. Ermənistanın daxili vəziyyəti və inqilabi çıxışlar Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulması məsələsini gündəliyə çıxarmış oldu".

Ermənistanın, eləcə də Azərbaycanın sovetləşdirilməsinə dair bütün tədbirlər Moskvanın etibarlı şəxsi - RK(b)P MK Qafqaz bürosunun sədri Q.K.Orconikidzenin ümumi rəhbərliyi altında həyata keçirilirdi.

8 noyabr 1920-ci ildə Stalin Bakıdan V.İ.Leninə məruzə etdi ki, yaranmış vəziyyətdə bir məsələ şübhəsizdir: vaxt itirmədən qoşun hissələrini Ermənistan sərhədlərinə çəkməli və zərurət olan kimi qoşunla Erivana daxil olmalı.

Sonra hər şey Azərbaycanda sınaqdan çıxarılmış ssenari üzrə gedirdi: Ermənistan Kommunist Partiyası tərəfindən hərbi-inqilabi komitə yaradıldı; S.Kasyan, Ter-Qabrielyan, Mravyan, Dovlatyan, Nuricanyan, Bekzadyan komitənin tərkibinə daxil oldular. İcəvanda və Dilicanda kommunistlər tərəfindən hökumət əleyhinə çıxışlar təşkil olundu. Ermənistan hərbi-inqilabi komitəsi kömək üçün XI orduya müraciət etdi. V.İ.Leninə teleqram göndərildi: "Biz yerli inqilab komitələri yaradaraq, tam ümidlə irəliləyirik ki, Şərqi əziz xalqlarının xilaskarı - ölkəmizin qəhrəman Qırmızı ordusu, Böyük Sosialist Rusiyasının müttəfiqi bu çətin mübarizədə bizə konkret kömək göstərəcəkdir".

Əlbəttə, tələb olunan kömək göstərildi: V.İ.Leninin göstərişi ilə XI Qırmızı ordu Ermənistana soxuldu və Qazax və Dilicandan keçib Erivana doğru yön aldı. Gördüyümüz kimi, bolşeviklər improvizə edib özlərinə zəhmət vermək istəmirdilər. Onlar Azərbaycanda uğur qazandıran sxem üzrə fəaliyyət göstərirdilər.

Daşnak hökuməti 1 dekabr 1920-ci il tarixli iclasında XI orduya müqavimət göstərməməyə və bolşeviklərlə mübarizəni dayandırmağa dair qərar qəbul etdi. Vratsyan kabineti öz səlahiyyətlərindən imtina etdi, istefa verdi: "Belə qərar çıxararkən, iki mülahizəni rəhbər tutmuşuq: birincisi - istəsək belə, müqavimət göstərə bilməzdik, biz məğlub olmuş və zəifləmişdik; ikincisi - ümid edirdik ki, Sovet hakimiyyəti Rusiyaya arxalanaraq, müəyyən qədər dövlət həyatını nizamlaya biləcəkdir". Kaçaznuni daşnakların təslim olmasının motivlərini belə izah edir. Lakin bir incə, bəlkə də ən əsas motiv var idi: daşnak kadrlarını qorumaq, loyallıq və əməkdaşlığa hazırlıq nümayiş etdirmək, bolşevik terrorundan yaxa qurtarmaq, partiyanın əsas qüvvələrini zərbə altından çıxarmaq və bolşeviklərin hakimiyyət qurumlarına qoşulmaq...

Növbəti erməni manevri də buna xidmət edirdi. Dekabrın 2-də Ermənistanın Nazirlər Soveti belə bəyanat verdi: "Xarici şəraitin təsiri altında, ölkədə yaranmış vəziyyət üzündən Ermənistan Respublikasının hökuməti özünün 2 dekabr tarixli iclasında səlahiyyətlərini dayandırır və bütün hərbi və mülki hakimiyyəti baş komandana verir, həmin vəzifəyə general Dro təyin olunur".

Beləliklə, iflasa uğrayan, "zəhmətkeşlər tərəfindən lənətlənən" daşnak hökuməti istefa verdi və yeni hərbi diktator, cəllad, dinc azərbaycanlı əhalisinə dəhşətli divan tutmaqla ad çıxarmış general Dro Erivandakı Rusiya nümayəndəsi Silin ilə birlikdə elan etdi ki, Ermənistan sovetləşir. Elə həmin gün daşnak generalı və RSFSR nümayəndəsi Leqran arasında müqavilə imzalandı. Bu sənəddə həm də nəzərdə tutulurdu ki, Ermənistan Sovet hökuməti kommunistlərin və daşnakların koalisiyası əsasında yaradılacaq və Rusiya Ermənistanın ərazi bütövlüyünü bərpa edəcəkdir.

Ermənistan Sovet Respublikası elan olunurdu. Sovetlərin qurultayına qədər hakimiyyəti hərbi-inqilabi komitə həyata keçirməli idi. 4-cü maddədə elan olunurdu ki, Ermənistanın sovetləşməsinə qədər törədilmiş hərəkətlərinə görə erməni ordusunun zabitləri məsuliyyət daşıyırlar. Bu işə dinc azərbaycanlı əhalisinə qarşı qanlı cinayətlərdə özünü ləkələmiş və törədilmiş əməllərə görə məsuliyyətdən qorxan yüksək rütbəli daşnak zabitləri üçün xüsusilə vacib idi. Bundan əlavə, 5-ci maddədə göstərilirdi ki, mövcud siyasi təşkilatların, o cümlədən "Daşnaksütyun"un və digər sosialist partiyalarının (Kursiv bizimdir - B.N.) üzvləri irticaya məruz qalmamalıdır. Beləliklə, daşnaklar, sosialist olmayan bu terrorçu quldur dəstələri, qatillər, maniakal millətçi ideyaların əsiri olmuş bu başkəşənlər ordusu özünü digər sosialist partiyalarına tay tutur, onların arxasında gizlənidilər. Sonra 6-cı maddədə göstərilirdi ki, Ermənistanı idarə edəcək hərbi-inqilabi komitənin tərkibinə beş kommunist və iki daşnak daxil olmalıdır".

Erməni ordusu Qırmızı orduya çevrildi və Dro onun baş komandanı olaraq qaldı. Elə təsəvvür yaranırdı ki, "erməni manevri" baş tutmuşdur: belə dəhşətli vəziyyətdə daşnaklar ümid etdiklərindən də çox qazanmışlar. Lakin əgər daşnakları ümumi əfv olunma, hakimiyyət qurumlarında iştirak etmə, "Daşnaksütyun"u leqallaşdırmaq vədləri ilə şirnikdirib barmaqlarına dolamasaydılar, bolşeviklər bolşevik olmazdılar.

"Bolşevik manevri" "erməni manevrindən" daha hiyləgər oldu. Müqavilə bağlanan məqamda bolşeviklərə yalnız Ermənistanı döyüşsüz ələ keçirmək, Erivanı tutmaq, itki vermədən orada möhkəmlənmək lazım idi. RSFSR adından Leqranın imzaladığı bu "müqavilə" də həmin məqsədə xidmət edirdi. Qarşıya

qoyulan məqsədlərə nail olunan kimi, bu sənəd bolşeviklər üçün adi kağız parçasından başqa bir şey olmayacaqdı.*

XI ordu Erivana daxil olandan sonra general Dro dərhal baş komandan vəzifəsindən azad olundu. Hakimiyyət bolşevik hərbi-inqilab komitəsinə verildi. Ona Kasyan rəhbərlik edirdi. "Daşnaksütyun"un ləqallaşdırılmasından söz gedə bilməzdi. Barışmaz daşnakların bir hissəsi mühacirət etdi, qalanları isə qeyri-leqal vəziyyətə keçdilər. Lakin onların çoxu sosialist qiyafəsinə büründülər. Bir çoxu kommunistlər sırasına keçdilər və yeni ağalarla əməkdaşlıq etməyə başladılar. Sovet hakimiyyəti tərəfindən daşnaklara qarşı güclü repressiya olmamışdır; doğrudur, 1921-ci ildə bir sıra daşnak zabitləri, o cümlədən sabiq hərbi nazir Silikov, general Nazarbekyan həbs olundu. Lakin bu, dərjada bir damla idi. Daşnak kadrları qorunub saxlandı, tez bir vaxtda kommunistlərə, sosialistlərə çevrildilər, ən azı "yol yoldaşı" oldular. Hər halda, bir neçə daşnakın həbsi bolşeviklərin Azərbaycanda müsavətçilərə qarşı törətdikləri vəhşiliklərlə müqayisədilməzdir. Maraqlıdır ki, Ermənistanda XI ordunun köməyilə Qırmızı ordunun formalaşdırılmasına başlandı. Onun tərkibinə "Sovet hakimiyyəti tərəfinə keçən daşnak ordusunun əsgərlərinin bir hissəsi axışmağa" başladı. Hər halda, sovet dövrünə aid olan materiallarda belə deyilir. Əslində isə XI ordunun tərkibinə bəlkə də bütün daşnaklar, sabiq zinvorlar, erməni "hərbi drujinaları"nın üzvləri, Andronikin, Dronun, Amazaspın və digər qanlı cəlladların silahdaşları daxil oldular. Xatırlatsaq ki, Mikoyanın söyləri nəticəsində hələ Azərbaycana soxulana qədər XI ordu qismən "erməniləşdirilmişdi", onda aydın olar ki, 20-ci illərdə Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı hərbi qüvvələrinin bu qədər eməniperəst olması regionun sonrakı taleyində həlledici amilə çevrilməyə bilməzdi. Ordunun "erməniləşməsi" və "daşnaklaşması" siyasi idarə vasitəsilə həyata keçirilirdi. Onun rəhbəri Mikoyanın sağ əli, cibində bolşevik bileti gəzdirən daşnak, əvvəllər də XI orduda müxtəlif məsul vəzifələr tutmuş İ.Q.Lazyan oldu.

Azərbaycanda olduğu kimi, Ermənistanın Hərbi İnqilab Komitəsi 1920-ci ilin dekabrında - 1921-ci ilin yanvarında yeni qaydaları təsbit edən bir sıra dekretlər (torpağın, yerin təkinin, meşələrin, bankların, fabriklərin, dəmiryolunun milliləşdirilməsi, sınıfı və silki imtiyazların ləğv olunması, məktəbin kilsədən ayrılması barədə və i.a.) qəbul etdi.

---

* Burada AXC parlamentinin 27 aprel 1920-ci il tarixli son iclasında çıxardığı "təslim aktı" yada düşür. Onun bir şərti belə bolşeviklər tərəfindən yerinə yetirilmədi. Onlar əsas məqsədə - Azərbaycanı döyüşsüz tutmağa nail olmuşdular.

Türkiyə ilə sərhədlərə gəldikdə isə, onun müəyyənləşdirilməsi dərhal həyata keçirilmədi. Bu məsələyə 1921-ci ilin martında, daşnak qiyamının yatırılmasından və Sovet hakimiyyətinin Ermənistanda qəti möhkəmlənməsindən sonra baxıldı.

Təxminən eyni vaxtda ermənilərin Kilikiyada möhkəmlənmək cəhdi də iflasa uğradı. Mudros barışıqından sonra burada üzdənəraq müstəqil Ermənistan Respublikası elan olunmuşdu. Fransız süngüsünə söykənən bu oyuncaq qurum 1921-ci ilin martına kimi mövcud oldu. Bu müddət ərzində, təbii ki, ermənilər qanlı qırğınlar təşkil etməyə və müsəlman əhalisinə qarşı divan tutmağa nail oldular. Vəziyyət o həddə çatdı ki, Adanadan və erməni-fransız işğalına məruz qalan digər ərazilərdən müsəlmanların qaçaqacağı başlandı.

Sonralar kamalçı qoşunlarına məğlub olan fransızlar 20 oktyabr 1921-ci il müqaviləsinə müvafiq olaraq Kilikiyadan çıxıb getməli oldular. Yeri gəlmişkən, məhz bu sazişdə ilk dəfə Ankara hökuməti müttəfiqlər tərəfindən rəsmi surətdə "razılığa gələn tərəf" kimi tanındı". Bundan sonra, ermənilər vahimə içərisində Suriyaya, Misirə, Kiprə qaçmağa başladılar. Onlar törətdikləri cinayətlərə görə cavab verəcəklərindən qorxurdular. Kilikiya erməni respublikası süqut etdi. Beləliklə, Qərb yenə də erməniləri taleyin hökmünə buraxdı.

Lozannada keçirilən beynəlxalq konfransda (1922-23) daha Türkiyə ərazisində heç bir muxtariyyətdən və dövlətdən deyil, hansısa bir "erməni ocağından" söhbət gədirdi. Lakin bu layihə də sırf taktiki gediş idi. Məqsəd isə Mosul barədə mübahisəli məsələdə Türkiyə tərəfini güzəştlərə getməyə vadar etməkdən ibarət idi. Razılığa gələndən sonra "erməni ocağı" layihəsi də birdəfəlik unuduldu.

Lozanna konfransı Türkiyənin beynəlxalq diskriminasiyasına son qoydu. Ermənilərin böyük ümidlər bəslədikləri Mudros və Sevr müqavilələri arxivə göndərildi. "Türkiyə Ermənistanı" məsələsinə son qoyuldu və o, bir daha irəli sürülmədi.

3. Azərbaycanda bolşevik — erməni terroru. Qarabağ məsələsi.

Ermənistanın sovetləşməsi ilə bağlı bir epizodu bu gün ağrısız və heyrətsiz xatırlamaq mümkün deyildir. 1 dekabr 1920-ci ildə Bakı Sovetinin növbədənəkar iclası keçirildi. Həmin iclas Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulmasına (bu, faktiki olaraq, ertəsi gün reallaşdı) həsr olunmuşdu. Tarixə qara hərflərlə yazılan soyuq dekabr günü Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin sədri Nəriman Nərimanov Zəngəzur, Naxçıvan və Dağlıq Qarabağ torpaqlarının Ermənistanə güzəştə gədiməsi barədə bəyannamə oxudu. Nərimanovdan sonra Orconikidze

çıxış etdi, bu hərəkəti bəyəndiyini onun iki qonşu xalq arasında uzun və qanlı münaqişəyə son qoyacağını bildirdi.

Sonralar N.Nərimanov öz xatirələrində yazırdı: "...Ermənistanda Sovet hakimiyyəti elan olunandan sonra biz bəyannamə ilə çıxış etdik ki, uğrunda bu biabırçı qırğınların baş verdiyi torpaqları Azərbaycan Ermənistana verir".

Bu aktın mahiyyətinə varsaq, belə çıxır ki, əgər Azərbaycan hökuməti belə tez və tərəddüdsüz olaraq ermənilərin bu torpaqlara iddialarının qanuniliyini tanıdısa və onları Ermənistana verdisə, deməli onlar dədə-baba erməni torpaqlarıdır. Bu torpaqlara görə "biabırçı qırğınlarda" isə Azərbaycan xalqı günahkardır. Bu gün biz soruşuruq: "Bu necə baş verdi? Əlbəttə, ən asan yol N.Nərimanova xəyanətkar damğası vurmaq və yaxud bu səxavəti sovetlərin növbəti qələbəsindən doğan euforiyanın ayağına yazmaq, tezliklə dünya inqilabının qələbə çalacağına və onda insanların milli mənsubiyyətinin, nə də dövlət sərhədlərinin əhəmiyyət kəsb etməyəcəyinə inamın nəticəsi kimi qəbul etmək olardı. Bu mif əqidəli kommunistlər arasında, qatı daşnaklar arasında "Böyük Ermənistan" mifi kimi olduqca populyar idi.

Gəlin, bir qədər dərinə varaq. Məxfi arxiv sənədində - Azərbaycan K(b)P MK Siyasi Bürosunun və Təşkilat Bürosunun 30 noyabr 1920-ci il tarixli (bu ərafədə) birləşmiş iclasının 8 nömrəli protokolunda oxuyuruq:

"Eşidildi: Ermənistanda Sovet hakimiyyətinin qurulması haqqında Ermənistan inqilab komitəsinin teleqramı". Növbəti ifadələrlə alqışlamadan sonra aşağıdakı bəndlər gəlir: "q) Zəngəzur və Naxçıvan Ermənistana keçir;

d) Qarabağın dağlıq hissəsinə öz müqəddəratını təyin etmək hüququ verilsin; c) Ermənistanla hərbi və təsərrüfat ittifaqı bağlansın; j) Nərimanov bəyannamə mətnini tərtib etsin".

İştirak edirdilər: Nərimanov, Kaminski, Stasova, Orconikidze, Sarkis, Yeqorov, Hüseynov, Qasımov, Qarayev, Serebrovski.

Beləliklə, N.Nərimanov dədə-baba Azərbaycan torpaqlarının ermənilərə verilməsi barədə biabırçı qərarı təkbəşinə qəbul etməmişdir. Üstəlik, bu iclasda azərbaycanlılar açıq-aşkar azlıqda qalmışdılar (Siyasi Büronun və Təşkilat Bürosunun başqa iclaslarında olduğu kimi). Qəbul edilmiş qərarın təşəbbüskarı, sözsüz ki, Orconikidze olmuşdur. O, RK(b)P MK Qafqaz bürosunun rəhbəri kimi bütün hakimiyyəti öz əlində cəmləmişdi, Moskvanın Cənubi Qafqazda səlahiyyətli canişini olmuşdu. Sırr deyildir ki, Orconikidze həmişə ermənilərin mənafeyini qorumuşdur və bu sahədə o, Mikoyanı da geridə buraxmışdı. Mikoyan mənsə etibarını ilə erməni olduğuna və daşnak keçmişinə görə bəzən gizli şəkildə ermənilərin xeyrinə fəaliyyət göstərirdi. Orconikidze isə bunu açıq-aşkar, utanmadan edirdi.

Bizcə, əgər AK(b)P MK-nın 30 noyabr 1920-ci il tarixli biabırçı qərarının Orconikidzenin təklifi və təkidi, habelə, şübhəsiz, Moskva ilə razılıq əsasında qəbul olunması nəticəsinə gəlsək, həqiqətə zidd getmərik. Bunun təsdiqini dolayısı yolla N.Nərimanovun ölümündən sonra işıq üzü görmüş və bu yaxınlarda çap olunmuş "Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair" qeydlərində görmək olur. Onlardan bəziləri ilə tanış olaq:

"Əlbəttə, Orconikidzenin nəzərinə, kiçik Azərbaycanın əhalisini müntəzəm olaraq məhv etmək olar, bəs onda respublika kimlərdən ibarət olacaqdır".

"Heç şübhəm yoxdur ki, Serqo və Stalin şəxsində AK(b)P MK bizlərə - (türklərə, azərbaycanlılara) inanmır və Azərbaycanın taleyini ermənilərə - daşnaklara həvalə edirlər".

"Ona (Orconikidzeyə — B.N.) heç bir xüsusi fikri olmayan icraçı adamlar lazım idi. İşə belə münasibət, şübhəsiz, milli antaqonizmi inkişaf etdirir".

"Mərkəz yalnız S.Orconikidzeyə etibar edirdi. Serqo isə öz mövqelərini qorumaq və möhkəmləndirmək üçün ona lakeylik edən və Azərbaycanda milli təmayül barədə hay-küy salan adamçılara etibar edirdi".

Azərbaycan K(b)P MK Siyasi Bürosunun 30 noyabr 1920-ci il tarixli "tarixi" qərarının necə qəbul olunması barədə N.Nərimanovun qeydlərində heç nə deyilmir. Lakin Qarabağın gələcək taleyi barədə birbaşa xatırladılır: "Dağlıq Qarabağ Mirzoyanın təzyiqi altında muxtar vilayət elan edilmişdir..."

N.Nərimanovun qeydlərindən belə nəticəyə gəlmək olar: "Zəngəzurun, Qarabağın, Naxçıvanın verilməsi barədə qərar, şübhəsiz, Orconikidzenin və Mikoyanın "təzyiqi altında" həyata keçirilmişdir. Onların hər ikisi mərkəzin etibarını qazanmışdılar. N.Nərimanov isə etiraf etdiyi kimi, "AzMK-nın qərarları heç bir təsirə malik deyildi".

Bununla belə, N.Nərimanovun bəyanatı günün günorta çağı ildırım kimi çaxdı. Axı, Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra onun bolşevik rəhbərliyi dəfələrlə qətiyyətlə və birmənalı surətdə bildirmişdi ki, Qarabağ, Zəngəzur (daha Naxçıvanı demirik) Azərbaycan torpaqlarıdır, bu torpaqlara erməni iddiaları heç bir əsasa malik deyildir.

29 apreldə - Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulmasının ertəsi günü Azərbaycan İnqilab Komitəsinin iclasında Qarabağ barədə məsələyə baxıldı və qərara alındı: "Ermənistanə dərhal Qarabağı öz qoşunlarından təmizləmək təklif olunsun".

Mayın 1-də Eriyana radio ilə Azərbaycanın xarici işlər nazirinin müavini Hüseynovun "Erməni qoşunlarından Qarabağın və Zəngəzurun ərazisini təmizləmək... öz sərhədlərinə çəkilmək - əks halda, Azərbaycan Hərbi İnqilab Komitəsi özünü Ermənistan Respublikasının hökuməti ilə müharibə vəziyyətində hesab edəcəyi" barədə tələbi çatdırıldı.

Elə həmin gün, mayın 1-də Orconikidzenin, Kirovun, Levandovskinin və Mexanoşinin imzası ilə ermənilərə başqa bir ultimatum verildi - 24 saat ərzində öz qoşunlarını Sovet Azərbaycanının ərazisindən çıxarsın, bunun yerinə yetirilməməsi erməni hökumətinin RSFSR-i sayə salmaması kimi qiymətləndiriləcəkdir: "təklif olunan məsələ isə Rusiya Qırmızı ordusunun gücü ilə yerinə yetiriləcəkdir".

Lakin sonradan bolşevik mərkəzi hər vəchlə bu məsələnin həllini dolaşdırır və uzadırdı. Çiçerin 19 iyun 1920-ci ildə, təbii ki, Kreml rəhbərliyinin göstərişi ilə yazırdı: "Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan, Culfa nə Azərbaycana, nə də Ermənistanə birləşdirilməməlidir, yerli sovetlərin razılığı ilə Rusiya işğalçı qoşunlarının nəzarəti altında olmalıdır".

F.Məmmədova haqlı olaraq qeyd edir: "O vaxtkı mərkəz Rusiya imperiyasının siyasətini davam etdirərək ... erməni məsələsini Azərbaycan torpaqları hesabına həll etmək istəyirdi. Mübahisəli ərazilərin mənsubiyyəti məsələsi əlverişli siyasi şəraitin yaranmasına qədər (Ermənistan Respublikasında sovet hakimiyyəti qurulana qədər) təxirə salınırdı".

Təbii ki, Azərbaycan bu vəziyyətlə razılaşmırdı. Lakin sonra Kremlin təzyiqi altında güzəştlərə getməyə başladı.

Azərbaycan Hərbi-İnqilabi Komitəsinin sədri N.Nərimanovun, Qafqaz Diyar Komitəsinin üzvü Mdivaninin, AK(b)P MK-nın üzvü Mikoyanın, Ermənistan İnqilab Komitəsinin üzvü Nurixyanın imzaları ilə Çiçerinə və surəti Orconikidzeyə göndərilən məktubda deyilirdi: "Artıq Sovet Azərbaycanının tərkibinə daxil olmuş mübahisəli Zəngəzur və Qarabağ torpaqlarına gəldikdə, qətiyyətlə bildiririk ki, bu yerlər, şübhəsiz, gələcəkdə də mübalığəsiz Azərbaycanın hüdudlarında olmalıdır. Başdan-başa müsəlmanlardan ibarət olan Culfa və Naxçıvan rayonları bir ildən artıqdır ki, təcrid olunub və yerli əhalinin qüvvələri ilə daşnak hökumətinə qarşı müdafiə olunur... bu torpaqlar bizim qoşunlar tərəfindən tutulmalı və Azərbaycana birləşdirilməlidir".

Orconikidze bu nöqtəyi-nəzəri dəstəkləmişdi. Çiçerinə məktubunda deyilirdi: "Azərbaycan Qarabağın və Zəngəzurun dərhal və qeyd-şərtsiz birləşdirilməsini təkid edir; mənəcə bunu yerinə yetirmək zəruridir, çünki hər iki qəza iqtisadi baxımdan Bakıya meyil edir və Erivandan tamamilə ayrı təcriddir".

Lakin Mikoyanın güclü təsiri altında olan Orconikidze, hər halda, ermənilər üçün çıxış yeri qoyur və qeydlərini belə bitirir: "Mənim fikrimcə, Qarabağı və Zəngəzuru Azərbaycana birləşdirmək və bu vilayətlərin muxtariyyətini elan etmək (Kursiv bizimdir - B.N.) lazımdır".

Göründüyü kimi, artıq "muxtariyyət" sözü səslənmişdi və sonradan ermənilər bu kəlmədən dördəlli yapışdılar. Halbuki buna qədər Qarabağın və Zəngəzurun qeyd-şərtsiz olaraq Azərbaycana birləşdirilməsindən danışılırdı.

Orconikidze 19 iyun 1920-ci ildə Vladiqafqazdan V.İ.Leninə və Q.V.Çiçerinə göndərdiyi teleqramında ermənilərin mənafeyinin müdafiə olunması istiqamətində xeyli irəliləmişdi. Teleqramda deyilirdi: "Qarabağda və Zəngəzurdə sovet hakimiyyəti elan olunmuşdur və hər iki ərazi (Kursiv bizimdir - B.N.) özünü Azərbaycan Respublikasının bir hissəsi hesab edir... Məncə, Azərbaycanın nümayəndəsini Moskvaya çağırmaq və onunla birlikdə Azərbaycana və Ermənistanə aid məsələləri həll etmək lazımdır".

Burada vurğular dəyişmişdir: Qarabağ və Zəngəzur artıq Azərbaycanın bir hissəsi deyildir, "özlərini belə hesab edirlər". Məsələ indi danışıqsız və qeyd-şərtsiz deyil, yalnız Azərbaycan nümayəndələrinin iştirakı ilə Moskvada müzakirə edildikdən sonra həll olunacaqdır.

Bir sözlə, Orconikidze qəsdən sadə və aydın bir məsələni mürəkkəbləşdirir, qaşınmayan yerdən qan çıxarırdı. Azərbaycan KP MK Siyasi Bürosunun 15 iyul 1920-ci il tarixli iclasında Mikoyan, Yeqorov, Qarayev, Orconikidze, XI ordunun hərbi-inqilabi komitəsinin sədri (fəmiliası göstərilmir), "Ermənistandan nümayəndə kimi" Leqran iştirak edirdilər. İclasda qərara alındı:

1. Qarabağ və Zəngəzur Azərbaycana birləşdirilməlidir.
2. Naxçıvandan və digər ərazilərdən imtina etməli, onların rus qoşunları tərəfindən işğal olunmasını təklif etməli"

Bu sənəddən ən azı iki nəticə çıxarmaq olar: 1) hələ 1920-ci ilin iyulunda mərkəz, formal şəkildə olsa da, Zəngəzurun və Qarabağın Azərbaycanın tərkibində qalmasına tərəfdar çıxırdı; 2) Rusiya imperializminin nümayəndələri özləri bildikləri kimi, Cənubi Qafqazın xəritəsini kəsib-biçirdilər, öz qərarlarını dəfələrlə dəyişdirirdilər, qəzaları və vilayətləri "yaxşı davranış üçün" gah bu, gah da digər respublikaya peşkəş edirdilər: kim daha tez Sovet hakimiyyətini tanıyacaqdır, kim daha yaxşı "bolşevikləşəcəkdir"...

1920-ci ilin yayında artıq Azərbaycan sovetləşmişdi, Ermənistanda isə hakimiyyət daşnakların əlində idi. Üstəlik, may üsyanı yatırıldıqdan sonra, Ermənistanda bolşevikləri təqib etməyə və onlara qarşı repressiyalara başlamışdılar. Buna görə də Mikoyanın, Orconikidzenin və Leqranın iştirakı ilə AK(b)P MK Siyasi Bürosu Azərbaycanın xeyrinə qərar çıxarmışdı.

Həmin siyasətin axınında AK(b)P MK Siyasi Bürosunun 27 avqust 1920-ci il tarixli iclasında Ermənistandan qayıtmış Azərbaycanın fəvqəladə nümayəndəsi*, RK(b)P Qafqaz Diyar Komitəsinin üzvü Dovlatovun məlumatı dinlənildi və

---

* Yeni Azərbaycanın Ermənistanda mənafeyini o vaxt... erməni təmsil edirdi. Bu "fəvqəladə nümayəndənin" Azərbaycana nə qədər ziyan vurduğunu təsəvvür etmək çətin deyildir.

daşnaklarla mübarizə planı hazırlandı. Başqa sözlə, ermənilərə hər hansı bir güzəştdən söhbət getmirdi. Ermənistanın XI ordu tərəfindən tutulmasına hazırlıq gedirdi və daşnaklara düşmən gözü ilə baxılırdı.

1920-ci il noyabrın axırlarında şərait köklü dəyişdi: Qırmızı ordu Ermənistana daxil oldu. Oyuncaq diktator, general Dro RSFSR nümayəndəsi Leqran ilə müqavilə bağladı. Bu sənəd daşnakların əvvəlki mövqeyini saxlayırdı ("sosialistlər kimi"). Bütün bunlar ona görə edilirdi ki, silahlı toqquşmadan yan keçilsin, Ermənistan bir atəş açılmadan tutulsun (Azərbaycan kimi). Şirmikləndirmə amili kimi bolşeviklər tərəfindən ermənilərə Zəngəzur, Naxçıvan və Qarabağ təklif olundu. Ermənilər, təbii ki, bu təkliflə həvəslə razılaşdılar. Elə həmin gün, dekabrın 1-də daşnak hökuməti təslim oldu və eyni zamanda N.Nərimanovun sensasiya doğuran bəyanatı verildi. Bakı Sovetinin növbədənəkar iclasında o, Zəngəzuru, Qarabağı və Naxçıvanı ermənilərə "verdi"...

Bu akt Azərbaycana dəhşətli zərbə vurdu. Vacib eyildir ki, Nərimanovun bəyanatı bəyannamə olaraq qaldı və bu məsələ sonralar -1921-1922-1923-cü illərdə dəfələrlə müzakirə olundu və yenidən nəzərdən keçirildi, yenidən həll olundu. Məsələnin mahiyyəti ondadır ki, Azərbaycan ilk dəfə öz siyasi liderlərinin dilindən ermənilərin bu torpaqlara hüquqlarını tanıdı və bu erməni iddialarını möhkəmləndirdi və artırdı. Həmin tələblər, necə deyərlər, qanuni zəmin əldə etmiş oldu.

N.Nərimanovun özü nə etdiyini başa düşürdümü? Hər halda ayılma (gec də olsa, qismən də olsa) baş verdi. O, təəssüflə ermənilərin çirkin əməllərindən, fitnəkarlıqlarından, Azərbaycan xalqının ləyaqətinin alçaldılmasından yazırdı. Lakin aşkar şəkildə ölümünə qədər o bu barədə heç nə söyləməmişdi.* Nə olursa olsun, ermənilərə N.Nərimanovun bəyanatının bəhrəsini dadmaq dərhal nəsib olmadı. Buna siyasi şəraitin dəyişilməsi mane oldu. 1921-ci ilin fevralında daşnak qiyamı başlandı. Bu, daşnakların kartlarını dolaşdırdı və buna qədər ermənilərə himayədarlıq edən bolşeviklərin mövqeyini (müvəqqəti də olsa) dəyişdirdi.

Bu qiyam üçün ilkin şərtləri Sovet hakimiyyəti özü yaratdı. Sovet hakimiyyətinin mövcudluğunun ilk ayları ermənilərə peşmançılıq gətirdi. Daşnaklar - üzdə və gizli - onların hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması ilə bərişə

---

* Biz burada N. Nərimanovun və Azərbaycanın digər bolşevik liderlərinin siyasi və mənəvi məsuliyyət məsələsini nəzərdən keçirmirik. Bu bizi tədqiq olunan mövzudan uzaqlaşdırır. Onlar bolşevizmin, Rusiyaya birləşməyin xalqa səadət gətirəcəyinə səmimi inamın, ideyanın əsiri olmuşdular mı? Yoxsa hakimiyyətin ən yüksək zirvəsinə can atan hakimiyyət hərisləri, karyeristlər olmuşlar? Bizcə son sözü tarix deyəcəkdir.

bilmirdilər. Hərçənd ki, onlar kommunistlərə xoş gəlmək üçün əllərindən gələni əsirgəməmişdilər; zabitlər həbs olunmaqdan narahat idilər; kəndlilər isə hərbi qüvvələrin köməyi ilə amansızlıqla həyata keçirilən ərzaq sapalağı sistemindən narazı qalmışdılar.

Üstəlik, Sovet hökuməti ermənilərin Türkiyə ordusu tərəfindən tutulmuş ərazilərə qaytarılmasına dair vədlərini yerinə yetirmək fikrində deyildi. "Ermənistanda vəziyyət elə sürətlə pisləşirdi ki, iki aydan sonra partlayış baş verməsi üçün bir qığılcım bəs idi". Kaçaznuni də fevral qiyamından bəhs edərkən həmin səbəbləri söyləyirdi: "Fevral üsyanı bütövlükdə bolşeviklərin əli ilə, onların zorakılığının, özbaşınalıqlarının, sonu görünməyən müsadirələrinin təbii nəticəsi olmuşdur ki, bu da xalq təsərrüfatının son qalıqlarını dağıdır, onsuz da ac-yalavac olan insanları son çörək tikəsindən də məhrum edirdi".

Sovet hakimiyyətinin Ermənistandakı nümayəndələri öz tərəfdarlarının böyük hissəsini qısa müddətdə özündən uzaqlaşdırdı və ölkəni elə dağıtdı və qarət etdi ki, həddən ziyadə zorakı daşnak diktaturası əhalinin nəzərində ən yaxşı alternativ təsiri bağışladı. İnqilab komitəsinin "şəhərdə ayrı-ayrı şəxslərdən ərzağı və kəndlilərdən taxılı almaq və müsadirə etmək" şüarı əhalinin bütün təbəqələrini hiddətləndirdi. "Yeni hakimiyyətin hərisliyi o dərəcəyə çatmışdı ki, bərbər alətləri, arı pətəkləri və musiqi alətləri də müsadirə olunurdu".

Ona görə də fevral ayında bolşeviklər Gürcüstana müdaxilə edəndə, erməni millətçiləri belə qənaətə gəldilər ki, ümumi narazılıqdan istifadə edərək, bolşevik zülmünü devirmək və yenidən hakimiyyətə gəlmək üçün ələ fürsət düşmüşdür.

Daşnak hökumətinin sabiq baş naziri Vratsyan bir neçə min əsgər topladı və Erivan üzərinə hücum etdi. Fevralın 18-də daşnaklar, qısamüddətli döyüşlərdən sonra şəhərə daxil oldular və sovet hakimiyyətinin devrildiyini elan etdilər.

Bolşevik qüvvələri qəflətən yaxalanmışdı. XI ordunun bütün nizami hissələri Gürcüstana atılmışdı. Bolşeviklərin iki cəbhədə vuruşmaq üçün ehtiyat qüvvəsi yox idi. Odur ki, Qırmızı ordu komandanlığı Gürcüstanın ələ keçirilməsinin başa çatdırılmasına qədər Ermənistanı taleyin hökmünə buraxdı. Çünki Gürcüstanın ələ keçirilməsi də, əvvəlcə güman edildiyi qədər asan olmadı.

Bu arada daşnaklar Zəngəzurda da sovet hakimiyyətini devirdilər. Burada da qiyam ocağı alovlandı. Daşnak dəstələri Qazax və Dilicana hücum edir, geri çəkilən Qırmızı ordu hissələrini əsas qüvvələrdən təcrid etmək istəyirdilər.

Avropanın bu hadisələrə reaksiya verəcəyinə və ermənilərin köməyinə gələcəyinə ümid bəsləyən Vratsyan müttəfiq dövlətlərə məktub göndərdi. Məktubda deyilirdi: "İndi bolşeviklər Qarabağdan, Zəngəzurdan, Yeni Bəyaziddən, Eçmiədzindən qovulmuşlar...Dilican və Karaklis qalmışdır. Ora bizim qüvvələrimiz gedib çatmamışdır. Hələlik Ermənistanda hakimiyyət koalisiya əsasında yaradılmış Müvəqqəti Müdafiə Komitəsinin əlində cəmləmişdir...Komitə

ölkənin bolşeviklərdən təmizlənməsi üçün tədbirlər görür. Ermənistanda bolşeviklərin dayağı yoxdur. Ermənistanda ölkəni talayan və əhalini dilənçi kökünə salan bolşevizmə hamı nifrət bəsləyir.

Bolşevizm ölkəmizə yalnız kənardan gələ və süngülər üstündə dayana bilər. Xalqımızı xilas etmək və demokratik quruluşu möhkəmləndirmək üçün mədəni bəşəriyyəti... vicdana dəvət edirik və bolşevik Rusiyasının təcavüzünə qarşı qəzəbli etirazımızı bildiririk".

Lakin Qərb ölkələri yenə də artıq neçənci dəfə erməni fəryadlarına etinasız qaldılar. Doğrudur, ABŞ "Sent-Lyuis" zirehli gəmisini və üç minadaşyanı Trabzonda və Batumda olan Amerika donanmasını gücləndirmək üçün Konstantinopola göndərəcəyini vəd etdi. Lakin bu, ermənilərə cüzi kömək göstərə bilərdi.

İngiltərə, Fransa ermənilərin halına acıdıqlarını bildirməklə kifayətləndilər. Deyəsən, "bolşeviklər əleyhinə kart" nəticəsiz qaldı. Erməni məsələsinin özünün xatırladılması müttəfiqlərin baş ağrısına səbəb olurdu. Onların təxirəsalınmaz problemləri başlarından aşırı. Bu zaman daha bir "erməni manevri" edildi: Vratsyan kömək üçün Türkiyəyə müraciət etdi! 18 martda o, Ankaraya, Türkiyə nümayəndəsinə nota göndərdi. Sənəddə deyilirdi ki, Ermənistanın bolşevizmə qarşı mübarizəsi bütün Yaxın Şərqi mənafeyinə cavab verir. Buna görə də Ermənistan hökuməti ümid edir ki, Türkiyə bütün erməni əsirlərini azad edəcək, sursat göndərəcək və Adrianopol müqaviləsinin 7-ci maddəsinə müvafiq olaraq, hərbi kömək göstərəcəkdir. Bu müqaviləyə görə, Türkiyə Ermənistanı kənar hücumlardan müdafiə etməyi öz öhdəsinə götürmüşdü.

Başqa bir erməni notasında deyilirdi: "Ermənistan ümid edir ki, o öz qonşularından, ilk növbədə, Türkiyə xalqından yardım alacaqdır. Türkiyə xalqının həyatı mənafeyi tələb edir ki, Ermənistan bolşeviklərlə mübarizədən qalib çıxsın". Bu müraciətlərdə həyasızlıq çox idi, yoxsa sadəlövhlük? Nə olursa-olsun, bu dəfə daşnaklar Rusiya ilə Türkiyəni bir-biri ilə toqquşdurmağa nail ola bilmədilər; bolşeviklərdən real kömək alan Kamal Atatürk hökuməti Rusiya ilə daşnaklara görə münafişəyə girmək niyyətində deyildi. Üstəlik, Lenin 21 noyabr 1920-ci il tarixli Moskva quberniya partiya konfransında öz çıxışında bu barədə xəbərdarlıq etmişdi.

Qırmızı ordu 25 fevral 1921-ci il tarixdə Tiflisi tutduqdan sonra bolşevik komandanlığı qoşunları Ermənistanı keçirdi. Bu da erməni qiyamının taleyini həll etmiş oldu. Erivanın süqutundan sonra, aprelin 2-də Qırmızı ordu tədricən daşnak çıxışlarını yatırdı və qiyam ocağı dağlıq hissəyə - Dərələyəz və Zəngəzurə keçdi. Burada polkovnik Njdenin başçılığı altında güclü müqavimət göstərən mauzerçilər "Zəngəzur hökuməti" ("Sünik respublikası") yaratdılar. Daşnakların bu son dayağı

1921-ci ilin iyuluna kimi ömür sürdü. Sonra oradan da çıxarıldı. Axırda isə A.İ.Todorskinin başçılığı altında XI ordunun hissələri tərəfindən dağıldı.

Kaçaznuni bu barədə yazırdı: "Biz düşünürdük ki, Dağlıq Ermənistana keçməklə yerliləri ruhlandırır və onların müqavimət qabiliyyətini yüksəldərik. Lakin nəzərə almamışdıq ki, məğlub olmuş və geriyyə çəkilmə yolunu tutmuş drujinalar, xüsusilə qorxudulmuş kütlədə yalnız mənəvi pozğunluq və çıxılmazlıq əhvali-ruhiyyəsini gücləndirəcəklər... Hərbi qüvvə günbəgün əriyirdi. Yerli əhalidən narazı olan, ac-yalavac əsgərlərin bir hissəsi evlərinə qayıtmaq istəyirdi. Türkiyə ermənilərindən ibarət olan qruplar (silahlı və silahsız) bir gün tez Araza çatmaq, oradan da İrana keçmək istəyirdilər. Ordunun dağıldığını, hakimiyyətsizliyin baş alıb getdiyini görən yerli əhali öz qüvvəsinə inanmırdı.

Yayın axırlarında Zəngəzur, demokratik respublikanın son dayağı təmizləndi.

Ermənistan bütövlükdə sovetləşdirildi".

Qiyam yatırıldıqdan və Qırmızı ordu hissələri tərəfindən Erivan tutulduqdan sonra Sovet hökuməti Türkiyəyə Aleksandropol mahalını, "habelə Qars vilayətinin şimal və şərq hissələrində yerləşən bütün məntəqələri" boşaltmaq tələbi ilə nota göndərdi. Lakin Rusiya Türkiyə ilə 16 mart 1921-ci il tarixli "Dostluq və qardaşlıq haqqında" müqavilə bağlayandan sonra belə Türkiyə komandanlığı öz hissələrini Aleksandropoldan çıxarmağı yubadırdı və yalnız XI ordunun komandanı A.İ.Gekkerin kəskin ultimatumundan sonra 22 aprel 1921-ci ildə türklər Aleksandropolu və qəzanı boşaltdılar. 16 mart 1921-ci ildə Moskvada bağlanan müqavilə ilə Ermənistan və Türkiyənin sərhədi birdəfəlik müəyyən olundu.

Lakin məsələ bununla bitmədi. 1921-ci ilin iyulunda daha bir "erməni manevri" (tamamilə gözlənilməz şəkildə!) edildi. İyulun 14-də Polşa ilə danışıqlar zamanı Rusiya nümayəndəsi A.İoffe "Daşnaksütyun" partiyası ilə saziş imzaladı. Bu sənəddə nə az, nə çox - ermənilərin məskunlaşdığı Türkiyə ərazilərinin Sovet Ermənistanına birləşdirilməsi və "müstəqil Ermənistan" yaradılması nəzərdə tutulurdu. Bununla da, Rusiya Türkiyə ilə yenidən bağladığı müqaviləni kobudcasına pozmuş oldu və bu ölkə ilə birbaşa labüd qarşıdurmaya doğru addım atdı. Lakin İoffenin bu aksiyası heç bir ciddi nəticə vermədi. Lenin on gün sonra, iyulun 25-də RK(b)P MK Siyasi Bürosu üçün (bir gün sonra toplaşmalı idi) Molotovun adına göndərdiyi teleqramda göstərirdi: "İoffe və digər yoldaşların Riqada imzaladığı sazişin lahiyəsi daşnaklara münasibətdə qətiyyətlə və təxirəsalınmadan rədd edilməli". Sovet diplomatiyasında pərdə arxasında nə baş verirdi? Çətin ki İoffe özbaşına bu görünməmiş addımı ataydı: Daşnaklarla müqavilə layihəsi imzalsın və üstəlik Türkiyə ərazisi Ermənistan torpaqları kimi qanuniləşdirilsin. Çox güman ki, bu, "sovet manevri" idi, sonuncu və birdəfəlik sülh müqaviləsi bağlamaq ərəfəsində Türkiyəyə diplomatik təzyiqlə göstərmək

məqsədi güdüdü. Türklərdən müəyyən güzəştlər qoparmaq üçün Türkiyə əleyhinə köhnə kartdan, erməni millətçilərinin üzdənirəq "Türkiyə Ermənistanı" iddialarından istifadə edəcəkləri ilə hədə-qorxu gəlirdilər. Bu diplomatik aksiya sovet hökuməti tərəfindən ləğv olunsa da (elan olundu ki, İoffe öz səlahiyyətini aşmışdır), epizodun özü göstərdi ki, bolşeviklər də Antanta kimi, vurulmuş daşnak kartından hələ də istifadə edirlər.

Sovet Ermənistanı, Sovet Azərbaycanı, Sovet Gürcüstanı və RSFSR-in iştirakı ilə bir tərəfdən və Türkiyə ilə digər tərəfdən 1921-ci ilin oktyabrında bağlanmış qardaşlıq haqqında müqavilədə 16 mart 1921-ci il tarixli Moskva müqaviləsində Türkiyə ilə Ermənistan arasında müəyyənleşən və bu günə qədər mövcud olan sərhədlər təsbit olundu. Ermənilər Türkiyənin şərç vilayətlərinin birləşdirilməsi arzusu ilə vidalaşmalı oldular.

Lakin bunun əvəzini Azərbaycan torpaqları hesabına çıxmağa çalışdılar və Sovet hakimiyyəti illərində müəyyən mənada buna nail ola bildilər.

Daşnaklar 1921-ci ilin iyununda, yəni ermənilər hələ Zəngəzurda və Dərələyəzdə müqaviməti davam etdirərkən hücumə keçdilər və yolüstü möcüzə olaraq salamat qalmış müsəlman kəndlərini də oda qaladılar, əhalini isə qılıncdan keçirdilər. Sovet Ermənistanının Azərbaycanadakı nümayəndəsi A.Bekzadyanın təşəbbüsü ilə Azərbaycan K(b)P MK Siyasi Bürosu və Təşkilat Bürosu birgə iclasında (27 iyun 1921-ci il) Qarabağın Ermənistanə verilməsinə dair erməni tələbini nəzərdən keçirdi. Alternativ variant kimi ermənilər erməni və azərbaycanlı əhalinin məskunlaşdığı əraziləri ayırmaq və onları qismən Azərbaycana və qismən də Ermənistanə birləşdirməyi təklif edirdilər.

AK(b)P MK o vaxt erməni tərəfinin təklifini rədd etdi və "inzibati və iqtisadi nöqtəyi-nəzərdən onun məqbul olmaması" barədə qərar qəbul etdi.

Təbii ki, ermənilər sakitləşmədilər və mərkəzə şikayət etdilər. Tərəflər əks mövqelərdə olduqları üçün Dağlıq Qarabağın mənsubiyyəti məsələsi 5 iyul 1921-ci ildə RK(b)P Qafqaz Bürosunun plenumunda RK(b)P MK üzvü Stalinin iştirakı ilə nəzərdən keçirildi. Qafqaz Bürosu üzvlərindən Orconikidze, Maxaradze, Kirov, N.Nərimanov, Myasnikov (Myasnikyan), Nazaretyan, Oraxelaşvili, Fiqatner plenumun işində iştirak edirdilər. Qəbul olunmuş qərarə deyilirdi: "Müsəlmanlar və ermənilər arasında milli sülhün zəruriliyini və Yuxarı və Aşağı Qarabağın iqtisadi əlaqəsini, onun Azərbaycan ilə daim əlaqəsini nəzərə alaraq, Dağlıq Qarabağa geniş vilayət muxtariyyəti verməklə və vilayətin tərkibində Şuşa şəhəri inzibati mərkəz olmaqla Dağlıq Qarabağ Azərbaycan Sovet Respublikasının hüddullarında qalır".

Səciyyəvidir ki, sonralar, "şəxsiyyətə pərəstişin" ifşa olunduğu illərdə ermənilər yenə "Qarabağ məsələsini" qaldırdılar, hər yerdə hay-küy salmağa başladılar ki, DQMV Azərbaycanın tərkibinə Stalinin göstərişi ilə daxil edilmişdir.

Lakin bu uydurmadır, çünki o vaxt - 1921-ci ildə Stalin baş katib deyildi və mühüm siyasi qərarlar qəbul olunarkən həlledici rol oynamırdı. Demək lazımdır ki, Qarabağın Azərbaycanın tərkibində qalmasında böyük rolu N.Nərimanovun qətiyyəti oynadı. N.Nərimanov bildirmişdi ki, əks halda "Xalq Komissarları Soveti (Azərbaycanın - B.N.) istefa verəcəkdir".

Beləliklə, ermənilərin Qarabağa ilk həmləsinin qarşısı alındı. Doğrudur, "geniş muxtariyyət" kəlməciyi o vaxtdan Dağlıq Qarabağa aid bütün sənədlərdə gözləri qabar etməyə, ermənilər üçün sonrakı hücumlar zamanı plasdarm rolunu oynamağa başladı...

Lakin Zəngəzur... Qanına boyanmış, erməni quldurları Andronik, Dro, Njde və b. başkəsənlərin viran qoyduqları, müsəlman əhalisinin böyük əksəriyyətinin qılıncdan keçirildiyi Zəngəzur, həqiqətən, bu əzabkeş torpaq, həmin 1921-ci ildə mərkəzin qərarı ilə Azərbaycandan alınıb Ermənistanla birləşdirildi. Bu əvəzsiz itki oldu. Naxçıvan Azərbaycandan təcrid olundu. Göyçə gölünün ətrafındakı torpaqlar da Azərbaycandan ayrı düşdü. Dar Laçın dəhlizi yaradıldı. Bu daha çox rəmzi mənə daşıyırdı. Görünür, hələ onda gələcək "Arsax" ilə birləşmək və erməni təcavüzü üçün zəmin yaradılmışdı. Naxçıvanı Azərbaycan ilə bağlayan dəmiryolunun bir hissəsi Ermənistanın nəzarəti altına düşdü. Azərbaycanın dərinliklərinə sancılmış Zəngəzur yalnız coğrafi xəritələrin deyil, həm də insanların qəlbini parçalayaraq sağalmaz yaraya çevrildi. Bu azmış kimi, Zəngəzurun Azərbaycandan qoparılması yaxşı düşünülmüş erməni - bolşevik planının həyata keçirilməsinin başlanğıcını qoydu. Bu plan ardıcıl surətdə onilliklər boyu həyata keçirildi və yeni-yeni Azərbaycan torpaqlarının Ermənistanla birləşdirilməsi istiqamətinə yönəldi.

Mərkəzin bu cür siyasətinin mexanizmini və səbəblərini başa düşməkdən ötrü 20-ci illərin əvvəllərində Cənubi Qafqazda yaranmış şəraiti, hadisələri hərəkətə gətirən gizli yayları təhlil etmək lazımdır.

Hər şeydən əvvəl, başa düşmək lazımdır ki, dövlətçilikdən məhrum olan, Sovet hakimiyyəti ilə birbaşa qarşıdurmada məğlubiyətə uğrayan daşnaklar heç də silahı yerə qoymamışdılar. Onlar özlərinə məxsus olan inadkarlıqla, heç nədən çəkinmədən Rusiya bolşeviklərinin hakimiyyətini tanıdıqdan sonra belə işğalçı niyyətlərini həyata keçirməkdən ötrü tələm-tələsik yeni plan cızmağa başladılar.

Bu plan ümumi cəhətlərinə görə aşağıdakı şəkildə olmuşdur:

1) İstər Ermənistanda, istərsə də Azərbaycanda nəyin bahasına olursa-olsun, daşnak kadrlarını qoruyub saxlamalı.

2) Sovet hakimiyyəti çərçivəsində öz tərəfdarlarını dövlət aparatının bütün halqalarında elə yerləşdirməli ki, Ermənistanda hakimiyyət formaca sovet, mahiyyətcə daşnak hakimiyyəti olsun.

3) Öz əlaltıları vasitəsilə (Mikoyan, Orconikidze və nisbətən aşağı rütbəli onlarca kommunist funksioneri) bolşeviklərlə köhnə əlaqələrdən istifadə edərək, hakimiyyətin yüksək qurumlarında - RK(b)P MK-nın Siyasi Bürosunda və RK(b)P MK-nın Qafqaz Bürosunda erməni lobbisinin nüfuzunu təmin etməli.

4) Xəfiyyətlər vasitəsilə Kremlə kimi erməni-azərbaycanlı münafişəsinin mahiyyəti barədə dezinformasiyanı genişləndirməli, diqqəti əsasən ona yönəltməli ki, ermənilər, əvvəla, Rusiyaya ənənəvi olaraq dost xalqdır, Azərbaycan isə Rusiyaya düşmən olan panislamizmin dayağıdır, ikincisi, ermənilər ruhuna, əzminə görə inqilabçılardır, marksistlərdir, sosialistlərdir, azərbaycanlılar isə "bəy", "xan" ideologiyasının, köhnə układın təmsilçiləridir, bir sözlə, inqilabçı deyillər, sosialist deyillər. Deməli, mahiyyət baxımından bolşeviklərə düşməndirlər. Mərkəzin nəzərində bu cür təsəvvürün yaradılmasına belə bir şərait də rəvac verdi ki, ermənilər ildırım sürəti ilə "inqilabçı bolşeviklər" libasını geyindilər (görünür, burda əsrlər boyu öz dövletinə malik olmaları öz rolunu oynadı və ermənilər həmişə yeni ağalarına yaltaqlanmalı, onların qarşısında quyruq bulamalı olurdular ki, bu da onların mentalitetində öz izlərini qoymuşdu).

Ermənilər bolşevizmin amansız, qanlı mahiyyətini, onun güc dikturası olduğunu çox tez başa düşdülər. Buna daşnakların bolşeviklərlə köhnə əməkdaşlığı da müəyyən imkan yaratmışdı. Ermənilər başa düşürdülər ki, bolşeviklər heç bir müxalifətə, heç bir qarşıdurmaya yol verməyəcəklər və bolşevik rejimində yaşamaq üçün daşnaklar onlarla həmrəy olmalıdırlar, "bolşevikləşməlidirlər"*, bütün qurumlara nüfuz etməlidirlər, eyni zamanda, öz millətçi ideyalarını və planlarını unutmamalıdırlar ki, əlverişli məqam düşən kimi onu həyata keçirə bilsinlər. Lakin indi silaha ehtiyac yox idi. Sovet hakimiyyətinin köməyindən səmərəli faydalanmaq lazım idi.

Erməni millətçiləri onu da yaxşı mənimsəmişdilər ki, bolşevik hakimiyyəti öz mahiyyəti baxımından mütləq avtoritardır, istənilən məsələnin bu rejimdə həlli yalnız Moskvadan, Kremlədən, daha doğrusu, bir neçə mötəbər adamdan (sonralar isə şəxsiyyətə pərəstiş illərində bir nəfərdən) asılı idi. Bu zaman obyektiv vəziyyətin necə olması vacib deyildi. Hər şeyi bu bir neçə nəfərin fikri həll edirdi. Buna görə də ermənilər söylərini, vasitələrini, yaltaqlığı, fitnəkarlığı əsirgəməmişdilər ki, bolşevik dairələrində lazımı adamların etibarını qazana bilsinlər. Bu baxımdan Orconikidze və Kirov yaxşı nümunə idi. Əqidəli bolşeviklər həmişə ermənilərin

---

* Burada ermənilər sabiq baş nazir Kaçaznuninin sözlərini əsas götürdülər: "Yalnız erməni bolşevikləri Rusiya ilə ittifaqa girə bilərlər".

hiylələrinə uyurdu. Onların nüfuzu mərkəzin nəzərində yüksək idi və bir çox hallarda həlledici əhəmiyyət kəsb edirdi.

5) Erməni planlarında əsas yeri Bakıda nüfuzun və mövqelərin qorunub saxlanması olmuşdur. Burada "bolşevik" əlaltılarından (Mikoyan, Levon Mirzoyan, Danelyan (Sarkis), Karakozov, Dovlatyan və b.) və "beynəlmiləçilik" şüarından istifadə edərək, ermənilər:

a) mərkəzi hakimiyyət aparatında, xalq komissarlıqlarında, idarələrdə, nüfuzlu sovet təsisatlarında məsul vəzifələri ələ keçirmək;

b) hər yerdə yalnız erməniləri irəli çəkmək, onların Sovet hakimiyyətinə sədaqətini, prinsipliyyətini və işgüzar keyfiyyətlərini hər yolla reklam etmək;

c) "bolşevik sayıqlığı", müxtəlif təmayüllərlə mübarizə (o vaxt dəbdə idi) şüarları altında Azərbaycanın milli mənafeyini qorumağa həqiqətdə can atan azərbaycanlıları hakimiyyətdən uzaqlaşdırmağa, bundan ötrü böhtandan (tənqid pərdəsi altında), çuğulçuluqdan (FK orqanları ilə əməkdaşlıq çərçivəsində) və i.a. istifadə etmək:

ç) Azərbaycandakı bolşevik canişinlərinin nəzərində (Kirov kimilərin) panislamizm təhlükəsini, guya Türkiyə və İranla gizli əlaqələrin mövcudluğunu hər vəchlə şişirtməyə, Azərbaycan xalqının milli mənafeləri barədə hər cür xatırlatma millətçilik, pantürkizm kimi nəzərdən keçirilsin və bu barədə bircə kəlmə söyləyənlərin başına bolşevik irticasının olmazın oyunlarının açılmasına cəhd göstərməlidirlər.

6) Bakıda "5-ci erməni dəstəsi"nin köməyi ilə Azərbaycanın əks-hərəkatlarını iflic edib mərhələ-mərhələ Azərbaycandan onun dədə-baba torpaqlarını - Zəngəzuru, Dilicanı, Göyçə gölü ətrafındakı ərəziləri, Qarabağı, Naxçıvanı və i.a. parçalayıb qoparmalı.

Bu siyahının sonu görünür. Erməni millətçiləri nəzərdə tutduqları proqramın böyük bir hissəsini uğurla yerinə yetirərək, heç vaxt bunlarla kifayətlənməyəcəklər. Axı, onlar dəfələrlə ciddi şəkildə bəyan etmişdilər ki, Bakı "erməni millətinin enerjisi və səyləri ilə yaradılmış" şəhərdir.

Erməni millətçilərinin proqramına diasporun fəallaşdırılmasını, onun sıralarını Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra Ermənistandan getmiş daşnak kadrları hesabına artırmağı, xarici ölkələrdə türk-azərbaycanlı vəhşilikləri haqqında geniş təbliğat mifini yaymağı, "türklərdən intiqam almaq" pərdəsi altında dünyaya "soyqırımı" barədə mifi tez-tez xatırlatmalı olan terrorçu təşkilatların yaradılmasını ("Asala" və s.), xarici ölkələrdə, ilk növbədə ABŞ-da, habelə İngiltərə və Fransada erməni lobbisini gücləndirmək əvvəlcə gizli, sonra repatriasiya başlayanda açıq əlaqə kanallarını və i.a. istifadə edərək xarici ölkələrdə, habelə Ermənistanın

özündə, ermənilərin daşnak ruhunda ideoloji hazırlığını nəzərdə tutan müddəalar daxil edilmişdi.*

Göstərilənlərdən 20-ci illərdə bolşevik mərkəzinin mövqeyi, Azərbaycanla Ermənistan arasındakı qarşılıqlı münasibətlərdə onun rolu aydın başa düşülür.

Şübhəsiz ki, mərkəz ermənilərə hər cür himayədarlıq edirdi. Bu, bircə aşağıdakı səbəblərlə izah olunur:

1. Öz kökləri ilə keçmişə gedən dərin təfəkkür ətaləti mövcud idi. Əsrlər boyu Rusiya imperiyası müsəlman Türkiyəsi ilə çoxsaylı müharibələr aparmışdı. Hər dəfə ermənilər Rusiyanın müttəfiqləri kimi çıxış etmişdilər.

Rusiyanın təfəkküründə dərin kök salmış türk (azərbaycanlı, müsəlman) düşmən obrazı və erməni müttəfiq obrazı Rusiyadan miras kimi yeni sovet imperiyasına keçdi.

2. Mərkəzin təsəvvüründə müsəlmanlar (azərbaycanlılar) həddən ziyadə çox idi. Üstəlik, Cənubda müsəlman respublikaları müsəlman dövlətləri ilə həmsərhəd olmuşlar (Türkiyə, İran, Əfqanıstan). Bütün bunlar istər-istəməz təhlükə doğururdu. Kasıb və azsaylı əhalisi sıx olmayan Ermənistan bu baxımdan mərkəzi qorxutmurdu.

3. Ermənilər qulluq göstərmək, qırmızı libas geymək, əgər lazım olarsa, lap al-qırmızı rəngə boyanmaq kimi keyfiyyətlərə malik olduqlarından tezliklə bolşeviklərin etibarını qazandılar; onları "parçala və hökm sür!" klassik prinsipinə uyğun olaraq digər millətlərin üstünə salıxdırmaq asan idi.

4. Ermənilər həmişə öz millətçi söylərini sosialist, yalançı inqilabi şüarlarla pərdələyirdilər; elə bolşeviklər də belə edirdilər. Odur ki, onlar asanlıqla ümumi dil tapdılar.

5. Erməni millətçilərini bolşeviklərlə bir çox cəhətlər doğmalaşdırırdı: prinsipsizlik, vasitələrin seçilməsində ağına-bozuna baxmamaq, yalandan, demaqqogiyadan, dezinformasiyadan geniş istifadə etmək, ucuz populist şüarlara aludəçilik, dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılmış aşkar və gizli, amansız terror; həm də bu, nəinki düşmənlərə, habelə başqa cür düşüncülərə və təmayüllərə qoşulan özününkülərə də tətbiq olunurdu.* Əgər dərinə düşsək, görərik ki, erməni daşnaklarının və sovet bolşeviklərinin məqsədləri də oxşar olmuşdur: daşnaklar qonşu torpaqlarını birləşdirməyə, maksimum proqram kimi Böyük

---

* Bu geniş məsələlər dairəsi xüsusi tədqiqata ehtiyac duyur. Lakin sadalanan problemlər bizim işimizin mövzusu ilə bilavasitə bağlı olmadığından, onların üzərində dayanmayacağıq.

* Kaçaznuni bolşeviklərin və daşnakların bu ümumi cəhətlərini dəqiq göstərmişdi: "Əgər qarşılıqlı terror məsələsi qoyulsay, bolşeviklər bizi kölgədə qoyarlar".

Ermənistan yaratmağa can atırdılar. Bolşeviklər də sovet imperiyasının ərazilərini qonşu torpaqlar hesabına genişləndirmək istəyirdilər. Onların maksimum proqramı dünya inqilabı və "bütün dünyada əməyin kapital üzərində qələbəsi" olmuşdur.

Bolşevik mərkəzinin və onun ayrı-ayrı nümayəndələrinin hələ Cənubi Qafqaz respublikaları ələ keçirilənədək, ermənilərə guya Rusiya yönümünü seçən daha şüurlu inqilabçı xalq kimi hüsn-rəğbət bəsləmələrinə heyrətlənməyə dəyərmidi? Cənubi Qafqazda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra erməni millətçiləri burada da hamını qabaqladılar. Onlar başa düşdülər ki, yeni nəhəng imperiya gücünə arxalanan bolşeviklərlə açıq mübarizə indi ümitsiz və perspektivsizdir. Ermənilər üçün yeganə yol dinc vasitələrlə bolşevizmin içərilərinə daxil olmaq, bolşevizmin özünü "erməniləşdirməkdən" ibarət olmalıdır. Odur ki, bolşeviklər yenidən rəqibdən ermənilərin müttəfiqlərinə çevrildilər. Kaçaznuni 20-ci əsrin əvvəllərində yeni erməni doktrinasını formalaşdırmağa can ataraq yazırdı: "Bu gün erməni siyasi düşüncəsinin bilavasitə predmeti mövcud respublika, onun daxilində və xaricində yaşayan erməni xalqı olmalıdır". Kaçaznuni sonra yazırdı: "İndiki siyasi şəraitdə bolşeviklər Ermənistana lazımdır; onları əvəz edən başqa qüvvə yoxdur. Bu, əsl həqiqətdir... Biz gözəl başa düşürdük ki, belə kiçik, kasıb, müflis və dünyadan ayrı düşmüş Ermənistan kimi bir ölkə həqiqətən müstəqil və sərbəst ola bilməz. Ona bir dayaq, hər hansı xarici qüvvə lazım idi. Ona arxalanaraq, biz öz mövcudluğumuzu qoruya bilərdik... İndi şərait elə gətirmişdir ki, ölkəmiz Rusiya orbitinə daxil olur və onun Türkiyənin hücumlarından kifayət qədər müdafiəsi təmin olunmuşdur. Ermənistan bolşeviklərə ehtiyac duyur, çünki Rusiyaya ehtiyac duyur". Sonra Kaçaznuni yazırdı: "Biz bolşeviklərə minnətdar olmalıyıq. Onlar bizi devirərək xilas etdilər demək mümkün deyilsə, hər halda, miras qalan işi etibarlı rəlsə qoydular... İş ölmədi... Hadisələrin gedişində bu dövrü Ermənistan bolşevik bayraqları altında keçirməli idi".

Budur, "bolşevik bayraqları altında" olan ermənilər, 1920-ci ildən başlayaraq ləngimədən yeni, qansız və buna görə də Azərbaycan üçün daha öldürücü işğallara başladılar.

AK(b)P MK Siyasi Bürosu, RK(b)P Qafqaz Bürosu, RK(b)P MK Siyasi Bürosu iclaslarında və sakit kabinetlərdə bir atəş açmadan Azərbaycandan yeni torpaqların qoparılması davam etdirildi. Belə ki, 1921-ci ildə yarasından qan sızan Zəngəzur Azərbaycandan qoparılib ayrıldı. 1922-ci ildə SSRİ yaradılarkən, Azərbaycan ərazisi Ermənistanın xeyrinə yenidən kəsilib biçildi: hələ qədim zamanlardan Azərbaycanın tərkibinə daxil olan Dilican və Göyçənin geniş əraziləri respublikamızdan ayrıldı.

Bütün bunlar Azərbaycanda, ilk növbədə Bakıda güclənməkdə olan ermənilərin gözü qarşısında baş verirdi. Deyilənlərə nümunələr gətirək. Ermənilərin ilk vəzifəsi daşnak kadrlarının xilas edilməsi, saxlanması olmuşdur.

Bu vaxt bir sıra görkəmli daşnak nümayəndələri və onların əlaltıları həbs olunmuşdular. Onlardan bir çoxu Sovet hakimiyyəti əleyhinə çıxışlara, 1920-ci ilin mayında Ermənistanda baş vermiş bolşevik üsyanının iştirakçılarna divan tutulmasına, qalanları isə quldurluğa, qatilliyə və Azərbaycan ərazisində daşnak dəstələrinin qarətlərinə görə həbsxanaya salınmışdı. Onların əksəriyyəti Bakıya gətirildi və Bakı həbsxanalarında yerləşdirildi.

Mikoyanın başçılığı altında erməni millətçiləri həbs edilənlərin azad olunması üçün geniş kampaniyaya başladılar. Onlar Sovet hakimiyyəti şəraitində milli barışıqın zəruriliyini əsas motiv kimi irəli sürürdülər. Bu kampaniya yüksək səviyyədə aparılırdı. İlk növbədə AK(b)P MK Siyasi Bürosu hərəkətə gətirildi. Göstərilənlərə diqqət yetirin.

12 iyul 1920-ci il AK(b)P MK Siyasi Bürosunun iclasında Mikoyanın məruzəsi əsasında "bir sıra görkəmli daşnakların azad olunması barədə" məsələ həll olundu. Bu qərarda göstərilirdi: "Daşnaklara qarşı repressiyaları gücləndirməməli".

5 dekabr 1920-ci ildə AK(b)P MK Siyasi Bürosunun və Təşkilat Bürosunun birgə iclasında (protokol № 10) qərara alındı: "Daşnaklara münasibətdə ölüm hökmlərini yalnız Siyasi Büronun icazəsi ilə həyata keçirməli".

Qeyd edək ki, başqaları, qeyri-daşnaklar imtiyaza malik deyildilər. Belələrini, o cümlədən müsavətləri, AzFK söz-söhbətsiz güllələyirdi. Hər hansı qatil daşnaka münasibətdə Mikoyanın həlledici rol oynadığı, Siyasi Bürodan sanksiya almağın qeyri-mümkünlüyünü əlavə etməyə dəyərmə?

Həmin qərarla "Azərbaycan İnqilab Komitəsinin milli qırğına cəlb olunmuş fəhlələrin və kəndlilərin əfv olunması barədə qərarının verilməsi" nəzərdə tutulmuşdu. Belə əsaslandırma bütün daşnak canilərinin bir nəfər kimi azad olunmasına tam əsas verirdi. Axı, bundan sonra hər bir qarətçi, qatil daşnak "milli qırğına cəlb olunan" şəxs kimi qələmə verilə bilərdi.

19 yanvar 1921-ci ildə daşnak qruplarının azad olunması barədə qərar qəbul olundu. 5 may 1921-ci ildə AK(b)P MK Təşkilat Bürosu. Bekzadyanın xahişi ilə (Azərbaycan KP MK yanında Ermənistan nümayəndəsi) bir qrup həbs olunmuş daşnakın azad olunması barədə qərar çıxardı. Qərarda belə bir qeyd var idi ki, tutulanlar arasında Azərbaycan parlamentinin sabiq üzvləri olduğundan onları Sovet Rusiyasına sürgün etmək lazımdır.*

---

* Görünür, həbs olunanlar özləri bunu xahiş etmişdilər. Onlar Ermənistana getmək istəmirdilər. Onları xain adlandıra bilərdilər (axı, Azərbaycan parlamentinin üzvləri idilər). Odur ki, Rusiyaya üz tutdular.

8 aprel 1922-ci ildə AK(b)P MK Siyasi Bürosu Çağının sədrliyi altında Musabəyovun, Beriyanın, Serebrovskinin, Kırlovun, Belenkinin, Nikişinin** iştirakı ilə AzFK-nın keçirdiyi həbslər barədə məsələni nəzərdən keçirdi və qərara aldı: "Sovet hökuməti əleyhinə çıxış edən partiyalara heç bir münasibəti olmayan şəxsləri azad etməli". Burada onu nəzərə almaq lazımdır ki, "Hnçaq" kimi millətçi erməni partiyası 1924-cü ildə bolşeviklər tərəfindən "amnistiya" aldı. AzFK-nın məxfi yazışmasında göstərilir ki, Kirovun göstərişinə uyğun olaraq, əgər 3-4 il ərzində AKP-nin xeyrinə işləmişlərsə, başqa partiyaların nümayəndələrini də onun sıralarına qəbul etməkdən imtina edilmir. Lakin erməni partiyasının (ilk növbədə "Hnçaq"ın) üzvlərinə münasibətdə iradı yox idi: onlar azad surətdə AKP-yə keçə bilirdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, "Hnçaq" bolşeviklərin dövründə leqal fəaliyyət göstərmək üçün çox "zəhmət" çəkmişdi. Nəhayət, o, öz istəyinə nail oldu.

22 sentyabr 1924-cü ildə hakimiyyətin icazəsi ilə "Hnçaq"ın Bakı təşkilatının yığıncağı oldu. Həmin yığıncaqda "Hnçaq" partiyasının proqramının əsas vəzifələrinin elmi sosializm olduğunu, bunun da kommunist inqilabına apardığını nəzərə alaraq, Üçüncü İnternasionala daxil olmağın bəyənildiyi barədə qərar qəbul olundu.

Sonra deyilirdi ki, SSRİ hüduqları daxilində "Hnçaq" partiyası kommunist partiyaları ilə birləşir və buna müvafiq olaraq, "Hnçaq" Bakıda da bütün rayonlar üzrə Kommunist Partiyası ilə birləşəcək və beləliklə təşkilat ləğv olunacaqdır. Xüsusi qeyd olunurdu ki, Bakıda və onun rayonlarında partiya üzvlərinin yenidən qeydiyyatdan keçməsindən sonra "Bakinski raboçi" qəzetində RKP MK və Zaqafqaziya Diyar Komitəsinin hnçaqçıların kompartiyaya daxil olmaları barədə elan verildi.

Qurultayda deyilirdi: "Biz, hnçaqçılar, çoxdan Kommunist Partiyası ilə birləşməli idik, çünki hər iki partiyanın proqramları arasında fərq olduqca azdır". "Hnçaq"ın 28 sentyabr 1924-cü ildə Afinada keçiriləcək növbəti ümumpartiya qurultayı ərəfəsində Kommunist Partiyası ilə birləşmək haqqında qərar qəbul olundu. Qurultayın qətnaməsində deyilirdi ki, "Hnçaq" partiyasının Bakı təşkilatı mütəşəkkil sıx birləşmiş halda sovet ərazisində dinc quruculuğa mane olmaq istəyən əməkçi sinfin satqınlarına qarşı mübarizəyə hazırdır".

Beləliklə, "Hnçaq" tam leqallaşmağa nail oldu. Kommunist Partiyası sıralarına daxil olan hnçaqçıları bolşeviklər böyük həvəslə qarşıladılar. "Daşnaksütyun"a gəldikdə isə, onun üzvlərinə münasibətdə AK(b)P sadə yol seçdi

---

** Qeyd edək ki, Siyasi Büronun 7 üzvündən yalnız bir nəfəri azərbaycanlı idi.

və özünün 11 iyul 1925-ci il iclasında (protokol № 53, məruzəçi yol. Kasparov) qərara alındı: "ASSR-də (Azərbaycan SSR - B.N.) "Daşnaksütyun" təşkilatı üzə çıxarılmamış hesab olunsun". Nəticə də aydındır; əgər aşkar olunmamışdırsa, deməli, mövcud deyildir. Odur ki, daha erməni millətçiliyi ilə mübarizə aparmaq lazım deyildir.

Deməyə ehtiyac varmı ki, on minlərlə daşnak, hınçqçı, erməni millətçisi hakimiyyətdən rəsmi amnistiya alaraq, bundan istifadə etməyə çalışdılar. Bu işdə Mikoyanın, Sarkisin, Levon Mirzoyanın və digər yüksək vəzifəli bolşevik-erməni himayədarların köməyiylə maneəsiz olaraq, əvvəlkindən də daha geniş miqyasda partiya və dövlət aparatında əsas mövqeləri tutmağa tələsdilər.

"Müsavat" partiyasının və digər müxalifət partiyalarının sabiq üzvlərinin qisməti bunun əksi oldu. Onlara qarşı amansız irtica cövlan etməyə başladı. Heç bir amnistiyadan və əfvətmədən söhbət gedə bilməzdi. Bu partiyalar sovetlərin əleyhdarları və qanundan kənar oldular. AK(b)P MK-nın 29 oktyabr 1923-cü il tarixli qərarına uyğun olaraq (məruzəçi AzFK-nın sədri M.C.Bağirov) bu partiyaların konfransları qadağan edildi.

Beləliklə, ilk vəzifəni - kadrların mühafizə olunmasını erməni millətçiləri müvəffəqiyyətlə yerinə yetirdilər: onlar nəinki həbs olunmuş bütün daşnakların praktiki olaraq amnistiyasına nail oldular, habelə öz partiyalarını bütövlükdə zərbə altından çıxartdılar; daşnakların tövsiyələri ilə sabiq müsavətçiləri, bu pərdə altında bütün azərbaycanlılara qarşı irtica vüsət aldı. Azərbaycan xalqının hüquq və mənafələrinin müdafiəsi uğrunda çıxış edənləri dərhal ləkələyir və aradan götürürdülər.

Erməni planının növbəti, daha mühüm vəzifəsi erməni qaçqınlarının Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilməsi idi. Bu işə Mikoyanın rəhbərliyi altında Sovet hanimiyəti qurulduqdan dərhal sonra başlandı. AK(b)P MK-nın 10 iyul 1920-ci il tarixli büro iclasında Mikoyanın məruzəsi əsasında Qarabağdan qaçqın düşənlər barədə məsələyə baxıldı. Protokolda deyilirdi: "İlk növbədə qaçqınların problemini həll etmək lazımdır, çünki erməni qaçqınları Ermənistanı qayıtmaq istəmirlər". Buradaca qeyd olunurdu: "Müsəlman işçilər yox dərəcəsinədir, olanlar isə hazırlıqsız və şüursuzdur". Beləliklə, hiyləgər manevrlə qərar qəbul olunması üçün zəmin hazırlanırdı: erməni qaçqınları "öz arzuları ilə" Azərbaycana köçürülürdülər və eyni zamanda, "hazırlıqlı" və "şüurlü" kadrlara tələbi ödəyirdilər. Çünki azərbaycanlılar arasında guya belələri yoxdu.

15 iyul 1920-ci ildə AK(b)P MK Siyasi Bürosunun və Təşkilat Bürosunun birgə iclasında yenə də "vətənə qayıdan" erməni qaçqınları haqqında məsələyə baxıldı. Hansı Vətənə? Ermənistanı? Sən demə, yox. Azərbaycan İnkılab Komitəsinə göstərişdə deyilirdi: "Buraxılış vərəqəsi alan qaçqınlar Bakıya buraxılısın!" Əlbəttə, buraxılış vərəqələri erməni-bolşevik hakimiyyəti tərəfindən

Mikoyanın göstərişi ilə kimə istəsə ona da verildi. Nəticədə, ermənilərin Bakıya axını başlandı. Həm də qaçqın adı ilə hər bir erməni paytaxta gəlirdi və onlara lazımı kömək göstərilirdi.

18 sentyabr 1920-ci ildə "vətənə qayıdan" erməni qaçqınları barədə məsələ yenidən Azərbaycan KP MK Siyasi Bürosunun və Təşkilat Bürosunun birgə iclasında müzakirə olundu və göstəriş verildi: "Mərkəzi Evakuasiya Komitəsinin buraxılış vərəqələri olan bütün erməniləri şəhərə buraxmalı".

Lakin bu zaman Ermənistanı birləşdirilmiş torpaqlardan qovulmuş yüz minlərlə azərbaycanlı qaçqınının taleyi heç kəsi maraqlandırmırdı. Onlar evsiz-eşiksiz və hüquqsuz idilər. Üstəlik, Azərbaycanın özündə də bolşevik rəhbərliyi bu məsələ ilə məşğul olmurdu.

Bu, müntəzəm olaraq, Mikoyanın və bolşevik daşnakların yaydığı dezinformasiya nəticəsində mümkün olmuşdu. Məsələn, o, RK(b)P Qafqaz Diyar Komitəsi üçün tərtib etdiyi tezislərində yazırdı: "Müharibə zamanı yaranmış "əlverişli" şəraitdən istifadə edən Türkiyə hökuməti Türkiyə Ermənistanı ərazisində erməni əhalisinin bütpərəst kimi məhvi, bir nəfər kimi qırılması siyasətini həyata keçirir, milyondan artıq əhalini oda qalayıb və qılıncdan keçirmişdi..." Sonra qaçqınların problemlərindən bəhs edən Mikoyan yazırdı: "İndi Zaqafqaziyada Türkiyədən qaçan ermənilərin sayı 200 min nəfərdən artıq deyildir. Müsəlman əhalisi də (türklər, kürdlər) müharibənin gedişində zərər çəkmişdilər, lakin onların arasında ölənlər azdır, onlar tezliklə öz yaşayış yerlərinə qaytarılmışlar" (Kursiv bizimdir - B.N.). Burada hər söz yalan və dezinformasiyadır. Biz yuxarıda gətirilən rəqəmlərdən görürük ki, Azərbaycan kəndləri daşnakların əlindən nə qədər ziyan çəkmişdir. Bütöv kəndlər, qəzalar viranəyə çevrilmişdi. Erməni başkəsininin dediyi kimi, bu qırğında azərbaycanlılar "az" məhv edilməmişdilər. Təəssüflər olsun, sabiq Amazasp komissarı Mikoyan burada səhv etmişdi. Çox təəssüf! Kaş elə, o, deyən düz olaydı! Amma əsl həqiqətdə qırılan soydaşlarımızın sayı çox idi, sayı-hesabı bilinmirdi. Ermənilərin öz itkiləri barədə dünyaya haray salmaları isə başqa məsələdir. Burada qərəzsiz müşahidəçi Skotland-Liddellin dəqiq qeydini necə də xatırlamayasan?! O, özünün "Müsəlmanlarla müharibə. Ermənilər yenə də hücum edirlər" sərlövhəli məqaləsində yazırdı: "Ermənistan daim toqquşma axtarır və öz "təbliğatında" "sıxışdırma" adlandırdığı məsələyə nail olanda, bu, əslində layiqli cəza olur. Əgər bu haldan necə lazımdırsa, elə də istifadə olunsa, o, təbliğat işinə çox səmərə gətirə bilər".

Gördüyümüz kimi, Mikoyan "bu hadisədən necə lazımdırsa, elə də istifadə etmişdir".

Mikoyanın tezislərində irəli sürülən digər məsələ də, guya "onlar (müsəlmanlar) tezliklə öz yaşayış yerlərinə qaytarılmışlar", ağ yalan idi. Həqiqətdə

isə, Ermənistana birləşdirilən Erivan quberniyasından və başqa yerlərdən qovulmuş azərbaycanlıları Ermənistan hakimiyyəti əvvəlki yaşayış yerlərində məskunlaşmağa qoymurdu; onların evləri yandırılmışdı və yaxud ermənilər tərəfindən tutulmuşdu. Hadisələrin şahidinin xatirələrində deyilir: "Ermənistan hökuməti müxtəlif bəhanələrlə buraxılış vərəqəsi verilməsini yubadırdı və minlərlə soyulub-talanmış, ac-yalavac xəstə müsəlman açıq səma altında yaşamağa vadar idi. Heç kəs Erivandan olan müsəlman qaçqınlarının vəziyyətini başa düşmək istəmir, onların yalvarışları, şikayətləri heç kəsin qulağına gedib çatmır. Onların yeganə ümidi Azərbaycandır..."

Heyhat, azərbaycanlı qaçqınların ümidləri puça çıxdı. Hakimiyyət yalnız Mikoyanın dediklərinə qulaq kəsilirdi. Yəni, əgər o, azərbaycanlıların "yaşayış yerlərinə qaytarıldığını" söyləyirdisə, deməli, elədir ki, var. AK(b)P MK dəfələri erməni qaçqınlarının qaytarılması məsələsini müzakirə etsə də, bir dəfə də olsun, öz soydaşlarının - qaçqınların qayğılarını ön plana çəkməyə vaxt tapmadı.

Beləliklə, erməni planında nəzərdə tutulan daha bir məqsədə nail olundu: qaçqınlar (o cümlədən, həm Türkiyə erməniləri, həm də Ermənistanın özündən olan ermənilər) Azərbaycan ərazisində məskunlaşdırıldı.

Kaçaznuni, həqiqətən də, haqlı idi. O yazırdı: "... Erməni bolşevikləri varislərimizdir... Onlar bizim işi davam etdirməlidirlər də... Biz öz işimizi gördük, müəyyən mərhələ bitdi. İndi bu işi onlar davam etdirməlidirlər". "Böyük qardaşlarımızın" - Rusiya bolşevik canişinlərinin köməyiylə libasını dəyişən "daşnak kommunistlər", Kaçaznunun dediği kimi, daşnaksapanların başladığı işi ləyaqətlə davam etdirdilər. Ömrünün axırında ayılan N.Nərimanov onların Azərbaycandakı fəaliyyətini dəqiq səciyələndirərək yazmışdı: "Kommunizm bayrağı altında daşnak işi gedir".

Erməni millətçilərinin proqramının ən mühüm bəndi erməni-daşnak kadrlarının Azərbaycanda, xüsusilə Bakıda məsul vəzifələrə irəli çəkilməsindən ibarət olmuşdur. Ermənilər yaxşı başa düşürdülər ki, Bakı yalnız Azərbaycanın paytaxtı deyildir, həm də iqtisadi, sənaye, mədəni, ideoloji baxımdan respublikanın mərkəzidir. Azərbaycanda öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün ermənilər ilk növbədə Bakıda hakimiyyəti ələ almalı idilər. Şəhərin çoxmillətli xarakterə malik olması onların vəzifəsini xeyli asanlaşdırırdı. Burada beynəlmillətçilik bayrağı altında fəaliyyət göstərərək, kadrların yerdəyişməsini nəzərə çarpmadan həyata keçirmək olardı.

İlk əvvəl bolşevik-daşnaklara Bakı partiya təşkilatını ələ keçirmək zəruri idi. Onlar buna asanlıqla nail oldular. Çünki hələ Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulana qədər, o vaxt XI ordu ilə birlikdə Şimali Qafqazda olan Mikoyan RK(b)P Bakı komitəsinin katibi təyin olunmuşdu. Sonralar Mikoyan Moskvaya gedəndə də, bu mühüm vəzifə "vərəsəlik hüququ ilə" ermənilərə verilir. N.Nərimanov

yazırdı: "Maraqlıdır ki, Mikoyandan sonra BK-nın katibi, nəyin bahasına olursa olsun, Sarkis olmaq istəyirdi. O, istədiyinə nail olub, Mikoyanın xəttini yeridir... Bu zaman Ermənistan belə kommunistlərə ehtiyac duyurdu. Mən ona Ermənistana getməyi təklif etdim. O etiraz etdi... Beləliklə, Sarkis müxtəlif bəhanələrlə Bakıda qalır və RK(b)P MK-nın qərarlarını (şəxsən N.Nərimanovun - B.N.) kəskin tənqid edən yığıncaqlar keçirirdi... Nəhayət, Sarkis getdi. Onun yerini layiqli yoldaş Mirzoyan tutdu. Mirzoyan konfransa qədər BK katibinin vəzifəsini icra etməyə təyin olunur... Bütün bunlardan gördüyü kimi, BK irsi olaraq Mirzoyanın əlinə keçir... Görünür ki, burada məlum plan əsasında fəaliyyət göstərilir. Bütün bunların müəllifi Mikoyandır...".

N.Nərimanov yanılırdı; ermənilər plan üzrə (biz onun ümumi cəhətlərini yuxarıda göstərdik) fəaliyyət göstərirdilər və bu plan Mikoyana məxsus idi. BK-nın birinci katibi kimi mühüm vəzifə ələ keçiriləndən sonra partiya, sovet və dövlət aparatının "azərbaycansızlaşdırılması" və "erməniləşdirilməsinə" başlandı. N.Nərimanov yazırdı: "Əgər indi Neft Komitəsinin və Bakı Sovetinin qulluqçularının tərkibinə diqqət yetirilsə, qərəzsiz müşahidəçi dəhşətə gələr. Bu təsisatlar ruslar, ermənilər və yəhudilərlə doludur". N.Nərimanov daha sonra yazırdı: "Azərbaycanın paytaxtında türklər, istər-istəməz Bakı Sovetinin qulluqçularına yazılı və şifahi şəkildə rus dilində müraciət etməlidirlər, çünki ruslar, ermənilər və yəhudilər türk dilində danışa bilmirlər... Təsdiq edə bilərəm ki, Şəhər duması olanda, türk əhalisi belə zülm çəkmirdi...bütün bunlar məgər y. Kirova, Mirzoyana bəlli deyildirmi?" Ritorik sualdır. Əlbəttə ki, bütün bunlar "Mirzoyana və Kirova yaxşı məlum idi". Məhz onlar "beynəlmiləçilik" şüarı altında bütün partiya, dövlət və təsərrüfat qurumlarını aşağıdan yuxarıya millətsizləşdirir, azərbaycansızlaşdırır, erməniləşdirirdilər.

N.Nərimanov yazırdı: "...Hal-hazırda Azərbaycanın özündə Azərbaycanı təmsil edən partiya varmı? Təsdiq edirəm: belə partiya yoxdur və hələ ki, Mirzoyanlar özlərinin Azərbaycanı simasızlaşdıran siyasətlərindən əl çəkməmişlər, belə bir partiya olmayacaq da".

Mikoyan, Sarkis, Levon Mirzoyan əllərindən gələni edirdilər ki, partiya üzvlüyünə ilk növbədə ermənilər, sonra bizim indi adlandırdığımız kimi, "rusdilli əhalinin" nümayəndələri və yalnız axırda köklü əhalinin nümayəndələri qəbul olunsunlar. N.Nərimanov yazırdı: "Müsəlman fəhlələrinin (partiyalı) sayı süni surətdə azaldılır. Mirzoyan diskussiya klubunda, hətta, demişdi: iranlı fəhlələri partiya sıralarına qəbul etmək lazım deyildir".

Erməni zorakılığı yalnız Bakını, Azərbaycanı bürüməmişdi, həm də Cənubi Qafqazın diyar təsisatının milli tərkibində də öz əksini tapmışdı. Bu baxımdan RK(b)P Zaqqiyarkomunun Kirova göndərdiyi mart-iyul 1923-cü il üçün 1 Nöli məxfi hesabat məktubunda maraqlı faktlar vardır. Digər məlumatlarla yanaşı, bu

hesabatda Zaqafqaziyanın - RKP Zaqdiyarkomunun, RKGİ Zaqdiyarkomunun, ÜHİMŞ Zaqdiyarkomunun və ZaqMİK-in direktiv təsisatlarının milli tərkibi göstərilir.

Birbaşa deyək ki, mənzərə təəssüf yaradıcıdır. RKP Zaqdiyarkomitəsində - Zaqafqaziyanın ali partiya orqanında: 27 erməni (36%), 2 türk (2.5%) (azərbaycanlı - B.N.); RKGİ Zaqdiyarkomunda: 8 erməni (33%), azərbaycanlı yoxdur; ÜHİMŞ Zaqbürosu: 6 erməni (33%), azərbaycanlı yoxdur; ZaqMİK: 8 erməni (30,8%), 4 azərbaycanlı vardı.

Həmişə beynəlmiləçilikdən dəm vuran Sovet hakimiyyəti dövründə milli əlamətlərə görə diskriminasiyanın mövcud olduğuna inanmaq çətindir, lakin faktlar bunu təsdiq edir. Respublikalar üzrə Cənubi Qafqazın kommunist təşkilatının vilayət, şəhər, qəza və şəhər rayon komitələri katiblərinin milli tərkibinə dair statistik məlumatlar daha eybəcər mənzərəni canlandırır. Statistik məlumatlardan görünür ki, Gürcüstanda köklü əhalinin nümayəndələri - gürcülər bu partiya orqanlarında 83,3%, ermənilər 4,2% təşkil edirdilər, azərbaycanlılar isə heç təmsil olunmamışdılar (lakin Gürcüstanda yığcam şəkildə yüz minlərlə azərbaycanlı yaşayırdı: Azərbaycanda isə bu orqanlarda azərbaycanlılar əlli faizdən az (44,4%) təşkil edirdilər. Ən heyrətlisi isə, Ermənistanla dair məlumatlar olmuşdur: bütün orqanlarda yalnız ermənilər təmsil olunmuşdular (100%).

Bu arayış RKP Zaqdiyarkomunun katibi A.Myasnikov tərəfindən imzalanmışdı.

Beləliklə, azərbaycanlılar Cənubi Qafqaz partiya orqanları sıralarından sıxışdırılırdı. Onların yerini ermənilər tuturdu. Yerlərdə partiya kadrlarına gəldikdə isə, hətta öz respublikalarında azərbaycanlılar azlıq təşkil edirdilər. Deməli, "hər şeyi həll edən" kadrlar uğrunda mübarizə Azərbaycanda və bütün Cənubi Qafqazda azərbaycanlılar tərəfindən udurulmuşdu. Ermənilər zəfər çalmışdılar.

AK(b)P Bakı Komitəsinin Rəyasət Heyətinin 20-ci illərin əvvəllərinə aid olan materiallarında (onun iclaslarında ən məsul, nomenklatur kadrları təsdiq olunurdu) erməni fəsilələri gözü qabar edirdi: əgər yeni təyinat təsdiq olunurdusa, bu mütləq erməni olurdu. Yerdəyişmələrdə də vəziyyət belə idi. Bu qərarları kim qəbul edirdi? Poluyan, Pleşakov, Paruşin və b. Bir neçə nümunə gətirək: 8/II-22-ci il, prot. № 12, y. Avakyanı BK-nın təşkilat şöbəsinin məlumat - statistika şöbəsinin müdiri təyin olunsun; 6/I-22-ci il - yol. Zarafyan Bayıl rayonuna məsul işə göndərilsin; 8/XI-20-ci il - təşviqat şöbəsinin katibi Koqan y. Taraxçyanla əvəz edilsin; 10/VIII-21-ci il prot. № 47 - y. Avakyan Mərkəzi fəhləkoopa işə göndərilsin; yenə orada: y. Tağıyan Zığ rayonuna məsul işə göndərilsin; 21/III-22-ci il, prot. № 27 - Fradkin azad olunsun və Abramyan 4 il dəri zavoduna direktor təyin olunsun; 27/VI-22-ci il, prot. № 55 - yol. Kasparov Az-neft ONO-nun müdiri təyin edilsin və eyni zamanda BK-nın təşviqat şöbəsinin

müdiri vəzifəsində saxlanılsın; 12/XII-22-ci il, prot. № 14 - Bayıl-Bibiheybət rayonunun katibi yol. İşxanov yerində saxlanılsın; 9/XI-21-ci il, port. № 72 - yol. Avakyan MK-nın sərəncamına göndərilsin; 27/VII-20-ci il, yol. Petrosyan Hərbi-dəniz Xalq Komissarlığının sərəncamına göndərilsin; 30/X-20-ci il, Əlixanyanı Bakıdakı işindən ayırmadan Təşkilat Bürosunun qərarı ilə AK(b)P MK-nın şöbə müdirinin müavini təyin olunması ilə əlaqədar olaraq təşviqat şöbəsinin sərəncamına göndərilsin; 3/I-22-ci il, prot. №.41, yol. Beryan Balaxanı - Sabunçu rayonuna məsul partiya işinə göndərilsin və i.a. və s.

Kadr məsələlərində Sarkisin (Danielyanın) sələfi, BK-nın I katibi işləmiş Levon Mirzoyan xüsusilə fəal rol oynamışdı. Belə ki, AK(b)P BK-nın Rəyasət Heyətinin 8/11/20-ci il tarixli qərarı ilə Sarkisə "işçilərin yerdəyişməsi layihəsini və planını tərtib etmək" həvalə olunurdu (məsul işçiləri - B.N.). N.Nərimanov kinayə ilə yazırdı: "Sarkis stajsız, lakin "möhkəm" kommunist kimi ad çıxarmışdı".*

Sarkisə təsərrüfat və ticarət məsələləri də tapşırıldı. Belə ki, AK(b)P MK Siyasi Bürosu və Təşkilat Bürosunun 28/VII/20-ci il tarixli birgə iclasında fəvqəladə ərzaq komissiyasının fəaliyyəti barədə Sarkisin məruzəsi üzrə elə o özü Ərzaq Komissarlığının yenidən təşkil olunması üçün MK-nın nümayəndəsi təyin olundu. 3/8/20-ci ildə AK(b)P MK Siyasi Bürosu və Təşkilat Bürosunun birgə iclasında Mikoyanın məruzəsi əsasında İranda vəziyyətə dair məsələyə baxıldı.** İrana nə qədər ərzaq göndərilməsi məsələsini aydınlaşdırmaq, o cümlədən oraya külçə şəklində gümüş sikkələr, məmulatlar, 2 min pud qənd və i.a. göndərmək, habelə "bütün Nikolay qızıl pullarını götürmək" həvalə olunmuşdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, "külçə şəklində gümüş sikkələr, məmulatlar" habelə Nikolay pulları bolşeviklər tərəfindən müstəsna dərəcədə müsəlman əhalisindən ağına-bozuna baxmadan müsadirə yolu ilə əldə edilmişdi. N.Nərimanov yazırdı: "öz istəyinə nail olan ... Sarkis hər şeydən əvvəl, Mikoyanın xəttini yeridir, müsadirə barədə məsələ qaldırır". Sarkisin başçılığı altında yırtıcı soyğunçuluq o səviyyəyə çatmışdı ki, dövlət qarətçiliyi barədə "İran və türk qəzetləri materialları çap edir, göstərirdi ki, bolşeviklər müsəlman qadınlarının tumanlarını (yəni yubkalarını - red.) alırdılar".

---

* Sarkisin stajı vardı. Lakin daşnaksakanlıq stajı idi. N. Nərimanov buna ehyam vururdu.

** O illərdə İranın şimal əyalətlərində hökumət əleyhinə iğtişaşlar, çıxışlar baş verirdi və bolşeviklər onlara kömək göstərilirdi.

Hətta, Sarkis hər tərəfdən şikayət atəşinə tutulanda belə, Mikoyan ona bel bağlayırdı və hər vasitə ilə onun işdən çıxarılmasına maneçilik törədirdi. AK(b)P MK Təşkilat Bürosunun 13 iyul 1920-ci il tarixli xüsusi qərarında göstərilirdi: "Sarkisi müstəsna olaraq təşkilati (yəni kadr - B.N.) işində istifadə etməli". Həmin sənəddə izah olunurdu ki, MK, BK, raykom işçilərinin MK və BK-nın icazəsi olmadan başqa işə təyin olunmasına icazə verilmir. Xalq Ərzaq Komissarlığının xətti ilə ticarət əməliyyatlarında və qızıl, gümüş sövdələşmələrində, müsadirələrdə böyük sərvət toplayan Sarkis partiyadan "maddi kömək" almaqla dövlətin cibinə girməkdən də utanıb çəkinmirdi. Belə ki, 6 sentyabr 1921-ci il AK(b)P BK-nın Rəyasət Heyətinin qərarı ilə Sarkisin anasının ərizəsinə əsasən ona 10 milyon manat vəsait verilmişdi.*

Erməni bolşeviklər xüsusilə müsəlman adətlərinə, dininə, mədəniyyətinə və ənənələrinə qarşı amansız təqiblərə başladılar.

AK (b) P BK-nın Rəyasət Heyətində keçirilən məsul raykom katiblərinin 23 sentyabr 1923-cü il tarixli müşavirəsində "Məhərrəmin bayram** edilməsində iştirak edən partiya üzvləri haqqında" Levon Mirzoyanın məruzəsi əsasında aşağıdakı qərar çıxarılmışdı: "Fərdi qaydada Məhərrəm bayramında iştirak etmiş partiya üzvləri müəyyənləşdirilsin, sonra hər bir partiya üzvünə ayrı-ayrılıqda partiya cəzası verilsin, islah olunmayanlar partiya sıralarından çıxarılsın".

Bolşevik-daşnak siyasəti iqtisadiyyat sahəsində də keçirilirdi. XI ordu tərəfindən Azərbaycanın işğalından sonra yeni hakimiyyət mərkəzinin birinci növbəli sifarişlərini yerinə yetirməyə başladı: Azərbaycandan daha çox neft çıxarmalı və onu Rusiyaya göndərməli. Hələ apreldə Lenin Bakıya, sonralar Azneftkomun rəhbəri olmuş A.P.Serebrovskiyə məktub göndərirdi. Azneftkom "Dövlət daxilində dövlət idi və neftin hasilatının təşkili və onun tez bir vaxtda Rusiyaya çatdırılması üçün yaradılmışdı. Leninin sədrlik etdiyi RSFSR Əmək və Müdafiə Soveti iki dəfə - 20 may və 6 avqustda öz iclaslarında Bakı neftinin Rusiyaya çatdırılması məsələsini müzakirə etmişdi. Bu məqsədlə Leninin Volqa-Xəzər Donanmasının rəhbərliyinə göndərdiyi teleqramda deyildiyi kimi, "su nəqliyyatı üçün yararlı olan bütün silahlı gəmilər işə salınmışdı".

Sonralar bu rəqəm milyona çatdı və hətta 2 milyon pudu keçdi. Lenin bununla əlaqədar olaraq razılıq hissi ilə 1920-ci ilin oktyabrında yazırdı: "...Bizdə sənaye üçün yanacaq vardır, bizdə 100 milyon puddan çox Bakı nefti vardır".

---

* O zamankı qiymətlər miqyasında.

** Protokolu tərtib edənlərin nədanlığı, onların müsəlman adətlərini bilməmələri çox böyük idi. Çünki onlar Məhərrəmi bayram hesab edirdilər. Əslində isə, bu, qara bayram idi.

1920-ci ilin axırında Bakıdan Rusiyaya 160 milyon pud neft və neft məhsulları daşınmışdı; bu isə planın 33% artıq yerinə yetirilməsi demək idi.

Azərbaycanın sərvətlərinin belə görünməmiş miqyasda talan edilməsi N.Nərimanovu hiddətləndirirdi. O yazırdı: "Sovet Azərbaycanı könüllü olaraq neftinin Rusiya zəhmətkeşlərinə mənsub olduğunu elan etdi. Lakin "kral" Serebrovskinin başçılığı altında sovet respublikasında "monarxiya" yaratmağa nə ehtiyac vardı?...Azərbaycanlı kəndli, ağ neft olmadığından talaşa yandırır, azərbaycanlı vətəndaş görür ki, Tiflisdə ağ neft Gəncədə olduğundan ucuz qiymətə satılır, onda istər-istəməz bu işləri görənlərin ünvanına məzəmmətlər, müstəmləkəçilikdə ittihamlar və i.a. eşitməli olursan... Mən neft məhsullarının faizlə Azərbaycanın xeyrinə ayrılması ilə əlaqədar olaraq il boyu Serebrovski ilə vuruşdum, məsələn Siyasi Büroya çatdırdım. Məhz Siyasi Büro öz qərarı ilə Serebrovskiyə bu ayrımları həyata keçirməyi həvalə etdi.

Respublika MK bu qərarın həyata keçirilməsinə nə üçün nəzarət etmir? Çünki Kirov, Mirzoyan kimi yoldaşlar və onların kompaniyası bu məsələni son dərəcə mənasız sayırlar".

Bakıda bolşevik-daşnak hakimiyyəti nümayəndələri uzaqgedən məqsədlərini həyata keçirərək, öz xalqının mənafeyini müdafiə etməyə cəhd göstərən azərbaycanlı məsul işçilərə qarşı kampaniyaya başladılar. Bu baxımdan Nərimanov ciddi maneə olmuşdu. Bolşevik baxışlara malik olmasına baxmayaraq, Nərimanov görürdü ki, Azərbaycanda öz silahdaşları ilə birgə uğrunda çalışdığı şeylər baş vermir. O, təəssüflə yazırdı: "Biz xalqların azadlığı barədə çağırışlarımıza səmimi qəlbədən inanırdıq və az mədəni xalqların daha mədəni velikorularla tezliklə yaxınlaşması, bunun nəticəsi kimi, inqilabın güclənməsi, inkişafı üçün təbii yollar axtarırdıq. Bu söylərimizi həyata keçirərkən, rus şovinistləri, karyeristləri və məsuliyyətsiz şəxslərlə üzləşirdik. Onlar bu və ya digər yolla mərkəz qarşısında ad çıxarmağa, bizə düşmən olan partiyalarla, sıralarımıza daxil olanlarla, partiyamızı tez bir zamanda dağıtmağı arzulayanlarla, ucuz populyarlıq axtaran fitnəkarlarla qarşılaşırdıq*... Bu elementlər bizi millətçilikdə, müxtəlif təmayüllərdə, savadsızlıqda, separatizmdə və i.a. ittiham edirdilər. Çox təəssüf ki, mərkəz onlara qulaq asır və indi də bu elementlərin səsini eşitməkdədir".

Nəriman Nərimanov Bakıya gələndə Mikoyan bununla əlaqədar açıq-aşkar demişdi: "Biz Nərimanovu inqilabi komitənin sədri seçəcəyik və onu öz nüfuzundan istifadə etməmək üçün mühasirəyə alacağıq". Nərimanov Azərbaycan

---

* "Daşnaksütyun" kəlməsi işlədilmir, lakin aydındır ki, burada N. Nərimanov məhz daşnakları nəzərdə tutmuşdu.

xalqının mənafeləri barəsində danışmaq istəyəndə Mikoyan, Sarkis və xüsusilə Levon Mirzoyan ona qarşı böhtançı kampaniyaya başladılar, Nərimanovu millətçi, təmayülçü, pantürkist və i.a. adlandırdılar. Arxivlərdə Levon Mirzoyanın AK(b)P MK katibinə (Kirova) "məxfi məktub"u saxlanılır. Mirzoyanın öz əli ilə yazdığı bu sənəddə digər faktlarla yanaşı "əsasən türklərdən ibarət hansısa narazı qruplardan" geniş bəhs olunurdu. Guya onlara N.Nərimanov himayədarlıq edirmiş və məqsədi partiya sıralarının pozulmasından və parçalanmasından" ibarət olmuşdur (Şirvani, Molla Baba, A.Babayev). Xatırladaq ki, belə xəbərçiliyin köməyi ilə sonralar, 30-40-cı illərdə Bağirovun qanıqən quldurları Qriqoryan və Markaryanın rəhbərliyi altında Azərbaycan xalqının ən yaxşı nümayəndələrini məhv edirdilər.

N.Nərimanov bu faktlardan bəhs edərək təəssüflə yazırdı: "Onlar (Orconikidze və Kirov - B.N.) müsəlman fəhlələrinin inkişaf səviyyəsinin qaldırılmasının zəruriliyi barədə mənim tələblərimdə milli təmayül axtarır, göstəridilər ki, guya "partiya iclaslarında mənim adım bütün hallarda hallandırılır".

Düşünmək olar ki, 1923-cü ildə N.Nərimanov artıq tamamilə əmin idi ki, Azərbaycanda hakimiyyətin qan tökülmədən faktiki olaraq ələ keçirilməsi barədə daşnak planı real gerçəklikdə mövcuddur. Bu barədə biz yuxarıda fikrimizi söyləmişdik: "Bu məlum proqram (Kursiv bizimdir - B.N.) məlum şəxslər tərəfindən həyata keçirilir. Onlar Azərbaycanı simasızlaşdırmaq (millətsizləşdirmək - B.N.), öz çirkin məqsədləri üçün gücsüzləşdirmək istəyirlər. Nərimanov sonra göstərirdi ki, bu kampaniya məharətlə onun əleyhinə təşkil olunmuşdur: "Bu məqsədə nail olmaqdan ötrü onlar özləri çıxış etmirdilər, Azərbaycanın mənafeyinin müdafiəçilərinə qarşı Azərbaycanda olan türklərin özlərini çıxış etməyə məcbur edirlər. İş "parçala və hökm sür!" şüarı altında aparılırdı... Serqo məni Azərbaycandan ona görə uzaqlaşdırmaq istəyirdi ki, özünün "Qafqaz" siyasətini həyata keçirmək üçün hər cür maneəni aradan qaldırsın. O, məsləhət üçün Mirzoyana müraciət etdi. Mirzoyan dedi: "Biz yalnız sənin razılığını gözləyirik və Nərimanovun ayağını buradan kəsərik. Serqo dedi: "Başlayın!...Mirzoyan bu işi icra etməli idi: onu, Xanbudaqovu AK(b)P MK-ya üzv seçirlər və işə başlayırlar. O, qəzalara öz qohumlarını göndərir və direktiv verir ki, heç yerdə Nərimanovun adı çəkilməsin və onu heç yərə seçməsinlər və i.a. Bu işi başa çatdıran Xanbudaqov Mirzoyana deyir: "Bütün qəzalar hazırdır". Mirzoyanın özünün rəhbərlik etdiyi rayonun fəhlələri buna çoxdan hazır idilər. Serqoya məruzə edirlər ki, indi cəsarətlə Nərimanovu işdən çıxarmaq olar. Məni Moskvada yüksək vəzifəyə irəli çəkmək bəhanəsi ilə işdən azad edirlər. Həqiqətən məni MİK sədri seçirlər. Mirzoyan və Serqo bayram edirlər: məni işdən çıxarmışlar və heç nə baş verməmişdir. Hətta, bir nəfər də belə, Nərimanovun adını

çəkməyə cəsarət etmirdi... Bu vaxt bədbəxt Azərbaycan vicdansız fırıldaqçıların əlində oyuncağa çevrildi".

Gördüyümüz kimi, Nərimanova qarşı cidd-cəhdlə düşünülmüş fitnəkarlıq toru toxunurdu. İttihamçı rolunda, bir qayda olaraq, erməni deyil, prinsipsiz azərbaycanlı bolşeviklər, əsasən, "qeyri-bolşevik" keçmişinə və şübhəli nüfuzla malik olan adamlar çıxış edirdilər. Ermənilər belələrini asanlıqla şantaj edir və öz məqsədləri üçün istifadə edirdilər. Onların arasında Hacı Baba kimi məsul vəzifəyə irəli çəkilmiş rüsvətxor, sabiq müsavətçi M.D.Hüseynov və başqaları var idi. Məhz onların əli ilə N.Nərimanova qarşı çirkin kampaniya aparılırdı.

Beləliklə, daşnaklar qarşıya qoyulan vəzifələri yerinə yetirdilər. SSRİ MİK sədri vəzifəsinə irəli çəkilən və "fəxri" yolla Azərbaycandan uzaqlaşdırılan Nəriman Nərimanov bundan sonra respublikanın, Cənubi Qafqazın işlərinə təsir göstərə bilmirdi.

1923-cü ilə kimi ermənilərin mənafeələrinin bolşevik-daşnak təmsilçiləri Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qoparmaq üçün çoxlu səylər göstərdilər.

5 iyul 1921-ci il tarixli RK(b)P MK Qafqaz Bürosunun plenumunun qərarından narazı qalan erməni millətçiləri (geniş muxtariyyət verməklə Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın tərkibində qalırdı) 1921-ci ildən 1922-ci ilə kimi müstəsna təkid nümayiş etdirdilər: Qarabağ məsələsinin Ermənistanın xeyrinə yenidən nəzərdən keçirilməsi üçün bütün vasitələrə əl atdılar.

Son illərdə nəşr olunmuş bir sıra əsərlərdə 20-ci illərin əvvəllərində müxtəlif səviyyələrdə Qarabağ məsələsinin həlli tarixi kifayət qədər ətraflı işıqlandırılmışdır. Odur ki, biz bu prosesin əsas mərhələləri və xüsusilə Qarabağ problemi üzrə - 1923-cü ildə baş verən hadisələr üzərində ətraflı dayanmaq istərdik.

Beləliklə, 1921-ci ildə Azərbaycan hüduqlarında Qarabağın muxtariyyəti elan olunduqdan sonra, iyulun 20-sində Azərbaycan KP MK Siyasi Bürosu və Təşkilat Bürosunun birgə iclasında Qarabağın gələcək konstitusiyasının işlənilməsi üçün komissiya yaradıldı.

Qafqaz Bürosu AK(b)P MK-ya Qarabağın muxtariyyətinin çərçivələrini dəqiqləşdirməyi və buna dair materialları təqdim etməyi təklif etdi. Qafqaz Bürosunun qərarı ilə Qarabağa AK(b)P-nin bir sıra məsul işçiləri, o cümlədən Ə.Qarayev və Levon Mirzoyan göndərildi. Onlar məruzə hazırladılar. Bu sənəddə ilk baxışda anlaşılmaq təsiri bağışlayan təklif irəli sürüldü: Qarabağı "mərkəzi Xankəndi olmaqla, bilavasitə Xalq Komissarları Sovetinə və AzMİK-ə tabe olmaq, partiya münasibəti baxımından AK(b)P MK-ya tabe olmaq şərti ilə müstəqil inzibati vahidə çevirmək". Bu təklifin mahiyyəti Qarabağı (təbii ki, erməni Qarabağını) adi respublika tabeliyindən çıxarmaq və AK(b)P MK-nın və AzMİK-

in nəzarəti altına keçirməkdən ibarət olmuşdur. Bu orqanlarda isə hüsn-rəğbət ermənilərin tərəfində idi və istənilən məsələ onların xeyrinə həll oluna bilərdi.

Lakin bolşevik daşnakları bununla kifayətlənmədilər. Quduz fəaliyyətini davam və inkişaf etdirən Mirzoyan Qarabağın millətçi əhvali-ruhiyyəli erməni ziyahlarını (müəllimləri və s.) çıxışlara və etirazlara sövq etməyə başladı.

AK(b)P MK Siyasi Bürosunun və Təşkilat Bürosunun 26 sentyabr tarixli qərarı vəziyyəti gərginləşdirdi. Qərarında deyilirdi: "Qafqaz bürosundan Dağlıq Qarabağın muxtar vahidə çevrilməsi barədə öz qərarını yenidən nəzərdən keçirməyi xahiş etmək; buna qədər muxtariyyəti elan etməmək".

Nəticədə Dağlıq Qarabağın muxtariyyəti barədə məsələ RK(b)P Zaqafqaziya Diyar Komitəsinin plenumunun 14 dekabr 1922-ci il iclasında müzakirə olundu. Habelə, RK(b)P MK Qafqaz bürosunun 5 iyul 1921-ci il tarixli əvvəlki qərarına müvafiq olaraq, ASSR (Azərbaycan SSR - B.N.) Xalq Komissarları Soveti nəzdində bilavasitə AK(b)P MK-ya daxil olmaqla, Dağlıq Qarabağ üzrə Xüsusi Komitə yaradılmasına dair qərar qəbul olundu.

Dağlıq Qarabağ ətrafında oyunlar davam edirdi. AK(b)P MK Rəyasət Heyətinin 15 dekabr 1922-ci il tarixli qərarı ilə görkəmli erməni millətçisi Karakozovun başçılığı altında Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti yanında Dağlıq Qarabağ işləri üzrə mərkəzi komissiya yaradıldı. "Qarabağ məsələsinin həlli layihəsi" adı altında AK(b)P MK-ya təqdim olunan həmin komissiya rəyi uydurmalar və şişirtmələrlə dolu idi. Məsələn, 2-ci bənddə deyilirdi: "İqtisadi-təsərrüfat ümumiliyinə baxmayaraq, "düzənlik əzəvadlı Azərbaycan türkləri, əsasən, köçəri və yarımköçəri həyat tərzini sürən Azərbaycan türkləri tərəfindən məskunlaşdırılmışdı; Dağlıq, əsasən, savadlılıq faizi 50-dən yuxarı olan ermənilər tərəfindən məskunlaşdırılmışdı, onların arasında çoxlu sayda yüksəkixtisaslı fəhlələr vardır". Yəni "ermənilərin mədəniliyi və köçərilərin vəhşiliyi" barədə nağil indi sovet reallığında ön plana çəkilirdi.

3a bəndində deyilirdi: "AzFK dəstələri tərəfindən Qarabağın quldur dəstələrinin (oxu - azərbaycanlıların - B.N.) darmadağın edilməsinə qədər Dağlıq Qarabağın erməniləri düzənlikdə sərbəst yerdəyişmə imkanına malik olmamışlar". Yəni, yenə də "dinc erməni" və "quldur soyğunçu türklər" barədə erməni uydurmaları təkrar olunurdu.

Karakozovun arayışında göstərilirdi ki, dinc vaxtlarda (hətta "Müsavat" hökuməti dövründə) Qarabağda 4 orta tədris müəssisəsi olmuşdur (orada oxuyanların 90 faizi erməni idi). Burada indinin özündə belə 2-ci dərəcəli bir məktəb belə yoxdur: Tərtər və Şuşa rayonlarında yetim erməni uşaqları türk dilində təhsil alırlar; iddia olunurdu ki, "Nairidə, 1-ci talanmış sahədə 30 min manat ərzaq vergisi alındığı halda, kürdlər vergilərdən tamamilə azad olunmuşdur".

Xüsusi bənddə (6) "Dağlıq Qarabağda partiya üzvlüyündən düzgün olmadan çıxarılanların dərhal bərpa olunması" tələbi irəli sürülürdü. Əlbəttə, ilk növbədə Qarabağda çoxdan özünə yuva qurmuş qatı daşnakların partiya sıralarına bərpa olunması nəzərdə tutulurdu. Onlar partiyaya bərpa olunduqdan sonra, yeni yaradılacaq muxtariyyətdə məsul vəzifələrə iddia edəcəkdilər. Sonralar belə də oldu.

Məruzənin tərtibçiləri belə bir fikri əsaslandırırtdılar ki, guya Qarabağda erməniləri sıxışdırırlar. Daha mədəni oturaq ermənilər köçəri müsəlmanlardan ayrılmalıdır. Buna müvafiq olaraq, 4 qəzanın böyüdülməsi və yeni inzibati vahidlər yaradılması təklif olunurdu: Dağlıq Qarabağ Kürdüstanla birlikdə mərkəzi Şuşa və Xankəndi olmaqla, düzənlik Qarabağ mərkəzi Ağdam olmaqla.

Göstərilən layihəyə Azərbaycan KP(b)P MK Rəyasət Heyətinin Kirovun sədrliyi altında 20 iyun 1923-cü ildə (protokol № 20) keçirilən iclasında baxılmışdı və qərara alınmışdı:

a) Dağlıq və düzənlik Qarabağı bir inzibati vahidə ayırmağı zəruri hesab etməli;

b) Qarayev, Bağırov, Dovlatov, Mirzoyan və Xanbudaqovdan ibarət Qarayevin sədrliyi altında komissiyaya 3 gün ərzində layihənin MK Rəyasət Heyətinin iclasında baxılması üçün təqdim etməkləri həvalə olunsun;

c) Karakozova və Şadunsa RK(b)P Zaqafqaziya Diyar Komitəsinin plenumunda Qarabağ məsələsinin müzakirəsində iştirak etmək üçün oraya yollanmaq təklif olunsun.

Beləliklə, yüksək orqanda Qarabağ üzrə Azərbaycanın mənafeyini müdafiə etmək... iki erməniyə həvalə olunmuşdu!

Bu, yaxşı düşünülmüş və Azərbaycanın əleyhinə yönəlmiş erməni qəsdı idi.

1923-cü ilin iyunun axırlarında ÜK(b)P Zaqafqaziya Diyar Komitəsinin plenumu keçirildi. Burada Qarayevdən, Dovlatovdan və Mirzoyandan ibarət komissiyanın rəyi əsasında Dağlıq Qarabağın muxtar vilayətə çevrilməsi barədə qərar qəbul olundu.

Bununla əlaqədar olaraq, 1923-cü ildə N.Nərimanov yazırdı: "Dağlıq Qarabağ Mirzoyanın güclü təzyiqi altında muxtar vilayət elan olundu. Mənim vaxtımda bunu etmək mümkün olmadı. Ona görə yox ki, mən bu muxtariyyətin əleyhinə idim. Ona görə ki, erməni kəndlilərinin özləri bunu istəmədilər. Mirzoyan isə bu vaxt ərzində erməni-daşnak müəllimlərinin köməyi ilə zəmin hazırladı və bu məsələni Zaqafqaziya Diyar Komitəsində həyata keçirdi. Bu məqamdan başlayaraq, erməni kəndliləri ilə türk kəndliləri arasında münasibətlər xeyli kəskinləşdi. Sonra qarşıda Gəncənin dağlıq hissəsi məsələsi və i.ə. dururdu. Azərbaycanda hər yerdə daşnak siyasəti yeridilirdi".

Mərkəzin qərarı qəbul olunduqdan sonra da hər şey öz yolu ilə gedirdi: iyulun 1-də Kirovun sədrliyi altında AK(b)P MK Rəyasət Heyətinin iclasında qərar çıxarıldı. Həmin sənəddə deyilirdi: "Başda İcraiyyə Komitəsi və mərkəzi Xankəndi olmaqla Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsinə dair dekret hazırlamaq AzMİK-ə (Rəyasət Heyəti adından) təklif olunsun. Göstərsin ki, sərhədlər və sairə xüsusi komissiya tərəfindən müəyyənləşdiriləcəkdir.

Habelə qərara alınmışdı:

b) Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi yaradılana qədər Qarabağın idarə olunması üçün y. Karakozovun sədrliyi altında 5 nəfərdən ibarət olan İncilabi Komitə yaradılsın; qalan üzvlərin katiblikdə yerləşdirilməsi nəzərdə tutulsun;

c) 5 nəfərdən ibarət Vilayət Partiya Komitəsi yaradılsın. Vilayət Komitəsinin qalan üzvlərini məxfi şəkildə müəyyən etmək tapşırığı Vilayət Komitəsinin katibi təsdiq olunan y. Manosyana həvalə edilsin".

Karakozovun sədrliyi altında yaradılmış xüsusi komissiyaya muxtar Qarabağın sərhədlərini müəyyənləşdirmək, Kürdüstanın mövqeyini müəyyənləşdirmək və düzənlik Qarabağın inzibati hüduqlarını müəyyənləşdirmək həvalə edilsin.

7 iyul 1923-cü ildə AzMİK-in "Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradılması haqqında" dekreti verildi.

ÜK(b)R-in VI qurultayında Kirov razılığını gizlətmədən qeyd edirdi: "... Nəhayət, biz bu məsələni həll etdik və şübhəsiz, düzgün hərəkət etmişdik. Şübhə yoxdur ki, bu məsələni bir daha yenidən həll etmək lazım gəlməyəcəkdir".

Təəssüf! Erməni muxtariyyəti haqqında qərar nəinki Qarabağ məsələsini həll etmədi, əksinə, özünəməxsus mina rolunu oynadı. Nərimanov "erməni kəndliləri" ilə türk kəndliləri arasında münasibətlərin kəskin şəkildə gərginləşdiyini qeyd etməkdə haqlı idi.

Bir məsələni də qeyd etmək zəruridir. O vaxtkı Azərbaycan rəhbərliyi uydurulmuş "Qarabağ" məsələsinin həlli ilə ciddi məşğul idi və heç kəs Ermənistanda yığcam şəkildə yaşayan (onların sayı Qarabağdakı ermənilərin sayından qat-qat çox idi) yüz minlərlə azərbaycanlının taleyi ilə maraqlanmırdı. Azərbaycanlılar Ermənistanda, Karakozovun məruzəsində deyildiyi kimi, ermənilərin "hüquqlarının tapdalanmasından" artıq dərəcədə real sıxışdırılara məruz qalırdılar.

Muxtariyyət barədə qərar qəbul olunduqdan sonra erməni millətçiləri dərhal Qarabağda yeni qurumlar yaradılması prosesində bütün əsas və məsul vəzifələri ələ keçirmək, bu vəzifələrə daşnak kadrlarını yerləşdirmək üçün səy göstərməyə başladılar.

Belə ki, AK(b)P MK Siyasi Bürosunun 16 iyul tarixli (protokol № 28) ilə Dağlıq Qarabağda Karakozovdan (sədr), Biniatovdan, Kostanyandan, Kafiyevdən,

Çalyandan ibarət Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayət İnqilab Komitəsi, habelə Kostanyandan (katib), Manusyandan, Karakozovdan, Biniatovdan, Arzanyandan və Çalyandan ibarət Vilayət Partiya Komitəsi yaradıldı. Gördüyümüz kimi, Qarabağda yeni ali sovet və partiya orqanlarının milli tərkibinin şərhə ehtiyacı yoxdur. Azərbaycan daxilində sırf erməni hakimiyyəti ilə "erməni respublikası" yaradıldı.

Daha sonra Azərbaycan K(b)P MK Siyasi Bürosunun 23 iyul 1923-cü il tarixli (protokol № 27) qərarında Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti haqqında əsasnamə qəbul olundu. Qərarda, o cümlədən deyilirdi:

1. Bütün kargüzarlıq, məhkəmə və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin məktəblərində təlim ana dilində (yəni erməni dilində - B.N.) aparılır.

2. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Azərbaycan vasitəsilə və proporsionallıq prinsipi əsasında respublika və diyar orqanlarında iştirak edir.

Beləliklə, Qarabağda əzəldən məskən salmış on minlərlə azərbaycanlı üçün Azərbaycan dili "2-ci dərəcəli" qeyri-dövlət dili oldu.

Bu qərarları kim qəbul edirdi? Onların adlarını bir-bir sadalayırıq (1923-cü ildə Siyasi Büronun və Təşkilat Bürosunun üzvləri): Kirov, Ə.H.Qarayev, Q.Musabəyov, Kırlov, L.Mirzoyan, Ağamalıoğlu, Varekis, Konuşkin, Xanbudaqov, R.Axundov, Pleşakov, Çekin, M.C.Bağirov. Məhz bu adamlar bir-birinin ardınca Dağlıq Qarabağın "erməniləşməsinə" imkan verən təslimçi qərarlar qəbul etdilər.

Karakozovun (sədr), Biniatovun, Çalyanın, Varekinin, Manusyanın daxil olduqları komissiya tərəfindən işlənib hazırlanmış "Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin sərhədləri haqqında" xüsusi Əsasnamədə müəyyən edilmişdi: "DQMV-nin ərazisinə aşağıdakı qəzaların, kənd icmalarının məskunlaşdığı ərazilər daxil olur. Qəzalar üzrə:

Şuşa icmasından:

Qışlaqkənd*, Malıbəyli, Pircamal, Xankəndi, Çanaxçı, Şuşakənd, Arabadüz, Yenikənd, Kaçarzin, Skobelevski, Suski, Taqski, Taqarverski, Çertovski, Xanabadski, Tuğski icmaları.

Cavanşir qəzasından:

Həsənriz, Dovşalı, Kasapet, Maraqlı, Minqirel, Orlov - Denisov, Talış.

Qaryağdı qəzasından:

Arakul, Hadrut, Edili.

---

* Məntəqələrin yazılışı və orfoqrafiyası orijinaldan götürülmüşdür.

Qubadlı qəzasından:

Kalandarin.

Gördüyümüz kimi, bütün icma adları (2 rus icmasından başqa) sırf Azərbaycan adlarıdır. Ola bilsin ki, bir-iki icma adını (o da sual altındadır) ermənilərə aid etmək olar.

Təbii ki, sırf erməni komissiyası (bax: yuxarıdakı heyət) DQMV-nin sərhədlərini müəyyənləşdirəndə demoqrafik, iqtisadi və təbii amilləri rəhbər tutmurdu. Cəhd göstərilirdi ki, imkan daxilində, daha çox Azərbaycan ərazisini yeni yaradılmış erməni anklavına birləşdirilsin. Ona görə də özbaşına və tendensiyalı şəkildə müəyyən olunmuş DQMV-nin indiki əraziləri azərbaycanlı və erməni əhalisinin real məskunlaşması ilə ümumi cəhətlərə malik deyildir. Digər tərəfdən, Dağlıq Qarabağın sərhədlərini kəsib-biçən erməni-bolşevik komissiyası ona cəhd göstərirdi ki, DQMV-də erməni əhalisi üstünlük təşkil etsin. Bu baxımdan Qarabağ Dağlıq və Düzənlik hissəyə bölünmüşdür. Bu baxımdan N.Vəlixanova özünün Zori Balayana ünvanladığı açıq məktubunda yazırdı: "...Oyun təmiz olmalıdır. Axı qarabağlılar yalnız Dağlıq Qarabağda deyil, onun düzənlik hissəsində - Ağdam, Füzuli, Beyləqan və digər rayonlarda da yaşayırlar. Necə deyərlər, "Yevlaxdan o yana hamısı Qarabağdır". Biz bir tamı necə parçalaya bilərik? Biz başı bədənədən necə ayıra bilərik?".

Erməni ərazi qəssabları 1923-cü ildə başı bədənədən ayırmağa əl atdılar və onlara heç kəs müqavimət göstərmədi.

Biz burada jurnalist, şair, alim, Rusiya dövlət məmur, ermənilərin böyük bilicisi Vasili Lvoviç Veliçkonun müdrik sözlərini xatırlamaq istərdik. O, hələ 1904-cü ildə uzaqgörənliklə yazırdı: "Erməni xalqının çağırılmamış himayədarları* arasında muxtar "çarlığın", özü də ki, Rusiya hüduqlarında yaradılması arzusu sönmür, daha da qızıdır. Türkiyədə ərazi olmamışdır və bunu süni surətdə Zaqafqaziyada yaradırlar" (başqa sözlə, Azərbaycan torpaqlarında - B.N.)

V.L.Veliçkonun ölümündən 20 il sonra ermənilərin "muxtar çarlığ"ı yaradıldı. Üstəlik, onlar bu "muxtar çarlığ"ın filialını" DQMV-ni təsis etdilər.

Erməniləri yaxşı tanıyan və onların xoşagəlməz təsvirini verən Veliçko haqlı olaraq yazırdı: "Hər şeyi əldən alıb aparırlar. Ermənilər düzələn deyil".

Veliçkonun uzaqgörənliyi çin oldu: Erivanı, Zəngəzur, Göyçəni, Dilicanı və nə vaxtsa azərbaycanlılara məxsus olan digər torpaqları əldən aldılar və götdürdülər. Qarabağ muxtariyyətini yaratmaqla həmin əraziləri başdan-baş

---

* "Erməni məsələsini" şişirdən xarici ölkə erməni cəmiyyətləri və partiyaları nəzərdə tutulur.

erməniləşdirməyə başladılar. Bütün bunlar Azərbaycanın bolşevik-daşnak hakimiyyətinin səhlənkarlığı və yardımı ilə edilirdi. Bu siyasət sonralar da davam etdirildi. Tədqiqatımızın xronoloji çərçivəsindən çıxmağa risk etsək də, hər halda, xatırlamağı lazım bilirik: 1929-cu ildə Naxçıvan yaradılanda bir neçə kənd alınıb Ermənistan SSR-ə birləşdirildi; 20-ci illərin sonu - 30-cu illərin əvvəllərində "təşkil olunmuş köçürülmə", daha doğrusunu desək, Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların qovulması başlandı.

1940-50-ci illərin axırlarında azərbaycanlıların qovulması xüsusilə genişləndi. Akademik Z.M.Bünyadov yazırdı: "1948-ci il gəldi. Kiminsə hiyləgər planı əsasında Ermənistan SSR ərazisinə xarici ölkələrdən minlərlə erməni, əsasən Ayrikyan, Manuçaryan və yaxud "Daşnaksütyun" MK üzvünün qızı Silva Kaputikyan kimi qatı daşnakları köçürdülər.

Bu məqamdan etibarən Ermənistan SSR-ini təşkil edən torpaqlarda yığcam surətdə 500-600 il ərzində yaşayan azərbaycanlıların sıxışdırılmasına və qovulmasına başlanıldı. Bu barədə daşnakların varisləri tərəfindən vəhşiliklə məhv edilən qəbir daşlarındakı yazılarda məlumat verilir. Azərbaycan kəndlərinin, toponimiyasının, hidronimiyasının və s. kütləvi surətdə erməni adları ilə əvəz olunmasına başlandı. Mikoyanın, Beriyanın, Dekanozovun, armavirli erməni Abakumovun və Bağirovun icazəsi ilə digər əlaltıların siyahısı üzrə doğma yurduvalarından qovulan azərbaycanlılar dağlıq yerlərə deyil, İmişli, Füzuli və Azərbaycan SSR-in digər isti, malyariyalı rayonlarına köçürüldülər. Hərçənd ki, əslində, onlar Qarabağda yerləşdirilməli idi.

Ermənilər bununla kifayətlənmədilər: "1969-cu ildə Ermənistan SSR Azərbaycan Respublikası hesabına ərazilərini genişləndirdi". Sonra nə oldu? Bunu hamı bilir. Hər şey gözlərimiz qarşısında baş vermişdir.

Üçüncü fəsilə deyilənlərə yekun vuraraq, qeyd etmək lazımdır ki, daşnaklar 1920 - 1921-ci illərdə Sovet hakimiyyəti ilə açıq qarşıdurmada məğlubiyyətə uğrayaraq, taktikanı dəyişdilər və Kaçaznuninin dediyi kimi, mahiyyətcə yeni plan işləyib hazırladılar: "Erməni bolşevikləri varislərimizdir". "Bolşevik", "sosialist", "inqilabçılar" libasını geyinən daşnaklar məharətlə Azərbaycanda bütün hakimiyyət strukturlarına (daha Ermənistanı demirik) müdaxilə edirdilər. Bolşevik mərkəzinin havadarlığından və daimi yardımından istifadə edərək (Orconikidze və Kirov kimi rəhbərlərin) ermənilər keçmiş daşnakların amnistiyasına, onlara bəraət verilməsinə, erməni qaçqınların Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilməsinə nail oldular. Daşnak bolşevikləri fitnəkarlıqlardan, yaltaqlıqdan istifadə edərək Mikoyan, Sarkis, Danilyan, Levon Mirzoyan kimi "bolşevik" liderlərinə arxalanaraq, partiya, sovet, dövlət, təsərrüfat orqanlarının bütün qurumlarına soxulur, yüksək vəzifələr tuturdular. Eyni zamanda, onlar dini qalıqlarla, panislamizmlə, türk millətçiliyi ilə və i.a. mübarizə

bayrağı altında Azərbaycan xalqının mənafeələrini müdafiə etməyə cəhd göstərən Azərbaycan kommunistlərinə qarşı amansız kampaniyaya başladılar.

Azərbaycanda partiya və dövlət aparatının belə "erməniləşdirilməsi" nəticəsində ciblərində partiya bileti gəzdirən "Daşnaksütyun"un varisləri mərkəzin köməyi ilə silaha nail ola bilmədiklərini əldə etdilər: 1921 - 1922-ci illərdə Zəngəzur, Dilican və Göyçə gölü ətrafındakı geniş ərazilər Azərbaycandan qoparılıb ayrıldı: müxtəlif orqanlarda gərgin mübarizədən sonra erməni millətçiləri Dağlıq Qarabağın muxtariyyətinə nail oldular. Yeni yaradılmış muxtar vilayətin sərhədləri "erməni komissiyası" tərəfindən müəyyən olundu, istisnasız olaraq, bütün partiya və sovet vəzifələri ermənilərin əlində cəmləşdi; erməni dili dövlət dili elan olundu, vilayətin fəal surətdə erməniləşdirilməsinə başlandı.

Eyni zamanda, nəzərdən keçirilən dövrdə erməni millətçiləri Ermənistanın özündə də Azərbaycan əhalisinin kütləvi surətdə sıxışdırılması və qovulması siyasətini həyata keçirdilər.

NƏTİCƏ

İki hissədən ibarət olan bu əsərdə 1890 - 1924-cü illərdə, əsrin bir rübündən artıq bir dövrdə Cənubi Qafqazda erməni terrorizminin tarixi nəzərdən keçirildi və təhlil edildi. Lakin hadisələrin zənginliyi baxımından sözügedən dövr bir, hətta iki əsrə bərabərdir - o qədər inqilablar, müharibələr, çevrilişlər, xarici müdaxilələr, viranedicilik katalizmlər baş vermişdir ki!...

Bu, zaman kəsiyində baş verən hadisələr Cənubi Qafqaz xalqlarının taleyini təxminən 70 il müddətinə həll etdi. Bu gün, sürəkli sükutdan sonra, deyəsən, biz elə qaynar dövərə qədəm qoymuşuq ki, onun kulminasiyası 90-cı illərin ortalarına təsadüf etmişdir.

İndiki tarixçilərə - yalnız tarixçilərə deyil - göstərilən dövrdə Cənubi Qafqazda erməni terrorizminin təkamülünün təhlilindən irəli gələn ibrət dərslərini qiymətləndirmək olduqca zəruridir. Çünki mübaligəsiz qeyd etmək olar ki, məhz erməni terrorizmi, onun dağıdıcı fəaliyyəti bu dövrdə Türkiyə və Azərbaycan xalqının taleyində baş verən bütün faciəli hadisələri şərtləndirmişdi. Bununla bərabər, xüsusi qeyd etməliyəm ki, erməni terrorizminin və onun bayraqlarının - "Daşnaksütyun"un mənhus rolu uzun müddət ərzində pərdələnmişdir. Bunun da bir sıra obyektiv səbəbləri olmuşdur: birincisi, qlobal miqyaslı hadisələrlə zəngin (inqilab, dünya müharibəsi və i.a.) həmin dövrün özündə "erməni amili" lazımcına qiymətləndirilmirdi və arxa plana keçirdi; ikincisi, erməni terroristlərinin özləri dezinformasiya, yalan, böhtan və faktların saxtalaşdırılmasından məharətlə istifadə edir, ictimai fikri, o cümlədən tarixçilərin əksəriyyətini azdırırdılar; üçüncüsü, "xalqların sarsılmaz dostluğu" konsepsiyasını rəhbər tutan yalançı sovet tarix elmində obyektiv tarixi təhlil yer verilmirdi, onu səthi, əksər hallarda kökündən səhv müddəalarla əvəz edirdilər ki, burada da ön plana qabarıq şəkildə sinfi mübarizə və sinfi mənafeələr çıxırdı, milli əməl isə nəzər-diqqətdən kənarda qalırdı.

Bu gün həmin maneələr aradan qaldırılmışdır: biz azad surətdə danışa, düşünə və yazsaq, tarixi faktları olduğu kimi qiymətləndirə bilərik. Uzaqlaşmasaq da, xeyli aralandığımız hadisələrə retrospektiv baxış buna əlverişli imkan verir.

Deyilənlərə yekun vuraraq, oxucuların diqqətini xüsusi olaraq nəyə yönəltmək istərdik?

Göstərilən dövrdə erməni terrorizmi - faşizmin ən təhlükəli, təcavüzkar, insanlığa nifrət formasında olan bir növü nadir tarixi təzahür kimi meydana çıxdı, formalaşdı, təşkilati (1918-ci ildən - dövlət) forma aldı.

Həqiqətən, mübariz erməni millətçiliyi onu alman faşizmi ilə həm zahirən, həm də mahiyyətcə doğmalaşdıran (xronoloji baxımdan onun sələfidir) bir çox ümumi cəhətlərə malikdir:

1) faşizmin ideologiyası - irqçılıkdir, erməniliyin ideologiyası - ifrat millətçilikdir;

2) "alman xalqının öz həyat məkanını genişləndirməsinə ayrılmaz hüququ" barədə Hitler tezi (Lebensraum), "Ermənistanı öz tarixi sərhədlərində bərpa etməyin zəruriliyi" barədə erməni tezi;

3) Kütlələrin başdan-başa yanlış müddəalarla dolu millətçi təbliğatla azdırılması, onların millətçi ideyalarla yoluxdurulması;

4) universal vasitə kimi dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılmış terror, bütün düşmənlərin, müxalifətçilərin, özgə cür düşüncələrin məhv edilməsi;

5) yetkinləşməyən gənclərə bel bağlanması; "Hitleryugen"də məktəblilərin beyninə ali irqin müstəsna üstünlükləri barədə sərsəm ideya yeridildi, Ermənistanda isə böyüməkdə olan nəsəl "böyük və əzabkeş" erməni xalqı barədə uydurmalar təlqin olunurdu;

6) mütləq prinsipsizlik, beynəlxalq hüququn və ümumbəşəri əxlaqın tapdanması;

7) qaraya ağ demək və bunun əksinə prinsipi üzrə müntəzəm yalan, həm də əgər Gebbels yalanı bəsit, aşkar səciyyə daşıyırdısa, erməni yalanı cidd-cəhdlə dozalandırılmışdır, muzzdlu jurnalistlərin, radio və televiziya şərhçilərinin dilindən söylənilir, müasir kütləvi informasiya vasitələrinin köməyi ilə yayılır, çox təhlükəlidir;

8) insanların ən heyvani, sürü instinktlərindən istifadə olunması, kütlələrin "zombiləşdirilməsi", onların bütün yadlara dözülməzlik ruhunda tərbiyə olunması. Gebbelsin dediyi kimi: "Nifrət üçün obyektləri seçib ayırın".;

9) tez-tez gözə çarpan yalançı sosialist şüarlardan istifadə olunması (faşistlərdə), yalançı demokratik şüarlardan faydalanma (erməni millətçilərinə);

10) millətçi ideyalar naminə tərəddüd etmədən öz xalqını qırğına verməyə fanatikcəsinə hazır olmaq, öz xalqını istənilən şəraitdə, hətta ümitsiz vəziyyətdə qurban verməyə hazır olmaq;

11) hər bir faşizm üçün başqa xalqlara münasibətdə daim "inciklik" hissi nümayiş etdirmək olduqca zəruridir, bundan ötrü həm faşistlər, həm də ermənilər milli heysiyyətlə hər bir insanın qəlbindəki ən zərif, ən ağırlı hisslərlə oynayırdılar. Hitler həmişə "alçaldıcı Versal sülhünü" xatırlamaqla almanlar arasında nüfuz qazandı və hakimiyyətə gəldi, - erməni millətçiləri isə daim "əzabkeş" erməni xalqından bəhs edir, az qala dünyanın yaranışından bəri ermənilərin bədbəxtliklərini xatırladırlar. Bu, bütün faşist proqramlarının vacib bəndidir;

12) dünya barədə sərsəm ideyalar ("minillik reyx" barədə uydurma, "Böyük Ermənistan" barədə mif);

13) hər cür faşizmə öz mövcudluğu üçün müharibələr, fəvqəladə şərait zəruridir. Əks halda, günah kimin üstünə atılacaqdır? Xalq kütləvi psixoz

vəziyyətdə necə saxlamaq olar? Odur ki, Hitler Almaniyası fasiləsiz vuruşurdu, yeni-yeni torpaqlar ələ keçirməyə can atırdı. Faşizmin təbiəti belədir. O yırtıcıdır, o, yeni qurbanlırsız yaşaya bilmir. Erməni millətçiləri cəmi iki il hakimiyyətdə oldular. Bu vaxt ərzində Ermənistan Azərbaycanla (hərçənd ki, müharibə rəsmi surətdə elan olunmurdu), Gürcüstanla, iki dəfə Türkiyə ilə, hətta qısa müddət mövcud olmuş Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyəti ilə vuruşmuşdu. Müharibəsiz birçə gün belə keçməmişdi. Bütün qonşulara qarşı ermənilər ərazi iddiaları irəli sürürdülər.

Bu gün də "Daşnaksütyun"un varisləri Azərbaycana qarşı təcavüzü davam etdirməkdədirlər. Onlar fasiləsiz olaraq yeni ərazilər tutmalıdırlar. Əks halda, yaşaya bilməyəcəklər. Onlardan ötrü müharibə təbii durumdur, "qidalandırıcı mühitdir". Erməni millətçiliyi permanent müharibə deməkdir. Bunu erməni milli ordusunun hərbi şurasının sədri V.Vardanyanın sözləri bariz şəkildə əks etdirir: "Erməni əlində tufəng doğulmalıdır".

Oxşarlıqlarla bərabər, erməni faşizminin alman faşizmindən fərqli cəhətləri də vardır. Bu da onu daha təhlükəli edir:

1) erməni millətçiləri işğal etdikləri ərazilərin əhalisini qovur, bir nəfər kimi məhv edirlər. Hətta Hitler işğal olunmuş torpaqların əhalisinin kökünü kəsməyi qarşıya məqsəd qoymurdu;

2) alman faşizmi kobudluqla, heç nəyi gizlətmədən, öz məqsədlərini bəyan etməklə irəliləyirdi, erməni millətçiləri öz cinayətkar niyyətlərini "millətlərin öz müqəddəratını təyin etmək", demokratiya, "Qarabağ məsələsinin ədalətli həlli" və i.a. barədə mülahizələrlə pərdələyirlər;

3) alman faşizmi global təhlükə yaratmaqla, dərhal bütün Avropanı bürüdü ki, bu da vaxtında həyəcan təbili çalmağa imkan verdi, erməni millətçiliyi isə kiçik xalqın faşizmidir, odur ki, onu təhlükəsiz sayırlar. Üstəlik, Ermənistan hardasa Asiyanın ucqarlarında, Qərb dünyasının həyat mənafeyi mərkəzlərindən uzaqda yerləşir.

Faşizm və erməni millətçiliyini müqayisə edərkən, belə bir maraqlı fakta da nəzər yetirmək zəruridir. 40-cı illərin əvvəllərində "Daşnaksütyun"un liderləri əlahiddə erməni batalyonu yaradılması barədə Hitler Almaniyası ilə danışıqlar aparmışdılar. "Cənubi Qafqazda müharibə aparılması və Ermənistanın azad olunması üçün erməni hərbi hissəsi yaradılması nəzərdə tutulurdu".;

4) hitlerçilər, əsasən, öz ölkələrində və ələ keçirilmiş ərazilərdə terror tətbiq edirdilər, erməni millətçiliyi isə özünün "Asala" kimi çoxsaylı təşkilatlarının timsalında bütün dünyada, ölkə və qitələrdə tor toxuyur;

5) saysız-hesabsız aksiyalar törədən almanlar soyuqqanlıqla, alman "səliqəlililiyi" ilə, "əmrini yerinə yetirməklə" hərəkət edirdilər, erməni millətçiləri xüsusi amansızlıqla görünməmiş vəhşiliklər törədir, "mücüzəli ixtiraçılıq" nümayiş

etdirirlər, onlar patoloji nifrət, qana susamaq, sadizm həvəsi ilə əzab vermək, ölüm toxumu səpmək və hətta heç bir zərurət olmadıqda və bunu heç bir əsas şərtləndirmədiyi hallarda belə, daşı daş üstə qoymamaq arzusunu rəhbər tuturlar.

Bugünkü reallıqdan Xocalını, keçmişdən isə kitabda nümunə gətirdiyimiz çoxsaylı dəlil-sübutları xatırlamaq kifayətdir. Erməni millətçilərinin bütün xalqlara patoloji nifrətini aşağıdakı daşnak şüarı bariz şəkildə sübut edir: "Qoy rus-yəhudi-türk-tatar bloku bizim qanımızda boğulsun!" Bu "millət şüarı" "Daşnaksütyun" tərəfindən hələ 20-ci illərdə irəli sürülmüşdü və yenidən sipərə çevrilmişdi, Ermənistanda yayılmaqda olan vərəqələrin və plakatların bəzəyinə çevrilmişdi (1988-ci il).

Erməni millətçiləri onların planlarına mane olan hər şeyə elə böyük nifrət bəsləyirlər ki, onların yollarını keçənlərin hamısını məhv etməyə hazırdırlar. Ötən əsrin əvvəllərində də belə olmuş, indi də belədir. "Hnçaq" partiyasının ilk proqramında göstərilirdi: "Hər bir şəraitdə türkləri və kürdləri öldürməli, öz məqsədlərinə xəyanət edən ermənilərə aman verməməli, onlardan intiqam almalı".

Erməni millətçilərinin siyasəti mahiyyət etibarını ilə yalnız qonşulara qarşı deyil, habelə öz xalqına qarşı yönəlmiş hannibalizmdir. Çünki daşnaklar hər an öz şovinist ideyaları naminə həmvətənlərinin ideyalarını qurban verməyə hazırdırlar. Tipik erməni şüarlarını xatırlayaq: "Hamımız öləcəyik, bu bizə bəllidir!", "Hələ ki dünyada bir erməni qalacaq!", "Biz özümüzə atəş açmağa məcbur edəcəyik!" və i.ə. Açıq-aşkar psixi anomaliyadır; öz əzabları barədə sonralar vay-şivən qoparmaqdan ötrü əzab çəkmək. Skotland-Liddellin qeydlərini xatırlayaq: "Daşnak üçün öldürülmüş erməni qiymətlidir... o, təbliğat işinə çox fayda gətirə bilər". Öz silahdaşları tərəfindən 1992-ci ilin aprelində qətlə yetirilmiş oyuncaq DQR-in lideri Artur MKrtıçyan ölümündən bir qədər əvvəl etiraf etmişdi: "Bu, mübarizə deyildir. Bizdə baş verənləri belə adlandırardım: insana zülm verilməsi, insanın alçaldılması. Məgər indi hamımızı - bizi və başqalarını bürüyən qarşısızalmaz məhvetmə instinkti barədə düşünmək olardımı?" (Kursiv bizimdir - B.N.) MKrtıçyan "biz" deyəndə özünün mənsub olduğu "Daşnaksütyun" partiyasının üzvlərini nəzərdə tuturdu.

Bu baxımdan psixoz əlamətləri daşıyan erməni millətçiliyinin psixoloji təhlili maraqlı kəsb edir. Ermənilərin beyninin millətçilik ruhunda bir əsrlik (!) yuyulması nəticəsində formalaşan erməni mentalitetinin mahiyyətində qorxu, nifrət, intiqam durur, "onun (erməninin - B.N.) xalqının artıq 1300 ildir ki, qul və hamı tərəfindən nifrət bəslənilən olmasının başa düşülməsi" ilə mürəkkəbləşən natamamlıq kompleksi durur. Ermənilərin natamamlıq kompleksini şərtləndirən daha bir ünsür ermənilərin tarixinin və mədəniyyətinin olmamasıdır, yəni "fövqəlkamillik" (bu, psixiatrlara yaxşı tanışdır) kompleksidir. Əndazədən çıxmış erməni müştəbəhliyi, özünəvurgunluq, hipertrofik, lətifə formasını almış

təkəbbürlülük də bundan irəli gəlir. Bu erməni kompleksinin daha bir tərkib hissəsi hər bir erməninin ona möhkəm əmin olmasından ibarətdir ki, onu, zəhmətkeş, dinc və istedadlı bir xalqı əslrər boyu paxıl qonşular - köçəri barbarlar, ilk növbədə türklər, müsəlmanlar sıxışdırmış və qırmışlar. Yenə də psixiatriyaya müraciət lazım gəlir: böyüklük maniyası üstəgəl təqibolunma maniyası.

Məşhur ingilis yazıçısı və publisisti Corc Oruell (1903 - 1953) özünün "Millətçilik barədə qeydlər" adlı əsərində millətçini belə səciyyələndirirdi: "O, öz ölkəsinin yalnız hərbi və siyasi cəhətdən deyil, elm, ədəbiyyat, idman, incəsənət, dil strukturu, əhalinin fiziki gözəlliyi, hətta iqlimi, təbiəti və mətbəxinin üstünlüklərindən bəhs etməkdən doymaq bilmir". Ermənilərə necə də oxşayır! Oruellin qeydlərində ermənilər onilliklər və hətta əslrər boyu yeyib-doymaq bilmədikləri miflərin ("Böyük Ermənistan" mifi, "soyqırımı" barədə mif) izahını tapırıq. "Hər bir millətçini addımbaaddım belə bir inam müşayiət edir ki, keçmiş dəyişməz olar. O, haradasa, fantastik bir dünyada yaşayır. Bu dünyada hadisələr millətinin istədiyi kimi cərəyan edir. Üstəlik, hakimiyyət, qələbə, məğlubiyyət, intiqam mayası üstündə ucalan millətçi real dünyada baş verən hadisələrin fərqi belə varmaq istəmir... Bir sıra millətçilər şizofreniyaya yoluxurlar: onlar ətraf gerçəkliyə aidliyi olmayan hakimiyyət və qələbələr uyğusunda yaşayır, özlərini bəxtəvər hesab edirlər".

Erməni millətçiliyinin mahiyyətinin müqayisəli - tarixi və psixoloji təhlilini verən Yuri Pompeyevin dəqiq formalaşdırdığı müddəa onun xarakterini başa düşməyə imkan verir: "Millətçi qəzəbi təbii fəlakətlərdən və SPİD-dən də dəhşətlidir. O, insanların qəlbini yeyir və onları mağara sakinlərinə çevirir".

I. Bu dövrdə erməni millətçiliyinin və onun lideri - "Daşnaksütyun"un öz xalqını dəfələrlə məhvə həddinə gətirib çıxarmasına və daşnakların özlərinin dəfələrlə həmişəlik iflasolma təhlükəsinə məruz qalmalarına baxmayaraq, onlar qərribə fəvqəladə uyğunlaşma və yanaşma qabiliyyəti nümayiş etdirərək nicat yolu tapa bildilər. Həqiqətən, tarixi hadisələrin gedişinə bir daha nəzər salsaq, bunun şahidi olarıq: 1895 - 1896-cı illərdə erməni millətçiləri üzdənirəq "Türkiyə Ermənistanında" muxtariyyətə nail olmağa uğursuz cəhd göstərərək, məğlubiyyətə düşər olurlar; 1905 - 1907-ci illərdə "Daşnaksütyun" çar hökumətinə elan etdiyi müharibəni uduzdu və yenidən rusiyapərəst xətt götürməli oldu; 1914 - 1915-ci illərdə rus ordusunun arxasınca gedən ermənilər Türkiyənin şərq vilayətlərində öz dövlətlərini yaratmaq istədilər, lakin hər şey məğlubiyyətlə, ələ keçirilmiş ərazilərdən qopmaqla və erməni əhalisinin deportasiyası ilə başa çatdı (1915-ci ilin üzdənirəq "soyqırımı"); 1918-ci ildə erməni millətçiləri sülh təkliflərindən imtina edərək, Türkiyə ilə müharibədə məğlubiyyətə düşər oldular və alçaldıcı Batum müqaviləsini imzaladılar; elə həmin ilin sentyabrında onlar türk-azərbaycanlı qonşuları tərəfindən Bakı tutulduqdan sonra şəhərdə əsas mövqələrini itirdilər;

1919-cu ildə ermənilər ərazi iddiaları əsasında Gürcüstanla başladıkları müharibədə uğursuzluqlara düşər oldular; 1920-ci ildə ermənilər yenidən Türkiyə ilə müharibəyə başladılar və ağır məğlubiyyətə uğradılar - Aleksandropol sülh müqaviləsi əsasında Erivan quberniyasının cüzi bir hissəsi onların əlində qaldı, daşnakların iddia etdikləri digər ərazilər isə itirildi; nəhayət, 1920-ci ilin dekabrında Ermənistanın sovetləşməsi və "Daşnaksütyun"un tam iflası başlayır; 1921-ci ildə Zəngəzur-Dərələyəzdə erməni qiyamı yatırıldı; 1921-ci ildə "Kilikiya Erməni Respublikası" iflasa uğradı, Qərbi Avropa dövlətləri Ermənistandan üz çevirirdi; 1922-ci ildə Lozanna konfransında artıq söhbət müstəqil dövlətdən, hətta muxtar Ermənistandan deyil, bətdə boğulmuş, ölü doğulmuş uydurmadan gedirdi. "Daşnaksütyun"un lideri Kaçaznuni yazırdı: "Daşnaksütyun"un işi bitdi!"

Məğlubiyyətlərin yorucu siyahısıdır, deyilmi? Lakin yenə də erməni millətçiliyinin bel sütunu qırılmadı, o, öz simasını dəyişdi və bolşevizm libasını geyindi. Sovet hakimiyyətinin deməli qərarlarını əks etdirərək, "inqilabçılara" çevrildi. Ermənilər qısa müddətdə öz kadrlarını zərbədən qoruyub xilas etdilər və öz "adamlarını" vəzifələrdə yerləşdirməyə nail oldular. Sonra Orconikidze, Mikoyan, Kirov, Mirzoyan, Sarkis kimi bolşevik rəhbər-canişinlərin köməyi ilə ilk növbədə Bakıda partiya-dövlət aparatının "erməniləşdirilməsi"nə, bütün hakimiyyət qurumlarının öz kadrları ilə doldurulmasına nail oldular. Bolşevik-daşnak hakimiyyəti mərkəzin fəal köməyi ilə, "dinc yolla" 20-ci illərin əvvəllərində Zəngəzur, Dilican, Göyçə ətrafındakı geniş əraziləri Azərbaycandan qoparıb Ermənistanla birləşdirdi, Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verdi, yeni ərazi iddiaları üçün yeni plasdarm yaratdı.

Hər dəfə canını xilas etmək, yeni müttəfiqlər axtarmaq və tapmaq iddiası ilə yenidən öz təcavüzkar planlarını həyata keçirmək üçün "Daşnaksütyun" misli-bərabəri olmayan qeyri-insani qətiyyət nümayiş etdirirdi.

Tarixin dərsləri göstərir ki, biz son dərəcə təhlükəli düşmənlə üzləşmişik. Erməni millətçilərinə zərbə endirmək azdır. Onu Hitler faşizmi kimi öz yuvasında məhv etmək lazımdır.

II. Nəzərdən keçirilən dövrdə - 1890 - 1924-cü illərdə erməni millətçiləri "Daşnaksütyun"un rəhbərliyi altında Azərbaycan xalqına qarşı çoxlu cinayətlər törətmişlər; onlar 1905 - 1906-cı illərdə kütləvi qırğınlar təşkil etmiş, soydaşlarımızı dədə-baba torpaqlarından qovub çıxarmağa cəhdlər göstərmişlər; bu, 1918-1920-ci illərdə daha geniş miqyasda Zəngəzurda, Qarabağda, sabiq Erivan quberniyasında, sabiq Yelizavetpol quberniyasının bir hissəsində təkrar olunmuşdu. Naxçıvan müharibə ocağına çevrilmişdi, on minlərlə dinc azərbaycanlı əhalisi qətlə yetirilmiş, yüz minlərlə insan qaçqına çevrilmişdi; 1918-ci ildə daşnaklar bolşeviklərlə birləşərək Bakıda, Şamaxıda, Dəvəçidə, Lənkəranda və

başqa yerlərdə müsəlman əhalisinə divan tutdular və daşnak-bolşevik diktaturası qurdular.

1920-ci ildə yenə də bolşeviklərlə əlbir olan erməni millətçiləri mart-aprel aylarında arxa cəbhədə Azərbaycana zərbə vurdular, Qarabağa genişmiqyaslı müdaxiləyə başladılar, buna görə də şimaldan XI ordunun müdaxiləsini dəf etmək mümkün olmadı. Nəticədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etdi. Azərbaycanın sovetləşməsindən sonra erməni millətçiləri öz maskalarını dəyişdilər, bolşevik libası geydilər, Bakıda yüksək partiya vəzifələrini ələ keçirdilər. Onların fəallığı nəticəsində mərkəzin direktivlərinə əsasən 20-ci illərin əvvəllərində yuxarıda xatırladığımız geniş ərazilər ermənilərin əlinə keçdi.

Bu gün "Daşnaksütyun"un başladığı işi davam etdirən erməni millətçiləri yeni torpaqlar ələ keçirir, Qarabağ ilə kifayətlənmir, Füzuli, Kəlbəcər, Zəngilan, Ağdam ərazilərinə iddia edirlər. Yeni-yeni tələblər irəli sürürlər. Erməni faşizminin mahiyyəti, təbiəti belədir.

Ermənilərin ərazi iddialarının Azərbaycan ilə məhdudlaşdığını düşünmək sadələşmələrdir. Onlar öz tarixi "vətənlərini", Türkiyə Ermənistanını da yaddan çıxarmayıblar. Erməni mənşəli fransız jurnalisti Deveçyan öz müsahibəsində demişdi: "Fəallığımızı tarixi Ermənistanda, erməni torpaqlarında genişləndirməliyik... Türkiyə sərhədi keçiləndir... Bütün bunların nəticəsi Türkiyədəki erməni torpaqlarının azad edilməsi və ehtimal ki, onun Ermənistanla birləşməsi olacaqdır... Türklər bunu təzyiq altında edəcəklər. Biz həmişə ABŞ-a bel bağlaya bilərik".

Başqa bir erməni jurnalisti yazır: "Biz bir ölkənin hüdudlarında toplaşmaq istəyirik ki, torpaqlarımızın onda doqquz hissəsi respublikamızın hüdudlarından kənarında yerləşməsin, hər gün sübh çağı Araratı sərhədin o tayında görməyək".

Erməni millətçiləri çoxdandır ki, Stavropol, Krasnodar diyarlarını, Rostov vilayətini, az qala bütün Cənubi Rusiyanın erməniləşdirilməsi planını həyata keçirmək üçün imkan axtarırlar. Yeni "dədə-baba erməni" torpaqlarında "erməni məsələsinə" dair bir məlumata diqqət yetirək. Jurnalist Eduard Volodin "Daş əsrin arqumentləri. Qrimsiz millətçilik" adlı məqaləsində yazırdı: "Əgər Yerevanda çörək növbəsini televiziya ilə göstərilərsə, gözlərinizə inanmayın. Əgər Rusiya qazı kəsərsə, Ermənistanın bir ay belə yaşaya bilməyəcəyi barədə xəbəri yazanlara da inanmayın... Əgər belə olsaydı, onun (Ermənistanın - B.N.) "milli liderləri" sülhün bərqərar olması, təsərrüfat əlaqələrinin bərpa olunması, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi barədə düşünərdilər. Onlar başqa şeylər barədə düşünürlər. Onlar Böyük Ermənistan barədə düşünürlər. Bu böyüklüyün yalnız Cənubi Qafqaz ərazisinə aid olduğunu deyənlərin gözünün içinə tükürün".

Sonra məqalədə deyilirdi ki, F.Şelov-Kovedyayev adlı birisi, RSFSR Xarici İşlər Nazirliyinin sabiq əməkdaşı, tarix elmləri namizədi "Tarixi arayış" adlı

kitabçasını 1992-ci ildə Stepanakertdə (indiki Xankəndidə) "Artsax" nəşriyyatında çapdan buraxmışdır. Bu muzdlu erməni vəkilinin gəldiyi nəticələr heyrət doğurur: "Rostov və Armavir torpaqları da daxil olmaqla Şimali Qafqaz əraziləri dədə-baba erməni torpaqlarıdır... Şimali Qafqaz, Rostov və Armavir torpaqlarının əsl sahibləri ermənilərdir, "bu ərazilərdə yaşayan ruslar və digər millətlər gəlmədirlər və yaxud iz qoydular". Görün, o, hansı nəticəyə gəlir: "Ruslar Şimali Qafqaz, Rostov və Armavir torpaqlarını geri qaytarmalıdır. Bu ərazi labüd olaraq Böyük Ermənistanın tərkibinə daxil olacaqdır".

Sərsəmlikdirmi? Əlbəttə. Lakin Şelov-Kovedyayevin məqaləsindən sonra konkret fəaliyyət başlandı; "A.Məlik-Tevosyanın başçılıq etdiyi Rusiyanın Şimali Qafqaz erməni milli-azadlıq cəbhəsinin təşəbbüsçü qrupu indinin özündə Şelov-Kovedyayevin siyasi platformasında BMT-yə, ABŞ senatına, RF prezidentinə, Rostov vilayəti, Krasnodar və Stavropol diyarları rəhbərlikləri üzərinə həmlələr edirlər... "Cəbhə" artıq 37 yaşayış məntəqəsində dayaq nöqtələrini təşkil etmişdir, nüfuz və iqtisadi baza əldə etməkdən ötrü Yerevan və erməni diasporu ilə əlaqələr yaratmışdır. Onlar Rusiyanın hakimiyyət dəhlizlərində himayədarlar toplamışlar, "demokratiya" onlara əl çalır. Sərsəmlik reallığa çevrilir. Qorxuram ki, millətçiliyin yeni dalğasında Rusiya torpaqlarında yaşayan və heç bir günahı olmayan erməniləri Ermənistandan olan millətçilərin millətçi sərsəmliyinin girovlarına çevirsinlər və Rusiyadakı Şelov-Kovedyayevlər daha bir millətlərarası sallaqxana hazırlayırlar və bu barədə açıq danışmaq lazımdır".

Beləliklə, Rusiyada yeni "Qarabağlar" yetişir. Xatırladaq ki, hələ əsrin əvvəllərində V.L.Veliçko "Paytaxtı Tiflis olmaqla Voronejə qədər torpaqlar" daxil olan "Böyük Ermənistan" xəritəsi görmüşdü. Həmin xəritələr "litoqrafi və ipəkdən tikilmiş halda yayılırdı".

Erməni millətçilərinin iddiaları Rusiyadakı "demokratlar" və okeanın o tayındakı himayədarları tərəfindən dəstəklənir. Oradakı erməni diasporu və üstəlik "odda yanmaz, suda batmaz" erməni lobbisi ABŞ dövlət departamentinin ermənipərəst fəaliyyət istiqamətini müəyyənləşdirən ciddi amildir. Bu baxımdan "Literaturnaya qazeta"-nın müxbirinin "Daşnaksütyun"-un Nyu-Cersi ştatındakı icraiyyə komitəsinin üzvü, ABŞ vətəndaşı Andronik (Con) Kasberiyandan götürdüyü müsahibə diqqəti cəlb edir: "Partiya ("Daşnaksütyun" - B.N.) Suriya, Liviya, Fransa, ABŞ erməni diasporundan olan onlarca üzvünü Qarabağa göndərdi... O da doğrudur ki, onlarca və yüzlərlə erməni vətənə qayıtdı ki, döyüşsün. Onların arasında üzdənirəq "erməni terror təşkilatlarının"* üzvləri də

---

* Qarabağda kimin vuruşduğunu belə nümunədən də görmək olar: 1993-cü ilin yayında orada Monte Melkonyan adlı birisi öldürülmüşdü. Özü Kaliforniya ermənisidir. Son səkkiz il ərzində onu İnterpol və beş ölkənin polisi axtarırdı. O, bir neçə terror aktı törətməkdə ittiham olunurdu.

vardır. "Daşnaksütyun" partiyası hər il DQR-ə beş milyon dollara yaxın pul göndərir... Biz tək deyilik; Ermənistanı onlarca fond və təşkilatlar köməklik göstərir. Bizdə senatorlar və konqresmenlər vardır. Onlar ermənilərin əksəriyyəti təşkil etdikləri seçki dairələrindən seçilmişlər. Odur ki, onlar diasporun mənafeyini müdafiə etməyə borcludurlar..." Beləliklə, ermənilərin güclü müttəfiqləri vardır. Onlarla hesablaşmamaq olmasın.

IV. Yuxarıda göstərilənlər belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki (birinci hissənin yekununda dediyimiz kimi), heç vaxt ərazi işğallarından əl çəkməyəcək, heç vaxt tutduğu yoldan dönməyəcək bir düşmənlə - hiyləgər, amansız, öz məqsədlərinə nail olmaqdan ötrü ən alçaq vasitələrə əl atmağa həmişə hazır olan bir düşmənlə üzləmişik. Biz, əsgərləri fanatiklərdən ibarət olan, millətçi təbliğatla beyni zəhərlənmiş və buna görə də daha təhlükəli, özünü məhv etməyə, qurbanlara və hər cür məhrumiyyətlərə həmişə hazır, yaxşı silahlanmış orduya malik bir düşmənlə qarşılaşmışıq.

Nəhayət, arxasında qüdrətli qüvvələrin, ilk növbədə, Rusiya kimi dünyada öz qayda-qanunlarını bərqərar etməyə hazır yeganə fəvqəldövlətin dayandığı bir düşmənlə üzləmişik. Düşmənin iç üzünü belədir. Biz dərk etməliyik ki, bu düşməni yalnız Qarabağla kifayətlənməyəcək. Söhbət başı üstünü ölüm təhlükəsi alan Azərbaycanın özünün mövcudluğundan gedir. Yenə də qarşıya sual çıxır: belə təhlükə ilə qarşılaşarkən, nə etməli?

Kitabın birinci hissəsinin yekununda yazmışdım ki, belə bir düşmənlə mübarizədə qələbə çalmaqdan ötrü, biz güclü və yenə də güclü olmalıyıq... Qələbə çalmaq üçün aydın dərk etməliyik ki, düşməni özü heç vaxt tərksilah olmayacaqdır, öz iddialarından heç vaxt əl çəkməyəcəkdir. Onu güclə məcbur etmək lazımdır".

Tarixin dərsləri öyrədir ki, müharibələri, əksər hallarda, ədalət tərəfdarları deyil, daha güclü daha yaxşı səfərbər olunmuş, bir yumruq halında birləşmiş xalqlar udurlar.

Erməni separatçıları tərəfindən törədilmiş terror aktlarının xronoloji ardıcılığı.

1984-cü ildə Bakı şəhərində 106 saylı marşrut avtobusu erməni terrorçusu Vartanov tərəfindən partladılmış, nəticədə 1 qadın həlak olmuş və 3 nəfər yaralanmışdır.

15 may 1988-ci ildə Kəlbəcər rayonunun Kapalı kəndində X.İsmayılovun evi partladılmış, 3 nəfər həlak olmuşdur.

1988-ci ilin yayında Xankəndi Uşaq xəstəxanasında həkim-rentgenoloq işləyən, əslən ağdamlı şəxs erməni milliyətindən olan iş yoldaşları tərəfindən xəstəxananın həyatında döyülərək qətlə yetirilmişdir.

İyul 1988-ci il tarixdə ermənilər tərəfindən Xocavənd rayonunda yaşayan azərbaycanlıların həyatını sahəsinə atılmış əl qumbarası nəticəsində iki partlayış hadisəsi baş vermiş və 2 nəfər mülki şəxs yaralanmışdır.

28 iyun 1989-cu il tarixdə ermənilər tərəfindən Bədlərə kəndindən Meşəliyə gedən şose yoluna qoyulmuş partlayıcı qurğunun işə düşməsi nəticəsində məşindəki 6 nəfər mülki azərbaycanlı ağır yaralanmışlar.

16 sentyabr 1989-cu il Tbilisi-Bakı marşrutu ilə hərəkət edən sənişin avtobusu partladılmış, 5 nəfər həlak olmuş, 25 nəfər yaralanmışdır.

20 sentyabr 1989-cu il tarixdə ermənilər Söyüdlü yaylağında partlayıcı qurğu qoyaraq partlatmış, nəticədə 1 nəfər yaralanmış və həmin dövrdə dövlətə 28929 manat ziyan vurulmuşdur.

7 oktyabr 1989-cu il Xankəndi şəhərində azərbaycanlılar yaşayan Şuşa şəhərini Ağdam şose yolu ilə bağlayan Xəlfəliçay çayı üzərindəki körpü partladılmışdır. Cinayət törədən Abramyan Artur Araşesoviç həbs olunmuş və 1992-ci il aprelin 29-da 15 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmişdir. Sonradan o azərbaycanlı əsir və girovlarla dəyişdirilmişdir.

16 oktyabr 1989-cu il tarixdə 2 nəfər Kərkicahan qəsəbə sakini evlərinə qayıdarkən ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmişdi.

19 oktyabr 1989-cu il tarixdə Culfa rayonunun Ərəfsə kəndi yaxınlığında yerli sakinlər Q.Bayramov və İ.Qafarov qətlə yetirilmişlər.

14 noyabr 1989-cu ildə Qubadlı rayonunun Seytas kəndi yaxınlığında kənd sakini Babaşov qətlə yetirilmiş, azyaşlı X.Əliyev yaralanmışdır.

17 noyabr 1989-cu il tarixdə Hadrut rayonunun Tuğ kəndində 9-cu sinif şagirdi T.Süleymanov qətlə yetirilmişdir.

24 noyabr 1989-cu il tarixdə 3 nəfər Qaradağlı kənd sakini qətlə yetirilmişdir.

29 noyabr 1989-cu ildə Qubadlı rayonunda Q.Ələsgərov, T.Hümbətov və Mehdiyev qətlə yetirilmişlər.

Yanvar 1990-cı ildə Naxçıvan MR-ın Şərur rayonunun Sədərək qəsəbəsində Şərab zavodu partladılmış, 5 yaşayış evi dağıdılmış, 6 nəfər qətlə yetirilmiş, 23 nəfər yaralanmışdır.

4 yanvar 1990-cı ildə Sarkisyan Qraçik Qriqoryeviçin başçılıq etdiyi terrorçu qrup Əsgəran-Ağdam yolunda körpünü partlatmışdır. Həmin qrup 1991-ci il aprelin 18-də Xocavənd rayonunda Amaras kilsəsi yaxınlığında 3 nəfər azərbaycanlı polis əməkdaşını qətlə yetirmişdir. Cinayətkarı həbs etmək mümkün olmamışdır.

9 yanvar 1990-cı il tarixdə Qaradağlı kəndi, N.Nərimanov adına kolxozun sədri S.Bayramov qətlə yetirilmişdir.

31 yanvar 1990-cı ildə Gədəbəy rayonunda A.Cəmilov, M.Vəliyev, A.Zeynalov, A.Qurbanov, İ.Hüseynov, F.Niftəliyev qətlə yetirilmişlər.

13 fevral 1990-cı il Yevlax-Laçın avtomagistralının 105-ci kilometrliyində Şuşa - Bakı marşrutu ilə hərəkət edən avtobus partladılmış, 13 nəfər azərbaycanlı yaralanmışdır. Terrorçuları həbs etmək mümkün olmamışdır.

4 mart 1990-cı ildə Qazax rayonunun Bağanıs-Ayırım kəndində 7 nəfər dinc sakin diri-diri yandırılmış, 1 nəfər yaralanmış, 13 yaşayış evi partladılmışdır.

4 mart 1990-cı il tarixdə erməni quldurları Qazax rayonunun Bağanıs-Ayırım kəndinə silahlı basqın edərək 7 nəfər azərbaycanlı qətlə yetirmişlər, 2 nəfəri isə ağır yaralamışlar (cinayət işi 11709).

8 mart 1990-cı il tarixdə 2 nəfər Qaradağlı kənd sakinini Vərəndəli fermasında qətlə yetirilmişdir.

24 mart 1990-cı il tarixdə Bakı şəhərindən Bağanıs-Ayırım kəndinə qonaq getmiş, əslən Qazax rayonunun Çaylı kənd sakinləri olan 3 nəfər mülki şəxs ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmişlər.

24 mart 1990-cı ildə "Noraşen-Bakı" yolunun 364-cü kmdə dəmir yolu partladılmış, nəticədə teplovoz və 3 vaqon partladılmış, 150 metrədən çox dəmir yolu xətti yararsız hala düşmüşdür.

28 mart 1990-cı ildə Kərməçataq kəndində bir neçə ev yandırılmış, mal-qara aparılmış, Azərbaycan KPVRK-nın dövlət hüquq şöbəsinin sədri V.Zeynalov qətlə yetirilmişdir.

29 mart 1990-cı il tarixdə ermənilərin Tovuz rayonunun Əlibəyli kəndinə hücumu nəticəsində 3 nəfər yaralanmışdır.

9 aprel 1990-cı ildə Qubadlı rayonunun Çayzəminli kəndində "UAZ-462" markalı 96-92 AQR dövlət nömrə nişanlı avtomobil partladılmış, nəticədə rayon sakinini Ş.Həsənov həlak olmuş, N.Mehdiyev və T.Eyvazov yaralanmışdır.

26 iyun 1990-cı ildə Gədəbəy rayonunun Göyəli adlanan ərazisində yerli sakinlər Nuriyev, Nağıyev və Orucov qətlə yetirilmişdir.

11 iyul 1990-cı il tarixdə Tərtərdən Kəlbəcərə səmşişin aparan avtobus və xalq təsərrüfatı malları daşıyan maşın karvanına qarşı ermənilər tərəfindən terror aksiyası keçirilmiş, nəticədə 1 qadın, 7 kişi qətlə yetirilmiş, 23 nəfər isə ağır yaralanmışdır (cinayət işi 44/33013). İstintaq zamanı müəyyən edilmişdir ki, terror aksiyasını Xankəndi şəhər sakinləri Napoleon ləqəbli Ayriyan Arkadi Abramoviç və Babayan Samvel Andronikoviç törətmişlər. Onlar 1990-cı il dekabrın 15-də Əsgəran rayonunun Cəmilli və Kosalar kəndi arasında 3 nəfər azərbaycanlı kəndlisini qətlə yetirmişlər. Hər 2 cinayətkar həbs olunmuş, 1992-ci ilin iyunun 19-da ölüm hökmünə məhkum edilmişlər. S.Babayan 1992-ci ildə

"DQR"ın müdafiə naziri olmuş, hazırda o, prezident A.Qukasyana qarşı sui-qəsdə təqsirli bilinir.

8 avqust 1990-cı ildə Laçın rayonunun ərazisində "QAZ-53" markalı avtomaşın partladılmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər yaralanmışdır.

10 avqust 1990-cı ildə "Şamaxor - Gəncə" avtomobil yolunda Xanlar rayonunun Nadel kəndi yaxınlığında "LAZ" markalı 43-80 AQF nömrəli avtobus partladılmış, nəticədə 17 nəfər həlak olmuş, 16 nəfər yaralanmışdır.

10 avqust 1990-cı il Tbilisi-Ağdam marşrutu ilə hərəkət edən sərnəşin avtobusu partladılmış, 20 nəfər həlak olmuş, 30 nəfər yaralanmışdır. Cinayət törətmiş erməni terrorçuları Armen Mixayloviç, Avanesyan və Mixayl Mixayloviç, Tatevosov həbs olunmuş, 1992-ci ilin mayında A.Avanesyan ölüm cəzasına məhkum edilmiş, M.Tatevosov isə 15 il azadlıqdan məhrum edilmişdir. İstintaq zamanı məlum olmuşdur ki, cinayətkarlar 1991-ci ilin iyulun 17-də Ağdam-Tbilisi marşrutu ilə hərəkət edən sərnəşin avtobusunu da partlatmağı planlaşdırmış, lakin özlərindən asılı olmayan səbəblərdən aksiyanı həyata keçirə bilməmişlər. M.Tatevosov 1992-ci ilin may ayında Tərtər rayonunda azərbaycanlı girovlarla dəyişdirilmişdir.

15 sentyabr 1990-cı il Xankəndi şəhərində Dağlıq Qarabağ Muxtar vilayətinin radio-televiziya mərkəzi partladılmış, 2 nəfər yaralanmışdır. Terror aksiyasını törədən şəxslər müəyyən edilməmişdir.

30 noyabr 1990-cı ildə Əsgəran rayonundakı Ağa körpü adlanan ərazidə DİN əməkdaşlarını Şuşadan Xankəndi aeroportuna aparən avtobus partladılmış, nəticədə 2 milis işçisi yaralanmışdır.

9 yanvar 1991-ci ildə "Molodyoj Azerbaydjana" qəzetinin müxbiri S.Əsgərova və hərbi qulluqçular — podpolkovnik S.Larionov, mayor İ.İvanov və serjant İ.Qoekinin hərəkət etdiyi avtomobil Laçın-Şuşa yolunun 5-ci kilometrliyində erməni terrorçuları tərəfindən atəşə tutulmuş, sərnəşinlərin 4-ü də qətlə yetirilmişlər. Cinayətkarlar - Mkrçyan Arno Mixayloviç, Petrosyan Qraçik Armenakoviç, Arustanyan Qarik Mayoroviç müəyyənləşdirilərək həbs olunmuş, 1993-cü ildə ölümə məhkum edilmişlər. Terrorçu qrupun digər üzvləri - Mkrçyan Artəşes Mixayloviç, Zaxaryan Artur Artəşesoviç, Sarkisyan Manvel Şabaqatoviç, Osipyen Yenok Rubenoviç 15 il müddətinə, Qriqoryan Qaraqen Serikoviç 5 il müddətinə həbs cəzasına məhkum olunmuşlar. Göstərilən şəxslərin hamısı 1996-cı il mayın 8-də birtərəfli qaydada Ermənistanı verilmişdir.

9 yanvar 1991-ci il tarixdə Xankəndi şəhərində Baqmanyen Akop Qavquşoviç, Baqmanyen Samvel Qavquşoviç və Antonyan Artuşa Qriqoryeviç tərəfindən Dağlıq Qarabağ Muxtar vilayətinin Daxili İşlər İdarəsinin rəisi general-mayor V.Kavalyovun həyatına sui-qəsd edilmişdir.

12 yanvar 1991-ci ildə "Yevlax-Laçın" avtomobil yolunun 13-cü kilometrliyində 547 sayılı hərbi hissəyə məxsus "VAZ" markalı avtomasına silahlı basqın edilmiş, SSRİ DİN-in polkovniki V.Qriqoryev həlak olmuş, əsgər O.Konovalov yaralanmışdır.

27 yanvar 1991-ci ildə Xanlar rayonunun Dozular kəndi yaxınlığında "VAZ-2106" markalı S 25-10 AQ və "QAZ-52" markalı 59-07 AQN dövlət nömrəli avtomaşınlar partladılmış, nəticədə 3 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər ağır yaralanmışdır.

20 fevral 1991-ci ildə Xanlar rayonunun Dozular kəndi yaxınlığında "UAZ-469" markalı 27-29 AQD dövlət nömrəli avtomasını partladılmış, nəticədə sovxoz direktoru Q.Musayev və sürücü D.İmanov həlak olmuşlar.

24 fevral 1991-ci ildə Xankəndi yaxınlığında Şuşadan Ağdam rayonuna gedən "PAZ-3205" markalı dövlət nömrəli avtobus partladılmış, nəticədə 7 nəfər ağır yaralanmışdır.

14 mart 1991-ci ildə "Ağdam-Şuşa" marşrutu üzrə hərəkət edən avtobus partladılmış, 3 nəfər həlak olmuş, 4 nəfər yaralanmışdır.

6 aprel 1991-ci ildə Ağdamdan Füzuli rayonuna gedən "Moskviç-412" markalı 93-69 AQV dövlət nömrəli avtomaşın Martuni rayonu ərazisində partladılmış, 2 nəfər həlak olmuş və 2 nəfər yaralanmışdır.

7 aprel 1991-ci ildə Qubadlı rayonunun Yuxarı Kiçikli kəndində hərbi komendantın müavini Y.Babak və 2 nəfər qətlə yetirilmiş, 4 nəfər ağır yaralanmışdır.

8 aprel 1991-ci il - SSRİ DİN Daxili Qoşunlar Zaqafqaziya və Şimali Qafqaz üzrə İdarənin rəis müavini polkovnik V.Bloxotin qətlə yetirilmişdir. Cinayəti törətmiş S.Baqmalyan, A.Baqmalyan, A.Antonyan, K.Kaopyan, K.Yegiyan müəyyənləşdirilərək həbs olunmuş, RF Rostov vilayəti məhkəməsinin Kollegiyası tərəfindən müxtəlif müddətlərə azadlıqdan məhrum edilmişlər.

16 aprel 1991-ci ildə Goranboy rayonunun Zeyvə kəndinin otlaq sahəsində 2 nəfər sovxoz fəhləsi qətlə yetirilmişdir.

18 aprel 1991-ci ildə Füzuli rayonunun Aşağı Divanlılar kəndində 3 nəfər qətlə yetirilmiş, 2 nəfər ağır yaralanmışdır.

18 aprel 1991-ci ildə Xocavənd rayonunda Q.Sarkisyanın başçılıq etdiyi erməni terrorçuları 3 nəfəri qətlə yetirmişlər.

20 aprel 1991-ci ildə Goranboy rayonunun Gürzəlilər kəndində 1 nəfər milis işçisi qətlə yetirilmiş, 2 nəfər ağır yaralanmışdır.

28 aprel 1991-ci ildə Şuşa şəhərində 2 beşmərtəbəli bina dağıdılmış, nəticədə 3 nəfər ağır yaralanmışdır.

29 aprel 1991-ci ildə Qazax rayonunda 3 nəfər ağır yaralanmışdır.

May 1991-ci ildə Laçın rayonunun Ermənistanla həmsərhəd olan Sadıllar kəndində yerləşən mühafizə postunda Laçın RDİŞ 4 nəfər milis işçisi qətlə yetirilmişdir.

May 1991-ci ildə Hadrut rayonunun Dolanlar kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 1 nəfər ağır yaralanmışdır.

1 may 1991-ci ildə Hadrut rayonunun Tuğ kənd orta məktəbinə məxsus "VAZ-469" markalı maşın partladılmış, nəticədə 3 nəfər həlak olmuşdur.

2 may 1991-ci ildə Füzuli rayonundan Hadrut rayonunun Tuğ kəndinə gedən "VAZ-469" markalı 30-78 AQD dövlət nömrə nişanlı avtomaşın partladılmış, nəticədə 1 nəfər ağır yaralanmışdır.

2 may 1991-ci ildə Ağdam rayonunun Gülablı kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

3 may 1991-ci ildə Hadrut rayonunun Yuxarı Fərəcli kəndinin kənarında yerləşən mühafizə postunda 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 2 nəfər ağır yaralanmışdır.

3 may 1991-ci ildə Qazax rayonunda 2 nəfər qətlə yetirilmiş, 2 nəfər ağır yaralanmışdır.

9 may 1991-ci il Xankəndi şəhərində AR Dağlıq Qarabağ üzrə təşkilat komitəsinin üzvü V.Polyaniçkonun həyatına sui-qəsd edilmişdir.

15 may 1991-ci ildə Kəlbəcər rayonunun Yelican kəndi yaxınlığında 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

23 may 1991-ci ildə Hadrut rayonunun Aqpaqədik kəndi yaxınlığında SSRİ DİN-in Daxili Qoşunlarınının 5460 sayılı hərbi hissəsinin praporşiki qətlə yetirilmişdir.

26 may 1991-ci ildə Ağdərə rayonunun Umudlu kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

30 may 1991-ci ildə Dağıstanın Xasavyurt stansiyası yaxınlığında "Moskva-Bakı" sənişin qatarı partladılmış, 11 nəfər həlak olmuş, 22 nəfər ağır yaralanmışdır.

1991-ci ilin yayında Xankəndi-Şuşa avtomobil yolunda SSRİ DİN Daxili Qoşunlar mayoru Xomiç qətlə yetirilmişdir.

2 iyun 1991-ci ildə Qubadlı rayonunun Yuxarı Çibikli kəndində 1 nəfər hərbi qulluqçu qətlə yetirilmişdir.

9 iyun 1991-ci ildə Tərtər rayonunun Qapanlı kəndində 2 nəfər qətlə yetirilmiş, 2 nəfər ağır yaralanmışdır.

19 iyun 1991-ci ildə "Yevlax-Laçın" avtomobil yolunun 106-cı kilometrliyində 5459 sayılı hərbi hissəyə məxsus "UAZ-469" markalı avtomaşın partladılmış, 1 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər ağır yaralanmışdır.

22 iyun 1991-ci ildə Ağdərə rayonunun Baş Göytəpə kəndi yaxınlığında 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

25 iyun 1991-ci ildə Ağdərə rayonunun Vaqdaş kəndində 1 nəfər xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilmişdir.

26 iyun 1991-ci il tarixdə ermənilər İmarət-Qərvənd kəndinin iki mülki sakinini qətlə yetirmişlər.

26 iyun 1991-ci ildə Ağdərə rayonunun İmarət-Qərvənd kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 3 nəfər ağır yaralanmışdır.

1991-ci il iyunun 27-dən 28-nə keçən gecə terrorçu qrup tərəfindən Xocavənd rayonunun Qaradağlı kəndinə silahlı basqın olmuş, 6 nəfər qətlə yetirilmişdir.

28 iyun 1991-ci ildə Xocavənd rayonunun Kəndxurd kəndində 6 nəfər mülki sakin xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirilmiş, 3 nəfər ağır yaralanmışdır.

31 iyun 1991-ci ildə Dağıstan Respublikasının Temirtau stansiyası yaxınlığında "Moskva-Bakı" sərnəşin qatarı partladılmış, 16 nəfər həlak olmuş, 20 nəfər ağır yaralanmışdır. Cinayətkarı müəyyən etmək mümkün olmamışdır.

3 iyun 1991-ci ildə Ağdərə rayonunun Umudlu kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

6 iyun 1991-ci ildə Goranboy rayonunun Erkec, Monaşit və Buzluq kəndlərində 3 milis işçisi qətlə yetirilmiş, 12 nəfər ağır yaralanmışdır.

7 iyun 1991-ci ildə Ağdərə rayonunun Sırxavənd kəndi yaxınlığında 4 nəfər kənd sakini qətlə yetirilmişdir.

17 iyun 1991-ci ildə Kəlbəcər rayonunun Xanımdərəsi və Uzungöl yaşayış məntəqələrində 2 nəfər mülki vətəndaş qətlə yetirilmiş, 1 nəfər ağır yaralanmışdır.

20 iyun 1991-ci ildə Goranboy rayonunun Todan kəndində 2 nəfər qətlə yetirilmiş, 8 nəfər ağır yaralanmışdır.

21 iyun 1991-ci ildə Laçın rayonunun Əriməz yaylağında 9 nəfər xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilmiş, 3 nəfər ağır yaralanmışdır.

23 iyun 1991-ci ildə Hadrut rayonunun Tuğ kəndi yaxınlığında Tuğ Milis bölməsinin 1 nəfər əməkdaşı və 1 nəfər yerli sakin qətlə yetirilmişdir.

30 iyun 1991-ci ildə Ağdərə rayonunun 2 nəfər Zəncür kənd sakini xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirilmişdir.

31 iyun 1991-ci ildə Ağdərə rayonunun Dronbon kəndi yaxınlığında avtomobil yolu partladılmış, SSRİ DİN DQ-nin 5 nəfər hərbi qulluqçusu ağır yaralanmışdır.

2 avqust 1991-ci ildə Hadrut rayonunun Dolanlar kəndində "QAZ-53" markalı avtomobilin partladılması, nəticədə 3 nəfər həlak olmuş, 5 nəfər ağır yaralanmışdır.

10 avqust 1991-ci ildə Naxçıvan MR Culfa rayonunun Laketdağ kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

12 avqust 1991-ci ildə Kəlbəcər rayonunun Sarıyel adlanan otlaq sahəsində 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 2 nəfər yaralanmışdır.

Cəbrayıl rayonu yaxınlığında milis əməkdaşlarını aparan "KAMAZ" markalı 70-30 AQO dövlət nömrə nişanlı avtobus partladılmış, nəticədə 1 sürücü həlak olmuş, 5 nəfər ağır bədən xəsarəti almışdı.

23 avqust 1991-ci ildə Əsgəran rayonunun Cəmilli kəndində 3 nəfər mülki şəxs qətlə yetirilmiş, 14 nəfər ağır yaralanmışdır.

29 avqust 1991-ci ildə Goranboy rayonunun Şəfəq kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

7 sentyabr 1991-ci ildə Hadrut rayonunun Tuğ kəndində 2 nəfər kənd sakini qətlə yetirilmişdir.

7 sentyabr 1991-ci ildə Qazax rayonunun Bağanıs-Ayırım kəndində 1 nəfər yerli sakin ağır yaralanmışdır.

8 sentyabr 1991-ci il tarixdə Ağdam-Qaradağlı marşrutu ilə işləyən avtobusun partladılması nəticəsində 6 nəfər qətlə yetirilmiş, 36 nəfər yaralanmışdır; - cəmi Qaradağlı kəndinin 77 nəfər mülki sakini terror qurbanı olmuşdur. Həmin tarixdə ermənilər Qaradağlı kəndində 3 nəfər kənd sakininin üzərinə dizel yanacağı tökərək yandırmış, 2 nəfər Qaradağlı kənd sakininin başını kəsmişlər.

9 sentyabr 1991-ci ildə Qazax rayonunun Barxudalı Dəmir yolu stansiyasında 1 nəfər ağır yaralanmışdır.

10 sentyabr 1991-ci ildə Xocalı şəhərində 2 nəfər qətlə yetirilmiş, 5 nəfər ağır yaralanmışdır.

14 sentyabr 1991-ci ildə Hadrut rayonunun Zamzur kəndi yaxınlığında "UAZ" markalı avtomaşın partladılmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər ağır yaralanmışdır.

14 sentyabr 1991-ci ildə Ordubad rayonunun Qaranquş adlanan ərazisində 2 mülki şəxs xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirilmişdir.

14 sentyabr 1991-ci ildə Goranboy rayonunun Buzluq və Başqışlaq kəndlərində 6 nəfər qətlə yetirilmiş, 4 nəfər ağır yaralanmışdır.

17 sentyabr 1991-ci ildə Goranboy rayonunun Şəfəq kəndi yaxınlığında "Russkie borisi" kolxozuna məxsus "MAZ" markalı avtomaşın partladılmış, nəticədə 1 nəfər həlak olmuşdur.

17 sentyabr 1991-ci ildə Goranboy rayonunun Şəfəq və Zeyvə kəndlərində 2 nəfər qətlə yetirilmişdir.

18 sentyabr 1991-ci ildə Ağdərə rayonunun İmarət-Qərvənd kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

18 sentyabr 1991-ci ildə Ağdərə rayonunun Meşşen kəndi yaxınlığında "ZİL-131" markalı avtomaşın partladılmış, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş və 1 nəfər ağır yaralanmışdır.

20 sentyabr 1991-ci ildə Goranboy rayonunun Şəfəq, Todan, Erkeç, Zeyvə kəndlərində 2 nəfər qətlə yetirilmişdir.

23 sentyabr 1991-ci ildə Ağdərə rayonunun İmarət-Qərvənd kəndində 6 nəfər qətlə yetirilmiş, 3 nəfər ağır yaralanmışdır.

24 sentyabr 1991-ci ildə Ağdam rayonunun Abdal Gülablı kəndi yaxınlığında "UAZ" markalı avtomaşın partladılmış, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər ağır yaralanmışdır.

25 sentyabr 1991-ci ildə Xankəndi şəhəri yaxınlığında "UAZ" markalı avtomaşın partladılmış, nəticədə 1 nəfər milis işçisi həlak olmuş, 1 nəfər isə ağır yaralanmışdır.

26 sentyabr 1991-ci ildə Şuşa şəhərində 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 6 nəfər ağır yaralanmışdır.

26 sentyabr 1991-ci ildə "Yevlax-Laçın" yolunda "VAZ-2106" markalı D-72-07 AQ nömrə nişanlı avtomaşın partladılmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuşdur.

28 sentyabr 1991-ci ildə Xocavənd rayonunun Muğanlı kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

29 sentyabr 1991-ci ildə Goranboy rayonunun Şəfəq və Zeyvə kəndlərində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

1 oktyabr 1991-ci ildə Goranboy rayonunun Şəfəq və Zeyvə kəndlərində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

3 oktyabr 1991-ci ildə Xocavənd rayonunda "UAZ" markalı avtomobil partladılmış, nəticədə 2 milis işçisi həlak olmuş, 2 nəfər ağır yaralanmışdır.

6 oktyabr 1991-ci ildə Qazax rayonunun Xeyrimli kəndində 2 nəfər qətlə yetirilmişdir.

8 oktyabr 1991-ci ildə Xocalı rayonu yaxınlığında 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

9 oktyabr 1991-ci ildə Kərkicahan qəsəbəsində 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 1 nəfər ağır yaralanmışdır.

11 oktyabr 1991-ci ildə Şuşa rayonunun Nəbilər kəndi yaxınlığında Şuşa şəhərini içməli su ilə təchiz edən kəmərlər partladılmışdır.

17 oktyabr 1991-ci ildə Ağdərə rayonunun Baş Güneypərə kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 1 nəfər ağır yaralanmışdır.

18 oktyabr 1991-ci ildə Şuşa rayonunun Qaladərəsi kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

18 oktyabr 1991-ci ildə Xocavənd rayonunun Qaradağlı kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

19 oktyabr 1991-ci ildə Ağdərə rayonunun Sırxavənd kəndi yaxınlığında "UAZ-469" markalı avtomaşın partladılmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər ağır yaralanmışdır.

22 oktyabr 1991-ci ildə Baş Güneypərə, Sıxavənd və Orta Güneypərə kəndlərində 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 1 nəfər yaralanmışdır.

26 oktyabr 1991-ci ildə Qazax rayonunun Mazan kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

28 oktyabr 1991-ci ildə Xocavənd rayonunun Xocavənd kəndində 2 nəfər qətlə yetirilmiş, 2 nəfər ağır yaralanmışdır.

1 noyabr 1991-ci ildə Əsgəran mərkəzində "UAZ-469" markalı 30 - 76 AQD nömrəli avtomaşın partladılmış, 1 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər ağır yaralanmışdır.

5 noyabr 1991-ci ildə Şuşa rayonunun Nəbilər kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 1 nəfər ağır yaralanmışdır.

5 noyabr 1991-ci ildə Qazax rayonunun Xeyrimli və Aşağı Əskipara kəndlərində 2 nəfər qətlə yetirilmiş, 1 nəfər ağır yaralanmışdır.

7 noyabr 1991-ci ildə Hadrut rayonunun Xələfşə kəndində 2 nəfər qətlə yetirilmiş, 3 nəfər ağır yaralanmışdır.

12 noyabr 1991-ci ildə Goranboy rayonunun Todan kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 12 nəfər yaralanmışdır.

14 noyabr 1991-ci ildə Ağdam rayonunun Əhmədovər kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

15 noyabr 1991-ci ildə Hadrut rayonunun Zamzur və Şaqalı kəndlərində 8 nəfər qətlə yetirilmiş, 4 nəfər yaralanmışdır.

16 noyabr 1991-ci ildə Xocavənd rayonunun Xocavənd kəndində 2 nəfər qətlə yetirilmiş, 2 nəfər ağır yaralanmışdır.

19 noyabr 1991-ci ildə Xocavənd rayonunun Xocavənd kəndində 4 nəfər qətlə yetirilmişdir.

20 noyabr 1991-ci ildə Ağdərə rayonunun Əlağalı kəndində 2 nəfər qətlə yetirilmişdir.

20 noyabr 1991-ci ildə Xocavənd rayonunun Qarakənd kəndi yaxınlığında erməni terrorçuları tərəfindən Mİ-8 tipli vertolyot vurulmuşdur. Nəticədə Xankəndinə sülhməramlı missiya ilə səfər edən 22 nəfər – AR Milli Məclisinin deputatı, dövlət katibi T.İsmayılov, Baş nazirin müavini millət vəkili Z.Hacıyev, dövlət müşaviri millət vəkili M.Əsədov, Baş prokuror İ.Qayıbov, millət vəkilləri V.Cəfərov və V.Məmmədov, AR Prezident Aparatının şöbə müdiri O.Mirzəyev, meliorasiya və su təsərrüfatı nazirinin birinci müavini Q.Namazəliyev, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin prokuroru İ.Plavski, MTN-in DQMV üzrə İdarəsinin şöbə rəisi S.İmanov, DQMV Fövqəladə vəziyyət rayonunun komendantı N.Çinkin,

AR dövlət katibinin köməkçisi R.Məmmədov, AR Dövlət Teleradio Şirkətinin əməkdaşları A.Mustafayev, A.Hüseynzadə və F.Şahbazov, Rusiya Federasiyasından olan müşahidəçilər general-mayor M.Lukaşov və podpolkovnik V.Kocarov, qazaxıstanlı ekipaj üzvü həlak olmuşdur.

28 noyabr 1991-ci ildə Qazax Aşağı Əskipara kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

1 dekabr 1991-ci ildə Kərkicahan qəsəbəsində 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 5 nəfər yaralanmışdır.

11 dekabr 1991-ci ildə Şuşa şəhəri və Kərkicahan qəsəbəsində 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 1 nəfər yaralanmışdır.

12 dekabr 1991-ci ildə Ağdam rayonunun Çuxurlu məhlə, Əhmədavar, Xıdırlı, Çinli, Şelli, Qalayçılar kəndlərində 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 5 nəfər ağır yaralanmışdır.

14 dekabr 1991-ci ildə Kərkicahan qəsəbəsində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

15 dekabr 1991-ci ildə Xocalı şəhərində 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 5 nəfər ağır yaralanmışdır.

16 dekabr 1991-ci ildə Kərkicahan qəsəbəsində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

19 dekabr 1991-ci ildə Füzuli rayonunun Qaradağlı kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

20 dekabr 1991-ci ildə Ağdam rayonunun Sırxavənd kəndində 1 nəfər xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilmişdir.

20 dekabr 1991-ci ildə Kərkicahan qəsəbəsində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

20 dekabr 1991-ci ildə Ağdərə rayonunun Umudlu kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

23 dekabr 1991-ci ildə Şuşa rayonunun Malıbəyli kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

23 dekabr 1991-ci ildə Cəbrayıl rayonunun Daşbaşı və Banazur kəndlərində 2 nəfər qətlə yetirilmişdir.

23 dekabr 1991-ci ildə Əsgəran rayonunun Meşəli kəndində 47 nəfər qətlə yetirilmiş, 41 nəfər yaralanmışdır.

24 dekabr 1991-ci ildə Füzuli rayonunun Arış, Çivarlı, Qoqa, Çiman kəndlərində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

25 dekabr 1991-ci ildə Füzuli rayonunun Qaradağlı, Arış, Xatınbulaq, Çuvarlı kəndlərində 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 4 nəfər ağır yaralanmışdır.

26 dekabr 1991-ci ildə Şuşa-Laçın rayonunun 4-cü kilometrliyində "Zil-130" və "Moskviç" markalı maşınlar partladılmış, 5 nəfər həlak olmuşdur.

28 dekabr 1991-ci ildə Kərkicahan qəsəbəsində 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 1 nəfər yaralanmışdır.

29 dekabr 1991-ci ildə Şuşa rayonunun Malıbəyli, Kosalar, Qaybalı kəndlərində 16 nəfər dinc sakin qətlə yetirilmişdir.

29 dekabr 1991-ci ildə Ağdam rayonunun Sırxavənd kəndində 1 nəfər xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilmişdir.

1992-ci ilin yanvar ayında erməni quldurlarının Kərkicahan qəsəbəsinə hücumu nəticəsində 80 nəfər mülki şəxs qətlə yetirilmişdir.

5 yanvar 1992-ci ildə Kərkicahan qəsəbəsində 2 nəfər qətlə yetirilmişdir.

5 yanvar 1992-ci ildə Hadrut rayonunun Axullu kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

6 yanvar 1992-ci il tarixdə erməni quldurları İmarət-Qərvənd kəndinin Murovdağ yaylağında Humayar adlanan çoban alaçığına hücum edərək 2 azərbaycanlını yaralamışlar.

6 yanvar 1992-ci ildə Goranboy rayonunun Böyük və Kiçik Çanbazar adlanan ərazilərində 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 7 nəfər ağır yaralanmışdır.

7 yanvar 1992-ci ildə Füzuli rayonunun Yuxarı Veysəlli kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 3 nəfər yaralanmışdır.

8 yanvar 1992-ci ildə Xocavənd rayonunun Qaradağlı kəndində 8 nəfər yaralanmışdır.

8 yanvar 1992-ci ildə "Krasnovodsk-Bakı" sərnəşin qatarı partladılmış, nəticədə 25 nəfər həlak olmuş, 88 nəfər ağır yaralanmışdır.

9 yanvar 1992-ci ildə Füzuli rayonunun Qaradağlı, Cuvanlı, Arış kəndlərində və Hadrut rayonunun Axurlu kəndində 2 nəfər milis işçisi və 3 nəfər yerli sakin qətlə yetirilmiş, 3 nəfər yaralanmışdır.

10 yanvar 1992-ci ildə Kəlbəcər rayonunun Ağdaban kəndində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

13 yanvar 1992-ci ildə Füzuli rayonunun Yuxarı Veysəlli, Arış, Ağbulaq kəndlərinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

13 yanvar 1992-ci ildə Xocavənd rayonunun Əmrahlar kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

17 yanvar 1992-ci ildə Kərkicahan qəsəbəsinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

17 yanvar 1992-ci ildə Şuşa rayonunun Kosalar və Malıbəyli kəndlərinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

20 yanvar 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Qərvənd kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

21 yanvar 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Xıdırılı kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

22 yanvar 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Çinli kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

25 yanvar 1992-ci ildə Şuşa rayonunun Xələfli və Malıbəyli kəndlərinə silahlı basqın nəticəsində 4 nəfər qətlə yetirilmişdir.

25 yanvar 1992-ci ildə Ağdam rayonu müxtəlif silahlardan atəşə tutulmuş, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 6 nəfər yaralanmışdır.

25 yanvar 1992-ci ildə Xocavənd rayonunun Əmrahlar kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər qətlə yetirilmiş, 2 nəfər yaralanmışdır.

26 yanvar 1992-ci ildə Goranboy rayonunun Şəfəq kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

28 yanvar 1992-ci il Şuşa şəhəri yaxınlığında Ağdam-Şuşa marşrutu ilə sərnışındaşıyan mülki vertolyot erməni terrorçuları tərəfindən vurulmuş, əksəriyyəti qadın və uşaq olan 41 nəfər sərnışin və 3 ekipaj üzvü həlak olmuşdur.

29 yanvar 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Şelli və Əhmədavar kəndlərinə silahlı basqın nəticəsində 2 nəfər qətlə yetirilmişdir.

1 fevral 1992-ci ildə Goranboy rayonunun Tapqaraqoyunlu kəndinə silahlı basqın nəticəsində 3 nəfər qətlə yetirilmişdir.

1 fevral 1992-ci ildə Xocalı rayonunun Fərrux kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

7 fevral 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Sırxavənd kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər qətlə yetirilmişdir.

11 fevral 1992-ci ildə Şuşa rayonunun Malıbəyli kəndinə silahlı basqın nəticəsində 12 nəfər qətlə yetirilmiş, 11 nəfər yaralanmışdır.

16 fevral 1992-ci ildə Xocalı rayonunun Qaradağlar kəndinə silahlı basqın nəticəsində 24 nəfər qətlə yetirilmişdir.

17 fevral 1992-ci il tarixdə 56 nəfər, onlardan 12 uşaq olan Qaradağlı kənd sakinləri güllələnmişlər.

17 fevral 1992-ci ildə Xocalı rayonunun Qaradağlar kəndinə silahlı basqın nəticəsində 10 nəfər qətlə yetirilmiş, 4 nəfər yaralanmışdır.

22 fevral 1992-ci ildə Füzuli rayonunun Yuxarı Veysəlli kəndinə silahlı basqın nəticəsində 3 nəfər qətlə yetirilmiş, 3 nəfər itkin düşmüş, 15 nəfər ağır yaralanmışdır.

22 fevral 1992-ci ildə Qubadlı rayonunun Məlikməhəmmədli kəndinə silahlı basqın nəticəsində 3 nəfər qətlə yetirilmişdir.

23 fevral 1992-ci ildə Şuşa şəhərinin mərkəzi raket və top atəşlərinə tutulmuş, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 4 nəfər yaralanmışdır.

26 fevral 1992-ci ildə Tərtər rayonunun mərkəzi raket və top atəşlərinə məruz qalmış, nəticədə 4 nəfər qətlə yetirilmiş, 9 nəfər yaralanmışdır.

28 fevral 1993-cü ildə Dağıstan Respublikası ərazisində, Qudermes stansiyası yaxınlığında "Kislovodsk-Bakı" sərnışin qatarı partladılmış, 11 nəfər həlak olmuş, 18 nəfər yaralanmışdır.

8 mart 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Şelli kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuş, 12 nəfər ağır yaralanmışdır.

16 mart 1992-ci ildə Füzuli rayonunun mərkəzi raket atəşlərinə tutulmuş, nəticədə 4 nəfər həlak olmuş, 12 nəfər ağır yaralanmışdır.

18 mart 1992-ci ildə Tərtər rayonunun mərkəzinin raket atəşlərinə tutulması nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 15 nəfər yaralanmışdır.

21 mart 1992-ci ildə Qazax rayonunun Aşağı Əskipara və Məzəm kəndləri raket atəşinə tutulmuş, nəticədə 4 nəfər həlak olmuş, 5 nəfər ağır yaralanmışdır.

22 mart 1992-ci ildə Qazax rayonunun Quşçu Ayrım kəndinin raket atəşinə tutulması nəticəsində 1 nəfər həlak olmuşdur.

22 mart 1992-ci ildə "UAZ 469" markalı 60-25 AZU dövlət nişanlı avtomaşın Sofulu, Fəfərli yolunda partladılmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər ağır yaralanmışdır.

22 mart 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Muğanlı kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər yaralanmışdır.

28 mart 1992-ci ildə "Kamaz-5410" markalı 40-53 AQS dövlət nişanlı avtomaşın partladılmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər ağır yaralanmışdır.

31 mart 1992-ci il tarixdə erməni quldurları Şoğa kəndinə hücum edərək 6 nəfər qətlə yetirilmiş, 3 nəfər ağır yaralanmışdır.

1 aprel 1992-ci ildə Füzuli rayonunun Günəşli kəndi top atəşinə tutulmuş, nəticədə 3 nəfər həlak olmuşdur.

6 aprel 1992-ci ildə Tovuz rayonunun Əlibəyli kəndi top atəşinə tutulmuş, nəticədə 2 nəfər həlak olmuş, 16 nəfər ağır yaralanmışdır.

9 aprel 1992-ci ildə Şuşa şəhərinin mərkəzi top atəşinə tutulmuş, nəticədə 1 nəfər həlak olmuşdur.

9 aprel 1992-ci ildə Kəlbəcər rayonunun Ağdaban kəndinə silahlı basqın edilmiş, nəticədə 35 nəfər həlak olmuş, 14 nəfər yaralanmışdır.

13 aprel 1992-ci ildə Qazax rayonunun Quşçu Ayrım kəndi top atəşinə tutulmuş, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 11 nəfər yaralanmışdır.

18 aprel 1992-ci ildə Qazax-Cəfərli yolunun 10-cu kilometrliyində "MAZ" markalı maşın silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 1 nəfər ölümcül yaralanmışdır.

25 aprel 1992-ci ildə Ağstafa rayonunun Köhnə Qışlaq kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 1 nəfər ağır yaralanmış, 3 nəfər itkin düşmüşdür.

25 aprel 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Şelli, Paprəvənd, Abdal kəndləri top atəşinə tutulmuş, nəticədə 3 nəfər mülki vətəndaş həlak olmuş, 1 nəfər yaralanmışdır.

29 aprel 1992-ci ildə Kəlbəcər rayonunun Narıncılar kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 6 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər ağır yaralanmış, 2 nəfər itkin düşmüşdür.

2 may 1992-ci ildə Xanlar rayonunun Dosular kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 4 nəfər həlak olmuş, 8 nəfər yaralanmışdır.

2 may 1992-ci ildə Naxçıvan MR-in Şərur rayonunun Haviş kəndi top atəşinə tutulmuş, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 11 nəfər yaralanmışdır.

5 may 1992-ci ildə Goranboy rayonunun Tapqaraqoyunlu kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 6 nəfər həlak olmuş, 8 nəfər yaralanmışdır.

5 may 1992-ci ildə Naxçıvan MR-in Şərur rayonunun Haviş və Günnüt kəndləri müxtəlif silahlardan atəşə tutulmuş, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 8 nəfər yaralanmışdır.

8 may 1992-ci ildə Tərtər rayonunun Seydimli kəndi raket atəşinə tutulmuş, nəticədə 1 nəfər həlak olmuşdur.

9 may 1992-ci ildə Laçın rayonu şiddətli top atəşinə tutulmuş, nəticədə 7 nəfər həlak olmuşdur.

11 may 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Şelli kəndi atəşə tutulmuş, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.

13 may 1992-ci ildə Bərdə rayonu top atəşinə tutulmuş, nəticədə 5 nəfər həlak olmuş, 3 nəfər yaralanmışdır.

14 may 1992-ci ildə Tovuz rayonunun Əlibəyli kəndi müxtəlif silahlardan atəşə tutulmuş, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 4 nəfər yaralanmışdır.

18 may 1992-ci ildə Naxçıvan MR-in Sədərək qəsəbəsinə silahlı basqın nəticəsində 5 nəfər həlak olmuş, 51 nəfər yaralanmışdır.

18 may 1992-ci ildə Ağdam rayonu top atəşinə tutulmuş, nəticədə 3 nəfər həlak olmuş, 3 nəfər yaralanmışdır.

20 may 1992-ci ildə Zəngilan rayonunun Qazançı kəndi yaxınlığında "UAZ-469" markalı AQD dövlət nömrə nişanlı avtomaşın silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.

23 may 1992-ci ildə Naxçıvan MR-in Sədərək qəsəbəsinə silahlı basqın nəticəsində 19 nəfər həlak olmuş, 23 nəfər yaralanmışdır.

25 may 1992-ci ildə Naxçıvan MR-in Ordubad rayonunun Soyuq kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər yaralanmışdır.

26 may 1992-ci ildə Tovuz rayonunun Əlibəyli, Ağdam kəndlərinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.

1 iyun 1992-ci ildə Kəlbəcər rayonunun Alqaya kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər yaralanmışdır.

1 iyun 1992-ci ildə Qubadlı rayonunun mərkəzi müxtəlif növ silahlardan atəşə tutulmuş, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 29 nəfər yaralanmışdır.

1 iyun 1992-ci ildə Füzuli rayonunun Gövşadlı kəndi atəşə tutulmuş, nəticədə 3 nəfər mülki vətəndaş həlak olmuşdur.

3 iyun 1992-ci ildə Cəbrayıl rayonunun Şişqaya kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuşdur.

3 iyun 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Paprəvənd kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.

5 iyun 1992-ci ildə Tərtər rayonunun Seydimli kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 3 nəfər yaralanmışdır.

8 iyun 1992-ci ildə Tovuz rayonunun Əlibəyli və Böyükqışlaq kəndlərinə silahlı basqın nəticəsində 2 nəfər həlak olmuş, 6 nəfər yaralanmışdır.

10 iyun 1992-ci ildə Kəlbəcər rayonunun Ağdaban kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 15 nəfər yaralanmışdır.

12 iyun 1992-ci ildə Tovuz rayonunun Cuvanlı kəndində yük maşını partladılmış, nəticədə 1 nəfər yerli sakin həlak olmuşdur.

13 iyun 1992-ci ildə Goranboy rayonunun Tapqaraqoyunlu kəndinə silahlı basqın nəticəsində 6 nəfər həlak olmuş, 18 nəfər yaralanmışdır.

13 iyun 1992-ci ildə Qazax rayonunun Fərəhli kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuşdur.

13 iyun 1992-ci ildə Tərtər rayonunun Cəmilli və Seydimli kəndlərinə silahlı basqın nəticəsində 2 nəfər həlak olmuş, 19 nəfər yaralanmışdır.

14 iyun 1992-ci ildə Qazax rayonunun Məzənk və Fərəhli kəndlərinə silahlı basqın nəticəsində 5 nəfər həlak olmuş, 14 nəfər yaralanmışdır.

16 iyun 1992-ci ildə Tovuz rayonunun Əlibəyli və Ağdam kəndlərinə silahlı basqın nəticəsində 4 nəfər həlak olmuş, 6 nəfər yaralanmışdır.

22 iyun 1992-ci ildə Füzuli rayonunun Qaradağlı və Korazilli kəndlərinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər yaralanmışdır.

22 iyun 1992-ci ildə Naxçıvan MR-in Sədərək qəsəbəsinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuşdur.

22 iyun 1992-ci ildə Füzuli rayonunun Yuxarı Yağləvənd kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 4 nəfər yaralanmışdır.

27 iyun 1992-ci ildə Füzuli rayonunun Dövlətyarlı kəndinə silahlı basqın nəticəsində 4 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər yaralanmışdır.

1 iyul 1992-ci ildə Füzuli rayonunun Gövşadlı və Zərgərli kəndləri "Qrad" tipli raketlərdən atəşə tutulmuş, nəticədə 3 nəfər həlak olmuşdur.

1 iyul 1992-ci ildə Qubadlı rayonunun mərkəzi "Qrad" tipli raketlərdən atəşə tutulmuş, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 27 nəfər yaralanmışdır.

3 iyul 1992-ci ildə Cəbrayıl rayonunun mərkəzi toplardan atəşə tutulmuş, nəticədə 1 nəfər həlak olmuşdur.

4 iyul 1992-ci ildə Goranboy rayonunun Gülüstan kəndinə silahlı basqın nəticəsində 4 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.

5 iyul 1992-ci ildə Naxçıvan MR-in Sədərək qəsəbəsi müxtəlif növlü silahlardan atəşə tutulmuş, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 4 nəfər yaralanmışdır.

7 iyul 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Şelli kəndi vertolyotlardan atəşə tutulmuş, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər yaralanmışdır.

8 iyul 1992-ci ildə Füzuli rayonunun Qacar kəndi top atəşinə tutulmuş, nəticədə 2 nəfər həlak olmuşdur.

20 iyul 1992-ci ildə Ağstafa rayonunun Köhnə Qışlaq, Yaradullu və Tatlı kəndlərinə silahlı basqınlar nəticəsində 2 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər yaralanmışdır.

22 iyul 1992-ci ildə Füzuli rayonunun Yuxarı Yağləvənd kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 4 nəfər yaralanmışdır.

27 iyul 1992-ci ildə Füzuli rayonunun Xatınbulaq kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuşdur.

27 iyul 1992-ci ildə Qazax rayonunun Şıxlı kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuşdur.

30 iyul 1992-ci ildə Ağdərə rayonunun Aşağı Moxradağ kəndinə silahlı basqın nəticəsində 4 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər yaralanmışdır.

31 iyul 1992-ci ildə Kəlbəcər rayonunun Ağdaban kəndinə silahlı basqın nəticəsində 4 nəfər həlak olmuş, 12 nəfər yaralanmışdır.

31 iyul 1992-ci ildə Ağdərə rayonuna silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 9 nəfər yaralanmışdır.

1 avqust 1992-ci ildə Tovuz rayonunun mərkəzi toplardan atəşə tutulmuş, nəticədə 2 nəfər həlak olmuş, 5 nəfər yaralanmışdır.

1 avqust 1992-ci ildə Gədəbəy rayonunun Şınıx və Novoivanovka kəndlərinə silahlı basqın nəticəsində 3 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər yaralanmışdır.

3 avqust 1992-ci ildə Naxçıvan MR Babək rayonunun Kərməçataq kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 5 nəfər yaralanmışdır.

5 avqust 1992-ci ildə Laçın rayonunun Güləbird kəndinə silahlı basqın nəticəsində 2 nəfər həlak olmuş, 30 nəfər yaralanmışdır.

6 avqust 1992-ci ildə Gədəbəy rayonunun Şınıx və Novoivanovka kəndlərinə silahlı basqın nəticəsində 2 nəfər həlak olmuş, 6 nəfər yaralanmışdır.

7 avqust 1992-ci ildə Ağstafa rayonunun Köhnə Qışlaq kəndinə silahlı basqın nəticəsində 3 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.

8 avqust 1992-ci ildə Qubadlı rayonunun mərkəzi "Qrad" qurğusundan atəşə tutulmuş, nəticədə 3 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.

8 avqust 1992-ci ildə Gədəbəy rayonunun Şınıx və Novoivanovka kəndlərinə silahlı basqın nəticəsində 3 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.

10 avqust 1992-ci ildə Gədəbəy rayonunun İnekboğan kəndinə silahlı basqın nəticəsində 3 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.

10 avqust 1992-ci ildə Tovuz rayonunun Böyükqışlaq kəndinə silahlı basqın nəticəsində 4 nəfər həlak olmuş, 11 nəfər yaralanmışdır.

12 avqust 1992-ci ildə Gədəbəy rayonunun mərkəzi atəşə tutulmuş, nəticədə 3 nəfər həlak olmuş, 3 nəfər yaralanmışdır.

15 avqust 1992-ci ildə Cəbrayıl rayonu raket və top atəşinə tutulmuş, nəticədə 5 nəfər həlak olmuşdur.

17 avqust 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Gülablı kəndinə silahlı basqın nəticəsində 6 nəfər həlak olmuş, 6 nəfər yaralanmışdır.

26 avqust 1992-ci ildə Zəngilan rayonunun mərkəzi raket və top atəşinə tutulmuş, nəticədə 7 nəfər həlak olmuş, 11 nəfər yaralanmışdır.

28 avqust 1992-ci ildə Goranboy rayonunun Balıqçaya kəndinə silahlı basqın nəticəsində 24 nəfər həlak olmuş, 6 nəfər yaralanmışdır.

29 avqust 1992-ci ildə Cəbrayıl rayonunun mərkəzi müxtəlif silahlardan atəşə tutulmuş, nəticədə 2 nəfər həlak olmuş, 6 nəfər yaralanmışdır.

4 sentyabr 1992-ci ildə Füzuli rayonunun Qaçaq kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 3 nəfər yaralanmışdır.

6 sentyabr 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Əhmədavar kəndinə silahlı basqın nəticəsində 4 nəfər həlak olmuş, 6 nəfər yaralanmışdır.

7 sentyabr 1992-ci ildə Füzuli rayonunun Qaravəllər kəndinə silahlı basqın nəticəsində 2 nəfər həlak olmuş, 4 nəfər yaralanmışdır.

7 sentyabr 1992-ci ildə Füzuli rayonunun Zərgər kəndinə silahlı basqın nəticəsində 6 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.

9 sentyabr 1992-ci ildə Tovuz rayonunun Əlibəyli və Ağdam kəndlərinə silahlı basqın nəticəsində 2 nəfər həlak olmuş, 15 nəfər yaralanmışdır.

11 sentyabr 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Sarıcalı kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 3 nəfər yaralanmışdır.

14 sentyabr 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Muğanlı kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuşdur.

15 sentyabr 1992-ci ildə Naxçıvan MR Şahbuz rayonunun Bisənək kəndinə silahlı basqın nəticəsində 3 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər yaralanmışdır.

18 sentyabr 1992-ci ildə Naxçıvan MR-in Sədərək qəsəbəsinə silahlı basqın nəticəsində 3 nəfər həlak olmuş, 5 nəfər yaralanmışdır.

19 sentyabr 1992-ci ildə Goranboy rayonunun Gülistan kəndinə silahlı basqın nəticəsində 22 nəfər həlak olmuş, 8 nəfər yaralanmışdır.

30 sentyabr 1992-ci ildə Zəngilan rayonunun Ermənistanla həmsərhəd kəndlərinə silahlı basqın nəticəsində 2 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər yaralanmışdır.

30 sentyabr 1992-ci ildə Ağdərə rayonunun Kotavan kəndi yaxınlığında "QAZ-53" markalı maşın partladılmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər yaralanmışdır.

5 oktyabr 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Seyidli kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 4 nəfər yaralanmışdır.

8 oktyabr 1992-ci ildə Füzuli rayonunun Divanalılar kəndinə silahlı basqın nəticəsində 11 nəfər həlak olmuş, 60 nəfər yaralanmışdır.

9 oktyabr 1992-ci ildə Kərkicahan qəsəbəsinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər yaralanmışdır.

12 oktyabr 1992-ci ildə Qubadlı rayonunun Balard kəndinə silahlı basqın nəticəsində 3 nəfər həlak olmuş, 4 nəfər yaralanmış, 2 nəfər itkin düşmüşdür.

13 oktyabr 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Şelli və Əhmədavar kəndlərinə silahlı basqın nəticəsində 2 nəfər həlak olmuş, 25 nəfər yaralanmışdır.

13 oktyabr 1992-ci ildə Naxçıvan MR Şərur rayonunun Ermənistanla həmsərhəd kəndlərinə silahlı basqın nəticəsində 3 nəfər həlak olmuş, 7 nəfər yaralanmışdır.

21 oktyabr 1992-ci ildə Törtərlə Kəlbəcər arasında, Sərsəng su adlanan 1,5 kmdə hərəkət edən xalq təsərrüfatı malları daşıyan 4 maşın qumbaraatanlar vasitəsilə atəşə tutulmuş və nəticədə 6 nəfər mülki şəxs həlak olmuşlar.

25 oktyabr 1992-ci ildə Qazax rayonunun Fərəhli kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 3 nəfər yaralanmışdır.

1 noyabr 1992-ci ildə Qubadlı rayonunun Muradxanlı kəndinə silahlı basqın nəticəsində 5 nəfər həlak olmuş, 8 nəfər yaralanmışdır.

5 noyabr 1992-ci ildə Zəngilan rayonunun Seyidlər kəndinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 4 nəfər yaralanmışdır.

6 noyabr 1992-ci ildə Cəbrayıl rayonunun mərkəzi atəşə tutulmuş, nəticədə 6 nəfər həlak olmuşdur.

11 noyabr 1992-ci ildə Goranboy rayonunun Aşağı Ağcakənd kəndinə silahlı basqın nəticəsində 3 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər yaralanmışdır.

17 noyabr 1992-ci ildə Füzuli rayonunun Aşağı Divanalılar kəndinə silahlı basqın nəticəsində 5 nəfər həlak olmuş, 3 nəfər yaralanmışdır.

19 noyabr 1992-ci ildə Qubadlı rayonunun Əliquluuşağı kəndinə silahlı basqın nəticəsində 4 nəfər həlak olmuş, 3 nəfər yaralanmışdır.

21 noyabr 1992-ci ildə "Kamaz" markalı avtomaşın partladılmış, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.

8 dekabr 1992-ci ildə Ağdam rayonunun Novruzlu kəndinə silahlı basqın nəticəsində 4 nəfər həlak olmuşdur.

10 dekabr 1992-ci ildə Zəngilan rayonunun mərkəzi müxtəlif silahlardan atəşə tutulmuş, nəticədə 7 nəfər həlak olmuş, 30 nəfər yaralanmışdır.

16 yanvar 1993-cü ildə Zəngilan rayonunun Şotaliz və Keçili kəndlərinə silahlı basqın nəticəsində 1 nəfər həlak olmuş, 4 nəfər yaralanmışdır.

19 yanvar 1993-cü ildə Ağdam rayonunun mərkəzi müxtəlif silahlardan atəşə tutulmuş, nəticədə 10 nəfər həlak olmuşdur.

27 yanvar 1993-cü ildə Ağdərə rayonunun Dəstəgül kəndində "QAZ-53" markalı avtomaşın partladılmış, nəticədə 3 nəfər həlak olmuşdur.

27 yanvar 1993-cü ildə Ağdərə rayonunun Umudlu kəndində "QAZ-69" markalı avtomaşın partladılmış, nəticədə 1 nəfər həlak olmuşdur.

3 fevral 1993-cü ildə Ağdərə rayonunun Ergi otlaq sahəsi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 21 nəfər həlak olmuşdur.

6 fevral 1993-cü ildə Qazax rayonunun mərkəzi müxtəlif silahlardan atəşə tutulmuş, nəticədə 3 nəfər həlak olmuş, 10 nəfər yaralanmışdır.

12 fevral 1993-cü ildə Ağdərə rayonunun Baquas kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 70 nəfər həlak olmuşdur.

28 fevral 1993-cü ildə Tovuz rayonunun Əlibəyli kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 3 nəfər həlak olmuşdur.

2 mart 1993-cü ildə Tovuz rayonunun Bozalqanlı kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 3 nəfər həlak olmuş, 7 nəfər yaralanmışdır.

12 mart 1993-cü ildə Gədəbəy rayonunun Mormor kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuşdur.

18 mart 1993-cü ildə Ağdərə rayonunun mərkəzi "Qrad" qurğularından atəşə tutulmuş, nəticədə 5 nəfər həlak olmuşdur.

21 mart 1993-cü ildə Zəngilan rayonunun Şotariz kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 3 nəfər həlak olmuş, 17 nəfər yaralanmışdır.

27 mart 1993-cü ildə Kəlbəcər rayonunun Nərcilər və Çıraqlı kəndləri silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 11 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.

30 mart 1993-cü ildə Ağstafa rayonunun Aşağı Kəsəmən kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.

31 mart 1993-cü ildə Kəlbəcər rayonunu məcburi tərk etmiş mülki şəxslər rayonun Tunel adlanan ərazisində erməni quldurları tərəfindən atəşə tutulmuş, nəticədə 3 yaşlı qız uşağı həlak olmuş, 1 nəfər ağır yaralanmışdır.

Aprel 1993-cü ildə Tovuz rayonunun Əlibəyli kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 6 nəfər həlak olmuşdur.

3 aprel 1993-cü ildə Gədəbəy rayonunun Novoivanovka kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.

7 aprel 1993-cü ildə Ağdam rayonunun Pəpravənd kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 1 nəfər həlak olmuşdur.

15 aprel 1993-cü ildə Qubadlı rayonunun Muradxanlı kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuşdur.

16 aprel 1993-cü ildə Tovuz rayonunun Ağdam və Əlibəyli kəndləri silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuş, 6 nəfər yaralanmışdır.

17 aprel 1993-cü ildə Goranboy rayonunun Tapqaraqoyunlu kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 1 nəfər həlak olmuşdur.

19 aprel 1993-cü ildə Tovuz rayonunun Koxnəbilər kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuşdur.

19 aprel 1993-cü ildə Gədəbəy rayonunun Göyəlli kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 5 nəfər həlak olmuş, 4 nəfər yaralanmışdır.

1 may 1993-cü ildə Qazax rayonunun Quşçu Ayrım kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 4 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.

10 may 1993-cü ildə Naxçıvan MR Şərur rayonunun Sərxanlı kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 4 nəfər həlak olmuşdur.

20 may 1993-cü ildə Gədəbəy rayonunun Əyridərə kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuşdur.

İyun 1993-cü ildə Füzuli rayonunun Xatınbulaq kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 5 nəfər həlak olmuşdur.

İyun 1993-cü ildə Ağcabədi rayonunun Qiyamədinli kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 7 nəfər həlak olmuşdur.

İyun 1993-cü ildə Ağcabədi rayonunun Hindarx kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 3 nəfər həlak olmuşdur.

İyun 1993-cü ildə Gədəbəy rayonunun mərkəzi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 11 nəfər həlak olmuşdur.

2 iyun 1993-cü ildə Bakı Dəmir yol vağzalında ehtiyat yolda dayanan sərnəşin qatarının vaqonu partladılmışdır. Həlak olan və yaralanan olmayıb. Cinayət törətmiş Xatkovski İqor Anatolyeviç 1994-cü il iyunun 22-də AR Hərbi Məhkəməsinin hökmü ilə 8 il azadlıqdan məhrum edilmişdir.

İyul 1993-cü ildə Tərtər rayonunun Şəhriyar qəsəbəsi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 30 nəfər yaralanmışdır.

İyul 1993-cü ildə Cəbrayıl rayonunun mərkəzi "Qrad" qurğuları ilə atəşə tutulmuş, nəticədə 3 nəfər həlak olmuş, 11 nəfər yaralanmışdır.

İyul 1993-cü ildə Ağdam rayonunun Şaybalı kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 7 nəfər həlak olmuş, 14 nəfər yaralanmışdır.

İyul 1993-cü ildə Tərtər rayonunun mərkəzi atəşə tutulmuş, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 6 nəfər yaralanmışdır.

İyul 1993-cü ildə Füzuli rayonunun Qoçəhmədli kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.

22 iyul 1993-cü ildə Tərtər rayonunda mina partlayışı olmuş, nəticədə 4 nəfər həlak olmuş, 18 nəfər yaralanmışdır.

22 iyul 1993-cü ildə Qazax rayonunda mina partlayışı nəticəsində 5 nəfər həlak olmuş, 6 nəfər yaralanmışdır.

1993-cü ilin avqust ayında Hadrut rayonu Hoğa (indiki Üçbulaq) kəndinin 2 nəfər mülki sakini "Zil" markalı maşınla gedərkən şose yolunda güclü partlayış baş vermiş və nəticədə onlar həlak olmuşlar. Həmin hadisədən bir neçə gün sonra 12 nəfər kənd sakini PAZ-66 markalı avtobusla Hoğa kəndindən çıxarkən ermənilər avtobusu qumbara atanla vurmuş və nəticədə 4 nəfər həlak olmuş, 8 nəfər ağır dərəcədə yaralanmışlar.

13 avqust 1993-cü ildə Tovuz rayonunun mərkəzi "Qrad" qurğuları ilə atəşə tutulmuş, nəticədə 4 nəfər həlak olmuş, 7 nəfər yaralanmışdır.

25 avqust 1993-cü ildə Cəbrayıl rayonunun Minbaşılı kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 50 nəfər itkin düşmüşdür.

31 avqust 1993-cü ildə Tovuz rayonunun Əlibəyli kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuşdur.

1993-cü ilin sentyabr ayında Qazax rayonunun mərkəzi "Qrad" qurğuları ilə atəşə tutulmuş, nəticədə 3 nəfər həlak olmuş, 8 nəfər yaralanmışdır.

Oktyabr 1993-cü ildə Ağdam rayonunun Qərvənd kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 1 nəfər həlak olmuşdur.

Oktyabr 1993-cü ildə Gədəbəy rayonunun Qaravəllər kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 1 nəfər yaralanmışdır.

25 oktyabr 1993-cü ildə Qazax rayonunun Fərəhli kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuş, 4 nəfər yaralanmışdır.

25 oktyabr 1993-cü ildə Ağstafa rayonunun Dağ Kəsəmənli kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuşdur.

30 oktyabr 1993-cü ildə Zəngilan rayonu silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 4 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər itkin düşmüşdür.

6 noyabr 1993-cü ildə Zəngilan rayonu silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 4 nəfər həlak olmuş, 3 nəfər itkin düşmüşdür.

Dekabr 1993-cü ildə Xocavənd rayonunun Ağburun yüksəkliyi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 9 nəfər həlak olmuş, 8 nəfər yaralanmışdır.

Dekabr 1993-cü ildə Füzuli rayonunun Xaçınstrou kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.

Dekabr 1993-cü ildə Füzuli rayonu silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuşdur.

Dekabr 1993-cü ildə Beyləqan rayonu ərazisindəki hərbi hissəyə silahlı basqın nəticəsində 3 nəfər həlak olmuş, 14 nəfər yaralanmışdır.

Dekabr 1993-cü ildə Ağstafa rayonunun Köhnə Qışlaq kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 6 nəfər yaralanmışdır.

Dekabr 1993-cü ildə Qazax rayonunun Canalı kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 5 nəfər həlak olmuş, 14 nəfər yaralanmışdır.

10 dekabr 1993-cü ildə Qazax rayonunun Quşçu Ayrım kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.

24 dekabr 1993-cü ildə Tərtər rayonu silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 3 nəfər yaralanmışdır.

24 dekabr 1993-cü ildə Füzuli rayonunun Yuxarı Yağlıvənd kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 3 nəfər həlak olmuş, 28 nəfər ağır yaralanmışdır.

25 dekabr 1993-cü ildə Ağstafa rayonunun Dağ Kəsəmən kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuşdur.

25 dekabr 1993-cü ildə Füzuli rayonu silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 49 nəfər həlak olmuş, 6 nəfər yaralanmışdır.

25 dekabr 1993-cü ildə Tərtər rayonu silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.

25 dekabr 1993-cü ildə Qazax rayonunun Məzəm kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 1 nəfər həlak olmuş, 2 nəfər yaralanmışdır.

26 dekabr 1993-cü ildə Füzuli rayonu silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 2 nəfər həlak olmuş, 5 nəfər yaralanmışdır.

27 dekabr 1993-cü ildə Goranboy rayonunun Gülüstan kəndinə silahlı basqın nəticəsində 2 nəfər həlak olmuş, 14 nəfər yaralanmışdır.

27 dekabr 1993-cü ildə Ağdam rayonunun Xaçınstrou kəndi silahlı basqına məruz qalmış, nəticədə 14 nəfər qətlə yetirilmişdir.

1 fevral 1994-cü ildə - Bakı Dəmir yol vağzalında Kislovodsk-Bakı sərnişin qatarında terror aktı törədilmiş, 3 nəfər həlak olmuş, 20 nəfər yaralanmışdır.

9 fevral 1994-cü ildə Xudat stansiyası yaxınlığında ehtiyat yolda dayanan yük vaqonu partladılmışdır.

19 mart 1994-cü ildə Bakı Metropoliteninin "20 Yanvar" stansiyasında elektrik qatarında törədilmiş terror aktı nəticəsində 14 nəfər həlak olmuş, 49 nəfər müxtəlif dərəcəli bədən xəsarəti almışdır. İstintaq tədbirləri zamanı müəyyən edilmişdir ki, terror aksiyası Ermənistan XXO rəhbərliyi ilə separatçı Sadval Ləzgi Xalq Hərəkatı təşkilatının üzvləri tərəfindən həyata keçirilmişdir.

13 aprel 1994-cü ildə Dağıstan Respublikasının Daqestanskie Oqni stansiyasının yaxınlığında Moskva-Bakı sərnişin qatarı partladılmış, 6 nəfər həlak olmuş, 3 nəfər yaralanmışdır.

18 mart 1994-cü ildə Xankəndi şəhəri yaxınlığında erməni terrorçuları tərəfindən İran Hərbi Hava Qüvvələrinə məxsus Herkules tipli təyyarə vurulmuş, 34 nəfər həlak olmuşdur.

3 iyul 1994-cü ildə Bakı Metropoliteninin "28 May" - "Gənclik" stansiyaları arasında qatarda törədilmiş partlayış nəticəsində 13 nəfər həlak olmuş, 42 nəfər müxtəlif dərəcəli bədən xəsarəti almışdır. Cinayəti əsirlikdə olarkən Ermənistan xüsusi xidmət orqanları tərəfindən məxfi əməkdaşlığa cəlb edilərək terror aksiyası həyata keçirmək tapşırığı ilə respublikaya göndərilmiş Azərbaycan Respublikası vətəndaşı Azər Salman oğlu Aslanov törətmişdir.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə əlaqədar ATƏM-in fəaliyyətinin intesivləşdirilməsi

Budapeşt, 5 dekabr 1994-cü il

1.İştirakçı dövlətlər münaqişə və onun nəticəsi kimi insan faciəsinin davam etməsini pisləyərək, münaqişədə iştirak edən tərəflərin 1994-cü il mayın 12-də ATƏM-in Minsk Qrupu ilə birgə əməkdaşlıqda Rusiya Federasiyasının vasitəçiliyi ilə razılaşdırılmış atəşkəsi təsdiq etmələrini alqışladılar. İştirakçı dövlətlər BMT Təhlükəsizlik Şurasının əlaqədar qətnamələrinə dair öhdəliklərini təsdiq etdilər və Təhlükəsizlik Şurasının münaqişənin sülh yolu ilə həll edilməsinə yönəlmiş ATƏM-in söylərinə verdiyi siyasi dəstəyi alqışladılar. Bununla əlaqədar, onlar münaqişədə iştirak edən tərəfləri, birbaşa əlaqələr daxil olmaqla, intensiv daimi danışıqlara çağırıdılar. Bundan çıxış edərək, onlar ATƏM söylərini və yardımını gücləndirəcəklərinə əmin edirdilər. Onlar ATƏM-in Minsk Qrupunun vasitəçilik söylərini tamamilə müdafiə edirlər və Rusiya Federasiyasının çox mühüm yardımını və Minsk Qrupunun digər ayrılıqda götürülmüş üzvlərinin söylərini yüksək qiymətləndirdilər. Onlar bütün bunları ATƏM çərçivəsi daxilində vahid, uzlaşdırılmış söylər şəkilində uyğunlaşdırmağa razılaşdılar.

2.Bununla əlaqədar, onlar fəaliyyətində olan sədrə iştirakçı dövlətlərlə məsləhətləşərək və mümkün qədər tez bir zamanda fəaliyyət göstərərək, danışıqlar üçün ümumi və razılaşdırılmış əsasın təmin olunmasını və bütün vasitəçilik və danışıqlara dair fəaliyyətlərin tam uyğunlaşdırılmasının həyata keçirilməsindən ötrü Minsk konfransının həmsədrələrini təyin etməyi tapşırıdılar. ATƏM prinsiplərini və razılaşdırılmış mandatı əldə rəhbər tutan həmsədrələr Minsk Qrupunun iclaslarında birgə sədrlik edəcək və fəaliyyətdə olan sədrə birgə hesabat verəcəklər. Onlar mütəmadi olaraq Daimi Şuraya öz işlərindəki irəliləyişlər barədə ətraflı məlumat verəcəklər.

3.Bu söylərdə birinci addım kimi, onlar Minsk Konfransının həmsədrələrinə Rusiya Federasiyasının və Minsk Qrupunun digər ayrı-ayrılıqda dövlətlərinin köməyi və onlarla əməkdaşlıq edərək mövcud atəşkəsin davam etdirilməsinə kömək etmək üçün dərhal addımlar atmağı və ötən vasitəçilik fəaliyyətlərində artıq əldə edilmiş irəliləyişlərə əsaslanaraq, silahlı münaqişə bitdikdən sonra siyasi

sazişin imzalanması üçün intensiv danışıqlar keçirməyi tapşırıdılar. Bu sazişin həyata keçirilməsi bütün tərəflər üçün münafişənin əsas nəticələrini aradan qaldıracaq və Minsk konfransının çağırılmasına imkan verəcəkdir. Bundan başqa, onlar Minsk konfransının həmsədrələrindən inam yaradılması sahəsində, xüsusən humanitar sahədə, tədbirlərin gələcəkdə də həyata keçirilməsi tərəflərlə birlikdə işi davam etdirməyi xahiş edirdilər. Onlar iştirakçı dövlətlərin həm ayrı-ayrılıqda, həm də əlaqədar beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində qaçqınların vəziyyətinin yüngülləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirərək, regiondakı əhaliyə humanitar yardımın təmin olunması sahəsində fəaliyyət göstərmələrinin vacibliyini qeyd etdilər.

4. Onlar belə razılaşıdılar ki, münafişədə iştirak edən tərəflərin nöqtəy-nəzərinə əsasən yuxarıda göstərilən sazişin imzalanması sazişin özünün həyata keçirilməsi üçün mühüm element olan çoxmillətli sülhməramlı qüvvələrin yerləşdirilməsinə imkan verəcəkdir. Onlar, BMT Təhlükəsizlik Şurasının uyğun qətnaməsilə, silahlı münafişə bitərkən tərəflər arasında bağlanacaq sazişdən sonra ATƏM-in çoxmillətli sülhməramlı qüvvələri göndərmək barədə siyasi iradələrini bəyan etdilər. Onlar fəaliyyətdə olan sədrdən xahiş etdilər ki, mümkün qədər tez bir zamanda, 1992-ci il Helsinki sənədinin üçüncü bəndinə əsasən və BMT Nizamnaməsinə tam uyğun şəkildə təşkil olunacaq belə qüvvələrin yaradılması, tərkibi və əməliyyatlara dair plan hazırlansın. Bununla əlaqədar, fəaliyyətdə olan sədrə Minsk konfransının həmsədrələri və Minsk Qrupu, baş katib tərəfindən köməklik və yardım göstəriləcək, o, həmçinin müvafiq məsləhətləşmələrdən sonra, sülhməramlı qüvvələri yaradan dövlətlərə bu qüvvələrin xarakteristikası və həcmi, onlara rəhbərlik və nəzarət, arxa təminat hissələrin və ehtiyatların paylanması, davranış və sazişlərin qaydalarına dair tövsiyələr vermək üçün Vyanada yüksək səviyyəli planlaşdırma qrupu yaradacaq. O, BMT-nin texniki məsləhət və ekspertiza təminatına hazır olduğu barədə bəyanatına əsasən BMT-dən yardım almağa çalışacaqdır. O, həmçinin BMT TŞ-dən ATƏM-in sülhməramlı qüvvələrinin mümkün qədər tez yerləşdirilməsi barədə davamedici siyasi dəstəyə çalışacaqdır.

5. 1992-ci il Helsinki sənədinin üçüncü bəndinin müvafiq maddələrinə və hazırlıq işlərinə, sonrakı saziş və tərəflərin Minsk konfransının həmsədrələri vasitəsilə fəaliyyətdə olan sədrə rəsmi müraciətinə əsasən Daimi Şura ATƏM-in sülhməramlı əməliyyatlarının təşkilinə dair qərar qəbul ediləcəkdir.

ATƏT-in Lissabon sammitinin sənədlərinə əlavə ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədrinin

BƏYANATI

Lissabon, 3 dekabr 1996-cı il

Hamınız bilirsiniz ki, son iki il ərzində Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində və Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü məsələsində heç bir tərəqqi əldə edilməmişdir. Mən təəssüf edirəm ki, Minsk konfransı həmsədrlərinin tənzimləmə prinsipləri məsələsində tərəflərin mövqelərini yaxınlaşdırmağa yönəldilən söyləri uğursuz olmuşdur.

Minsk Qrupunun həmsədrləri Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsinin tərkib hissəsi olacaq 3 prinsipi tövsiyə etmişdilər. Bu prinsipləri Minsk Qrupunun üzvü olan bütün ölkələr müdafiə edirlər. Onlar aşağıdakılardır:

- Ermənistan Respublikası və Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü;
- Dağlıq Qarabağın Azərbaycan tərkibində öz müqəddəratını təmin etməyə əsaslanan bir razılaşmada müəyyən edilən, ən yüksək özünüidarəsini təmin edən hüquqi statusu;

- Məsələnin həllinin müddəalarına əməl olunmasını təmin etmək barədə bütün tərəflərin qarşılıqlı öhdəlikləri daxil olmaqla, Dağlıq Qarabağın və onun bütün əhalisinin təhlükəsizliyi.

Mən təəssüf edirəm ki, Ermənistan bununla razılaşa bilmədi. Bu prinsiplər bütün digər iştirakçı dövlətlər tərəfindən müdafiə edilir.

Bu bəyanat Lissabon sammitinin sənədləri sırasına daxil ediləcəkdir.

BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822 saylı

QƏTNAMƏSİ

30 aprel 1993-cü il

Təhlükəsizlik Şurası

Dağlıq Qarabağ münaqişəsi barədə Təhlükəsizlik Şurası sədrinin 1993-cü il yanvarın 29-da (S/25199) və aprelin 6-da (S/25539) verdiyi bəyanatlara istinad edərək,

Baş Katibin 1993-cü il aprelin 14-dəki məruzəsini (S/26600) nəzərə alaraq, Ermənistan Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında münasibətlərin pisləşməsi ilə əlaqədar ciddi narahatlıq izhar edərək, silahlı hərbi əməliyyatların güclənməsi, qismən də Azərbaycan Respublikasının Kəlbəcər rayonuna yerli erməni qüvvələrinin son təcavüzünü narahatlıqla qeyd edərək, eləcə

də, vəziyyətin bölgədəki əmin-amanlığı və təhlükəsizliyi qorxu altına alındığından narahat olaraq, çoxlu sayda mülki şəxsin yerdəyişməsi və bölgədə, o cümlədən Kəlbəcər rayonunda yaranmış fəvqəladə durumla bağlı ciddi narahatlıq ifadə edərək, bölgədəki bütün dövlətlərin suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörməti bir daha təsdiq edərək, eləcə də, beynəlxalq sərəhdələrin toxunulmazlığını və ərazi əldə etmək üçün qüvvə tərtib etməyin yolverilməzliyini bir daha təsdiqləyərək, ATƏM çərçivəsində həyata keçirilən sülh prosesinin dəstəkləndiyini bildirərək və silahlı hərbi əməliyyatların güclənməsini bu proses üçün dağıdıcı nəticələr verə biləcəyindən dərin narahatlıq keçirərək:

1. Atəşin biryolluq dayandırılması məqsədilə bütün hərbi əməliyyatların və düşmənçilik hərəkətlərinin dərhal dayandırılmasını, eləcə də, bütün işğalçı qüvvələrin Kəlbəcər rayonundan və Azərbaycanın son vaxtlar işğal edilmiş başqa rayonlarından dərhal çıxarılmasını tələb edir;

2. Bu işdə maraqlı olan tərəfləri münəqişəni ATƏM-in Minsk Qrupunun sülh prosesi çərçivəsində həll etmək məqsədilə dərhal danışıqları bərpa etməyə və problemin dinc yolla həllini çətinləşdirə biləcək hər cür fəaliyyətindən imtina etməyə israrla dəvət edir;

3. Bölgədə, o cümlədən münəqişənin əhatə etdiyi bütün rayonlarda mülki əhəlinin iztirablarını yüngülləşdirmək üçün humanitar yardım göndərilməsini təmin etməyə çağırır və bir daha təsdiq edir ki, bütün tərəflər beynəlxalq humanitar hüquq prinsiplərinə və normalarına əməl etməyə borcludurlar;

4. Baş katibdən xahiş edir ki, ATƏM-in indiki sədri ilə, habelə, ATƏM-in Minsk Qrupunun sədri ilə məsləhətləşmə keçirib qiymət versin və şuraya yeni məruzə təqdim etsin;

5. Qərara alır ki, bu məsələ ilə fəal məşğul olunmasını davam etdirdirsin.

BMT Təhlükəsizlik Şurasının 853 sayılı

QƏTNAMƏSİ

29 iyul 1993-cü il

Təhlükəsizlik Şurası

1993-cü il 30 aprel tarixli öz 822 (1993) sayılı qətnaməsini təsdiq edərək,

Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq məsələlərinə dair Müşavirənin (ATƏM) Minsk Qrupunun sədri tərəfindən 1993-cü il iyulun 27-də (S/26184) baxılmış məruzəni nəzərdən keçirərək,

Ermənistan Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında münasibətlərin pisləşməsi və onların arasındakı gərginliklə əlaqədar olaraq ciddi narahatlıq keçirdiyini ifadə edərək,

əlaqədar tərəflərin onun 822 (1993) sayılı qətnaməsinin həyata keçirilməsi sahəsində təxirəsalınmaz tədbirlər cədvəlini qəbul etməsini alqışlayaraq, hərbi əməliyyatların güclənməsini, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında Ağdam rayonunun işğal olunmasını təşvişlə qeyd edərək, bu vəziyyətin bölgədə sülh və təhlükəsizlik üçün qorxu törətməsindən narahat olaraq,

Azərbaycan Respublikasında çox böyük miqdarda mülki şəxslərin didərgin düşməsi və bölgələrdəki fəvqəladə humanitar vəziyyətlə əlaqədar yenə də ciddi narahatlıq keçirdiyini ifadə edərək:

1. Azərbaycan Respublikasının Ağdam rayonunun və bu yaxınlarda zəbt olunmuş bütün digər rayonların işğalını pisləyir;

2. Bölgədə gələcəkdəki bütün düşmənçilik hərəkətlərini, o cümlədən mülki şəxslərə hücumları və yaşayış rayonlarının bombalanmasını və top atəşlərinə tutulmasını pisləyir;

3. Bütün hərbi əməliyyatların təxirə salınmadan dayandırılmasını və münaqişədə iştirak edən işğal qüvvələrinin Azərbaycan Respublikasının Ağdam rayonundan və bu yaxınlarda işğal olunmuş bütün digər rayonlardan dərhal və tamamilə qeyri-şərtsiz çıxarılmasını tələb edir;

4. Əlaqədar tərəfləri atəşin dayandırılması haqqında razılığa gəlməyə və bu razılaşmalara əməl etməyə çağırır;

5. Bölgədə iqtisadi, nəqliyyat və energetika əlaqələrini bərpa etməyə dair özünün əvvəlki çağırışlarını yuxarıdakı 3 və 4-cü bəndlər baxımından bir daha təsdiq edir;

6. Münaqişənin dincliklə aradan qaldırılmasına nail olmaq sahəsində ATƏM-in Minsk Qrupunun davam etdirdiyi söyləri, o cümlədən, 822 (1993) sayılı qətnamənin həyata keçirilməsi sahəsində söyləri bəyənir və hərbi əməliyyatların gücləndirilməsinin bu söylər üçün fəlakətli nəticələr verə biləcəyi ilə əlaqədar ciddi narahatlıq keçirdiyini ifadə edir;

7. ATƏM-in müşahidə üzrə nümayəndə heyətinin, həmçinin onun yerləşdirilməsi cədvəlinin hazırlanması sahəsində tədbirləri, habelə bölgədə ATƏM-in nümayəndələrinin olmasının təmin edilməsinə dair təkliflərə ATƏM çərçivəsində baxılmasını alqışlayır;

8. Əlaqədar tərəfləri münaqişəni dincliklə aradan qaldırılmasına maneçilik törədən hər hansı hərəkətlərdən çəkinməyə və vəziyyətin qəti şəkildə nizama salınmasına nail olmaq məqsədilə danışıqları ATƏM-in Minsk Qrupu çərçivəsində, habelə əlaqədar tərəflər arasında birbaşa görüşlər vasitəsilə davam etdirməyə təkidlə çağırır;

9. Ermənistan Respublikasının hökuməti ilə Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsi ermənilərinin 822 (1993) sayılı qətnamənin müddəalarına

əməl etməsi və ATƏM-in Minsk Qrupunun təkliflərini həmin tərəfin qəbul etməsi məqsədilə öz təsirini göstərməyi davam etdirməyə təkidlə çağırır;

10. Dövlətləri münafişənin güclənməsinə və ya ərazinin işğalının davam etdirilməsinə gətirib çıxara biləcək hər hansı silah və ləvazimat göndərməkdən çəkinməyə təkidlə çağırır;

11. Mülki əhalinin artmış iztirablarını yüngülləşdirmək üçün bölgədə, xüsusən münafişənin əhatə etdiyi bütün rayonlarda humanitar yardım göstərilməsi sahəsində beynəlxalq fəaliyyətin maneəsiz həyata keçirilməsini təmin etməyə yenidən çağırır və bir daha təsdiq edir ki, bütün tərəflər beynəlxalq humanitar hüquq prinsiplərinə və normalarına əməl etməyə borcludurlar;

12. Baş katibdən və müvafiq beynəlxalq idarələrdən xahiş edilir ki, zərər çəkmiş mülki əhaliyə təcili humanitar yardım göstərsin və didərgin düşmüş şəxslərə öz evlərinə qayıtmağa köməklik etsinlər;

13. Baş katibdən xahiş edirəm ki, ATƏM-in indiki sədri ilə məsləhətləşərək, yaranmış vəziyyət haqqında şuraya məruzələr təqdim olunmasını davam etdirsin;

14. Bu məsələ ilə fəal məşğul olmağı davam etdirməyi qərara alır.

BMT Təhlükəsizlik Şurasının 874 sayılı

QƏTNAMƏSİ

14 oktyabr 1993-cü il

Təhlükəsizlik Şurası

Özünün 1993-cü il 30 aprel tarixli 822 sayılı və 1993-cü il 29 iyul tarixli 853 sayılı qətnamələrini təsdiq edərək və şuranın sənədini şura adından 1993-cü il avqustun 18-də oxunmuş bəyanata (S/26326) istinad edərək,

Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq məsələlərinə dair Müşavirənin (ATƏM) Dağlıq Qarabağa dair Minsk konfransı sədrinin Təhlükəsizlik Şurası sədrinin adına göndərilmiş məktubunu (S/26522) nəzərdən keçirərək,

Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsində və onun ətrafında münafişəni davam etməsinin və Ermənistan Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında münasibətlərdəki gərginliyin bölgədə sülh və təhlükəsizlik üçün qorxu yarada biləcəyindən ciddi narahat olduğunu bildirərək,

1993-cü il oktyabrın 8-də Moskvada yüksək səviyyədə keçirilmiş görüşləri qeyd edərək və bu görüşlərin vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına və münafişənin sülh yolu ilə aradan qaldırılmasına kömək edəcəyinə ümid bəsləyərək, Azərbaycan Respublikasının və regiondakı bütün başqa dövlətlərin suverenliyini və ərazi bütövlüyünü bir daha təsdiq edərək,

Habelə, beynəlxalq sərəhdlərin toxunulmazlığını və ərazi əldə etmək üçün qüvvə tətbiq olunmasının yolverilməzliyini bir daha təsdiq edərək,

Münaqişənin adamlara gətirdiyi münasibətlərdən ciddi narahat olduğunu bir daha bildirərək və o cümlədən Azərbaycan Respublikasında böyük sayda mülki şəxslərin köçkün vəziyyətinə düşməsi ilə əlaqədar özünün ciddi narahatlığını ifadə edərək:

1.Əlaqədar tərəfləri ATƏM-in Minsk Qrupuna dəstək olaraq Rusiya Federasiyası hökumətinin köməyi ilə birbaşa əlaqələr nəticəsində müəyyən olunmuş atəşkəs səmərəli və daimi etməyə çağırır;

2.ATƏM cərcivəsində həyata keçirilən sülh prosesini, habelə ATƏM-in Minsk Qrupunun daimi söylərini tamamilə dəstəklədiyini bir daha bəyan edir;

3.1993-cü il sentyabrın 28-də ATƏM-in Minsk Qrupunun müşavirəsində hazırlanmış və qrupun sədri tərəfindən əlaqədar tərəflərə təqdim olunmuş və həmin qrupun digər doqquz üzvünün hərtərəfli dəstəklədiyi "Təhlükəsizlik Şurasının 822 (1993) və 853 (1993) sayılı qətnamələrinin həyata keçirilməsinə dair təxirəsalınmaz tədbirlərin yeniləşdirilmiş cədvəli"ni alqışlayır, tərəflərin buna diqqət yetirməsini tövsiyə edir və tərəfləri həmin cədvəli qəbul etməyə çağırır;

4.Əmin olduğunu bildirir ki, münaqişədən doğan və "yeniləşdirilmiş cədvəl"də bilavasitə nəzərdən keçirilməyən bütün başqa həll edilməmiş məsələləri ATƏM-in Minsk prosesi baxımından tezliklə sülh danışıqları cərcivəsində həll etmək lazımdır;

5.Qüvvələrin bu yaxınlarda işğal edilmiş ərazilərdən çıxarılması, kommunikasiya və nəqliyyat üçün olan bütün maneələrin aradan qaldırılması da daxil olmaqla, ATƏM-in Minsk Qrupunun "Yeniləşdirilmiş cədvəl"də nəzərdə tutulmuş qarşılıqlı və təxirəsalınmaz tədbirləri dərhal həyata keçirməyə çağırır;

6. Habelə, cədvəldə nəzərdə tutulduğu kimi, münaqişənin danışıqlar yolu ilə aradan qaldırılmasına nail olmaq məqsədilə, ATƏM Nazirlər Şurasının 1992-ci il 24 mart tarixli mandatına uyğun olaraq, ATƏM-in Minsk konfransını tezliklə keçirməyə çağırır;

7.Baş katibdən ATƏM-in Minsk konfransında iştirak etmək üçün nümayəndə göndərmək təklifinə müsbət yanaşmağı və konfransın açılışından sonra danışıqların mətləbdən kənara çıxılmaması üçün mümkün olan hər cür kömək göstərməyi xahiş edir;

8.ATƏM-in müşahidə üçün yaratdığı missiyanı dəstəkləyir;

9.Bütün tərəflər beynəlxalq humanitar hüququ hər hansı pozmaqdan çəkinməyə çağırır və münaqişənin toxunduğu bütün rayonlarda humanitar yardım göstərilməsinə dair beynəlxalq fəaliyyətin maneəsiz həyata keçirilməsini təmin etmək barədə 822 (1993) və 853 (1993) sayılı qətnamələrdəki çağırışını bir daha təkrar edir;

10. Regiondakı bütün dövlətləri münaqişənin genişlənməsinə, bölgədə sülh və təhlükəsizliyin pozulmasına səbəb ola biləcək hər hansı düşməncilik hərəkətlərindən, işə hər hansı şəkildə qarışmaqdan və ya hərbi müdaxilədən çəkinməyə təkidlə çağırır;

11. Baş katibdən və müvafiq beynəlxalq idarələrdən xahiş edir ki, zərər çəkmiş mülki əhaliyə fəvqəladə humanitar yardım göstərsinlər, qaçqınlara və köçkün şəxslərə öz evlərinə ləyaqətlə və təhlükəsizlik şəraitində qayıtmağa kömək etsinlər;

12. Habelə, Baş katibdən, ATƏM-in indiki sədrindən və ATƏM-in Minsk konfransının sədrindən xahiş edir ki, Minsk prosesinin gedişi haqqında və yerlərdə vəziyyətin bütün cəhətlərinə dair, habelə bununla əlaqədar ATƏM ilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı arasında indiki və gələcəkdəki əməkdaşlıq haqqında şuraya məruzələr təqdim olunmasını davam etdirdinlər;

13. Bu məsələ ilə fəal məşğul olmağı davam etdirməyi qərara alır.

BMT Təhlükəsizlik Şurasının 884 sayılı

QƏTNAMƏSİ

11 noyabr 1993-cü il

Təhlükəsizlik Şurası

Özünün 30 aprel 1993-cü il tarixli 822 sayılı (1993), 29 iyul 1993-cü il tarixli 853 sayılı (1993) və 14 oktyabr 1993-cü il tarixli 874 sayılı (1993) qətnamələrini təsdiq edərək,

Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ regionunda və onun ətrafında münaqişənin davam etməsinin və Ermənistan Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında münasibətlərin gərgin olaraq qalmasının regionda sülh və təhlükəsizliyi təhdid edəcəyinə görə ciddi narahatlıq ifadə edərək,

Atəşkəsin pozulması nəticəsində hərbi əməliyyatların eskalasiyasının və bu pozuntulara cavab olaraq həddindən artıq güc tətbiq edilməsini, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının Zəngilan rayonunun və Horadiz şəhərinin işğalını təşvişlə qeyd edərək,

Azərbaycan Respublikasının və regiondakı bütün digər dövlətlərin suverenliyini və ərazi bütövlüyünü təsdiq edərək,

Həmçinin, beynəlxalq sərhədlərin pozulmazlığını və ərazi əldə etmək üçün güc tətbiq edilməsinin yolverilməzliyini bir daha təsdiq edərək,

Böyük sayda mülki şəxsin ən sonuncu yerdəyişmə hadisəsinə və Zəngilan rayonunda, Horadiz şəhərində və Azərbaycanın cənub sərhədində fəvqəladə humanitar şəraitin yaradılmasına görə ciddi narahatlıq ifadə edərək:

1. Tərəflərin qəbul etdiyi atəşkəsin bu yaxında hərbi əməliyyatların yenidən başlanmasına səbəb olmuş pozulmasını, o cümlədən Zəngilan rayonunun və Horadiz şəhərinin işğalını, dinc sakinlərə hücumları və Azərbaycan Respublikası ərazilərinin atəşə tutulmasını məhkum edir;

2. Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ regionunda ermənilər tərəfindən 822 (1993), 853 (1993) və 874 (1993) sayılı qətnamələrə riayət edilməsinə nail olmaq və hərbi kampaniyaya cəlb olunmuş qüvvələrin onu davam etdirmək üçün vəsaitlə təchiz olunmasını təmin etməmək məqsədi ilə Ermənistan dövlətini öz təsirindən istifadə etməyə çağırır;

3. ATƏM-in Minsk Qrupunun 9 üzvünün 4 noyabr 1993-cü il tarixli (S/26718) bəyanatını məmnunluqla qeyd edir, orada əks olunmuş atəşin dayandırılması barədə birtərəfli bəyannamələrə aid təklifləri yüksək qiymətləndirir;

4. ATƏM-in Minsk Qrupunun 2-8 noyabr 1993-cü il tarixli Vyana müşavirəsində edilmiş müraciətlər də nəzərə alınmaqla "Təhlükəsizlik Şurasının 822 (1993) və 853 (1993), (S/26522, əlavə) sayılı qətnamələrinin yerinə yetirilməsi üzrə "Təxirəsalınmaz tədbirlərin yerləşdirilmiş cədvəli"nə əsasən hərbi əməliyyatların və düşmənçilik aktlarının dərhal və ləngimədən dayandırılmasını, işğalçı qüvvələrin Zəngilan rayonundan və Horadiz şəhərindən birtərəfli surətdə çıxarılmasını və Azərbaycan Respublikasının bu yaxında işğal olunmuş rayonlarından qəsbkar qüvvələrin çıxarılmasını maraqlı tərəflərdən tələb edir;

5. Ən təkidli surətdə maraqlı tərəflər ATƏM-in Minsk Qrupuna dəstək olaraq Rusiya Federasiyası hökumətinin yardımçılığı ilə qurulmuş birbaşa əlaqələrin nəticəsində əldə olunmuş atəşkəsin təcili bərpa olunmasına, onun səmərəli və daimi olmasına; münaqişənin danışıqlar yolu ilə ATƏM-in Minsk prosesi və ATƏM-in Minsk Qrupunun 1993-cü il 2-8 noyabrında Vyanada keçirilmiş müşavirəsində "Yeniləşdirilmiş cədvəli"nə edilən düzəlişlər kontekstində nizamlanmasının imkanlarını axtarmağa davam etdirməyə çağırır;

6. Yenidən təkidlə regionun bütün dövlətlərini münaqişənin böyüməsinə, regionda sülhü və təhlükəsizliyi poza biləcək hər hansı bir düşmənçilik aktından, hər hansı bir müdaxilədən çəkindirməyə çalışır;

7. Baş katibin və müvafiq beynəlxalq təsisatlardan zərər çəkmiş mülki əhaliyə, o cümlədən Zəngilan rayonunun və Horadiz şəhərinin və Azərbaycanın cənub sərhədlərinin əhəlinə təcili humanitar yardım göstərilməsini; qaçqınlara və məcburi köçkünlərə öz evlərinə ləyaqətlə və təhlükəyə məruz qalmadan qayıtmasına kömək etməyi xahiş edir;

8. Yenidən Baş katibə, ATƏM-in fəaliyyətdə olan sədrinə və ATƏM-in Minsk konfransının sədrinə müraciət edərək gələcəkdə Minsk prosesinin gedişatı barədə və yerdə vəziyyətin bütün aspektləri, xüsusilə şüaranın müvafiq

qətnamələrinin həyata keçirilməsi, ATƏM və BMT arasında bu münasibətlərdə indiki və gələcək əməkdaşlıq barədə məlumat vermələrini xahiş edir;
9. Bu məqsədlə fəal məşğul olmağı davam etdirməyi qərara alır.

Avropa Şurası Parlament Assambleyası
Zaqafqaziya münəqişələrinə dair
1119 (1997) sayılı

QƏTNAMƏSİ

Strasburq, 22 aprel 1997-ci il

1. Assambleya hesab edir ki, Zaqafqaziya münəqişələri zonasında, xüsusən Abxaziyada və Dağlıq Qarabağda 1994-cü ilin mayından atəşkəs rejiminin saxlanılması və gərginlik zonalarında siyasi sabitliyin təmin olunmasına kömək göstərməlidir;

2. Üzv olmayan Avropa ölkələri ilə əlaqələr komitəsinin müxtəlif dirləmələrini keçirən assambleya ümid edir ki, bu münəqişələrin siyasi yolla nizama salınması işində mühüm irəliləyiş əldə olunacaqdır;

3. Xüsusi qonaq statusu olan üç Zaqafqaziya dövləti - Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstan Avropa Şurasının tam hüquqlu üzvü olmaq barəsində ərizə vermişlər. Assambleya hesab edir ki, bütün tərəflərin bu münəqişələri nizama salmağa yönəldilmiş əsl siyasi iradəsi qəbul proseduralarını sürətləndirməyə kömək göstərəcəkdir;

4. Assambleya birbaşa və ya dolayısı ilə bu münəqişələrə cəlb olunmuş bütün tərəfləri yerində həyata keçirilən vasitəçilik fəaliyyətində, xüsusən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının, Müstəqil Dövlətlər Birliyinin (MBD) və ATƏT-in vasitəçilik fəaliyyətində əməli iştirak etməyə çağırır;

5. Bu iki münəqişə öz təbiətinə görə müxtəlif olsa da, assambleya qeyd edir ki, onların siyasi yolla nizama salınması 1975-ci il Helsinki Yekun Aktının və 1990-cı il Paris Xartiyasının aşağıdakı prinsiplərinə uyğun olaraq, münəqişələrə cəlb olunmuş bütün tərəflərlə razılaşdırılmalıdır:

I. sərhədlərin pozulmazlığı;

II. regionun bütün xalqları üçün əsasən çoxmillətli sülhyaratma qüvvələri tərəfindən dəstəklənən təminatlı təhlükəsizlik;

III. cəlb olunmuş bütün tərəflərin Abxaziya və Dağlıq Qarabağa geniş muxtariyyət statusu verilməsi barədə razılaşması;

IV. qaçqınların və köçkünlərin geri qayıtmaq hüququ və insan hüquqlarına hörmət əsasında onların yenidən inteqrasiyası.

6.Assambleya hesab edir ki, Avropa Şurası Zaqafqaziya dövlətlərində hüquqi dövlətin və plüralist demokratiyanın bərqərar olmasına, insan hüquqlarının müdafiəsinə və sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatının yaradılmasına həqiqi kömək göstərməlidir;

A. Abxaziya barəsində:

7.Assambleya Tbilisi ilə Suxuminin mövqelərini yaxşılaşdırmasına dair müəyyən əlamətlərin olduğunu razılıqla qeyd edərək, ümidvar olduğunu bildirir ki, tezliklə münaqişə yuxarıda göstərilən prinsiplər əsasında siyasi yolla nizama salına biləcəkdir;

8.Assambleya ümidvar olduğunu bildirir ki, cəlb olunmuş tərəflərin, habelə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının, ATƏT-in və Rusiya Federasiyasının cəhdləri ən yaxın zamanda həm Tbilisi, həm də Suxumi üçün məqbul olan elə bir təsisat balansının yaranmasına gətirib çıxaracaqdır ki, qaçqınlar əlverişli təhlükəsizlik şəraitində geri qayıda biləcək, regionun əhalisi dinc və firavan həyat şəraitini bərpa edə biləcəkdir;

B. Dağlıq Qarabağ barəsində:

9.Assambleya Ermənistanın və Azərbaycanın parlament üzvləri arasında davam edən dialoqu, xüsusən üzv olmayan Avropa ölkələri ilə əlaqələr komitəsinin təşkil etdiyi, 1996-cı il yanvarın 26-da Strasburqda keçirilmiş Zaqafqaziyada münaqişələrə dair seminarı alqışlayır. Bununla əlaqədar, assambleya ATƏT-in Dağlıq Qarabağ üzrə Minsk Qrupunun yenidən fəaliyyətə başlamasını alqışlayır və onun münaqişəni tezliklə nizama salmağa yönəldilmiş danışıqları davam etdirməsini dəstəkləyir;

10.Assambleya münaqişənin siyasi yolla nizama salınmasına nail olmaq, bunun sayəsində işğal olunmuş ərazilərin azad edilməsinə, qaçqınların və köçkünlərin geri qayıtmasına, Dağlıq Qarabağ üçün qənaətbəxş alternativ statusa, habelə təhlükəsizliyə təminat yaratmaq məqsədilə münaqişənin bütün tərəflərini birbaşa danışıqlar aparmağa çağırır;

11.Nəhayət, assambleya arzu etdiyini bildirir ki, gələcəkdə üç Zaqafqaziya dövləti - Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstan Zaqafqaziya dövlətləri birliyi və birgə parlament assambleyası yaradılmasının mümkünlüyü məsələsinə baxacaqlar.

Avropa Şurası Parlament Assambleyasının Qarabağa dair

QƏTNAMƏLƏRİ

Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin Ermənistan tərəfindən Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün tanınmasına dair 396 sayılı yazılı sorğuya 21 sentyabr 2001-ci il tarixli cavabı, Nazirlər Komitəsinin 765-ci iclası

Sənədin 3-cü bəndi: Nazirlər Avropanın bütün dövlətlərinin beynəlxalq aləmdə tanınmış sərhədlərinə, suverenliyi və ərazi bütövlüyünə, həmçinin BMT Nizamnaməsinə, ATƏM-in Helsinki Yekun Aktı və digər müvafiq mətnlərdə təsbit olunmuş beynəlxalq hüququn digər prinsiplərinə hörmət etdiklərini bir daha təsdiq edirlər.

Azərbaycanın öhdəliklərinə əməl edilməsinə dair məruzə, 9545 sayılı sənəd, 26 sentyabr 2002-ci il

Məruzənin 9-cu bəndi: Dağlıq Qarabağ ətrafındakı rayonlar da daxil olmaqla (ümumilikdə 900 şəhər və kənd) Azərbaycan ərazisinin 20 faizinin Ermənistan tərəfindən on ildən artıq bir müddətə işğal edilməsi faktı ölkənin siyasi, iqtisadi və sosial inkişafına maneçilik törədir.

Cənubi Qafqazda mədəniyyətin vəziyyətinə dair məruzə, 9736 sayılı sənəd, 2 aprel 2003-cü il

Məruzənin 20-ci bəndi: Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Azərbaycan torpaqlarının 20 faizinin işğal olması, bir milyondan çox azərbaycanlının qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə düşməsi ilə nəticələnmişdir.

Azərbaycan demokratik təsisatının fəaliyyətinə dair 1358 sayılı qətnamə, 27 yanvar 2004-cü il

Qətnamənin 12-ci bəndi: Assambleya xatırladır ki, monitoring prosesinin sona çatdırılması yalnız bütün əsas ölkələrdə əməl edilməsi halında nəzərdən keçirilə bilər ki, Azərbaycan və Ermənistan ilə bağlı əsas öhdəliklər dedikdə isə, həmçinin, bura Dağlıq Qarabağ və Azərbaycanın digər işğal edilmiş əraziləri ilə əlaqədar münaqişənin dinc yolla həlli də daxildir.

Ermənistanın öhdəliklərinə əməl etməsinə dair 1361 sayılı qətnamə, 27 yanvar 2004-cü il

Qətnamənin 26-cı bəndinin birinci paragrafi: Assambleya Dağlıq Qarabağ və Azərbaycanın işğal edilmiş əraziləri ilə əlaqədar münaqişənin dinc yolla həlli istiqamətindəki danışıqlarda heç bir irəliləyiş olmamasını qeyd edir.

Avropa Birliyinin Dağlıq Qarabağa dair

BƏYANATI

Brüssel, 3 sentyabr 1993-cü il

Birlik və onun üzvü olan dövlətlər Azərbaycan ərazisinin içərisinə doğru getdikcə daha çox irəliləyən Dağlıq Qarabağ yerli erməni qüvvələrinin hücumunu pisləyirlər. Onlar təəssüflə qeyd edirlər ki, bu cür hərəkətlər getdikcə daha çox Azərbaycan ərazisini əhatə edən silahlı münaqişənin sərhədlərini genişləndirir və

Azərbaycanda qaçqınların olduqca ciddi problemini yaradır, bununla da qonşu ölkələri məhəlli təhlükəsizlik üçün daim artan qorxu ilə münafişəyə cəlb edir.

Birlik və onun üzvü olan dövlətlər bölgədə dövlətlərin ərazi bütövlüyü və suverenliyi prinsiplərinə öz sadiqliyini təsdiqləyirlər.

Birlik və onun üzvü olan dövlətlər atəşin müvəqqəti dayandırılmasını (1993-cü il avqustun 31-də Dağlıq Qarabağın hakimiyyət orqanları ilə Azərbaycan hökuməti arasında bu barədə qərar qəbul edilmişdir) möhkəmlətmək üçün ATƏM çərçivəsində Minsk Qrupunun göstərdiyi səylərə tamamilə tərəfdar çıxdılar. Onlar hər iki tərəfi ikitərəfli dialoqun əlavə olaraq hər hansı formasına başlamağa çağırırlar. Elə bir dialoqa ki, iyun ayının axırlarında bütün tərəflərin prinsiplial sazişə nail olduqları cədvəlin yerinə yetirilməsinin mümkünliyünü gücləndirir.

Birlik və onun üzvü olan dövlətlər, həmçinin istərdilər ki, Dağlıq Qarabağda yerli erməni qüvvələri BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822 və 853 sayılı qətnamələrinə hörmət göstərsinlər. Onlar Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli və Cəbrayıl rayonlarından qoşunların çıxarılmasını tələb edirlər. Birlik və onun üzvü olan dövlətlər Azərbaycanın həmin bölgələrdən hücumlar hazırlamağa qadir olduğuna dair dəlillərə malik deyildilər.

Birlik və onun üzvü olan dövlətlər Ermənistan Respublikasının hökumətinin Dağlıq Qarabağ ermənilərinə öz həlledici təsirdən istifadə etməyə çağırırlar ki, onlar 822 və 853 sayılı qətnamələri və ATƏM-in Minsk Qrupunun təkliflərini yerinə yetirsinlər. Birlik və onun üzvü olan dövlətlər Ermənistanı bunu təsdiq etməyə çağırırlar ki, Azərbaycan ərazilərinə hücum edən yerli erməni qüvvələr belə hücumları daha da genişləndirmək üçün maddi vəsaitlər almayacaqlar.

Avropa Birliyinin Dağlıq Qarabağa dair

BƏYANATI

Brüssel, 3 sentyabr 1993-cü il

Avropa Birliyi 1993-cü il oktyabrın 24-də Dağlıq Qarabağ bölgəsində atəşkəs haqqında sazişin pozulmasını pisləyir və bu yaxınlarda işğal olunmuş ərazilərdən bütün qüvvələri çıxarmağa çağırır. Avropa Birliyi ATƏM-in prinsiplərinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünə və suverenliyinə əhəmiyyət verdiyini təsdiqləyir.

Avropa Birliyi silahlı toqquşmalardan qaçmaqla canını qurtaran on minlərlə mülki şəxsin taleyindən xüsusilə narahatdır. Həmin qaçqınların qəbulu və müdafiə edilməsi beynəlxalq birliyin üstün vəzifələrindən olmalıdır. Bundan əlavə, bu qaçqınların olması münafişənin beynəlxalq miqyas alması təhlükəsini artırır və bütün regionun sabitliyi üçün qorxu törədir.

Avropa Birliyi zərər çəkmiş əhaliyə bundan sonra da humanitar yardım göstərəcəkdir. Bununla əlaqədar o, regionun bütün dövlətlərinə yardım çatdırılmasına kömək etməyə çağırır.

Avropa Birliyi Dağlıq Qarabağ münaqişəsini möhkəm siyasi vasitələrlə aradan qaldırmaq yolları axtarmaq məqsədilə ATƏM-in Minsk Qrupunun göstərdiyi səylərini bütünlüklə dəstəklədiyini bir daha təsdiq edir. O, münaqişədə iştirak edən tərəfləri 1993-cü il oktyabrın 24-də pozulmuş atəşkəs vəziyyətini bərpa etməyə çağırır.

İslam Konfransı Təşkilatının sənədləri
Ermənistan və Azərbaycan arasında
münaqişə üzrə

QƏTNAMƏ

Kəraçi, 25 - 29 aprel 1993-cü il

Pakistan İslam Respublikasının Kəraçi şəhərində keçirilən İKT xarici işlər nazirlərinin XXI konfransı

İKT bəyannaməsinin prinsipləri və məqsədlərindən çıxış edərək,

Qarabağ məsələsi barəsində Ermənistanla Azərbaycan arasında münaqişənin kəskinləşməsi ilə əlaqədar dərindən narahat olaraq,

Ermənistanın Azərbaycana qarşı son hücumunu və Azərbaycan ərazisinin işğalını qətiyyətlə pisləyərək,

Azərbaycan Respublikasına qarşı Ermənistanın təcavüzü nəticəsində humanitar problemlərin dözülməz vəziyyətdən təsirlənərək,

İKT xarici işlər nazirlərinin 1992-ci ildə İstanbulda keçirilmiş V fəvqəladə iclasının prinsiplərini yada salaraq,

həmçinin İKT xarici işlər nazirlərinin BMT qərargahında keçirilmiş əlaqələndirmə iclasının son rəsmi məlumatlarının müvafiq bəndlərini yada salaraq,

qonşu ölkələrin və regional dövlətlərin, xüsusilə İranın və Türkiyənin, Qarabağ məsələsini sülh yolu ilə həll edilməsi istiqamətində göstərdiyi cəhdləri nəzərə alaraq,

ermənilərin son təcavüzünün beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik üçün təhlükə yaratdığını dərk edərək,

bu yeni hərbi hücumun ATƏM çərçivəsində aparılan sülh prosesində dağıdıcı təsir göstərə biləcəyindən xəbərdar olaraq,

Baş katibin bu məsələ üzrə məruzəsini yüksək qiymətləndirərək:

1. Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzünü kəskin şəkildə pisləyir;

2. Erməni qüvvələrinin işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərindən təcili çıxarılmasını və Azərbaycan Respublikasının suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmət bəsləməyi Ermənistandan ciddi surətdə tələb edir;

3. Qarabağ məsələsinin dövlətlərin ərazi bütövlüyünün və beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən tanınmış sərhədlərin toxunulmazlığı prinsiplərinə hörmət əsasında ədalətlə və sülh yolu ilə həll etməyə çağırır;

4. Həm Ermənistanın, həm də Azərbaycanın əməli surətdə həyata keçirilən ATƏM sülh prosesində konstruktiv mövqe tutmalarını tələb edir və məsələnin sülh yolu ilə həllini çətinləşdirə biləcək hər bir əməldən çəkinməyi tələb edir;

5. Azərbaycan hökumətinin və xalqının öz ölkəsinin müdafiəsi üçün etdiyi cəhdlərlə tam həmrəy olduğunu bir daha təsdiq edir;

6. Yaşayış yerlərini tərk edənlərin öz evlərinə təhlükəsiz, hörmət və qayğı ilə qayıtmalarını asanlaşdırmağa çağırır;

7. Üzvlər olan ölkələr İslam İnkişaf Bankından və digər islam təsisatlarından Azərbaycan Respublikasına təcili maliyyə yardımı və humanitar yardım göstərməyi xahiş edirlər;

8. BMT Baş katibinin və Təhlükəsizlik Şurasının sədrindən Təhlükəsizlik Şurasında Ermənistanın təcavüzünü pisləyən və Azərbaycanın işğal edilmiş bütün torpaqlarından erməni qüvvələrinin çıxarılmasını tələb edən qətnamə qəbul olunması üçün bütün səlahiyyətlərindən istifadə etməyi xahiş edir;

9. Baş katibdən bu qətnamənin yerinə yetirilməsinə nəzarət etməyi və İKT xarici işlər nazirlərinin XXII konfransında bu haqda məruzə etməyi xahiş edir.

Ermənistan və Azərbaycan arasında münaqişə üzrə

QƏTNAMƏ

Kasablanka, 13-14 dekabr 1994-cü il

İKT ölkələrinin Dövlət Başçılarının Mərakeş Krallığının Kasablanka şəhərində hicri tarixi ilə 1415-ci il rəcəb ayının 11-12-də, milad tarixi ilə 1994-cü il dekabrın 13-14-də keçirilən VII Zirvə Konfransı

İKT Bəyannaməsinin məqsəd və prinsiplərindən çıxış edərək;

Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü nəticəsində hərbi münaqişənin kəskinləşməsi və Azərbaycan ərazisinin 20%-dən çoxunun işğalından dərinlən narahat olaraq;

Ermənistanın təcavüzü nəticəsində 1 milyondan artıq azərbaycanlının qaçqın vəziyyətinə düşməsi və humanitar problemlərin dözülməzliyi ilə təsirlənərək;

1992-ci ilin iyun ayında İstanbulda keçirilmiş V və 1994-cü ilin sentyabrında İslamabadda keçirilən İKT xarici işlər nazirlərinin VII fəvqəladə konfransının prinsipial mövqeyini yada salaraq;

1993-cü il aprelin 25-29-da Pakistan İslam Respublikasının Kəraçi şəhərində keçirilən İKT xarici işlər nazirlərinin XXI konfransında qəbul edilən qətnamənin müddəalarını bir daha təsdiq edərək;

Həmçinin BMT-nin 23 sentyabr 1992-ci ildə və 3 oktyabr 1994-cü ildə keçirilmiş İKT xarici işlər nazirlərinin koordinasiya iclasının yekun sənədlərinin müvafiq bəndlərini yada salaraq;

Qonşu ölkələr və regional dövlətlər, xüsusilə İran və Türkiyənin Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin sülh yolu ilə həll edilməsi istiqamətində etdikləri cəhdləri nəzərə alaraq;

Ermənistan Respublikasının təcavüzünün beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik üçün maneə yaratdığını dərk edərək;

BMT Nizamnaməsinin və Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamələrinin dönmədən yerinə yetirilməsini bir daha təsdiq edərək;

Ermənistan Respublikasının davam edən təcavüzkar siyasətinin ATƏM çərçivəsində aparılan sülh prosesinə dağıdıcı təsir edə biləcəyindən xəbərdar olaraq;

1. Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzünü kəskin şəkildə pisləyir;

2. Təcavüz nəticəsində Azərbaycan ərazisində mülki Azərbaycan vətəndaşlarına qarşı edilən hərəkətləri bəşəriyyətə qarşı törədilən cinayət kimi qiymətləndirir;

3. BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələrinin dönmədən yerinə yetirilməsini, Ermənistan Respublikası silahlı qüvvələrinin işğal edilmiş bütün Azərbaycan ərazisindən, o cümlədən Laçın və Şuşa rayonlarından dərhal, tamamilə və şərtsiz çıxarılmasını qəti surətdə tələb edir. Ermənistandan Azərbaycan Respublikasının suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmət bəsləməsini tələb edir;

4. Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən Azərbaycana qarşı edilən təcavüzün etiraf edilməsinə; BMT Nizamnaməsinin 7-ci fəslinə uyğun olaraq, öz qətnamələrinin yerinə yetirilməsinin təminatı üçün lazımı addımlar atılmasını; Azərbaycan Respublikasının suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə qarşı olan təcavüzü pisləyərək, təcavüzə son qoyulmasına çağırır və bu məqsədlə BMT-də koordinasiyalı fəaliyyətdə olmağı qərara alır;

5. Bir daha təsdiq edir ki, ərazinin zor işlətməklə əldə edilməsi tanınma bilməz;

6. Ermənistan və Azərbaycan arasındakı münaqişənin dövlətlərin ərazi bütövlüyü və beynəlxalq tanınmış sərhədlərin pozulmazlığı prinsiplərinə hörmət əsasında ədalətlə və sülh yolu ilə həllinə çağırır;

7. Həm Ermənistan, həm də Azərbaycan ATƏM-in sülh prosesində iştirak etməsi və problemin sülh yolu ilə həllini çətinləşdirə biləcək hər bir əməldən çəkinməsinə tələb edir;

8. Azərbaycan hökuməti və xalqının ölkəsinin müdafiəsi üçün etdiyi cəhdləri bütünlüklə dəstəklədiyini və onlarla tam həmrəy olduğunu bir daha təsdiq edir;

9. Yaşayış yerlərini tərk etmişlərin öz evlərinə təhlükəsiz, hörmət və şəərəflə dönmələri üçün imkan yaratmağa çalışır;

10. Azərbaycan Respublikası ərazisində 1 milyondan artıq qaçqın və köçkünün olması ilə əlaqədar humanitar vəziyyətin kəskinləşməsindən təşviş keçirir və üzv ölkələr, İslam İnkişaf Bankı və digər islam institutlarından Azərbaycan Respublikasına təcili maliyyə və humanitar yardım etmələrini xahiş edir;

11. Baş katibdən bu qətnamənin yerinə yetirilməsinə nəzarət və bu barədə İKT xarici işlər nazirlərinin XXIII konfransına məruzə təqdim etməsini xahiş edir.

Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü haqqında

QƏTNAMƏ

Cakarta, 9-13 dekabr 1996-cı il

İKT xarici işlər nazirlərinin İndoneziya Respublikasının Cakarta şəhərində hicri tarixi ilə 1417-ci il rəcəb ayının 28-dən şaban ayının 3-dək, milad tarixi ilə 1996-cı il 9-13 dekabrda keçirilən 24-cü konfransı

İKT Nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərindən çıxış edərək;

Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü nəticəsində Azərbaycan ərazisinin 20%-indən çoxunun işğalından dərin narahat olaraq;

Ermənistanın təcavüzü nəticəsində 1 milyondan artıq azərbaycanlı qaçqının aqibəti və humanitar problemlərin böyük həcmindən təsirlənərək;

ötən konfransların bütün müvafiq qətnamələrinə, xüsusilə Mərakeş Krallığının Kasablanka şəhərində 11-12 rəcəb 1415-ci (13-14 dekabr 1994-cü) ildə keçirilmiş VII Zirvə konfransının qətnaməsinə istinad edərək;

BMT Nizamnaməsinin və Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrinə ciddi surətdə əməl edilməsinə çağıraraq;

münaqişənin həlli üzrə edilən bütün diplomatik və digər səyləri alqışlayaraq;

bütün üzv dövlətlərin Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünə və suverenliyinə ehtiramını bir daha təsdiq edərək;

Ermənistan Respublikasının davam etdirdiyi təcavüzkar siyasətin ATƏT çərçivəsində aparılan sülh prosesinə dağıdıcı təsirini dərk edərək:

1. Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzünü kəskin şəkildə pisləyir;

2. Təcavüz nəticəsində işğal edilmiş Azərbaycan ərazisində mülki Azərbaycan vətəndaşlarına qarşı edilən hərəkətləri bəşəriyyətə qarşı cinayət kimi qiymətləndirir;

3. İşğal edilmiş Azərbaycan ərazisində arxeoloji, mədəni və islam abidələrinin talan və məhv edilməsini qətiyyətlə pisləyir;

4. BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələrinin dönmədən yerinə yetirilməsini, Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğal edilmiş bütün Azərbaycan ərazisindən, o cümlədən Laçın və Şuşa rayonlarından dərhal, tamamilə və şərtsiz çıxarılmasını qəti surətdə tələb edir. Ermənistanı ciddi surətdə Azərbaycan Respublikasının suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmət etməyə dəvət edir;

5. Təhlükəsizlik Şurası qətnamələrinin müddələrinin Ermənistan tərəfindən yerinə yetirilməsindən narahat olduğunu bildirir;

6. Azərbaycana qarşı edilən təcavüzün Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən etiraf edilməsinə; BMT Nizamnaməsinin 7-ci fəslinə uyğun olaraq, öz qətnamələrinin yerinə yetirilməsinin təminatı üçün lazımı addımların atılmasına; Azərbaycan Respublikasının suverenliyi və ərazi bütövlüyünə qarşı olan təcavüzü pisləyərək, təcavüzə son qoyulmasına çağırır və bu məqsədlə BMT-də koordinasiyalı fəaliyyətdə olmağı qərara alır;

7. Bütün üzv dövlətləri Azərbaycan ərazisinin işğalını davam etdirməyə təşviq edən Ermənistana silah və hərbi sursat təqdim etməkdən imtina etməyə çağırır. İKT-yə üzv dövlətin ərazisi bu kimi yüklərin tranziti üçün istifadə edilməməlidir;

8. Ermənistanın təcavüzə və Azərbaycan torpaqlarının işğalına son qoyulması üçün bütün üzv dövlətlərə və beynəlxalq birliyin digər dövlətlərinə müraciət edərək, hər cür təsirli iqtisadi və siyasi tədbirlərindən istifadə etməyə çağırır;

9. Ermənistan və Azərbaycan arasındakı münaqişəni dövlətlərin ərazi bütövlüyü və beynəlxalq tanınmış sərhədlərin toxunulmazlığı prinsiplərinə ehtiram əsasında ədalətlə və sülh yolu ilə həll etməyə çağırır;

10. Ermənistanı, Azərbaycanı və Minsk Qrupuna daxil olan bütün üzv dövlətləri ATƏT-in sülh prosesinə prinsipial surətdə iştirak etməyə və problemin sülh yolu ilə həllini çətinləşdirə biləcək hər cür əməldən çəkinməyə çağırır;

11. Azərbaycan hökuməti və xalqının ölkəsinin müdafiəsi üçün etdiyi cəhdləri bütünlüklə dəstəklədiyini və onlarla tam şəkildə həmrəy olduğunu bir daha təsdiq edir;

12. Qaçqın və köçkünlərin öz yaşayış yerlərinə təhlükəsiz, hörmət və şəərəflə dönmələri üçün imkan yaratmağa çağırır;

13. Qaçqın və köçkünlərə humanitar yardım göstərmiş bütün üzv dövlətlərə öz təşəkkürünü bildirir. Digər dövlətləri onlara yardım göstərməyə çağırır;

14. Azərbaycan Respublikası ərazisində 1 milyondan artıq qaçqın və köçkünün qarşılaşdığı kəskin humanitar vəziyyətlə əlaqədar narahat olduğunu bildirir və üzv dövlətlər, İslam İnkişaf Bankı və digər İslam institutlarından Azərbaycan Respublikasına təcili maliyyə və humanitar yardım təqdim etmələrini xahiş edir;

15. Hesab edir ki, Azərbaycan ona dəymiş ziyanın müqabilini almaq hüququna malikdir və Ermənistan bu ziyanın müqabilini ödəmək üzrə tam məsuliyyət daşıyır;

16. İKT-yə üzv dövlətlərin bu haqda mövqeyini ATƏT-in indiki sədrinə bildirməsini Baş katibdən xahiş edir;

17. Baş katibdən bu Qətnamənin yerinə yetirilməsinə nəzarət və bu haqda İKT xarici işlər nazirlərinin 25-ci konfransında məruzə etməsini xahiş edir.

Təhlükəsizlik Şurası Sədrinin

BƏYANATI

26 avqust 1992-ci il

Təhlükəsizlik Şurasının üzvləri arasında məsləhətləşmələrdən sonra Şuranın Sədri Şuranın adından "Dağlıq Qarabağda vəziyyətə dair" sərəlvhəli bəndlə əlaqədar aşağıdakıları bəyan etmişdir:

"Dağlıq Qarabağda vəziyyətin pisləşməsi, çoxlu insan tələfatına və geniş miqyasda maddi zərəərə səbəb olması haqqında məlumatlar Təhlükəsizlik Şurasının üzvlərini dərindən narahat etmişdir.

Təhlükəsizlik Şurasının üzvləri bütün tərəfləri və digər əlaqədar tərəfləri atəşi dərhal dayandırmağa və ATƏM çərçivəsində Dağlıq Qarabağ məsələsinə dair Minsk konfransının səylərinə, habelə Romada keçirilən hazırlıq danışıqlarına

yardım göstərməyə qətiyyətlə çağırırlar. Onlar bütün tərəfləri və digər əlaqədar tərəfləri ATƏM ilə sıx əməkdaşlıq etməyə və öz mübahisələrinin dinc yolla aradan qaldırılmasına mümkün qədər tez nail olmaq məqsədilə danışıqlarda müsbət mövqelərdən iştirak etməyə təkidlə çağırırlar. Onlar qeyd etmişlər ki, Baş katib faktları müəyyən etmək üçün həmin bölgəyə nümayəndələr göndərmiş və ATƏM-in yuxarıda adı çəkilən danışıqlarına nümayəndələr göndərməyə hazırdır. Şüranın üzvləri Dağlıq Qarabağda vəziyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq həmin rayonlarda Birləşmiş Millətlər Təşkilatının rolunu sonralar, lazımi vaxtda müzakirə edəcəklər".

Təhlükəsizlik Şurası Sədrinin

BƏYANATI

29 yanvar 1993-cü il

Təhlükəsizlik Şurasının Sədri 1993-cü ilin 29 yanvarında keçirdiyi məsləhətləşmələrdən sonra, Şüranın üzvləri adından kütləvi informasiya vasitələrinin nümayəndələrinə aşağıdakıları bəyan etmişdir:

"Ermənistan və Azərbaycan Naxçıvan Muxtar Respublikasına malların və materialların göndərilməsi, xüsusilə elektrik enerjisi verilməsindəki dağıdıcı nəticələri ilə əlaqədar Təhlükəsizlik Şurasının üzvləri dərin narahatlıq keçirdiklərini bildirirlər. Qeyri-adi dərəcədə sərt qışın genişləndirdiyi bu fasilələr həmin bölgələrin iqtisadiyyatını və infrastrukturunu iflas həddinə gətirib çıxarmış və real aclıq təhlükəsi yaratmışdır.

Şüranın üzvləri təkidlə bütün kömək edə biləcək ölkələri, yanacaq və humanitar yardımın göndərilməsinə kömək etməyə və region ölkələrinin hökumətlərini humanitar vəziyyətin gələcəkdə daha da pisləşməsinin qarşısını almaq məqsədilə humanitar yüklərin, xüsusilə də yanacağın Ermənistana və Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsinə maneəsiz çatdırılmasını təmin etməyə çağırır.

Şüranın üzvləri tərəfləri bir araya gətirmək və ATƏM-in bu regionda sülhün bərqərar olmasına yönələn bütün səylərini tam dəstəklədiklərini bir daha bəyan edirlər. Onlar tərəfləri dərhal atəşkəsə və tezliklə ATƏM çərçivəsində danışıqların yenidən başlanılmasına razılışmağa çağırırlar.

Təhlükəsizlik Şurasının üzvləri bu məsələyə baxmağı davam etdirəcəklər".

Mündəricat

I FƏSİL

1917-18-ci illərdə Cənubi Qafqazda erməni terrorizmi.

1. Rusiya imperiyasının dağılması. Zaqafqaziya seymi.

Brest sülhü və erməni manevrləri

2. Bolşevik-daşnak bloku. Bakıda 1918-ci ilin "Qara Martı". Zaqafqaziya Federasiyası. Müstəqil dövlətlərin yaranması

II FƏSİL

Müdaxiləçilər Cənubi Qafqazda. Erməni təcavüzü və Azərbaycan xalqının soyqırımı

1. Türkiyə ilə sülh. Bakının azad olunması. Birinci Dünya müharibəsinin sonu. İngilislər Cənubi Qafqazda

2. Andronik tərəfindən Zəngəzurun tutulması. Qarabağda vəziyyət. Elan olunmamış müharibənin mərhələləri. Azərbaycanlıların soyqırımı

3. Erməni-gürcü müharibəsi. Cənubi-Qərbi Demokratik Respublikasının ləğv olunması. Daşnakların Denikinlə sövdələşməsi. Paris sülh konfransında Ermənistan tələbləri. 1920-ci ildə Azərbaycanın daxili və xarici vəziyyəti

III FƏSİL

Cənubi Qafqazda müstəqil dövlətlərin sonu. Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin "erməniləşdirilməsi"

1. Müstəqil Azərbaycanın süqutu

2. Sevr sülhü. Ermənilərin sovetləşməsi. Daşnakların yeni planları

3. Azərbaycanda bolşevik-erməni terroru. Qarabağ məsələsi

Nəticə

Faktlar və sənədlər

Erməni separatçıları tərəfindən törədilmiş terror aktlarının xronoji ardıcılığı

Dağlıq Qarabağ münafişəsi ilə əlaqədar ATƏM-in fəaliyyətinin intensivləşdirilməsi

ATƏT-in Lissabon sammitinin sənədlərinə əlavə ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədrinin bəyanatı

BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822 sayılı qətnaməsi

BMT Təhlükəsizlik Şurasının 853 sayılı qətnaməsi

BMT Təhlükəsizlik Şurasının 874 sayılı qətnaməsi

BMT Təhlükəsizlik Şurasının 884 sayılı qətnaməsi

Avropa Şurası Parlament Assambleyası Zaqafqaziya münafişələrinə 1119 (1997) sayılı qətnamə

Avropa Şurası Parlament Assambleyasının Dağlıq Qarabağa dair qətnamələri

Avropa Birliyinin Dağlıq Qarabağa dair bəyanatı
Avropa Birliyinin Dağlıq Qarabağa dair bəyanatı
İslam Konfransı Təşkilatının sənədləri Ermənistan və Azərbaycan arasında
münaqişə üzrə qətnamə
Ermənistan və Azərbaycan arasında münaqişə
üzrə qətnamə
Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü
haqqında qətnamə
Təhlükəsizlik Şurası Sədrinin bəyanatı
Təhlükəsizlik Şurası Sədrinin bəyanatı

Nəcəfov Bəxtiyar İsgəndər oğlu

Tarix elmləri doktoru, professor

Düşmənin iç üzü

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində
Türkiyə və Cənubi Qafqazda
erməni terrorizminin tarixi

Nəşriyyatın direktoru
Mətbəənin direktoru
Kompüter dizaynı

Eldar Əliyev
Səhraf Mustafayev
Vüsal Hafizov

Yığılmağa verilib 28.07.2006. Çapa imzalanıb 20.12.2006.
Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$ F.ç.v. 27,25. Ş.ç.v. 27,25.
Sifariş №109. Sayı 800 nüsxə. Qiyməti müqavilə ilə.

"Çaşıoğlu" mətbəəsi
Bakı ş., M.Müşviq küç., 2a